

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO 1561

CALL No. *Sa.8k/Jag/Ach*

D.G.A. 79

Winter
Sanskrit

JAIDEV

२५५

महाकविभीजयदेवविरचितं

गीतगोविन्दकाव्यम्

(GITAGOVINDA)

श्रीकृष्णनृपतिप्रणीत-रसिकप्रियाव्याख्यया, महामहो-
पाध्याय-भीष्महरमिश्रनिर्मित-रसमञ्जरीव्याख्यया,
वीरिका-पदद्योतनिका-सखीविनी-
बालबोधिनीव्याख्याविशिष्टांशैः,
तत्पाठान्तरेः, परिशिष्टैश्च
समन्वितम्

श्रीमदिन्दिराक्षन्तचरणान्तेवासिमा

नारायण राम आचार्य 'काव्यतीर्थ'

हस्तनेन संशोधितम्

नवमे संस्करणम् १९४९

निर्णयसागर-मुद्रणालयम्, मुंबई नं. २

मूल्य ३ रुप्यकाः

[मध्य पुस्तकालयधिकारः स्वयत्ताः सन्ति]

Publisher:-Satyabhamahal Pandurang, } 'Kanya-sagar' Press,
Printer:-Rameshchandra Yeshu Sledge, } 24-28, Kolihat Street, Bombay

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 1561

Date. 1. 6. 54

Call No. 3a 8K/Jan/14h

प्रथमसंस्करणस्य प्रस्तावना.

श्रीमहाकविजयदेवविरचितं भृगुसप्तसरमिलितं त्रिविराट्संहतिबहुलं सर-
स्रामनिरुद्धसुश्रवणप्रभारं शृङ्गारसमाच्छादारसदृशमिदं गीतगोविन्दकान्तं
कैचिद्भूयो मुद्रयित्वा प्रकाशितमपि सद्यस्याहादिन्या साहित्यसंगीतमिवैकप्रभुरवा-
टीकया समेतं केनापि प्रकाशितं नैव दृश्यते । अतस्तद्व्यवस्थानुसारं रामताम्र-
संस्करणानुगतिद्योतकेन टीकाद्वयेनार्कलस्य संज्ञाति रसिकजनविनोदाय प्रकाश्यते ।

अस्य गीतगोविन्दकान्तस्य प्रमेतुर्जयदेवकवेर्देशकालादिकं जीवितकृतं वाग्येवा
बहुना कवीनामिव सम्यक् न ज्ञायते । तथाप्यस्मान्निर्देष्टुं किञ्चिन्मनुकरद्वय-
संस्कृतं तत्र विद्वत्कौतुकाय संयुज्यते ।

गीतगोविन्दकान्तस्य जयदेवः पितृनामादिकं सम्म्यसे तदेवम्—जयदेवस्य
पितुर्नाम श्रीभोजदेव इति । मातुर्नाम राधादेवी रामादेवीति वा । पराशरमित्रः
कोऽपि रसिकोऽस्य सुहृदासीत् । जयदेवैकवेर्भाषाया नाम पद्यावलीति ।
जैमापतिवरः धरमः, गोवर्धनाचार्यः, चोहकविराज इत्येते कवयो जयदेवस्य-
काकीना आसन् । जयदेवस्य कुलवृत्तिप्रामः मिर्हुबिस्वास्व आसीदिति ।

जयदेवकविः परमः कृष्णभक्त आसीत् । अतो त्र्येकेऽयं महासाधुत्वेन
सर्पसिञ्चपि भरतकान्ते निक्षिप्तो बभूव । एतद्विषयकमस्य चरितं श्रीमन्नरदा-
कृतमक्षमाकाव्येऽन्ये १९ तमसर्वमारभ्य ४९ तमसर्गपर्वन्तं विभिः सर्वैर्वर्जित-
मस्ति । तदत्र बालबोधाय यथासुलभमुपन्यस्यते । तथाया—

“पुनरप्ये प्रवक्ष्यामि भक्तिमाहारम्यमुत्तमम् ।

बन्धुना ज्ञायते भक्तिर्बाहुदेवे महात्मनि ॥

जगन्नाथपुरीमान्ते देसे वैद्योत्कलाभिधे ।

मिन्दुविल्व इति स्थातो मानो माह्वसंकुलः ॥

सजोत्कले द्विजो जातो जयदेव इति सुतः ।

विद्याभ्यासरतः शान्तः पुस्तोत्तमपूजकः ॥

१ गीतगोविन्दके ‘श्रीभोजदेव’ शब्दादिपदे (५० २००) दृश्यम् ।

२ गीतगोविन्दकौतुकिप्रमथनस्यान्तिमपदे ‘जयदेव’ पद्यावलीरमणजयदेव’
इत्यादि (रत्नचर्चादि) पाठान्तरवर्धनात् (५० १३३) भक्तिमाहोऽयं त्वेव
कथनात् ।

३ गीतगोविन्दके ‘वाचः पञ्चवदमुनापतिवरः’ इत्यादिपदे (५० ९) दृश्यम् ।

४ गीतगोविन्दकसप्तमप्रबन्धस्यान्तिमपदे (५० १८) ‘मिन्दुविल्वसुहृदसंभवेति-
वीरमणेन’ इति दर्शनात् । टीकाद्वयेऽपि किन्दुविल्वदलस्य जयदेवकुलवृत्तिप्रामत्वेन
व्याख्यातत्वात् । भक्तभक्त्याम्ये तु ‘मिन्दुविल्व’ इति पदो दृश्यते ।

५ अयं भक्तभक्त्याम्यः श्रीमद्भिः शेमरामश्रीकृष्णरासदशाश्वैः सहैव श्रीवेङ्कट-
वरमुद्राकवे मुद्रयित्वा प्रकाशितः । तत्र वङ्कटनेतदध्यायवचम् ।

अथ तत्रैव विप्रोऽन्यो देवधर्मेति विभुतः ।

अनपेक्षो बभूवसौ जगन्नाथमुपागतः ॥

अमस्कृत्य हरिं नृध्नीं स्वीचक्रर कृताञ्जलिः ।

वदि मे संततिर्नाथ ! अत्रसाक्षाद्भविष्यति ॥

अपत्यं प्रथमे तुभ्यमर्पयिष्याम्यसंक्षयम् ।

प्रतिभुत्वा मनस्वेन स वातो निजमग्निदरम् ॥

तत्र कालेन निवृत्ता कन्यैका प्रथमाकृतिः ।

ततः पुत्रानलभत साधुवृत्तान्त्वजोहरान् ॥

ततः स मनसा स्मृत्वा सप्तमींश्च द्विजोत्तमः ।

कन्यां गृहीत्वा हर्षेण जगन्नाथमुपागतः ॥

अमस्कृत्य जगन्नाथं देवधर्मावधीदृशः ।

‘देवदेव ! जगन्नाथ ! प्रसादः कलितो मम ॥

मधमा तनया जाता पुत्रास्तु तद्वन्त्वरश्च ।

अतः प्रतिभुत्वा कन्यां वदामि प्रतिगृह्यताम् ॥’

इत्युक्त्वा तां करेणासौ गृहीत्वा तां प्रदर्शय च ।

पूजकेभ्योऽथ कृतान्तमादितो व्याजहार सः ॥

ततो वदिः समायत्त सोऽवतस्ते कश्चिद्विजः ।

राजौ तस्य च विप्रस्य पूजकस्य जगत्प्रभुः ॥

क्षेत्रे तं कथयामास जगन्नाथो हृतं वचः ।

‘देवधर्मेन ! प्रसन्नोऽस्मि स्वीकृता ते मुता मया ॥

परंतु अयदेवाय दीयतां मत्प्रियो ह्यसौ ।

अहमेव स विज्ञेयो नात्र कार्यो विचारणा ॥’

पूजकेभ्योऽप्येवमेवाय सारं दत्त्वा प्रबोधितः ।

देवधर्मानिमागस्य सारं प्रोवाच हर्षितः ॥

श्रुत्वेवं देवधर्माणि सारं सत्यममम्यत ।

पूजकं तं अमस्कृत्य गृहीत्वा तनयां निजात् ॥

जगाम सम्यक्त्वस्य संनिधौ बृहमानसः ।

तं तु पण्डुटीमध्ये प्रामाद्वहिर्यैकत ॥

हरिर्न निरपेक्षं च शास्त्रं पश्यन्तमादरात् ।

मनसा तु जगन्नाथं ध्यायन्तं मुदितानवधम् ॥

प्रणम्य अयदेवं तं देवधर्मावधीदृशः ।

‘इयं मे तनया ब्रह्मजगन्नाथाश्रया मया ।

नाम्ना पद्मावती तुभ्यं दीयतेऽनुगृहाण ताम् ॥’

इत्युक्त्वा अयदेवस्तमुवाच सभूरं वचः ॥

अहं न कन्यादानस्य पार्श्वे धीनोऽनिकेतवः ।

ममापि न निपृच्छास्ति किमिव भाषते वृथा ॥

जगन्नाथान्धयेत्युक्तं यन्मां बध्नवति स्फुटम् ।
 पुन एव मतिम्रंशो गच्छ गच्छ यथावृत्तम् ॥
 आनाय्य पूजकं तनु देवसर्मातिमत्तः ।
 निवेदयामास मुहुर्ला च न स्वीचकार सः ॥
 ततः स्वतनयां तत्र स्थापयित्वा द्विषोऽजयीत् ।
 'अथ तु ते पतिः पुत्रि ! स्वया पूजय सखेदा ।
 पवित्रेणापरा नारी सुखमहाव्यममुते ॥'
 इत्युक्त्वा तं देवसर्मा यवो पश्य सहाश्रमम् ।
 सापि कन्या स्मिता तत्र खयदेवस्य संनिधौ ॥
 जयदेवस्तु तौ प्राह 'गतौ तौ पितरौ तव ।
 त्वौ विहाय स्वसन्धेका कथं स्थास्यसि कानने ? ॥'
 मय पद्मावती प्राह 'अगवन्कि जयीषि मोः । ।
 स्वसावृषितुदेयां वै स मां पुन्यं ददौ पिता ॥
 कतस्तथाहं एवं येन्मामतिभक्तममलासम् ।
 अक्षयसीत्यत्र किं कुर्यां नाहमेका स्वमि खिते ॥'
 पद्मावतीवचः श्रुता जनदेवोऽप्यन्तिन्तयत् ।
 अनया सत्यमुक्तं हि सागे दोषो महाम्मम ॥
 तस्मादस्याः पिदुर्गेहं गत्वाऽहमनवा सह ।
 इमां प्रतिमहीष्यामि विधिना नात्र सेतवः ॥
 इति निश्चित्य मनसा कनयेन सवाच ताम् ।
 पद्मावत्यश्च मया सार्धं गच्छामि त्वत्पितुर्गृहम् ।
 विधिना तत्र ते पार्मि महीष्यामि न सेतवः ॥
 इत्येवं वचनं श्रुत्वा प्राह पद्मावती पुनः ।
 अद्भुतकारकं धर्मं इत्येवं मां पितावधीत् ॥
 अगो महामत्सावोऽवमित्युक्त्वाग्रे स्थिताभवत् ।
 जयदेवस्तथा सार्धं देवसर्मेणैह गतः ॥
 तमुक्त्वा मग्नं सर्वं प्रतिश्रुत्वा यथामिधि ।
 पद्मावत्या तया सार्धमाजयान् निबं गृहम् ॥
 समी तौ दम्पती तत्र एकपालौ बभूवुः ।
 सत्यन्तौ चापि गामन्तौ श्रीकृष्णार्चनतत्परे ॥
 एकदा जयदेवस्तु मनस्येवमचिन्तयत् ।
 सर्वज्ञेन गीतेन तोषमिभ्याम्यहं हरिम् ॥
 इति निश्चित्य निर्माव गीतगोविन्दनामकम् ।
 पार्थस्तु देवदेवामे पठ्वा सह ननर्त ह ॥
 एवं नित्यमर्तं तस्य तत्रैकस्मिन्दिने पुनः ।
 स्वस्थ रासचरितं कृष्णोक्तौ राधिकां प्रति ॥

शिरसाभेदि मे पावमिदं न करं हृदि ।
 समावर्त्त न तद्वत्तं राशकेभरतां करत् ॥
 शब्दम्वेगमानोऽपि न लेने तादृशं पदम् ।
 संस्थाप्य पुस्तकं ज्ञातुं अग्रमादिनिन्तवन् ॥
 तावज्जयदेवरूपेण कृष्णस्तत्र समागतः ।
 पद्यावतीमुवाचाप्य पुस्तकं वेदि मे श्रिये ॥
 पद्यावती समानीय वदौ तत्पुस्तकं हृतम् ।
 गृहीत्वा पुस्तकं तत्र जयदेवेन यत्कृतम् ॥
 मनसा तस्मिन्नेवासीत् जयदेवस्वरूपम् ।
 पुनस्तथाप्य स ज्ञातुं अग्रमादित्वरान्वितः ॥
 कंचित्कालमसीत्ताव जयदेवः समागतः ।
 देवानध्यर्थं भक्त्या च गृहीत्वा पुस्तकं पुनः ॥
 मनसा कल्पितं पद्यं लिखितुं तु समुद्यतः ।
 वदते तत्र तत्पद्यं नास्मिन्पद्यं पुरा ॥
 अन्येन लिखितं ज्ञात्वा ग्राह पद्यावतीं प्रियाम् ।
 भवे ! केनेवमालेखि ते जानासि सुविभिते ॥
 नाहनेत्तत्पद्यं पूर्वमलिखं नाकरं मम ।
 इति श्रुत्वा बभूवस्तु ग्राह पद्यावतीं प्रिया ॥
 नात्र कोऽर्थं भ्रमस्तोऽत्र जयदेवं बभूवोऽनघीत् ॥
 ज्ञातुं गतस्तु तरकाळे पुनरागत्य सरवरम् ।
 गृहीत्वा पुस्तकं मत्तो लिखित्वा त्वं पुनर्गतः ॥
 ज्ञातुमेवं तु जानासि कोऽन्यस्त्वत्तोऽत्र लेखकः ॥
 इति श्रुत्वा प्रियावाक्यं जयदेवोऽतिविभितः ।
 अहर्निशं तमेवार्थं चिन्तयन्नात्मरसम् ॥
 तस्मिन्दिने रात्रिस्तैवे स्त्रो श्रीपुरुषोत्तमः ।
 उवाच जयदेवं तु स स्त्रो मुमुक्षुः सुखम् ।
 सपत्नीं ह्रमगां मेने पुरुषोत्तमदर्शनात् ॥
 तदारम्भातिभक्त्या वै पत्न्या सह हरिं मयम् ।
 गावन्ने गीतगोविन्दं तोषयामास केशवम् ॥
 निर्माय गीतगोविन्दपुस्तकं पुरुषोत्तमे ।
 निषेधं कृतकृत्योऽभूजयदेवो महामन्यः ॥
 पुनर्वैभ्रमासि तस्मैव चरितं परमाद्भुतम् ।
 जयदेवस्य विप्रस्य गीतगोविन्दध्वनयम् ॥
 एकदा गीतगोविन्दं श्रुत्वा राजातिहर्षितः ।
 निषाये स्वापविजा तत्कालं तादृशमेव च ॥

स्वयं निर्मात्रं विद्वज्जो वदामाहां वृषः सुभः ।
 अक्षारम्य ममैतद्वै गीतगोविन्दनामकम् ॥
 पश्यतां गीयतां सर्वैरन्यथा वृषभामवेत् ॥
 इत्याह्वयं द्वितीयं तद्गीतगोविन्दनामकम् ॥
 प्रख्यापयामास वृषः काव्यं स्वकृतमेव तु ।
 अवदेवकृतं कोऽपि न जगौ वृषसासनात् ॥
 अवैकस्मिन्दिने रात्रा इदं भीषुषोत्तमम् ।
 आगतस्तत्र देवाभ्यो जयदेवं ददर्श ह ॥
 सुतन्त्रं स्वकृतं काव्यं गायन्तं सुप आह तम् ।
 अहो मधीयं काव्यं त्वं कुतो न स्वीकरोषि सोः ॥
 कुलैवं जयदेवस्तु राजानं प्राह गीतवत् ।
 स्वीकृतं भवधीयं तु काव्यं राजस्य संसया ॥
 परंतु मस्कृतेभ्यः यथा तुष्यति केवावः ।
 न तथा स्वकृतेनेति परीक्षा क्रियतामिदं ॥
 एतन्मुखा तु वचनं जयदेवकृतं स्वकम् ।
 सम्यं स्थापयामास जयबाधामतः स्वयम् ॥
 उवाच देवं भोः स्वामिन् ! किं तवातिथिर्वै द्वयोः ? ।
 तत्स्थापयोपरिष्ठातु यामः सर्वे बहिर्द्वारात् ॥
 इत्युक्त्वा ये बहिर्गता द्वारे दत्त्वा कपाठकम् ।
 राजा च जयदेवश्च ये आन्ये तत्र वै द्विकाः ॥
 अभ्यो स्मिता क्षणं तत्रोद्घाटितं स्वयमेव हि ।
 कपाठं मन्दिरे आत्ताः सर्वे राजपुरःसराः ॥
 दृष्ट्वास्तत्र ते सर्वे जयदेवेन निर्मितम् ।
 उपरिष्ठात्स्थापितं तु तदधो राजनिर्मितम् ॥
 इत्थं तत्परमाश्रयं रात्रौ शोकसमन्वितः ।
 तस्यान्नाद्यं च पानीयं रात्रौ तत्रैव तस्थितम् ॥
 वृषः स्मरे वदणीयं पुण्योत्तमकम्पम् ॥
 कश्चित्स्वनागतो ब्रूते किमर्थं शोचते वृषा ? ॥
 गीतगोविन्दसदृशं नाभ्यस्तदर्थं प्रियं मम ।
 तत्कृतेनापि तुष्यामि भक्तस्त्वं नात्र संशयः ॥
 परंतु गीतगोविन्दं स्वीकरोतु भवानपि ।
 प्रख्यापयतु लोकेऽस्मिन्मम प्रीतिविबर्धनम् ॥
 एवं पश्यन्वृषः स्मरे जहौ निर्मां मुदान्वितः ।
 कुलं मनसि मनसा स्थापयामास समापयन् ॥
 तदारभ्य वृषो जातो जयदेवेऽस्तिनष्टिमात् ।
 स्वयं तु गीतगोविन्दं प्रपठन्मतिपूर्वकम् ॥

प्रक्षयापयामास पुनर्देसे देसे नृपोत्तमः ।
 मथापरं प्रक्षयासि तस्यैव चरितं शुभम् ॥
 एकदा तुलके देसे पुरुषोत्तमसंनिधौ ।
 कलिविजयगरे काचिच्छकलिकविणी मुखा ॥
 कलत्तके निखीचिन्वा कन्दिक्कचित्तिदिग्दे ।
 गायन्ती गीतगोविन्दं वृन्ताकवचमभ्यगा ॥
 वृन्ताकं च विचिन्वन्ती विक्कवार्यमितल्लटः ।
 गायन्ती वृष्णचरितं अवदेवमिनिर्मितम् ॥
 सुखा मां तु मगर्वास्तस्याः पश्चादितल्लटः ।
 शृण्वन्तीतं स वज्राम वज्रन्ती सा पतो यतः ॥
 एवं भक्तिवशः कृष्णो वृन्ताकविपिने हरेः ।
 वृन्ताककण्ठकेरिष्ठं परिधानीयमङ्गरम् ॥
 वृन्ताकवि शृङ्गीत्या सः भन्दिरं खं ययौ यदा ।
 तदा स्वधाम संप्राप्तो निधि श्रीपुरुषोत्तमः ॥
 प्रभाते तत्र पूजार्चमायातः पूजको हरेः ।
 पूजार्चमारमादाय वृद्धं राजापुत्रागतः ॥
 श्रेष्ठाय स कपाटं तु गत्वा देवस्य संनिधौ ।
 स्थापयन्परिधानीयमपमृत्कण्ठसः कृतम् ॥
 कृन्तककण्ठकेरिष्ठं किमेतदित्थं चिन्तयत् ।
 आकूप स तु राजानं दर्शयामास चाम्बरम् ॥
 क्वमेतद्वृन्ताकजम्परसास्यमैमित्तहो ।
 मयैवागच्छ च पुनः कपाटोद्घाटने कृतम् ॥
 न बालो नापि चोन्मत्तः कश्चिद्व्रतातो निधि ।
 कथमेतद्विजानीयां केनेदं कृतमीदृशम् ॥
 इत्युक्त्वा पूजयित्वा तं सह राज्ञा च पूजकः ।
 निक्षिप्तो बहिरागत्य परां विन्तामुपागतः ॥
 सुहृर्गुह्यचिन्तवानो न केमेऽद्भुतकारणम् ।
 एष राजापि तत्रैव पूजकमभ्यजेन नै ॥
 कदाच राज्ञो श्रीकृष्णं प्रार्थयन्मनसा मुहुः ।
 केनेदमासीद्वक्षस्य कण्ठसः करणं विभोः ॥
 एवं विन्तापरो तो तु सक्कासज्जलजुभौ ।
 राज्ञो सुपुत्रस्तत्र केभासे नैव तो मुक्कम् ॥
 तथा निक्षिप्तोऽपि तु क्षमे श्रीपुरुषोत्तमः ।
 इत्युत्तुम्भी देवं त्रपाद्भूषिणमागतम् ॥
 राजानं ब्राह्मणं चापि वदन्तं मधुराक्षरम् ।
 निधीरुमि किमर्थं भो ! महाकण्ठेऽनादिना ॥

शत्रुघ्न कारणं वासो येन विष्णुमतेकदा ।
 हतोऽक्षिदूरे हृन्ताकवाक्यां काचिज्जगौ मुदा ॥
 एकविंशतिषी गीतगोविन्दं मम बहुभम् ।
 वच्छोदुसगमं चाहं वाक्यां सार्धं तया पुनः ॥
 हस्तकतो क्षधार्धं तु ततो हृन्ताकवाक्यैः ।
 कण्ठस्थः स्फुटितं वदं सत्यमेतन्न संशयः ॥
 सा विषादं कुलम्बात् नैव दोषोऽस्ति कस्तपि ॥
 इति कृता वचः स्वप्ने भूपतिः ॥ च पूजकः ॥
 सत्याम् च ततो विप्रो राजसूनिभिर्मागतः ।
 राजानमुक्तवान्सर्वं स्वप्ने यथावैकृत ॥
 भुक्ता राज्ञाय तत्सर्वं सत्यमेतदिति भुवन् ।
 तत्रापि स्वप्ने बहुलं राजापि स्वयमेव हि ॥
 परस्परं प्रशंसन्तौ शाकदिकविणीसुभौ ।
 जयदेवकथं चैव राजा तु आह्वयः च य ॥
 जय राजा तु तां शूरी शाकदिकविणीं तदा ।
 आमात्य जीमिन् दत्त्वा वसत्रैव पुरे सरा ॥
 गायन्ती गीतगोविन्दं विष्णं श्रीपुष्कोत्तमम् ।
 तोषवेति वृषस्त्र्यक्षां वत्सा संपूज्य केदावम् ॥
 भुक्ता प्रसादं देवस्य जगाम भवर्ग निजम् ।
 जयदेवं ततो राजा भक्ताराधनमन्वत ॥
 भुक्ता रत्ननाकाक्षी कविदेवम् ययौ वृषः ।
 एवं भक्तिवत्तः कृष्णः किं किं न कुरुते प्रभुः ॥
 तस्मादद्यापि भक्तिर्हि तृणां सर्वावसाधिनी ।
 अथापरं प्रवक्ष्यामि पद्माक्षस्य विधेहितम् ॥
 जयदेवस्य चरितं महासुखस्य सुतनम् ।
 दृष्ट्वा तत्र वृषदेवतां कविस्तगोव्रजः ॥
 ममार कालभर्मेण तत्पत्नीं सुमता सती ।
 अद्भुतं मलयके निमित्तं पतिदेवता ॥
 ततो राजा वदो सर्वं संमारभोर्ध्वदक्षिणम् ।
 सर्वं तत्र गतो राजा पुरबासिजनेर्भूतः ॥
 तस्मिन्नेव स्थले राक्षीं वृष्टुं पद्मावतीं ययौ ।
 राक्षीं प्रणम्य तां ग्राह्यं सतीं वृष्टुं किमेभि भोः ? ॥
 इति सुता वचो दत्त्वाः ग्राह्यं पद्मावतीं सती ।
 अहो 'पावम्' इत्येव मृते पत्नीं मणसिनी ॥
 एवं मर्त्यमुपायं यत्प्रसन्नयति सुमता ।
 अहं तु मन्थे भो राक्षिं पशुवीरमर्षस्तुतम् (तो !) ॥

तत्त्वमादेहमे बहौ भसीभूता न यावत्तत् ।
 अथ भक्तिः अथ न तत्प्रीतिर्वत्तं तस्याथ किं पुनः ॥
 इति सुखा वचस्तस्या राज्ञी विस्मयमागतः ।
 किमिदं भाषसे साध्वि । कथमेवं भविष्यति १ ॥
 पत्नीसा अरविभ्यामि किञ्चित्कालं प्रतीक्ष्य च ।
 इति सुखा वचस्तस्य राज्ञी विस्मयमागतः ॥
 पद्मावलीपि तां राज्ञीं समाभाष्य पृष्टं ववौ ।
 अवेकस्मिन्दिने राज्ञा ब्रह्मं श्रीपुरुषोत्तमम् ॥
 जगाम अवेवं तां पुरस्कृत्यातिभक्तिः ।
 कथञ्च तत्र तां रात्रिं जयदेवेन संगतः ॥
 अथ प्रभाते संजाते यामराजा न आगतः ।
 तावदेव तु सा राज्ञी कविपत्नी समाह्वयत् ॥
 पद्मावलीं समायातः राज्ञी प्राह करोमि किम् १
 तां दृष्ट्वा राजपत्नी सा रुरोदाह च विह्वला च
 राज्ञा साह कवित्वेन देवं ब्रह्मं यतः किम् ।
 तत्राकलाग्निना दुःखं पतिते देहमलम्बतः ॥
 तद्बुधवचनो राज्ञा ज्ञायति स्वपृष्टं पुनः ।
 अग्रीं समायता भूत्वाः कथयन्तीदमप्रियम् ॥
 इति सुखा वचस्तस्या राज्ञ्याः पद्मावलीं हसी ।
 अहो किमिदमित्युक्त्वा सून्यां तस्यै क्षणार्धतः ॥
 निवृत्ता वृथिष्यां सा गतामुरभवत्तदा ।
 अथ राज्ञी समागत्य दाहाकारे सुहृर्मुहुः ॥
 कुर्वन्ती सममेवार्तां तामुत्सृज्य पतिप्रिया ।
 शीतल्यौ तां मृतां साक्षा राज्ञी शोकतमाकुल्य ॥
 भयार्तां विललापाथ गर्हवन्ती निजां कियाम् ।
 अथ तत्र गताः सर्वे राजदाराः सश्रन्ततः ॥
 पुकुपुः शोकवन्तताः किं जातमिति चाब्रुवन् ।
 अथ राज्ञ्यापि कविना समयातोऽतिविस्मितः ॥
 शुक्ल कोलाहलं शीघ्रं यवाकन्तःपुरं सकम् ।
 जयदेवेन सार्धं च तत्र गत्वा वदन् ह ॥
 पद्मावलीं मृतां भूमौ राज्ञा लाह प्रियां प्रति ।
 किं जातमस्या येनेवं मृता कस्मात्कविप्रिया १ ॥
 सुखा राज्ञी मृगवचो भीता प्राह कृतान्तिः ।
 सम बुधविरटं नाम । क्षम्यतां कथयामि ते ॥
 तत्र अगता मृतः पूर्वं तस्याग्रीं सा समन्वयाम् ।
 तां दृष्ट्वा प्राह मामेवं कोऽर्थं पाकम् इत्यहो ॥

मृगे पक्षौ तत्क्षणानु मस्मसादभक्ष्य मा ।
 तस्या मृगा जतं प्रीतिरित्येवं मम मिथ्यः ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तस्याधिकीकृती परीक्ष्यम् ।
 अनन्दं ते पतिः साथि । मृतोऽकस्मादिति श्रुतम् ॥
 तच्छ्रुत्वा पपातोर्व्या मृता तत्क्षणमेव हि ।
 इदानीं समिद्धायातः कविना सह संमतः ॥
 अतः परं यत्कर्तव्यं तत्कुर्वन् मम प्रभो ।
 इति श्रुत्वा वचस्तस्या राजा प्राहतिभिस्मितः ॥
 कुवेरं चातिता धेनि । अथा पद्मावती सती ।
 निवत्स्यति कथं गेहे जगदेवोऽजमीतिना ॥
 अतस्तत्क्षयान्महामपि स्त्रां यथेच्छं मजाधुना ।
 धातने क्षीयधो मे स्यादन्त्या हि त्रियो रुणाम् ॥
 इति राजवचः श्रुत्वा जगदेवोऽजमीद्वचः ।
 राजजनपराधेवं सहिषी तत्र सुप्रता ॥
 ने त्यागमईत्येषा मे नैवं श्रुति ममाग्रतः ।
 कौटुम्बेन मृषावाक्यं मवत्येव न संशयः ॥
 बाध्यात्रेण न तत्रास्ति प्रातकं कस्यापि कुप ।
 किं च क्षणं जगन्नाथं सर सं द्रुमना भव ॥
 भजेऽहमपि तं देवं कस्मान्न स करिष्यति ।
 इत्युक्त्वा जगदेवरुं पापमादाय सर्वज्ञः ॥
 त्रिये । पार्थिवि सरस्वोऽं गीतं तत्परमानसः ।
 जागो ततः क्षणादेव पद्मावत्याः रुकेवरम् ॥
 संवचाल ततः सर्वं विस्मयोऽस्तुल्लोचनाः ।
 साधु साधिति च प्रोक्तुः कथित्वरुं व्यतीत्य सा ॥
 समुदाय जगौ पत्न्या सार्वं तु पश्यतां रुणाम् ।
 ततो राजा जहर्गोध राक्षी चापि पुनः सतीम् ॥
 प्रवनास मुहुर्भेकसा क्षम्यतामिति भाविनी ।
 ततः प्रसन्नः स कविः आत्मा भुक्त्वा रुपाक्षया ॥
 सगृहं प्रयथो हृष्टः पद्मावत्या महोरमुक्तः ।
 एवं भगवतो भक्तिभूतसंजीविनीं रुणाम् ॥
 अद्यापि वर्तते लोके दिव्योऽपेक्षितः किल ।
 इति श्रीभगवद्भक्तिमाहात्म्ये जगदेवचरितं
 नाम अष्टवारिंशः सर्गः ॥
 अपरे श्रुत्वा वक्ष्यामि कवेः सुचरितं महत् ।
 जगदेवसमः साधुर्न भूतो न भविष्यति ॥
 सर्वभूतसुहृदोऽसमभार्यसमं पुनः ।
 पद्मात्मारभ्यमोमस्तु मनुते कर्मवचनम् ॥

एकदा स कविद्वाने निमज्जनवशात् ।
 तत्र संमानितः क्षिप्रैर्विजालंकरणाग्निभिः ॥
 भोजयित्वा सुकर्णानि दत्त्वा प्रातर्विचरितः ।
 आगच्छद्विपिने मार्गे विन्तव्यमुत्प्रेतमम् ॥
 ततः कञ्चनरास्तत्र स्नायन् स मुपागतः ।
 कञ्चारे निर्देवात्सीमाः कञ्चान्तकमोपमाः ॥
 सान्द्रा अयदेवस्तु जलस्योमानिर्वासतः ।
 उपमसकरोत्तत्र प्राणनाथस्य केवलम् ॥
 तानुवाच कविः प्रेम्ण दत्ता । यूयं क्व गच्छथ १ ।
 पुद्गोत्तमपुरी नाम इत्युक्तेः पुनः स तु ॥
 उवाच तान्मधुरमा वाचा मममभूदिह ।
 मयापि तत्र गन्तव्यं भवतिः साकमेव हि ॥
 परं तु एव दृष्ट्वा पृथ्वीतदनानि भो ।
 गन्तुं न शक्नो यूयं चेद्गन्तव्यमस्तु न ॥
 गच्छताञ्च मया सार्धं तदा मे भजनं भवेत् १
 इत्युक्त्वा तानि वक्ष्यामि सुकर्णानि च सर्वथाः ॥
 तेभ्यो दत्त्वा सुकं मेने प्राणप्रार्थं मुषान्वितः ।
 सनेः पत्नेस्ततः पश्चात्ततः कोऽप्ययमल्लविः ॥
 पृथ्वीतानि वस्तुनि सुखं गच्छन्तस्मी पुनः ।
 यास्यामि श्वश्रून् वैवात्महारिणादिमोषितः ॥
 अन्यथा माममी स्नेमाद्वातमेयुर्न संशयः ।
 श्लेष्मं विन्तवन्तं तं जवदेवं सनेः सनेः ॥
 गच्छन्तं पुरतश्चौरा धीर्यनादैः समाह्वयन् ।
 कञ्चो ह्रीमं समगच्छ गृहाणेदं निजं भगम् ॥
 तं तु गन्तुं न शक्नोषि वृहं गन्तव्यमस्ति नः ।
 इति श्रुत्वा वनलोपा अयदेवोऽतिशङ्कितः ॥
 किं करिष्यन्त्यमीत्येतन्मनसाविचिन्तयत् पथि (१) ।
 तान्मे मन्त्रमायासुरवं भूतोऽस्ति वे द्विषः ॥
 अस्माभिरेव वस्तुनि प्रापयिष्यति नः पुनः ।
 घातयिष्यति गच्छाद्यं स्वधामे नात्र संशयः ॥
 तस्मादेनं निहत्वाय समिप्यामो न चान्यथा ।
 एवं केनचिदुत्ते च तन्मध्ये कोऽप्यभाषत ॥
 अहो किं भारणेनास्य भद्रा संस्थाप्यतां कविर ।
 इत्युक्त्वा अयदेवं तु गृहीत्वा वेऽतिनिर्वयः ॥
 हतो पादौ तथैकत्र बभूव विक्षिपुर्भवतः ।
 पुनस्तन्मभवतः कोऽपि महाबुधोऽतिनिर्वयः ॥

शस्त्रेण पाणिपादं तद्रूपं विच्छेदय यत्नतः ।
 ततस्तो गन्तुमनसश्चोता जम्बुद्वीपं कथं ॥
 जयदेवोऽपि प्रारब्धमोगोऽवमिलयमन्यत ।
 विस्तारानो जयकार्थं तत्रारण्ये क्षुभार्दितः ॥
 अथ तत्रैतत् नृपतिर्मृगयां पर्यटन्वने ।
 एकस्मिन् हन्यमाकृतो पावः तं मृगमन्त्रयात् ॥
 राज्ञा तत्राकण्ठमाध जयदेवसमीपगतम् ।
 मृगं दृष्ट्वा न विन्याध जयदेवेन शङ्कितः ॥
 सारोप्य क्षिपिकामां समानिनाय निर्वं पुरम् ॥
 तत्र पद्मावतीं छाध्वीमानाय्य नृपतिस्त्रया ॥
 सेवयामास सर्वेष्वजयदेवं नृपोत्तमः ।
 ततो राज्ञा प्रतिस्तिर्न जयदेवदिदक्षया ॥
 जयाम तद्रूपं तस्य तदास्तिथ्यं चकार साः ।
 एवं गतेषु शक्रेषु कियत्सु न सतः कविः ॥
 समाजगमुस्तु ते कथा मुद्रामाप्रतिभूषिताः ।
 साधुशेषधरास्तो तनुपकारं दिदक्षवः ॥
 क्षात्रपञ्चस्तो भगवतो गृह्णामाशान्तसर्वसम् ॥
 पद्मावतीं समाहूय पाशायेतानपूजयत् ॥
 ततस्तान्भोजयित्वा तमाजुहाव नृपं कविः ।
 राज्ञा तत्रागतस्तं च जयदेवोऽभ्यभाषत ॥
 पुरस्कृत्य च तान्गुह्यतान्गुह्येनान्तरात्मना ।
 राजसेवे युक्तसमा महान्तः सात्वतारणाः ॥
 एतेभ्यो देहि वित्तानि पात्रमेते न संशयः ।
 इति श्रुत्वा ततो राजा राजानि विभिन्नानि च ॥
 वस्त्राभरणार्थीनि दत्तो परममङ्कितः ।
 गृहीत्वा तद्वनं ते वै यथेष्टं गन्तुमुद्यताः ॥
 तथा प्राह नृपं भूयो जयदेवोऽतिहर्षितः ।
 अहो मार्गे क्रियद्बुद्धे वनमलन्तमीषणम् ॥
 तस्य संतारणार्थमि शृत्वा तेभ्यो नियोजय ।
 वनाद्गृहीदियाम्भुजा पुनरायातु मेऽभितकम् ॥
 इति श्रुत्वा ततो राजा पदाधीः यच्च तान्प्रति ।
 नियोजयामास तथा चैव जयमुखैः सहानुगतम् ॥
 ततो सर्वनगैस्तो (?) तु तद्वनस्यामुपश्रिताः ।
 राजभृत्याः कथास्तथै तादृशुश्च विनीतवत् ॥
 अहो कनेर्मवन्तः के तद्रूपं कस्या मुखा ।
 मुग्धदर्शं तु भक्त्या यदाजानं शर्वदत्तकविः ॥

इति शुभा वचसास्य राजभूतस्य ते सताः ।
 कस्युः प्रसस्य ते सर्वे शत्रु करणमग्न भो ॥
 कर्नादिराजनिगटे वयं भिक्षाशिनः स्थिताः ।
 तत्राद्यमपि आयातो घनार्थी कव्यशुद्धिभः ॥
 तथैकस्य दृष्टे चौर्यं चक्षुरार्य द्विजाधमः ।
 धनिकेन दृष्टीज्ञाय प्रापितो राजसेनिधौ ॥
 राजानं प्राह धनिको नार्यं मित्रकुलोद्भवः ।
 भौरोऽनं निजचौर्येण कदापि पतितः प्रभो ॥
 इवानीं मद्गृहे भूत्सैर्धूल्य नीतस्तवान्तिके ।
 इति श्रुत्वा ततो राजा चाञ्छात्मय समार्यमतः ॥
 दृष्टीक्षेपं दुरात्मानं मम राक्ष्याद्दृष्टिभूतः ।
 अन्यराज्ये तु प्राप्यम्य जहि अग्नेन पापिनम् ॥
 इत्याशां धिरसा कृत्वा चाण्डालस्तं प्रशुष्य च ।
 यच्छब्दं प्रादितो भूयो इत्येणापि वशीकृतः ॥
 जलानिबन्धो नार्यं भो वध्मो युष्माभिरेव च ।
 दैवान्तरमवस्वं तु प्रापयित्वाङ्गुलिद्वयम् ॥
 क्षिप्य यान्तु नृपद्वारे प्रत्ययार्थं प्रदक्षताम् ।
 इत्येतदुक्ते स्वीकृत्य नीत्वा तं राज्यतो बहिः ॥
 नम राज्ये वने क्तापि धिक्कृत्वा तत्प्राणिपावकम् ।
 राज्ञे प्रवर्षायामाप्नुविति यातं पुरा स भो ॥
 ततोऽस्मानिर्ध्वामास राज्ञः स्मृतममरक्षणम् ।
 इति तेषां कथयतां तुमुलः खेऽभवद्गुनिः ॥
 संनपादाशनिर्धारे तेषां मूर्धेभ्यु तस्क्षपतम् ।
 ततस्ते राजवत्सारांस्तु ब्रह्म तन्महद्वज्रतम् ॥
 क्षणात्तूष्णीं स्थिताः सर्वे सैनां संप्राप्य ते पुनः ।
 तत्र श्रुत्वा नृपं सान्तं जयदेवस्य मन्दिरे ॥
 तत्रैव ते गताः सर्वे दृष्टीत्वा धनसंभवम् ।
 राजानं प्रणिपत्योत्तुले बभूवुरसंपुटाः ॥
 राजंस्ते क्षाप्योऽरप्ये भूता वक्ष्यामस्ततः ।
 वक्ष्यामिह दृष्टीत्वा तु स्वयमेव समागताः ॥
 इति श्रुत्वा ततो राजा किं आत्ममिति आगवीत् ।
 ततस्ते निजप्रश्नादि वक्ष्यतामन्तमनुभव ॥
 श्रुत्वाय जयदेवस्तु हाहा कृत्वा मुहुर्मुहुः ।
 स्तोत्रं पत्न्यां हस्ताभ्यां क्षिप्रार्थं तावदन्महीम् ॥
 तस्क्षणाजयदेवस्य पामिपार्थं तु पूर्ववत् ।
 मातुर्बभूव सर्वेषां पश्यतां नष्टं वीर्यम् ॥

अक्षतौ साहस्यानी तु सत्यं धुला तु दुःखितः ।
 करोह श्छभना तस्मादुलोव पुनरोत्तमः ॥
 यदौ हस्तौ च पाशौ च किम्। अयदेव हरेः १
 अथ राजासिचिन्तातो अयदेव प्रणम्य च ॥
 पप्रच्छ किमिदं चित्रं मृदि मत्कृपया द्विज । ।
 उवाच जयदेवस्तं वृत्तान्तं पूर्वतः स्मरन् ॥
 चौराणां च मथावत्त्वं ततो राजा मुपोह ह ।
 तुष्टान् अयदेवं तं धन्योऽसि सत्तमो न वै ॥
 इष्टः धृतो वा लोकेऽसिन्मित्रधनुसमः पुमान् ।
 धन्योऽहमस्मिन्नीलोऽपि तत्संसर्गाच्च संशयः ॥
 इत्यादिबन्धु राजा स्तुत्यमस्य स्वमन्दिरम् ।
 आचार्यं पुत्रदारेभ्यो भिक्षिभ्यः प्रोत्तवामस्तथम् ॥
 अथ कालेन कियता जयदेवो जरां गतः ।
 तथापि निस्सकर्मसि न तज्याय कदाचन ॥
 गङ्गासंगमगतं तस्य निस्सर्षकल्पितं पुरा ।
 एकदा कृतशौचादिबलितो जाह्नवीतटम् ॥
 ज्ञानमार्गे अराकान्तो विमथान मथितकवित् ।
 यद्य कथंचिद्गङ्गायां ज्ञात्वा पीत्वा जलं पुनः ॥
 आगच्छन्पथि बभ्राम शिपपातं समुत्थं च ।
 ततस्ते पथिकाः सर्वे सिपिपुलं च वाससा ॥
 सभ्यं यकुलस्तो राजा ज्ञात्वा तन्नाजगाम ह ।
 दृष्ट्वा तं जयदेवं तु तामवस्थामुपागतम् ॥
 आरोप्य भिक्षिभ्यार्थं तु प्रापयामास मन्दिरम् ।
 स्वयमागम्य च पुनः कृतावलिङ्गाय तम् ॥
 जहो जीर्णतरं खेदं शरीरे ते महामते । ।
 मया हि पादचारेण ज्ञातुमयागतं पुनः ॥
 ददामि शिषिकां तुभ्यं कुहप्य मम भाषितम् ।
 इति धुला तु राजानं जयदेवं उवाच सः ॥
 ममैव शिषिका राजन् । संरक्ष भवनेऽधुना ।
 पादाभ्यामेव गच्छहं ज्ञात्वामीति मत्तं मम ॥
 यथा क्षणितस्तो यमि ॥ कुरुष्वत्तमं पुनः ।
 इति धुला ततो राजा जगाम भवर्न स्वकम् ॥
 संपूज्य देवार्थं भुङ्क्ता रात्र्यकार्यपरोऽभवत् ।
 अथ तस्यां तु रात्रौ वै राजमाग्यः पुरोहितः ॥
 राजादता मशन्तो ये तत्र ग्रामे द्विजाः स्थिताः ।
 ये सर्वे ददन्तुः सात्रे जयदेवोऽपि चाजुतम् ॥

कुक्कुटान्वरधरा कान्तिरकुक्कुटा मकरवाहना ।
 पद्महस्तामिन्दुश्री समानाल्यामवीदिदम् ॥
 अहं भागीरथी देवी अतरादिनिरन्तरम् ।
 अयदेवस्य वाप्या वै निवसिष्याम्यसंक्षयम् ॥
 जानीहि प्रत्यहं तत्र पद्ममेतन्मया सह ।
 आविर्भविष्यति अष्टे द्रष्टव्यं भवता पुनः ॥
 अथ तु अयदेवो मे मन्त्रोऽस्तीव शिवः सह ।
 नैतस्य व्रतभङ्गोऽस्ति वाप्यां ज्ञानं करोत्ययम् ॥
 त्वयापि धोषनीयः स नान्यथा मम भाषितम् ।
 किं शक्यः प्रलयस्तत्र प्रोच्यते तन्निशमय ॥
 अयदेवेन सार्धं तु गसरकुष्ठोऽपि तत्र येत् ।
 कुष्ठरागाग्रमुच्येत ज्ञातः क्षमदिनादपि ॥
 पूर्वं स्वप्नं प्रपश्यन्तः प्रसुदास्ते समानताः ।
 एकामे खप्रमूचुर्न कर्वा कृत्वा परस्परम् ॥
 द्रुपोऽमालैर्घामदुर्जयदेवस्य मन्दिरम् ।
 समानाल्यामवीत्सर्वं अयदेवाय भूपतिः ॥
 शुक्ला तज्जयदेवस्तु निजस्वप्नं स्मरन्नुदि ।
 शृण्वतीन्द्राह धन्या वै भवन्तो नाथ संस्रयः ॥
 यैर्वैद्या आह्वयी देवी स्वप्ने धीरिव रुमिणी ।
 किमाश्चर्यं भवद्भिर्वैदुष्टं स्वप्नेऽतिवृत्तंभम् ॥
 जलन्मान्दा अगन्माता जगद्द्वारकारिणी ।
 आगमिष्यति वाप्यां सा सक्षमेतज्ज संक्षयः ॥
 इत्युक्त्वा वृपतिस्तूष्णीं सामास्यः सपुरोहितः ।
 सहारताम् जानीयं शृङ्गीला समुपाययो ॥
 अयदेवोऽपि धूम्राभर्मर्षापीन्द्रसिक्लव्य च ।
 अगम तत्र वाप्यां तु जातुं पद्मावतीयुतः ॥
 तत्र बापीसमीपे तु गत्वा मे तु वृपादयः ।
 अयदेवं पुरस्कृत्य सर्वे तत्रावतस्मिदे ॥
 अयदेवोऽथ जानीयं मन्त्रं मत्तया पठन्नेके ।
 प्रविशेत्तदा गङ्गा तत्र प्रावुर्भूव द ॥
 जर्मितं तद्वत्सं जातं बुग्भङ्ग्येन्दुनिर्मलम् ।
 तादृशी विकृता जाता यथा वक्तासरिस्त्रिषदा ॥
 प्रावुर्भूव पद्मं तज्जके दृष्ट्वातिहर्षिताः ।
 राक्षसां च अयदेवश्च तज्जान्ते ये तसमगताः ॥
 तुष्टुहृतां वनास्तत्र भक्तां त्रिपवणामिनीम् ।
 अयदेवोऽपि द्वर्षाश्रुपरिक्लिमदगन्मुकः ॥

काशा पाशादिभिश्चैव पूजयामास भक्तिः ।
 यस्मिन्पुनर्दिनं यत्र दिव्यदेही बभूव सः ॥
 एवमप्येऽपि ये तत्र ये यं कृत्वा ममोरथम् ।
 ज्ञानपूर्वादिभं चकुरापस्तेऽलिखन्तीदितम् ॥
 इत्येतज्जयदेवस्य माहारम् कथितं मया ।
 यः पठेच्छृणुयादेतच्च स भक्तिर्देहा भवेत् ॥
 कानी क्षमानवाप्येत जगन्नाभप्रसारकः ।
 चक्षमां यतिभाषोति दुर्लभामपि शोभिनाम् ॥

इति श्रीभगवद्भक्तिसाहाय्ये जयदेवचरिते मायैकचत्वारिंशः सर्गः ॥” इति ।

श्रीसुतमहामहोपाध्यायभट्टदुरौदसाक्षपण्डितैः काव्यमालायाम् प्रकथितायाः
 श्रीतोदर्थभाषार्थप्रणीतायां सप्तशतिकादिप्रणेतृ जयदेवकविसमर्थो सुतमा
 निर्णीतः । तथा हि—‘जयदेवकविश्च वङ्गदेशाधिपस्य बल्लालसेनसूत्रोक्तमन्त्र-
 सेनस्य सभायामासीदिति श्रीसनातनगोस्वामिनां मतम् । ‘शोबधेनञ्च शरणो
 जयदेव उतापतिः । कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥’ इत्ययं
 श्लोको लक्ष्मणसेनसभायुद्धारोपरि शिखायामुत्कर्षिणी आसीत् । तस्याहो-
 र्धनलज्जयेवाध्यायः सर्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामासन्निति केचिद् । कश्मण-
 सेनश्च किरातसंघस्यसौकादशशतकसमाक्षिपर्यन्तं वङ्गदेशं पाटवामासेति
 केचिदितिहासविद् । इति । अतो जयदेवकविजीवनसमयेऽपि किरातसंघस्य-
 सौकादशशतक आसीदिति फलितार्थः ।

जयदेवकविभूतो गीतगोविन्दकाव्यादयः कोऽपि ग्रन्थो लोके न कापि कुतो
 नापि प्रसिद्धः । प्रसङ्गराचननाटककर्ता जयदेवस्तु कोटिर्न्यगोत्रोद्भवः कुमित्राकु-
 क्षिजन्मा महादेवतनयः । नृनारमाधरीयश्चन्द्रप्रणेता जयदेवश्च अज्ञातपितृनाम-
 द्विजः कृष्णवासेत्युपपदवान् । अत उभावप्येतौ गीतगोविन्दकाव्यप्रणेतृजयदेवादि-
 काविलिखितविषयेतत् ।

गीतगोविन्दकाव्यस्य ‘उन्मीलनप्रपञ्चसङ्ग्रह’ (११२।११) इत्यादिपर्व
 लितावर्णाचतुर्दशशतकमुत्सङ्गवेन वङ्गदेशीयेन श्रीविश्वनाथकविराजेन लङ्का-
 छादिलक्ष्मणवर्णाख्यग्रन्थस्य दशमपरिच्छेदे चरणमुद्रासोदाहरणतथोपपन्नं द्रवते ।
 एतेन तत्कालीना विद्वांसोऽपि गीतगोविन्दकाव्यं सप्तम्यतया खीचकुरीति
 श्रवते ।

१ काव्यमालायाम् प्रकथितायां भाषासप्तशतीग्रन्थस्य प्रथमः प्रसङ्गः प्रहस्यम् ।

२ सप्तशतकवनाटकप्रस्तावनायां ‘दिशसो यद्वाचा’ इत्यादि तथा, ‘लक्ष्मणसेन’
 इत्यादिश्लोकस्य इत्यम् । (निर्णयसागरतुलिनप्रसक्तस्य १० ५) ।

३ नृनारमाधरीयश्चन्द्रप्रणेता सप्तम्यतयाश्लोके प्रहस्यम् । इयं चन्द्रः भाषायां कवि
 श्रुतिना प्रकथितः च । अस्या इत्यल्लिखितमपूर्णपुस्तकमेव मया दृष्टमासीत् ।

अथ प्रकाशितयोदीक्योमौमे प्रथमा ताम्रसिक्किप्रियाख्या भीकुम्भनृपतिविर-
चिता । अस्या आदर्शपुस्तकप्रथमसंस्करणमैः महामहोपाध्यायश्रीमद्गुणप्रसादप-
ण्डितैः कतिपयवर्षाभ्यः पूर्वं भद्रभ्यर्पणयैव मणिच्छेदे प्रेषितमासीत् । केवल-
प्रभावप्रचुराभ्यां निरुद्धादर्शपुस्तकाभ्यां यथामति संशोध्य प्रकाशितेयं टीका
रसिकमनोनिर्गोदमान । एतादृशकार्ता भीकुम्भनृपतिस्तु संप्रति स्त्रोके 'मेवात्' इति
भाषा प्रविष्टे भेदपाठवेष्टे राज्यं चकारेति टीकावतरणिकृत एव ज्ञायते । अस्य
पुण्यसमयस्तु खिलसंवत्सरस्य ऋतुर्दशसप्तकस्य प्रथमपाद आसीदिति सिद्धासतोऽ-
वयममते ।

अथ प्रकाशिता द्वितीया टीका रसनजयोख्या तु महामहोपाध्यायधीहिनेश्वरा-
ख्येन महामहोपाध्यायश्रीधरमिथेय संप्रत्यक्षतत्पुत्रादित्येवमस्य श्रीसाक्षिना-
मभिधानस्य पुण्यस्याख्या विरचितेति टीकापुष्पिकातो ज्ञायते । एतटीकाया
आदर्शपुस्तकमेकमस्यसुहृदरैः श्रीमद्भिः पण्डीकरोपाध्यायैर्नामुदेवयात्रिभिर्भित्त
प्रयत्नेन संपादितम् । तदनुरोधेन च संशोध्य प्रकाशितेयमपि टीकाश्च बाणो-
क्त्योनिता ।

एतत्पुस्तकस्य सुदितपत्रसंशोधनकर्मणि प्रथमं श्रीमद्भिर्नामुदेवयात्रिभिः किय-
त्साहाय्यं कृतम् । किंतु अये मानुषसभावसुलभवारीरास्तरूपवत्सलसर्वेषां प्रति
यातेषु वेदु निरुक्तसंशोधनकर्म मय्येषाप्तत् । अतः प्रमादापत्किमिच्छूनमन
इत्येत तत्परमदवाह्यभिः सुधीभिः छन्दम्यमिति चमिनत्वं प्रापयति—

विद्वदनुभरः

लेखकहोपाध्यायो रामकृष्णसूनुर्मैत्रेशधर्मा ।

उपोद्घातः

भासीद् माह्मालक्ष्मीबाधमितकवतिवाभूत्पते सिन्धुविम्ब-

माने सर्वदिपूर्णे द्विजवरविक्रमे शेषरक्षाकराकयः ।

सत्पुत्रः पारिजातः सकलगुणतिष्ठिः सत्कवेःश्वरवर्ती

तस्माद्विद्यारथरोऽभूत् सुरगुणसकरो विष्णुभक्तो वरिष्ठः ॥ १ ॥

अमार्थनाभा विविधानमहो वेदान्तविकल्पाध्वककास्तु दक्षः ।

समकवेचास्तु विचाररोऽसौ मैथिलिको नाटकमीतिचेत्ता ॥ २ ॥

सैव्याभ्यन्तस्यादचरिष्विषयसङ्गताखण्डमहीसक्तोऽभूत् ।

बलाभ्वरे वेचगणाः स्वभागात् साक्षादगृह्यन् पुनस्तुल्यक्याः ॥ ३ ॥

सत्पुत्रो जयदेव एव जगतामाराध्य उद्यम्यतिः

धौतस्मार्तमिषारसारचतुरः श्रीमाद् भुभक्तो वरेः ॥

साहित्येषु कृतभसः कविद्वयो धर्मार्थकामाधिको

वाचा सिद्धिसम्पुद्धिसाधनपटुः कौण्डिन्यनरोऽभयन् ॥ ४ ॥

इे भार्ये विजया जयेति सकनारणे रमायै कमे

तस्याऽऽकाशुक्तगायकीतनकलाकौशक्यदक्षः जया ॥

नाका साऽध्यपरेण लोकनिदिता पद्माऽयसीत्युच्यते

पशुः प्रेमदलाभिकाऽतिमुभगा काव्यवलीलावती ॥ ५ ॥

हृदये सङ्गाताते सकलगुणभूते मेघसी (?) प्राण्य दुष्ये

यः क्वारमार्गं कृतार्थं सकलमपि निजे जग्म मेमे कवीश्वरः ॥

स्वाध्याऽसौ गेहकुलं निपुणमतिरसावाप मैथिल्यमर्ध-

व्यापारापारभातो भुरमपि कं हुरं क्षिप्य तन्मूर्तिं सखैश्च ॥ ६ ॥

पद्मावत्यतिमुन्वराऽतिचतुरा जाल्याऽभिका पक्षिनी

गाम्भर्वोद्विगतीतवायुसका विज्ञानपारङ्गमा ॥

कुञ्जारैकपरापणा रसकलाभादैकतिष्ठा सती

साध्यावातपतिमताऽतिसिमला परसुर्मेगोहारिणी ॥ ७ ॥

भर्तृकोषणतपराऽतिचतुरा त्रैकोनमसंज्ञोभिधी

विभ्यक्षीरिष कामकेलिपुसका मोदावदा बोतिवाश्च ॥

१ उपोद्घातोऽर्थं शीपिकादीकृष्टा गोमतेन प्रणीव समीक्यवसाने निष्ठि
जातीदित्यनेनैवोपोद्घातेन स्फुटं मनसि । द्विकेयं १५८० विश्वमहोत्सरे प्रणीतसीमिदि
जीकाऽऽप्यसिद्धोऽवगम्यते । २ सखैः कोको कुप हवर्षतः प्रणीतो, 'तस्मात्तनः'
इत्यस्यामे अथैवपिदुर्मेकदेवस समतिरेकमिराद्य ।

सोऽपि जीवन्मृतपण्डितवरो भोगप्रभोगप्रभु-

र्षो वात्स्यायनकामशास्त्रचतुरः क्षीर्णां विषोऽमङ्गवत् ॥ ८ ॥

साध्यां रेमे बहुनि आरभरचतुरो हावनाम्बुद्वपिः

यासहानो विवेकोदयविमलमना मुक्तभोगो विरासी ॥

सोऽमूर कालेन मुदः कृतमुकृतफलोद्भूतदुर्मोहदोषो

सोऽधार्मी भूमिपीठं सकलमपि धियालोक्य तस्यग्विचार्य ॥ ९ ॥

सयो मुक्तिप्रदं किं मुनिजन(प?) मुनां वाप्युण्यान्वितानां

ध्यात्वेत्यं निश्चिकावाभवदमनिदं प्रेक्ष्य विज्ञानद्वयः ॥

भूवैकुण्ठं विदिष्यः सुखतरमतिः श्रेष्ठमान्धवासी-

मस्ये वाराणसीति त्रिपुरतनुद्वराधितितं श्रीभवाम्बर ॥ १० ॥

पञ्चकोशप्रमाणं त्रिपथगतमिमीतीर भास्वो विमिकं

स्वानं सिन्धेऽथरस्य प्रियतमसमरालम्बमाकाङ्क्षयन्मयैः ॥

सूलाग्रारोपितं यन्निमुदसगुणता क्रूरकदम्बकाले

शातं नामोत्थयोपं कलिमलरहितं पालितं भैरवेण ॥ ११ ॥

यत्र श्रीमणिकर्णिका तनुमृतां प्राणप्रदाणोरसवे

वत्तीरावनिपायिनां श्रुतिषुटे मन्त्रोचमं वारकम् ॥

विशेषो जपति हुं परमुदमोहाम्बकारापहा-

सो मुक्ताः स्वरतीव विचमन्तुया प्रलम्बनेतस्फुटन् ॥ १२ ॥

यथाप्रपूर्णाऽभिमतापेक्षासी सचोर्तिहृषी त्रिमयात्मवित्री ॥

दुस्साधुपूर्णोदनपाणिप्राप्ती क्षुब्धान्विकर्त्री फल्गुलाघमित्री ॥ १३ ॥

महात्मनानं यमुदाहरन्ति भूमीठवैकुण्ठपदं विदिषन् ॥

भगन्तस्त्रिदाशप्रवैककालिः सायुज्यमोक्षदुर्मज्जमभूतिः ॥ १४ ॥

नपुनर्मवरजरोहणादिभरमज्जमसुखानुभूतिसिन्धुः ॥

सचरचरविषयावली यः जयति सा त्रिपुरारिराजधानी ॥ १५ ॥

यत्र साधनचतुष्टयोद्भवः श्रीप्रमेय जपसीति निश्चितम् ॥

सात्मतत्त्वमुपदिश्य वारकं जडभावमसयं नवत्यजः ॥ १६ ॥

तिरिक्तुवापतिरत्र मन्त्ररात्रं जपति दक्षिणकर्णसांस्तराले ॥

ममयति हुतमात्मतनौ कथं परमकारुणिको हि जगद्गुरुः ॥ १७ ॥

जातः परतरं क्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥

कन्तुमिदंलिलोपानं प्रपञ्चान्धनाशनम् ॥ १८ ॥

ये कालीं न निवेदन्ति वञ्चितास्ते नरा मुनि ॥

आवृष्टारुणिकितानां च गतिर्यत्र भवेत्समा ॥ १९ ॥

वाम्बाधपापान्विच्छिद्य दीपं वाराणसीं पुरीम् ॥

यत्र नो वमरूमेवो न मनाः कापि भीमेव ॥ २० ॥

इत्थं व्यस्यन् व्यदेवभीन्द्रवयः

सम्पन्निधाय इति निश्चयमादरेण ॥

काशीं पुरीमभिससार सभायै आरात्

कोशाम्बितः सपरिवारगणैः सुहृद्भिः ॥ २१ ॥

पञ्चावासीत् कतिपयसमाः सक्रमासाय सम्बद्ध

कोहाधिपत्यावजुजलक्ष्यं काक्षिराजेन सार्धम् ॥

तामन्योम्यं नरपतिकवी एकसदबासनस्यै

मानाकीवावितरणरत्नौ सद्दिहारैकनिधौ ॥ २२ ॥

देवमांसौ मुख्यभूतावतंसौ वासोऽहंकाराम्बितौ वागदंस्यौ ॥

नित्यं सन्तौ साहचर्यं विधायाम्बितौ तासां तौ क्षणार्थं वनेऽपि ॥ २३ ॥

व्यवेद्यस्य सामर्थ्यौत् माहात्म्यं प्रोच्यते किञ्चत् ।

कवेरुक्तोक्तिरिति शक्तिर्दृष्टा प्रत्यक्षतो बुधैः ॥ २४ ॥

भगवद्विरल्यन्तघोरा पुरासीचदा वैद्ययोगाप्रजाः क्षुब्धरीताः ॥

समन्वय्योक्तिधोनिं हरिं शंभुमर्कं राजेशं च बुर्गा प्रणम्येदमृत्तुः ॥ २५ ॥

महेन्द्रं विषाध्य महद्विहेतोः स्तुवन्तो यथार्थं सुरान्सूक्तवयैः ॥

यत् स्वामिनोऽत्यन्तबुद्धिर्दत्ता भोरवृष्ट्या कुटुम्भार्तिमुद्गीक्य भीताः ॥ २६ ॥

तन्मृत्वा संभवेत् वाह सहासाऽभ्येत् मृतं सत्कविः

भो लोकाः ! मृणुतेन्द्रियपतिरसौ कीराधिपार्षी विभुः ॥

योऽनृक्षत् पिता जगद्गुह्यतरः पूर्णः पुराणः परः

परंभ्येन किमस्य कृत्यमजनस्यानेहसो ब्रह्मणः ॥ २७ ॥

किं किमाधिपतेर्विधातुरस्य किं भरीत्य कास्या जलै

रसैश्चाय महत्प्रयोजनमतः प्रणीपतेर्भूभुवः ॥

एवमनाशनकुञ्जराननपितृर्विरवाससः क्षुब्धतो

भयभ्यालक्षपालभूषिततमोर्मूर्खोक्षगस्योभ्यतेः ॥ २८ ॥

भूवप्रेतपिशाचवीरनिन्द्यैरावेष्टितस्यासिद्धः

निक्षत्ताः सवप्राहभूमिदसतेर्वैष्णवकृतस्योत्तिरः ॥

एतन्नोक्तकुटुम्बिनो एतिरतावृक्षा मयेधिधितम्

परंभ्येनपि एव एव विवितोऽसीतः क्षुधो दुःखवित् ॥ २९ ॥

एवमात्रं सौमि शंभुं त्रिभुवनजनकं वृष्टिहेतोर्विधायी

महाकपीयूएसारप्रपणलमुदितो भूतमौलिर्पदा स्यात् ॥

गङ्गागुह्यप्रवाहोच्छलितसुललितैः श्लाघ्यते विषमेतत्

बुभिक्षासीः कुतो यः कथयत् जगतामार्तिदात्री तवैव ॥ ३० ॥

कुलोत्पत्तं मुललितगिरीस्तुक्कवदनसां

.....

स काष्ठिराजेन सहैकदा भीष्मागीर्षीपुण्डससिरायाद्दे ।
 त्रिकीर्णं नावमुपाकरोह भव्यां परित्रैः परिपादितं च ॥ ३१ ॥
 सान्त्तःपुरासेचममाचचार गाँजंलैर्धूतमलैः सुशीलेः ॥
 परस्परं हासमिषेण भूषो भूल्यैः समेतो मधुनासि हृष्टः ॥ ३२ ॥
 अपश्यतां तौ मयिकर्णिकायां मृतं पतिं काञ्चित्तुवज्जन्तीम् ॥
 किमेतदाभाष्य सतीत्वमस्या ज्ञातं मयेत्यं जयदेव आह ॥ ३३ ॥
 पतिवता या भवति सनाथे हृष्टे महुष्ठाऽऽर्तिगते तथार्जुन ॥
 संशेषिते सा मलिनाक्षमुपा मृते त्रियेतोद्व्यदितोर्ध्वरन्धा ॥ ३४ ॥
 अग्निप्रथममरणान्न सतीत्वमेव कापत्यमेतदुच्यते ललनोपहासः ।
 प्राणाच्च किं पात्यभिषे मृते मृते पतिवता स्त्री महि जीवति क्षणम् ३५
 कलाकारमरणायाः सहगामित्वमुच्यते कथं तस्याः ।
 संमत्स्यात्महनने सतीत्यहो ! किमुच्यते कोटे ॥ ३६ ॥
 विपरीतमिदं स्त्रीणां सहसमनं विभिन्नकालमरणेन ।
 आत्मन्यं लोकेऽस्मिन्मृत्युविकृत्यमेवेष्टम् ॥ ३७ ॥
 एवं मृशान् मससीक्ष्य राजा तं साकथिं नो मरुते किमेतत् ।
 विगूढमन्युः स्फुरिताभरोहो मोहान्दितो विस्मयभीखदावता ॥ ३८ ॥
 इत्याकर्ण्य कृपः कयीन्मृगदितं तं मत्सुवाच द्विजे-

व्याभाष्य स्वमुदीरयत्यतिसर्गं कलांगना स्वीकृती ? ॥

नो ह्यः न च विभुताः भुवि मया, तं प्राह विप्रः पुनः ।

मा भैरं यद् मज्जहे गुणवती वर्षति पद्मावती ॥ ३९ ॥

विभितः क्षितिपतिः परीक्षितुं दूतचरैमुपहूय तद्वहम् ।

आहूकोकदचिरारमुपि क्षितं वज्रपातवदलीकवादिनम् ॥ ४० ॥

एकाकिनी वीक्ष्य रहः समारब्धतां पद्मावतीं मूषण्यतोभितानीम् ।

संबोध्य तूतो निजगाद् वाक्यं 'हा नाशमाहो जयदेव विप्रः ॥ ४१ ॥

राजा सह कीर्तितमय भद्रे ! नौकां समाख्या सुपारगायाम् ।

ममो महात्मापुति दैवयोगात्' उच्येति हुदाय वित्तप्यवादी ॥ ४२ ॥

इत्युचवाऽर्सा वृन्देन गतस्तु प्रायोः राज्ञा मोक्षितच्छकादि ।

इत्यस्त्यामं वाचयमुच्चार्य वेगावुष्टः पापोऽजंगलार्थप्रशंसी ॥ ४३ ॥

तपमिद्वज्रः दिलीपुसैर्द्वि हता निपपात विमूर्च्छिता ।

विसिनीव हिमोद्यागमे द्रवधुः कीलभृता कन्दली यया ॥ ४४ ॥

भुक्ता मृतं स्वामिनमात्मनोऽर्थं वैभ्रम्यदोषोक्तमयेन सीता ।

श्रीमं ममाराय पतिवता सा पत्सुर्वियोगं स्वसहं समीक्ष्य ॥ ४५ ॥

सहजमरणमित्यर्थं दैवयोगाद्वाहं

तिस्रपतिमृतिमेवाकर्ण्य वैवर्च्यमुच्यता ॥

अथवगमितदुष्टा दुःसमाप्ता लपती-

कन्दमतिप्रोदाकुप्य दारावपूर्वम् ॥ ४६ ॥

भालोक्य तौ भुवि गता प्रसूतां विरूपां
 कक्षागकोमकलतां शयकण्वसंज्ञाद् ॥
 हा हा इति किमदो मम मातुस्तदा
 कक्षमसपक्षपि तदाभु महीपलेऽक्षिन् ॥ ४७ ॥
 हा हेति कृत्वा तिरक्य यात्रा खेहाच योचैरसकृद्वस्ती
 मातः स्वसर्देति गतासि कुत्र हित्वाऽमुर्जां भामकुशोचमानाद् ॥ ४८ ॥
 पावधिर्दृष्टं क्षयस्य सुहृदः कुर्वन्ति दाहादिकं
 तवत्पाग्वपदेवपण्डितवरो गेहं प्रविष्टोऽभिराद् ।
 हाःस्त्रोक्त्या विवितांगनामृतिरसौ म्लानेन्निग्रयो दिःपसद्
 मूर्च्छामाप मुमुर्षुर्मुनि पवद् शिखरानो वीनवीः ॥ ४९ ॥
 हा कीर्ते ! क गताऽसि हा क्षियतमे ! हा मास्तिनि ! कासि हा
 कामिन्पानुजलोचने शशिमुखि ! श्रीः.....

निर्मिषिषं क्वचित्सा कुपितासीत्पराश्रुणी ।
 त्वं चादृष्टवर्णैः ज्ञेयानुमयं प्रोक्तवाधिशिष्य ॥ ५० ॥
 मासवत् सानुकूला सा यदा त्वं दुःखितस्तदा ।
 प्रेम्णा च भक्तिवत्सल्याद् वियोगी कामपीडितः ।
 स्मृत्वा सरस्वतीं दूतीं प्रीतिसम्पन्नसिद्धये ।
 नितीतः प्रेयमामास नद्यां गिरमुषीरचम् ॥ ५१ ॥
 पृथक्प्रचन्तरे देवी क्षारवा पोकपारदा ।
 भागवत तरला साक्षार् दौत्यं चक्रे तयोर्मिषः ॥ ५२ ॥
 पुनः कृष्णं पुनर दाधां गत्वा पाग्वामिनी मुदा ॥
 दन्तास्त्रमोम्यमासक्य प्रोक्तं विनयान्विता ॥ ५३ ॥
 दाधाया दुरधस्थितिः प्रकटिता दृष्ट्वा दवाग्ने हरेः
 कृष्णस्य स्मरं विह्वलस्त्वमुदितं तद्राधिकार्याः पुरः ।
 अन्योम्यं गिरहाभिष्टवपुषोः प्रीत्यर्थमाहोचिता-

ग्यापद्वाभ्यचवाप्ति सग्धिभिधये व्यापारिता भारती ॥ ५४ ॥
 सा दीनाऽतिभयार्देवा भिरहिणी त्वद्विप्रयुक्ताऽक्युत ।
 धीमन्नाथ ! हरे ! सुदुर्जपति ते नामानि वैकुण्ठतः ॥
 दाधायाः पुरतस्तु मामियमिति त्वं आरुशीले ! प्रिये !
 कृष्णलोकिमपो यदि सुमयतो वीत्ये पदे गीः स्थिता ॥ ५५ ॥
 यादग्री भिरहिणां दमा मयेत् तादृशी स्थितिकदाहता तयोः ॥
 धृष्ट गत्य पुरतो भियक्षवोर्द्वैतमावणपुरःसरं पुनः ॥ ५६ ॥
 आतिथ्यविशुण्णाभिधानसहआम्वासः स्वभावोद्यम-
 न्धापारारवय लक्ष्मणान्प्रतिहिताम्पाचारसारकिवा ॥
 श्रीपुतोः कलिभिर्यथाक्रमलंकारे ययुक्तं कुपै-
 कालसर्वं जयदेवपण्डितवरेणोक्तं समुद्देशतः ॥ ५७ ॥

1 कल्पये पक्षपत्रात्मको मन्त्रो कृतं इति सूक्तदर्शयार्कः शोभितुवामित्तवा-
 त्मते । अत्रान्तराक्षरकल्पः.....इति विद्वानि तथ विन्यस्यन्ति ।

अंगारसिलकमन्वे पुंशियोलैक्षम वरकृतम् ।

प्रकाशितं हि तत्त्वज्ञानमपि कविनाऽमुना ॥ ५४ ॥

कामिण्या शिरहासितसमपुषः किं गीतमित्यं प्रिये !

चार्विण्याधि हृतोऽस्मि हेति बहुधा देव ! त्वयाऽपन्नपम् ॥

नो लज्जस्यथ सां प्रभो ! लक्ष्मया विछेद्यन्तु दुःखवित्

प्राथो मिःकरुण्य भवन्ति रूपणे त्रातुं समर्था अपि ॥ ५५ ॥

ईदृशपर्यन्तयोगपूर्वमलहृद्भंगैः लयेच्छकापा-

कारैर्वाक्यभरैश्चमलकृतमनास्तुष्टिबिलोकीपतिः ।

लज्जार्वा प्रसूतामजीवयन्ती पञ्चावर्ती सत्यती

कापीपाथ चमलकृतोऽस्य भवती विष्णोः कृपा लीहसि ॥ ५६ ॥

कृतो चक्रे सम्महं तनुपरि हरिगीतमुद्धितो

व्याल्लुभूतात्मा शवशयनगामासमरणाम् ॥

स्वप्नकला मोक्षाकार्पयद्वस्तुलसेलामसुदधीं

सुसुप्तां साकान्तां कविनिकरकोटीरमन्वे ॥ ५७ ॥

महावतीरमणजीवन्सेतदुक्तं प्रत्यमकन्धरधनासमयौचितं च ।

भाक्याधिकं हि जयदेवकवीश्वरस्य संवन्धपूर्वकमिदं प्रकटीकृतं मे ॥ ५८ ॥

कथेयं यथा संश्रुता किंवदन्त्या निबद्धा मया श्लोकपदैः सुदृष्टैः ।

कुम्भा मा इत्यतिव्यत्यमन्वर्थयेऽहं ममः पाणिदुग्धं शिरसावधानः ॥ ५९ ॥

सङ्गीतगोविन्दमहाप्रबन्धपूर्वप्रसंगोऽसिद्धितो मन्वेद्यः ।

मन्वस्य सात्पर्यमुदीर्य सम्महं रहस्यमेवेत्युपसंहरिष्ये ॥ ६० ॥

तस्यै मस्यधो जगदीश्वरोऽसौ संदर्भं चात्मानमभिमन्यस्वरूपम् ।

प्रवृत्तार्थलक्ष्यधियं ततोऽन्ते सामुज्यमुक्तिं स जगाम शान्तः ॥ ६१ ॥

पूर्वं पुरासीजयदेवनामा कवीश्वरसेन महाप्रबन्धम् ।

सङ्गीतगोविन्दवराभिधानं भट्टामिरिष्टाष्टपदीमिरत्न ॥ ६२ ॥

त्रिषु लोकेषु तच्चास्ति पट्टितेन न सम्मते ।

गानमिषाः सुराः सर्वे भवन्ति नरदाः सदा ॥ ६३ ॥

जयदेवकवीन्द्रस्य हरिभक्तशिरोमणेः ।

सूतैव जीविता कान्ता यथा पूर्वं मदारकता ॥ ६४ ॥

मिरगोलेऽयं ॥ हरेर्बिकासः अंगार उदाटित एव केवला ।

प्रकट्यवित्पाथ कयामसंगमाक्याधिकेष्टे स्वकपोककक्षिता ॥ ६५ ॥

प्रत्यस्य बीजं कथितं ॥ अन्त्यम् यथाश्रुतं पण्डितवक्त्रकोशात् ।

आद्यप्रसंगः कतिचित् पुराणैर्जगत्प्रसीताः कविभिः प्रवीताः ॥ ६६ ॥

शेषाः सर्वे विविधमगमच्छेकदा धोषमध्याह्

कृष्णं मीरं चकिततयत्रं प्राकृषि प्रेक्ष्य लम्बाम् ॥

शार्दा प्राह नम्रपतिरितो पाशुपादाव रोः

प्रार्थये त्वं वासिमुक्तिं । तथाऽधीकरसावेहृष्टा ॥ ६७ ॥

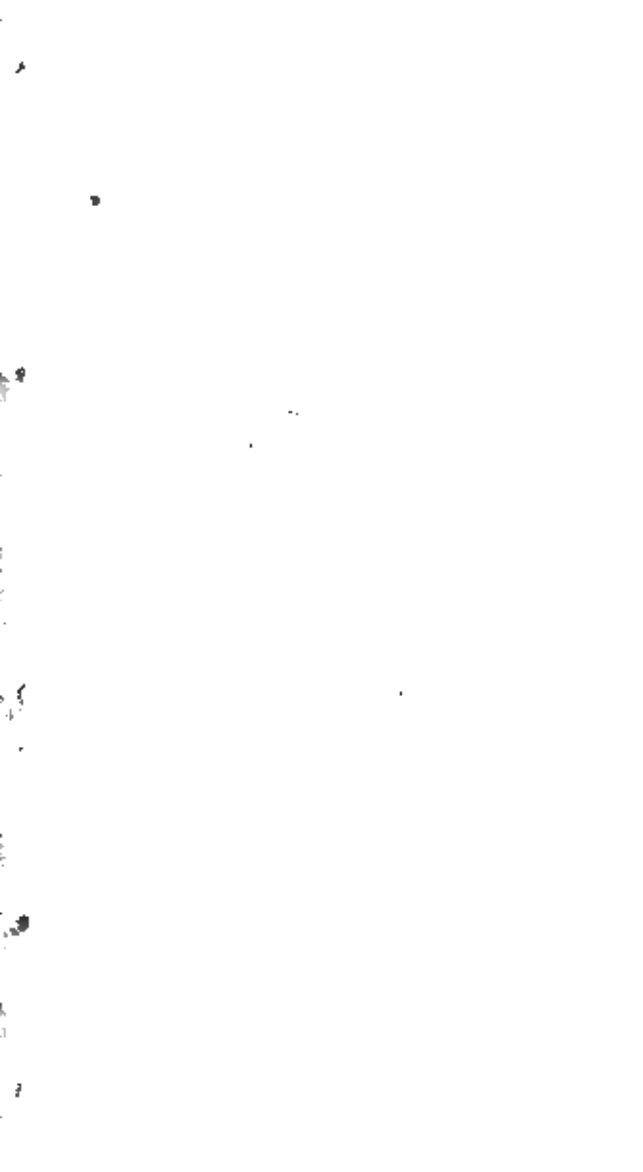
मेघैर्मेतुरमिलसि भ्रान्तकृत्वा निशाग्रमात् ॥
 प्रशं नयान्नु गोविन्दं नन्दः पावेति राधिकाम् ॥ ७२ ॥
 मीलाम्बुधैर्व्योम समीक्ष्य सत्यम् कथं समाकैर्विपिनं च नीरम् ॥
 निशाग्रमात्रं च उवाच मीला राधाभिरुत्थं वज्रमापयैनम् ॥ ७३ ॥
 धत्वा भीमां खड्गं कुचयोरन्तरं भ्रमलाक्षी
 कुक्ष्यान्वभ्रम्यनुपबभूवपाकथ्य ताता क्षरातः ॥
 क्षेतलके कथिति हरिणा रघुमानंदपूर्णा
 सार्धं रेमे चचिरमसकृच्चिर्मेरे येन रामा ॥ ७४ ॥
 सा सौभाग्यं लक्ष्मणमुकं सत्यमात्रां लक्ष्मीं
 संदेक्षार्द्रकृतिपद्मिताऽऽमासमज्ञानभावात् ॥
 गर्वेणाच्छाद्य नुत्तरं केशाहुःक्षामिभूता (१)
 क्षीपीराभ्याङ्गिरिहिरिता र्वहा मीचुत्तिहः ॥ ७५ ॥
 संवृतेऽभिरतिरभसभरादुत्तरे प्रेक्ष्य दृष्ट्वा
 जलेऽकक्षाभ्रजयककहेऽमर्षवैमुक्तमासीत् ॥
 संश्लेषं क्षमितमनसोमीनमातिष्ठयोऽहः
 माक्षीं दूरेऽभुक्तलितयोः वाग्यकण्ठावधीक्षन् ॥ ७६ ॥
 लज्जान्धोर्ध्वं वैष्णवास्त्वाप वाचो येवी दृष्ट्वा योक्तसंदेशाक्षी ।
 आभिर्भूता मेम सन्धातुमारात् पात्यामाति क्षीपति राधिकां च ॥ ७७ ॥
 जलान्ध्या विहितो मिथो नुत्तरं लभिभ्रमयोः पूर्ववत्
 प्रीतिः संघथिताऽथ सा क्षमयन् मासा मनोहासित्व ॥
 द्रुतं वर्णितमादरेण कविना सङ्गीतगोविन्दके
 ग्रन्थे श्रीजयदेवपिङ्गलचरेणाराध्य पद्यामयीम् ॥ ७८ ॥
 शालग्रामारवकास्तरगमसभवा नवबोधोत्थरगा
 भावानिकी प्रमिता भुतिस्तरगगुणग्रामरोद्गादरोद्गा ।
 आकायस्तेनपात्रध्वजध्वजिवरणा मुक्तयः सामवेदे
 गीतस्ते विप्रवर्षैस्तद्वसिष्ठ मया शान्यते वापि वक्तुम् ॥ ७९ ॥
 गोपालेन महत्प्रसंगत उपोद्घातः कृतः कौतुकात्
 आनुपाच सहाकषीन्द्रविहितस्वात्म प्रवेधज यः ॥
 विद्वज्जोऽध्वजगम्य वस्तुक्रममा सोकेर्निबन्धोत्तमै-
 क्यः सोऽस्तु मुदं सर्वैव जगतामानन्दवेद्युरवः ॥ ८० ॥
 संवदिकमभ्युज्ज्वलः समयतः काहेतुभूमिर्मिते
 भवे वागचतुःसुतीभुगणिते साके क्षरे वत्सरे ॥
 माक्षे आनन्दसंक्षितेऽतिध्वले पक्षे नवार्त्ता सिधौ
 दीप्तसोर्विवले व्यधीकरमिमा गोपाकतामा कथाम् ॥ ८१ ॥

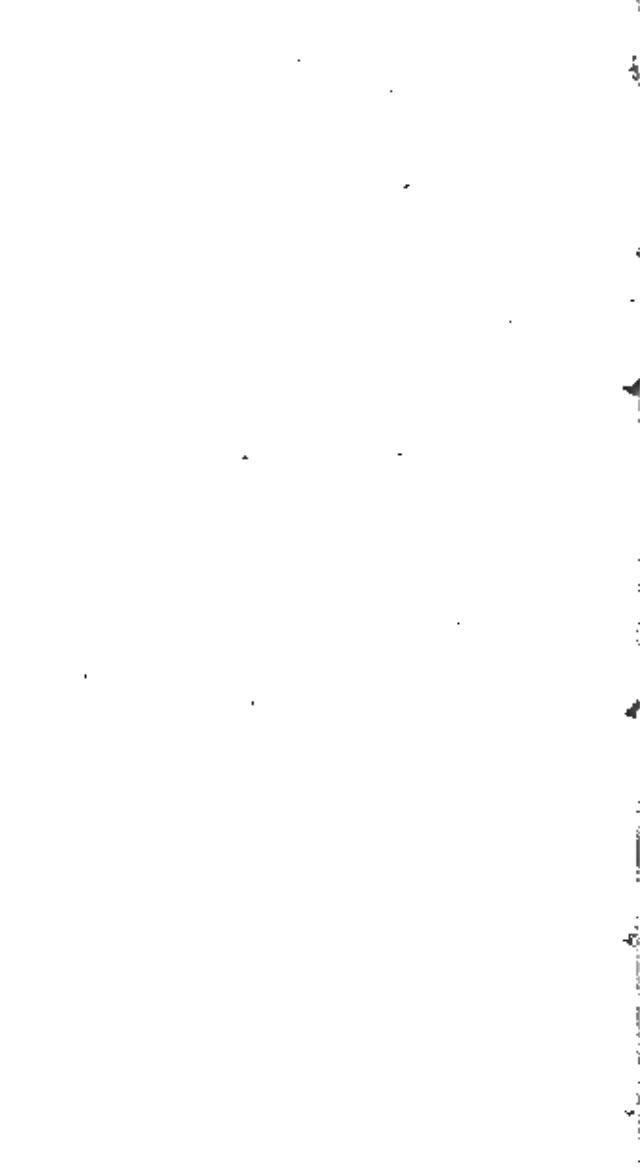
सांकेतिकविद्यासं परिचयः

	विद्यासं	ग्रन्थः	कर्ता
BM.	रस०	रसमञ्जरी श्री० मो० टीका	सङ्करमिश्रः
BP.	र. वि.	रसिकप्रिया ॥	कुम्भनृपतिः
B.	संजी०	संजीविनी ॥	बनमाखीसङ्ग
P.	पद्०	पद्मोत्तमिका ॥	नारायणभट्ट
B.	वाङ्०	वाङ्मोहिनी ॥	कर्तुनामरविता
D.	दीपि०	दीपिका ॥	गोपाकः
	का. प.	काव्यप्रकाशः	
	नौ. वि.	नौचित्यविचारदर्प	
	सुं. सि.	सुजातारसिकम्	
	पा.	पामिनीयं सूत्रम्	
	माङ्गली.	माङ्गलीमाधवम्	
	का. सु.	काव्यालंकारसूत्रमणि	
	का.	काव्यादर्शः	
	ग.	गणसूत्रम्	
	ना. शा.	नाट्यशास्त्रम्	

C. मुद्रितादृष्टः Ed. Christianus Lassen, Professor
 Bonnensis P. E. BONNÆ AD RHENUM 1836.

श्रीजयदेवकविवरिषितं गीतगोविन्दकाव्यम्

प्रथमः सर्गः

— सा मो व दा मो हरः —

मेघैर्महुरभम्बरं घनमुवः श्यामास्तमालुह्रुदै-

नेक्तं मीहरयं स्वमेव सविमं राचे ! गृहं प्रापय ।

रत्तिकप्रिया ।

कम्पयणं कमलापतिर्विहातु मे यः कौस्तुभे राघवा

वीक्ष्य स्वं प्रतिविम्बितं मत्तिदुपलेपेति तर्काकुलम् ।

आकृष्योन्मुक्तयापि मानपरमा मन्थामवा केतवं

तिमिरवकिप्रकम्पदं वलितया सासूयमालोकितः ॥ १ ॥

सोऽस्मान्मामभरविन्दमाम उदयद्यवाभिमपलापवा

पद्मा पद्मविनीलमीलनविधिमावीण्यवघ्नेत्रयोः ।

योगादूर्ध्वनिप्रीडिताम्बुजवयास्तंभोगमोगेतरा-

वस्याद्वन्द्वनवातुमूतिजमितक्रीवासुखाम्बुभूम् ॥ २ ॥

विह्वान्मेऽर्धस्त्रिपातजुः स भगवाप्रिसोदितारं संपदं

शान्भुर्विजयवधिवः परवशीकारैकतत्कर्मणम् ।

यत्तैकाग्रमवीनविभ्रमरसादेकाग्रगुप्तेरणा-

स्वादुतसंभवदुक्तैकपरमा आगतिं हेमाम्बिका ॥ ३ ॥

मत्वा मत्तज्जभरतममुखान्सुपीठसंगीतसाकं निपुणं जयदेववाचात् ।

श्रीकुम्भकपीनृपतिर्विवृतिं तनोति गानं निघाय सरसं रत्तिकप्रियाङ्गम् ॥ ४ ॥

श्रीवैजपायमसगोचवयैः श्रीवन्द्यनामा द्विजपुङ्गवोऽमृत ।

हरमसादावपसाद्वरावप्राप्त्योपभोगाय नृपोऽभयवधः ॥ ५ ॥

पदन्वये निर्गुणतर्कवादिपदःपदं तत्परमा प्यभाति (?) ।

श्रीमेवपाटे गुहिलप्रधाने यन्मामवम्भूवतपः प्रसूताः ॥ ६ ॥

रसमञ्जरी ।

चक्रजगादम्बिकयोरद्वे पद्मेन केतन्तम् ।

लम्बोदरमलम्बे यं वेद न तत्पत्ते वेदः ॥ १ ॥

तृपत्यतानरसदाममुन्दरः पादपद्मघनमत्सुरन्दरः ।

मयैमानमवदात्पावकः पातु कोऽपि वन्देकसाधकः ॥ २ ॥

इह सङ्ग शारिखितसमाप्त्यर्थेनेतत्काव्यप्रतिपार्थ राधाभाषणेस्मिसरपङ्कजं
अज्ञसमावाचरदि—मेघैरिति । राधाभाषणो रहःकेन्य एवन्तन्मेवा जयन्ति

रसिकप्रिया ।

सप्त कमलाम्बुपरम्पराब्धे हृस्मीरनामा नृपतिर्बभूव ।

चन्द्रादिरत्नप्रकररुमेण रत्नाकरे कल्पतरुपेधासीत् ॥ १ ॥

पानानि संगतवनीपकमात्रपात्रभासाद्य यो वदिरन्तगुणानि कामम् ।

पञ्चाननो विषमधाठिषु यः प्रसिद्धयन्ते मृषाम्यसिद्धपात्रमयाचक्षालि ॥ २ ॥

तस्मात्तुल्यसत्तमः प्रभूतनमः परायः सद्यः प्रतापुः ।

भीक्षेप्रसिद्धः प्रतिपक्षनागसिद्धः पराहंकुतिमत्प्रसिद्धः ॥ ३ ॥

कृतोऽभवत्तुल्य उदीतकक्षविपक्षपक्षमयकारवत् ।

गयाविमोक्षात्पितृधर्मरक्षः स्वधः कृत्यमक्षतमसकाम्यः ॥ ४ ॥

तच्चन्दनो निजितपूर्वराजचारित्रसंपादितमेदिनीकः ।

श्रीमोकलेष्टः प्रणचारिमौलिभाविष्यभाभासितपादपद्मः ॥ ५ ॥

श्रीकुम्भकवर्षदम्बु सिदीन्तः क्षिति निम्नीभ्रसमानसारः ।

शेषाविकेभ्यो भरणे भरिभ्या भरस विभानितविभ्रमः सत् ॥ ६ ॥

स श्रीगभक्तिप्रबणः प्रवीणः संगीतशास्त्रेऽसिलशास्त्रेण ।

श्रीगीतगोविन्दमुगीतकस्य मय्याकृतिं म्याकृतिमात्मनोति ॥ ७ ॥

जित्वा तु पृथिवीं कृत्वा तत्पदीम्करवामिनः ।

राधामाधवसारस्य रसिको रमतेऽधुना ॥ ८ ॥

प्रसन्नायि प्रबभूवो यो जयदेवेन भीमता ।

न तस्य विद्यते लक्ष्म सर्वाङ्गैरपक्षितम् ॥ ९ ॥

अतः स्वरादिभिः पद्भिरङ्गैः संयोज्य सभ्यताम् ।

गीत्वा गीत्वा तदा हिन्दु कुटीकास्तु (स्तु) प्रवर्तते ॥ १० ॥

शृङ्गारे समरत्रे रस इव रन्निरोचितस्तुक्तौ प्रकृष्टे-

ऽलंकारे नादिकाया गुणगणगणने वर्णने नावकस्य ।

गीतौ प्रीतौ च दृष्टौ लयमनु रसिकः क्रीतुकं चेतदेमा

दोषैर्मुक्ता गुणाब्जाः द्युगुत तरपतेः कुम्भकवर्षस्य वरचः ॥ ११ ॥

स किं वन्द्यः स्नाप्यो मजति क्षितिरीभावमसक-

द्विचारेणरक्षितो ननु भवति दीकापि किन्तु सा ।

न वा मन्थमन्थिप्रकटनपटुः किं तु तद्वदो

ब्रह्म युक्तं कर्तुं प्रभवतितरां कुम्भनृपतिः ॥ १२ ॥

शृङ्गारोत्तरसंस्थाभ्यवेदिबिह्वमुदे मया ।

मेधैर्मेधुरसित्तादिपद्मं म्याक्रियतेऽधुना ॥ १३ ॥

गमकालापपेक्षकतया मध्यमप्राने वाक्त्रेण सध्यमग्रहेण मध्यमादिराजोऽ
गीयते ।

गमपतिमभिमतफलदं वरदं प्रनिरस्य सिद्धिगुणमिदम् ।

गीतौ जयदेवकृते धातुं कुम्भो नृपसमुते ॥ १४ ॥

अथ कुम्भकवर्षनृपतिः स्तुरवा मत्वा सरस्वतीं पेयीन् ।

स्वरपाटनेनकामां करोति गुम्फं सुमानार्थम् ॥ १५ ॥

मेधैरेति ॥ जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । सर्वोत्कृष्टत्वेन जयस्करणीयत्व-
मुक्तम् । तत्र ममस्ति काव्यमुत्तमं चोतितम् । काञ्चीर्षा । काकाः । रह-

इत्थं मन्दमिदं कथयति श्रुतः मन्मथकृत्यात्

राधाभाष्यदर्शयन्ति वसुनाच्छले रहःशेखरः ॥ १ ॥

केल्यः सुरलकीकाः । 'रहो गुरो रहो रते' इति । तातो विषयं निर्दिशति—
 ४ । मनुवाकूले मलम्बकुञ्जमम् । मन्मदि कुञ्जमोऽम्बकुञ्जमम् । मन्म-
 कुञ्जमम् मदीति मलम्बकुञ्जमम् । मनु पाच मलसमासः प्राप्तेन न
 कथितम् । वैवद्वि । प्रसिद्धस्य वीप्सायां कर्मप्रवक्ष्यामस्तथा सिद्धिः ।
 कथोमे यथा कथितेयमर्थः । तस्यात्र वाच्यं नृप मयोमो माम्मेति वाच्य
 इति शब्दः । 'मर्ममर्म मति' इत्यस्मि भाष्यकारप्रयोगात् । कथिन्मतिः । इह
 वृक्षन्ते । इहान्तं वयोः । राधाभाषयोः । मन् राधायां मन्गुपरिग्रहेण
 कथकमावृत्तेभाम् निर्दिष्टत्वाद्भवाद्भवात्तत्वात् पूर्वविधायः । किञ्चनयोः । इत्यं
 मन्ममात्रकारेण, कुम्भोत्तरानु मन्मदिदेवत इति, मन्मत्मीपाचयितयोः ।
 कथेय प्रकारमाह—हे राधे ! तत्कथादेवोत्तरिणं मन्मत्तमं मर्म त्वमेव गुरो प्रा-
 प्तम् । ताम्नाम्वारीम्वान्मत्वा गृहिणीनिर्वर्त्ते संभोगाधिक्येति सन्निविता मर्म-
 कर्मः । मन् 'गृह'सम्बन्धेन तात्पर्याद्गृहिण्युच्यते; 'गृह'सम्बन्धेन तामेव
 गुरोःकथं वयमिहमवसीमात् । मन् वातोऽतिवृत्तार्थे वरीते । 'प्रकाशोद्भ-
 वुच्छिन्नु' इति चूडामणिः । त्वयेवाहं गृहिणीमान् स्नामिति वाच्यः । द्रव्यतो-
 भ्यामोपाध्यायत्वेन । तस्मादिति किञ्च । वतोऽयं मन्मत्तमे मनी जीवः, जीव-
 रिति वृत्तिर्वाच्येनुमिः कथाहतीः सोऽमुक्तार्थः । तामेव आवामाह—मन्म-
 वाक्यात् मेवैर्मेदुरं ताम्प्रसिद्धं वरीते । अथ न,—तमन्मदुःखैः स्वात्मा वयम्वयो
 वरीते । अथ न,—मन्म राधिकारः । इत्थं वैतकात्म्यस्तु कथना विभागी
 वृत्तिः । किञ्चकं वयति । मन् कथ्ये गुरोपरिग्रहावाग्वाचक मेववाचकयो-
 ऽन्वुदीर्घनात्वा उक्तं मन्मत्तम् । राधाया आकर्म्मवर्तितायाः । जीवोत्तरका-
 तुर्वाचः । इत्येवमन्मद्वोरुत्तरवतीवाचकवाच्यो अभिधीतेन । इत्थं कर्म-
 कर्मोऽर्थेन वरीते । किञ्चतयोः । इत्यनेन प्रकारेण मन्मदिदेवतो मन्मात्रवा
 वृत्तितयोः प्रसिद्धयोः । कीदृशो मन्मदिदेव इत्यत आह—स्वमेवेत्येति । हे
 गुरो ! तत्तत्तात्पर्यमेवेनं कर्म गृहं प्राप्तम् । अत्रैवद्वरः कोकोपी । ताम्मेव
 मन्मत्तावृत्तानावीतकतात्पर्येण गृहवति वाच्येनेवमिवावात् । कुतः ।
 कतोऽयं कुम्भो मन्म राधी जीवः किञ्चकाद्भवति । मन्मद्वरत्वाह—
 जीवोत्तरादि । मन्मदवाक्यो मेवैर्मेदुरं निरभ्यु । तदा न वयम्वयोः कथम-
 वयम्वयोमाम्मद्वैतमाम्मद्वैतः स्वयः । कुञ्ज मन्मत्तमत्त आह—मन्मद्वैतेति ।

विष्णु-१-१ हे हि कश्चिन्नेन वरुणं रत्नादिभानं विधेयेन भागवन्ति मासोद्गोचरे
 कुर्वन्ति ते विजयाः । २ वसुधैव कुटुम्बकम् हि रत्नमसिद्धयेनोदीरकम्ते देवताकल्प
 ज्योतिर्मयिमाः । ३ मय्य ह्यंगारते येनसन्मत्तमथादिरमैवम् । ४ वसुधैव
 कर्मणा रत्नादीनामुद्गोचरे कस्यि ते हि पाकमभिरिमायः, वसव कुक्षरे वाक्मय
 रसो रत्नाद्यकल्पमोद्गोचिस्त कस्योमी क्षम भाकमवम् । विधेयस्तु द्वाभ्यामसिद्धये
 ह्यम् । ५ विनामैवमोचिस्त रत्नादिदेवदुःखः सेदकमभरोनाकदिः रसिः सुम्
 यकवसे धोदुम्बकः । ६ हे य कुम्भिमयमदिताः कुम्भपत्र सिरोमोचः
 कस्यिन्त इमं पमिस्त हे कस्यमिन्त, ७ य य विधेयत आधिपत्येन वरुण
 य आधिपत्येन रत्नकमप्यते ।

कारणादकारिणी रतिव्याधिनादा सककरसकजाद लयनका। संश्लेषात्सोऽ-
 तिवाधमिरहेर्मात्प्राप्तकणो विन्यासः। यद्वा। साहोबाहः ससुम्भीतिवो
 भवति । अनुचम् (का. श. व. ४)—‘कारणान्यत्र कार्याणि सङ्कर्षाणि
 भवन्ति ॥’ इत्यभेदेः व्याधिना कोणे वापि वेदात्मकात्मनोः ॥ विनाया मनु-
 श्यात्वा कथ्यन्ते व्यवधारिणः । मयः स तैर्विभावात् । स्वाधीनायो रक्षा
 स्तुतः ॥’ इति वाभावि भूतत्वेन—‘विधावाधुनापम्यविचारितेषोमाह-
 विन्यासः—’ इति । दूरमेतेन यथा श्रीमदभेदेन कथिवा रससुम्भे विरहिते
 सदासवनपुष्पा वैविद्यामयात् तत्तामस विषयजन्यरीक्षाकमनीकामहे ।
 कथा हि—‘इत्थं मन्दविदेसतो मन्ददेसावधितयोः केवलो भवन्ति । इत्यमिति
 किम् ? रास्य कायम योषिका कथा मन्देव संयोगम् ॥’ हे रास्ये ! इत्थं नव
 किम् । रासी जीवं तमेव दूरे मयः, मयमेव मय विन्यास इति । कथं नव-
 कथं किन्तुनेन कथयत्वं, तत्तामस भागीत्ये नैदम इतीकमे, यद्वाविभावा-
 मा भवानकहेतुत्वं, कमितिदधितरसताम्यत्वात् वाचयते । तत्र तेषामानुष्म-
 द्वा क उपासकम्भः । यतः—‘मिदं सो भावनायेतसामीप्यममजानता । आ-
 दैत एव विनामन्ततेर्मात्मा भवेत् किम् ? ॥ कोणे किं दूरमन्तकः ससुम्भमि
 सत्तमम् । न वेद वेदायोऽवमिति मुतिभिवा किम् ? ॥’ अथैव मन्दविदेसादनु
 कथा काव्यदोषा यद्वाही विनाशितो भवति । यथाह—‘अथ यद्वापरका
 यद्वाही का तिरस्कृता । यतः कुक्ष्यपुष्पा यन्तकदाव संवृता ॥ यद्वा
 यदुति वायः यतो रसमन्त सुम्भम् । अथ यत्तु मयमन्तरीक्षा कथि वेदा वि-
 न्यास ॥ मनुके कमिन्त द्विषं सदासवनमायका । मन्दविदेसादविन्यासका
 सुधममिभ्यते ॥ नाथकत्वं यद्वाकात् दूरेः काव्यकृता हृषी । तस्यां तकिन्वि-
 तिकिते गतिः का नाथ कथं ते ? ॥ यो गीतगोविन्द इति वचन्यो गोविन्द-
 विहारमनुप्रसङ्गः । राधावसे तत्र कृतेऽर्थकत्वात्स वीतरावः कथमत्र न स्यात् ? ॥
 मानात्वं मुचिनोऽवधमविमिरा भर्जोपदेयो कृता वचनो भवितुं युराईति
 मुतोराजा विचारो न यत् । तमेव तु विचारकीयमिह यो वक्षाः करे हीमके
 हृषी न न कावयेत् यदि तां तकिन्विदावधि ॥ यद्वाहीवकमे वाच भवा-
 मकमिमिताता । वेदात्म्यरकादेकममहमात्मनकीककम् ॥ मयमेवमिर-
 मयमेवमिदेवकृते कथा । विन्यासविभावात्प्रादुर्भावविमिति किम् ? ॥
 धर्मात्मीनाय यद्वाही न इत्थो रक्षीद्विषैः । न भवानकता तत्तामसः
 सोऽज्ञावतिहताम् ? ॥ यत्तावत् विनायाधुनापम्यविचारिमिदं । यद्वाही
 मयसामीप्यममविमयोः कतः ॥ यथा इम्यामि नाथत्वं भावात्मक-
 रसुवादाः कृते प्रसन्नपुष्पमम् । मयमममि कृते कृते कृते इव इत्यपी ।
 कथा, -अथनः कथान् इमांतीकमेवः । न न ‘मयं गीतरत्वं तमेव तद्वत्’
 इत्यत्र ‘द्वितीयादीत्येवः’ (पा० १.४.१४) इति त्रयेनैवादेकः कथं न भवतीति
 काव्यम्, धर्मादेवमिवरसमयात् । विनित्कम् विधातुप्राताक मयमिन्द-
 विधातुं पुनरवातामकभेदः । विनित्कम् विधातुमिति । यद्वाही मयमि-

जीवासुदेवरसिकेलिकवासमेत-

‘मेतं करोति जयदेवकविः प्रथमम् ॥ ९ ॥

पाथोत्पत्तिद्वारेण मिलमिनीमूलमनुपपन्नमितुं सङ्ग्रहितं वासुदेवं विवर्ण-
विपुलिं प्रबन्धमुपनिषाति । तथा चोक्तमभिपुकेः—‘संसारे चयुदेसि
दिपन एतं तत्कृष्णसाधनं नृणो हि तेतस्तुलसाधनमस्ति तुलकं सम्पादयति
ज्ञायते । तल्लक्ष्मीसमुपासनं पुष्पकिर्णं रक्तसर्पं गावतां तत्कान्तारति-
विवरहमन्तामुपपत्तेः सम्पन्नः ॥’ इति । कामशास्त्रेऽपि—‘हिं स्थापयते-
त्तापाङ्गा वसिष्ठाये न जायते । न जायते मुक्तं चेति सिद्धावसिद्ध-
वसिष्ठा ॥’ इति । परकीयतोऽप्यनं रस उपनिषद्भक्तानो न पातकाव ।
अतः—‘कान्तार्तिमित्रता’ इत्युपदेष्टप्रामाण्यात् । यथा—‘युवं जीवासुदेव-
रसिकेलिकवासमेतम् । जीव वासुदेवस्य जीः । तपो रसिकेलिकवासमेतम् ।
जय जीनामकामिष्ठं सर्वं श्रीरिति श्रीसङ्घेन राधामिच्छीयते । जयवा
जीः सोभा कक्ष्मीर्वा तद्वतो वासुदेवस्य । तद्वसुचि पूर्वपते ‘माधव’सङ्घेनः
रसिकेलीति सुरतक्षीराकपनेन वा । रसा इन्द्ररत्नादिभावेनानुरागेन वा,
केकयः कथाः परस्परसंक्रमणानि वासुमेतम् । अथ कविरात्मनो विशेषण-
द्वारेण सरस्वतीचरणकिंकर्तव्यं, यमु च प्रबन्धस्य प्रजावतीदेववासमासाधन-
कत्वमाह—‘युः देवसेति । वाग्देवताचरितेन विभितं संज्ञातविशं विचसन्न
यस्य स तथा । सरस्वत्युत्तरणराहुवय इत्यर्थः । अपरं च,—
कक्ष्मीचरणसेवकाक्ष्मीः । यथं करेऽस्ति यस्याः सा पद्मावती कक्ष्मीः ।
‘सरस्वती च’ (पा. १।१।१२०) इति वीर्यः । अथ पद्मावती
महाभरतकाव्येदेवतं तस्याः चरणचरणेन परिचर्याविशेषेण चक्रवर्ती ।
कविराज इत्यर्थः । ‘पद्मावती तस्य कक्ष्मीमेके चन्द्रि यथा विचारपाद ।
विचित्रकविताकृष्णमहाभरतविधानत्वेन कृष्णकेलिबर्णनादिना संसारतापसंस्तक-
मित्रनमित्रामस्तानपेन उद्यतया निकषितम् । अपरमपि सर्वं विविचपुत्रिकाभि-
रुकेभ्येभ्यश्चर्तं नवतीति अविः । तथा च यद्यपि कृष्णकेलिबर्णेनमम्ययापि
ग्रन्थे वर्तते । तथापि पूर्वैर्बर्णितमपि लोकोत्तरापूर्वसंज्ञापरचनानिबद्धवसि-
ष्ठाकारधरि सविभवति । यथा पुनरैरमिनीवसान एवाचोऽप्येवा वाच्यगोवन्द-
मशिसाक्षोऽप्यनेन भोजनमःकारं करोतीति नानर्वको मे प्रयास इति मायः ।
पुनः कीर्याः कविः । पद्मावती नाम जयदेवपत्नी तस्याः चरणयोर्व्यवहारेण
संचारणम् ; गतेनमिति यावत् । तेन चक्रवर्ती नटलक्ष्मीन इत्यर्थः । इत्येव
कविः कृष्णमस्त्याधिकर्णं श्रुतिरित्यं च ध्वनितम् । तेन सरस्वत्याकृष्णेऽधिकारः
संचितः । तदुक्तम्—‘श्रुतं चोक्तं चार्थं रसमयं वागत् । स एव
मयाश्रयती सर्वं विरचतां जनेषु ॥’ इति । केचित्तु पद्य इति संज्ञां निबले ।

पटा०—१ ‘मेवं’ A.

टिप्प०—१ सुंदरीकृतवानो को सौंदर्यावलिचंद्रः । अस्मितात्मविपुलः प्रकृतः
स संकीर्णः’ इति शेषः—इति संकीर्णः ।

यदि हरिसरने सरसं मनो यदि विहासककांतु कुतूहलम् ।

अमुरकोमलकान्तपक्षावलीं शृणु तदा जयदेवसरसतीम् ॥ ३ ॥

यतः तदाचारपरम्परेणां युद्धमिति यथायं न नाम सन्तः ॥ कर्मादिसरिषत-
 शेषयोगे तत्परितेजं किं न विज्ञेयगर्हम् । इतो विज्ञानं कच नापि इहं ततो
 स्वकान्तप्रणयविधिं तु ॥' अतस्तथाकथोपेक्षा । एवं यत्प्रत्यक्षि तर्हि
 तथापि महामिहात्मिकचमत्कारि भवितुं किमिवीक्ष्यते—'तथा हि सज्जना-
 मां प्रे तनर्तं नरकान्तकम् । देहादेर् न यत्तदोमासीतो बोसिचरोऽपि सद् ॥
 भवता भक्तिचोक्तं सत्मातः कोऽभ्यनीदकः । यतस्तथायोग्युक्ता हि राघवमिति
 न कर्तव्यम् ॥ अन्तर्भावात्ततः कर्मात् सारथेति कुतूहलम् । अन्तर्भाव-
 काव्यात्ता अतिरिक्तं तथा सद् ॥ तथा हि यदीकान्तमिति न प्रत्यक्षं कथं विना ।
 सर्वेषु कर्मकर्तृषु कथमुक्ता दक्षिणप्रगा ॥ किंतु तां अतिरिक्तोक्ता बोधचरेण
 वर्जिता । तां विनाऽतोऽमुरप्रमिति सन्तः स्नेहेद्वैपद्ये ॥ शुद्धारिण्यदप्य लीलां
 आवां वर्यवतीह सः । पराधेतिद्विद्वद्गीतां न हि लोकम्यतिक्रमः ॥ लोको वेद-
 काव्याप्यारम्भे प्रमाणं विनिर्दिष्टं स्मृतम् । तत्र लोकस्य मुक्तत्वात्तदुद्दिष्टान्यथा
 भवेत् ॥ अतः पक्षावली तत्र कथयामिति नाम्नाया । परमात्मचतुष्टयस्य जय-
 देवस्य पुण्यते ॥ लोकतीतवर्तिनस्य लोकेशस्य पुनः तदा । कजावानर्तनं
 युष्मदिति युष्मदां यतः ॥' यत्तं विदुस्तन्मनोरमेष्टोपाह्वयकाव्यारः,
 अनुशासकः । 'यथा यत्तन्मतिक्रमं तद्वत्ता मनीषा ॥' ॥ लोको लुप्तः ।
 गौडीया रीतिः । भारती वृत्तिः । श्रीगुरुवारसंभारिता भीतिः ॥ अत्र
 यमुनिर्दिष्टं इति तद्वत्ताभिधानेन यत्तन्मतिक्रमस्य केचिकरन्यदुपदिष्टमिति
 सम्मानमतिमाधर्क्योत्प्रेक्षितेन 'वासुदेव'पदेन सकलप्रवक्तव्यतापि पीयूषवर्णेनैव
 संयुचितार्थविशेषेण प्रकथ्यः स्फुरदिव चमत्कारकारितमापद्यते । तथा भोक्तुम्
 —'अवितायविशेषेण प्रकथ्यार्थः प्रकाशते । गुणभावभक्त्येन विधयेनैव
 सज्जनाः ॥' यथा—'जाते संसे मुनयविदिते पुष्करवर्तकावाम्—'(मेघ. ५. ६)
 इत्यत्रः केवलस्य चेतनान्वारोपेन मेघस्य दूतमोक्षताभिधानात् प्रवितपुष्करा-
 वर्तकवर्तत्वाद्युपपन्नम् ॥ ३ ॥ कविरिदानीं स्वयम्भक्त्यस्य प्रयोजनमा-
 दिच्छतेति—यदीति । हे कोमलप्रणयानेम् । तदा तर्हि जयदेवसरसतीं
 पक्षावलीं कञ्चीकस्याभरणयोर्विषयभूतयोधारणचमत्कारीं यत्तदादीनीमः । सुखा-
 दिना तदा सकम्पाराचनपरः इत्यर्थः । एतेन एवमप्यद्वैतं दृष्टितम् । इतिमेव हि
 द्युतापरिरक्षो न ज्ञानत इति आहः । 'भावेत्याकर्ष्योभितम्' इत्यमरः । 'इहं
 गेहोत्पत्तिर्लक्ष्यं सद्य निकेतनम्' इति च । 'वारणास्तु कुतूहलमाः' इत्यपि
 ॥ २ ॥ संप्रति प्रेक्षाकर्मद्वयमितरकाव्यावेशना सत्यमस्त्येत्यर्थं कथयामेत्
 प्रकृत्यव्यक्तविधायीप्रयोजनमाह—यदीति । हे सत्यमननः ! यदि हरिसरने
 कृष्णावृत्तिरनेन यतः सरसं वादुरापम् । यदि विनालककांतु विहासः लीलां

वाचः पञ्चवस्तुमापदिपरः संरभैस्तुष्टिं गिरां
जानीते जगदेव पञ्च नरनः भूभ्यो दुस्त्वहुते ।

अथान्वयः । वाणी शृणु । किंकर्षणात् । मधुरकोमलकान्तपदावलीम् । मधुरा
कोमला कान्ता पदानामावलिर्वली सः । एतेन माधुर्योऽयं प्रसादात् । इत्यादि
श्रुता उक्ता भवन्ति । तदेति किम् ? यदि हरिकारणे मनः सरसं वृत्तं सरागं
वर्तते । अपरं च,—यदि विकासककायु कुट्टकम् । विकासितं वृत्तादिनां
ककायुः । 'विकातो गमयामिः साधेना किङ्कर्षणा कृता' इति । एतेनायं
अथान्वयः । प्रयोजनाधिकेयसंयम्याधिकारिण उक्ता भवन्ति । विकासकका-
युः अथान्वयप्रयोजनम् । हरिकारणे परमं प्रयोजनम् । आर्यकारककलनः
संयमः । वैयम्या अधिकारिणः । दीपकमङ्गकारः । वृत्तवित्तमितं वृत्तम् ।
'वृत्तवित्तमितमाह नमो मरौ' । पाञ्चाङ्गी रीतिः । वीथिकी इतिः ॥ अथ
मधुरकोमलकान्तपदावलीमादिपदैर्विकासककायु कुट्टकसौमित्रौज्ज्वलनेन
प्रकाररससकपायुको वान्तायं उक्तिर्गो भवति । तथा चोक्तम् (श्री. ११)
'वीथिकारिणो वाचं सन्धतं संमठं सत्ताम् । आगोवममिदेष्वर्चं लीलाञ्जलि-
मिध वृत्तम्' ॥ ३ ॥ इत्यादी कविः कविगणनायां परैरपि कविभिराहं परितमिह
इति स्वप्रसंसाधं शेषकमपि तत्कृतं कोकं स्वप्रवचनं कुर्वन्नाह—वाच इति ।

वाचमिदेष्वालोकयित्वा वीथु कलायु कुट्टकं कोट्युक्तं तदा जगदेवस कवेः हरिकारो
शृणु । कीदृशीम् ? मधुरकोमलकान्तपदावलीम् । मधुरत्वं द्विविधं—स्वादिभित्त-
वर्वाभितं च । तत्र कन्दमधुरत्वं वृषकपदत्वं ; नर्ममधुरत्वं चोक्तिवैचित्र्यं तद्युक्ता
मधुरा । तथा कोमलपदमपि द्विविधम् । तत्र मधुरकोमलत्वं वाचसापकृष्यत्वं ।
अन्यकोमलत्वं वृद्धेऽन्येऽपकृष्यत्वं तदुभययुक्ता कोमला । अन्तत्वनपि
द्विविधम् । तत्र मधुरगतसुन्दरमन्थविशेषादिना मनःमोहप्रीतिप्रदत्वं, अन्यपदं
च वीतरसपदं तदुभययुक्ता अन्ता रमणीया एतादृशी पदावली एवमन्तरा नर
तादृशीम् । 'यतादृशी रते वीने गुणे एते इव रतः' इत्यमरः । विकासककृत्वं
इत्युक्तम् (११८)—'तत्कालिने विधेयस्तु निरासोऽप्रक्रियाकिति' । 'कला
चन्द्रकलायां आर्यकृतात्' इति शेषः । चान्द्रमासुर्वादिमन्थानि तु चान्दनेन
किञ्चित्तानि 'कन्दे वृषकपदत्वं च माधुर्यमुच्यते' इति । अन्येनैव पदनामः कन्दं
आराममुच्यते ॥ मन्थसागरठत्वं च कोकमार्गमुच्यते । एतेन चर्चिता वाचो
कलायाश्च वृत्तिभयाः ॥ जीवन्त्यं कान्तित्वमाहर्तुं गुणविपरितः । मुरान-
विपरितानां तेष कन्दं कवेदेवः ॥ (अ. द. १।१।२५) इति । अन्यमधुर-
त्वादित्युक्तं तु तन्मते । तथा च तत्त्वानि (१।१।११, १२, १५)
'उक्तिवैचित्र्यं माधुर्यं' 'मगदम् लीङ्गमार्गं' 'वृद्धेऽन्येऽपकृष्यत्वं' । तथा
वृद्धे वचःशेष इत्यर्थः । 'वीतरसत्वं अन्तत्वं' इति ॥ ३ ॥ अथान्वयविज्ञायां
हरिकारो मधुरकोमलकान्तपदावलीमाह मधुरकोमलकान्तपदावलीमादिपदैर्विकासककायु
वाचि जीवन्त्या च वृषकपदेऽप वाह—वाच इति । अन्तत्वादिपरवामा अन्तत्वं

शृङ्गारोत्तरसंलग्नमेयरचनैराचार्यगोवर्धन-

स्पर्ध कोऽपि न विदुतः क्षुतिघरोभोयी कविद्विभापतिः ॥४॥

अष्टपदी १

मालवभौडरागेण रूपकतालेन गीयते ।

प्रलपयथोधिजले भूतवानसि चेदम्

विहितपट्टिप्रपरिभ्रमलेदम् ।

एतेन परिगणितान्कवीन्त्वस्वगुणेनोपश्लोकितानाह—उमापतिभरनामा कविः
बाबो बायीः पल्लवयति विस्तारयति । साक्षुतैर्विशेषजैर्गद्यादिप्रबन्धे कतुरः ।
अपरं च,—गिरां बाबां संदर्भशुद्धिं गुम्फवेत्तार्थं जयदेव एव जानीते । शरण-
संज्ञाः कविः दुरुद्धुतेः स्थाप्यो दुर्विचारपदपरार्थज्ञानरक्षकः । शृङ्गारप्रधान-
विशेषार्थसिद्धौ गैराचार्यगोवर्धनस्पर्धो कोऽपि न । एतेन तस्य सर्वोधिक्य-
मुक्तं भवति ॥ अपरं च,—क्षुतिघरनामा कविर्विश्रुतो विख्यातः ; स तु तस्य
गुणैरेव प्रसिद्धः । अपरं च,—भोयीनामा कविः कविद्विभापतिः । कविराज
इत्यर्थः । भोयीति तस्य नाम देशरूपम् । भुव्यपन्नं प्रातिपदिकम् । इति
चदपि शृङ्गारस्य राज्ञो लक्ष्मणसेनस्य प्रसिद्धा इति रुचिः । शार्ङ्ग-
विहीनित्वं छम्पः । समुच्चयोऽलंकारः ॥ ४ ॥ इदानीं केलिं विवर्णयितु-
र्नापकस्य वर्णनेन तदुपकार्येणाम्भीजान्भोतुमिच्छातुं तद्वान्तरकेलीरपि
वर्णयितुं जीह्वान् नापकं वृत्तमिरयत्तारैश्चाख्याः केलीः कुर्वन्मुपश्लोक्यति ॥
आदितालेन गीयते । लम्बादितालः । मालवरागेण—प्रलयेति । हे हरे ! एत-
सेनामात्रो बाधः पल्लवयति विस्तारयति । तथा उमापतिभरस्य बाब्बाधुर्वस्यै
बाब्बाधुर्गुणशृङ्गं अविज्ञापयन्प्रमत्तार्थं न सदृश्यदृढयाहादजनकमिति
भावः । शरणनामा कविर्दुरुद्धस्य काव्यस्य शीघ्ररचने स्वाभ्यः स्तुत्यः । तथा
च शरणकवेरपि काव्यं गूढार्थतादिशेषशुक्लं प्रवादादिगुणरहितं चेति तदपि न
विशेषप्रज्ञेतिमोदास्पदमिति भावः । तथा शृङ्गारोत्तरेति शृङ्गाररस एवोत्तरः ज्ञेयो
यत्र, शृङ्गारेणीतरं प्रधानं वा यत्संलग्नमेवमुत्तमं वस्तु तस्य रचनैः कवितायां
प्रन्वैराचार्यगोवर्धनस्पर्धो गोवर्धनाचार्येण सह स्पर्धवान्कोऽपि ॥ विश्रुतो न
समातः । अत्र शृङ्गारेस्तादिना शृङ्गाररसप्रधानकाव्यरचनायामेव तस्य सामर्थ्यम् ।
रसान्तरवर्णने तु सोऽप्यप्रौढ एवेति तत्काम्ये वर्णनीयार्थस्य सुदूरवेऽपि मातुर्व-
शुक्तसंरक्षपदरचनायां सोऽप्यपक्षमेति ध्वनितम् । इतरविशेषवदनादिनाचार्यस्यै
सत्काव्यरचनायामप्रयोगकमिति सोपहासमुक्तमाचार्येति । तथा च स न
अरकतिरपि अरकमिदृश्यं तस्येति भावः । भोयी कविद्विभापतिः भोयीनामा

पाठाः—१ “क्षरमेयरचनै” C. २ “जोई” P. ३ “कविः” B.

टिप्पण—१ तल्लपणे यथा—‘नितम्बिनीजुलितवस्त्रपद्मः शुक्लपुतिः कुम्भकान्नाह
ममत्तः । संगीतज्ञानं मदिदृश्यप्रदेवे प्रसाधरो नाकुरागएवः ॥’—इति वीरिका ।

केसव भूतमीनसरीर

जय जगदीश हरे ॥ ध्रुवपदम् ॥ १ ॥

सीनसरीर । केसव । जगदीश । नसीति । त्वं अतोऽं विहितवद्विचरिष्ये च वा
स्वात्तथा प्रलयपदोभिजले कस्यान्तसागरवाग्निनि वेदं स्रुतवान् । अतो जय ॥
जय 'जय'शब्देन सर्वोत्कृष्टत्वम् । तेन सर्वदाऽप्राधारभवेन अगत्पद्मीति
बोद्धव्यम् । एवं सर्वत्रासीति स्तिष्ठन्तप्रतिरूपकं पदं शुभमर्प्येऽप्ययम् । अतोऽं ।
अनु च । विहितवद्विचरिप्रमिरुभयमपि सामान्यक्रियाविशेषणम् । तेन
पोतवेदितमङ्गीकृत्यापि मत्तागन्वावासं नक्षवाभिरूपैः । इति मयमं पदम् ।
केसव हरे जगदीश इति संशोधनप्रपञ्चाद्व्यतिशयबोद्धव्यम् । अत्र 'केसव
भूतमीनसरीर जय जगदीश हरे' इति पाठः ॥ इति ध्रुवपदम् ॥ गानवेकार्वा
केसव केसव इति द्विरुक्तिः ॥ अत्रार्थमागच्छी रीतिः ॥ अत्र केसवस्य केवल-
शब्दवाच्यत्वं हरितशब्दमहितकेसावस्यशब्दवाच्यत्वं इति व्याख्यायम् । तद्वत्प्रमा-
नमप्यचानतां प्रमादेन क्रियाविशेषणानां कर्मसंज्ञा तदुक्तता च । 'भूतमीन-
सरीर' इति मत्स्यापत्तरः । अत्रोपमाविशयोक्ती कलङ्कारौ । वत्साहत्यादिनाचो
वीरो रसः । दशाक्षरि पदेषु वीररुचिषो वाचकः ॥ १ ॥ अयं कूर्मः । केसवे-

कविराजः । भुतिधरः भुतिः श्रवणं तन्मात्रादेव प्रपञ्चमाह । तस्योच्चारितमात्र-
ग्राहितमेव न सरकवितायां कीदृशत्वमिति भावः । महाहंकाररूपताय शब्दोपमा ।
तथाऽहंकारादेव स्वस्य कविराजपदवीभानीतमात्र । तत्कविमये तु तस्य गणवाधि-
नेति भावः । गिरा वयसां संदर्भश्रुतिं शुणालंकारसंयोजनान्तराविशेषं जयदेव
एव जायते, नान्यः । अतोऽन्यथान्यत्रण्ये तथा न संतोषो यथा जयदेवकविता-
श्रवणेनेत्येतेष्व धोतव्यमिति भावः । 'पङ्कजः क्लिप्तसुखे विभे विटपे क्लिप्तरे वले'
इति विश्वः । 'लघु क्षिप्रमरे हृतम्' । 'उत्तरे प्रतिवाक्ये स्मारुधे दिव्ये
प्रमेऽन्यथा' इति च ॥ ४ ॥ अष्टजनमनोरमपूरणाय मगवतः सदावतारपरिमह
इतीहापि मम मयोऽभिलषिते मगवत्केळिपणेतकणे कर्मणि, संभावितवदुपस्थूह-
निप्राकर्ण स एव करिष्वतीत्याशयेन भगवतोऽवतारणामर्षक्यशब्देऽपि प्रधान-
तया दद्यावतारपुरस्कारेणैव कृष्णस्तुतिं करिष्वतीत्यादौ मीनकर्म स्तौति—
प्रलयेति । गीतस्यास्य मातवरागः । रूपकालः । 'साफल्यलुण्ठे रूपके स्यात्'
इति ध्वनितरलाकरः । भीतायैरुत—हे केसव । जय सर्वोत्कर्षेण वर्तनम् । ननु मे
सर्वोत्कर्षेण वर्तने कुतः सामर्थ्यमिलस आह—जगदीशेति । अथतां चतुर्दश-
भुवनानांभीषाः प्रभुः । तथा च चतुर्दशभुवननायस्य कवं न सामर्थ्यमिति भावः ।
तत्र हेखन्तरमाह—हे हरे इति । इति भक्तानां क्लेशमिति हरित्वादय ।
पुनः कीदृशं । भूतं परिहृतीतं खेच्छया मीनसरीरं येन सादृश । एतद्ध्रुवपदं
अतिपदमनुवर्तमानम् । तदुक्तम् 'ध्रुवताम् ध्रुवो हेवः' इति । अयं यद्यपि

क्षितिरक्षिपिपुलतरे तत्र क्षितिः पृष्ठे

धरणिधरणक्षिणचक्रगरिष्ठे ।

केशव धृतकच्छपरूप

जय जगदीश हरे ॥ २ ॥

वसति दृष्टतक्षिणे धरणी तत्र लम्बा

अक्षिति कच्छकलेन निमग्ना ।

केशव धृतशूकररूप

जय जगदीश हरे ॥ ३ ॥

स्यादि भुवपदे पूर्वपर । 'धृतकच्छपरूप' इति कूर्मावतारकवृत्त निक्षेपः । तत्रेति । तत्राक्षितिपुलतरे तत्राक्षिति अतिक्रान्तं निपुलतरे तत्राक्षिति धरणीधरणेन हेतुना जातं यत्किणचक्रं तेन गरिष्ठे गौरवयुक्ते पृष्ठे क्षितिलिहति इति भवः प्रवदित्वानादित्वाद्नेकवर्तं धरणीधरणे निह्वयदुरवम् । इति द्वितीयपदम् ॥ २ ॥ अथ वराहः । वसतीति । धृतशूकररूपेति ध्रुवे निक्षेपः । धरणी पृथ्वी तत्र दृष्टतक्षिणे दृष्टाग्रभागे लम्बा संसृज्य वसति । केन ? क्षितिर्नि चन्द्रमसि मग्रा

क्षितिपुलतं धारणमाक्रमेणानिलं ततोऽपि क्षिप्रगतिर्नीचादितरीरमयं क्षितिर्नि धाव-
मिलतः कच्छ—अक्षितिः । अक्षितिपदेनेव कच्छे प्रलम्बकालेन परस्परमिम्बिता
ये पयोमयः सप्रदास्तेषां कच्छे निमग्नान्ते वेदे नीचशरीरमुपादाय धृतवानिति ।
कच्छम् । अक्षेदे यथा स्यात्तथा निहितं कृतं बहिर्मुख्य पोतस्य परितं यत्र तत्रथा ।
अथ 'पयोधि'पदेनेव कच्छे प्राप्ते पुनर्जलपरोपादानमन्तर्धानादिरहितत्वेन
विभ्रामकलाभावं सूचयितुम् । तथा च निरालम्बे पयोधौ । धृतशान्तीति
वेदमारण्यार्थमेव तच्छरीरपरिमह इति भावः । 'धृतरोमा क्षयो मस्सो मीनो
वैसारिणोऽप्यजः' ॥ १ ॥ कच्छपरूपं खीति—धृतकच्छपदेति । हे केशव ।
धृतकच्छपरूपं धृतं कच्छपरूपं रूपं येन तादृशं । जय । ननु कच्छपरूपं मया
कस्य वेतोर्ध्वतमीत्यत आह—क्षितिरक्षि । तत्र पृष्ठे क्षितिः पृथ्वी तिष्ठति ।
क्षितीति सर्वभूतकालनिर्वेशेनाभूमापि तत्र पृष्ठे क्षितिलिहतीति कच्छपावताद-
प्रत्येकं सरेलोकप्रसिद्धमेवेति भावः । ननु पथपथाशक्तोद्विगोजनविस्तृता पृथ्वी
मम पृष्ठे कथं स्थितेत्यत आह—अक्षितिपुलतरे इति । अक्षितिर्धृत कच्छ-
पेक्षयाऽधिकमिच्छते । पुनः कीदृशे ! धरणीति । धरण्याः पृथ्व्या मात्मेन
यत्किणचक्रं रक्षाकृतिं सुतदधिरमज्जं तेन गरिष्ठे गौरवयुक्ते । 'कूर्मे कच्छ-
कच्छपौ' इत्यमरः । 'मग्नयिष्ठे ध्रुवे क्षिणः' इति हारवसिः ॥ २ ॥ वराहस्य
खीति—धृतशूकररूपेति । हे केशव । धृतशूकररूपं धृतं शूकरस्य रूपं कैवं
तादृशं । जय । कोनजलपरिमहमयोजनमाह—वसतीति । तत्र दृष्टतक्षिणे

तव करकमलवरे नलमभुतशृङ्गम्

दलितहिरण्यकशिपुतनुशृङ्गम् ।

केसव धृतनरहरिरूप

जय जगदीश हरे ॥ ४ ॥

छलयसि विक्रमणे बलिसमूहवामन

पवनसनीरजनिजजनपावन ।

जन्तोता कलङ्कलेखः । अनेन संज्ञायां महत्त्वं तद्वैशेष्यं धारय्या अतिशुद्धमर्थं
योजितम् । अत्रोपमासंकारः । इति तृतीयम् ॥ ३ ॥ अथ शृङ्गिणः । 'धृतनरहरि-
रूप' इति ध्रुवे विशेषः ॥ तत्र करोति । तव करकमलवरे नलमभुतशृङ्गकल्पं
भाति । किंकर्षणम् ? हेतुगर्भविशेषणमाह—'दलितहिरण्यकशिपुतनुशृङ्गम्'
दलितो विदारितो हिरण्यकशिपोऽनुशृङ्गकसुरेव शृङ्गो येन तत्तथा । तनुशृङ्ग
इत्यत्र रूपकमलंकारः । 'करकमलवर' इत्यत्रापि करस्य कमलत्वेन कमला-
ग्रवारोपः । शृङ्गः किञ्च कमलमं विदारयति; अत्र कमलाभेन शृङ्गविदार-
णमित्यनुतोत्पत्तिः । इति चतुर्थम् ॥ ४ ॥ अथ वामनः । 'धृतवामनरूप'
इति ध्रुवे विशेषः ॥ छलयसीति । हे अमुतवामन ! त्वं बलिं दानं
कुरुमसि यज्ञयज्ञैः । अत्र भूतेऽप्यद्यापि बलिसमीपे वर्तमानत्वात्, कर्त्तुं

दन्ताग्रे लम्बा संश्लिष्टा धरणिः पृथ्वी धरति । कुत्र केव ? इति चिन्ते निम्ना
कलङ्कलेखेन लक्षणलेश इव । अत्र 'निम्ना'पददानेन धातुचन्द्रस्य सादृश्यं
प्राप्तम् । अतस्तत्रैव कलङ्कलेखस्य निम्नत्वाद्वाच्यचन्द्रस्य दीर्घतया सादृश्यमपि
लेशच्छते । अत्र एव 'निम्ना'पदवैयर्थ्यमपि । 'रदना दण्डा दन्ताः' इत्यमरः ।
'अयं शिखरमित्वाहुरदिश्वरे च तन्मतम्' इति भरणिः । 'कदा स्थानमूलके बली
विरूपाक्षमंशमात्रके । षोडशांशेऽपि चन्द्रस्य कलनाच्छ्रयोः कश्च' इति विश्वः
॥ ३ ॥ दृशिदृश्यं कौटि—धृतनरहरिरूपेति । धृतं नरहरेर्दृष्टिदृश्यं रूपं
येन सादृश्यं । जय । दृशिदृश्यमन्तरस्य प्रयोजनमाह—तवेति । तव करकमलवरे
करो इत्यः स एव कमलवरे कमललेखं तत्र पश्यं सिद्धिः । कीदृशम् ?
अमुतशृङ्गम् । अमुतमाश्रयं शृङ्गमभागे यस्य तत्पारसम् । अमुतलमेवाह—
दलितेति । दलितो विदारितो हिरण्यकशिपोर्दंत्यस्य देहः स एव शृङ्गो जनरो
येन सादृश्यम् । अन्वयः—तन्माकरन्दपानादिना शृङ्गार्त्तां तृप्तिर्भवति, अत्र ■

टिप्पण—१. उभयवयवभेदेन नलमभुतशृङ्गं लेखकोरुपात्मनत्वमित्यनुतमदिग्बोधेना-
ल्लभ्यमित्यसि धनितम्—दीपिका । ■ अतिशुद्धो हिरण्यकशिपोर्विजातायात्र सिंह-
धनुष माविष्कारमिति भावः—इति दीपिका । ३ तत्रोत्पन्नो अगवतो भक्षतरुश्वेत-
जघनाय मरुत्सर्वसाधनमिति 'अमुतवामन' इत्युक्तम्—दीपिका ।

केसव धृतवामनरूप

अथ जगदीश इरे ॥ ५ ॥

अत्रियसुधिरमये जगदपगतपापम्

क्षपयति ययति समित्तभक्ततापम् ।

कृपेहसीति वर्तमानसामीप्याद्वा प्रबन्धाद्व्यक्त्येन प्रतिबोधनावस्यते सकलमात्र-
स्मापरिसमाप्तत्वाद्दत्तमानापदेशः । वामनकाव्येण सर्वत्वात्प्रमाणाभारेणा-
विशेष्यत्वरूपत्वादुक्तवचम् । क ! विक्रमे विक्रमप्रयकरणे । अत्र
वैतुगर्भसिंहोक्तम् । एवेति । पद्मकनीरेण अनितं जगत्पापं वेत् ।
पद्मकाक्षत्रम्—कृतिना वामनस्य चरणार्थं कियमाणे लक्ष्म्यः कृतिमासे
चरणार्थं पद्मकं शुद्धितं तच्छलमात्र एव पर्याप्तम् । अतः पद्मनीरे वक्ष्यते
पद्मकनीरे इत्युक्तिः । अथवा,—पृथगे पदमिन्वासे चरणाय एव महालोक-
मिधे इति प्रकृता दीयमानार्थमलजनिवशिष्टुपावाप्तसंभवजलेन
पावन इति । अवाप्तो रक्षः । अविषयोकिरलंकारः । इति पञ्चमम्
॥ ५ ॥ अथ परशुरामः । 'एतन्मृगपतिरूप' इति ध्रुवे सिरोवः ।
कृषिकेति । एतन्मृगस्य पुराणकथास्तपेक्षा व्याख्या । हे राम ! जगत्क्षप-

यसिहकरक्षरप्रमाणेन सृष्ट एव विद्यमान इत्युक्तवचम् । अथवा,—अन्यत्र कमल-
पत्राणि सूत्रेण निरुच्यन्ते, अत्र तु पत्राण्येव सूत्रो विद्यमान इत्युक्तवचम् । अत्र
सृष्टिहकरस्य कमलस्वरूपत्वेन हिरण्यकशिपोर्द्वैलस्य वेहस्य मृगतनिरूपणेन च
वृद्धोऽपि हिरण्यकशिपोः कामस्य सृष्टिहकराभ्युजापेक्षयाऽस्ति सुमत्वं ध्वनितम् ।
'एतर्भवः करुहो मस्रोऽग्नौ नखरोऽक्रियाम्' इत्यमरः । 'एतं प्रभुत्वं तिकरे
विदे कोदाभ्युपपत्तेः । विराजोत्कर्षयोक्त्येन सृष्टः स्यात्कृषिकेति' इति विश्वः ।
'यतुः कये कृष्टे चाल्ये विरक्ते चाप्यवाच्यवत्' । 'द्विरेकपुण्ड्रिङ्मृगपदपद्मन-
राज्यः' ॥ ४ ॥ इतो वामनरूपं लौति—धृतेति । हे केसव ! धृतवामनरूपं धृतं
वामनस्य सर्वस्य रूपं केन तादृशं । अथ । वामनावसारप्रयोजनमाह—छल्यसीति ।
हे अद्भुतवामन आश्चर्यवामन । विक्रमेण पराक्रमेण यत्किं दत्तं छलयसि वचयसि ।
अथवानुपेक्षो वामनरूपं कृत्वा बलेः सकाशात्पदत्रयपरिमितो भूमिं प्राप्य
पश्चाद्दृष्ट्वा प्रकटीकृत्य चतुर्दशभुवनं पदत्रयेणापूर्य तदपराधेन तं बद्ध्वा पापः
क्षिप्तवानिति पुराणप्रसिद्धिः । अद्भुतत्वमाह—पद्मनखेति । पद्मकसंभविष्य
अनीरे शङ्करजलं तेन अनित्यमुत्पादितं जनानां पापानं पालिष्यं येन तादृशं ।
अत्रापि प्रबोधनायस्य मगवतलिपिकमस्य चरणानुसूत्रसाधनेन विरोधेन ब्रह्माण्डस्य
प्रथमे पार्थिवारूपे तेनैव वामेना तच्चरणारविन्दप्रकाशनावेशागस्तं द्वितीयाचरणजकं
ब्रह्मदत्तापेक्षं जनेनैकीभूतं क्रमेण अस्वर्गलोकमागतं गच्छेति प्रसिद्धं लोकपावयतीति
पुराणप्रसिद्धिः । अत एव भूलोकस्थितेनापि वामनेन ब्रह्माण्डजसंसारवामना-

केसव नृपभृगुपतिरूप

अथ जगदीश हरे ॥ ६ ॥

वितरसि विष्णु रणे दिक्पतिकमनीयं

दशमुखभौलिबलिं रमणीयम् ।

वसि । ॥ १ ॥ पवसि जले । किंभूते जले ? क्षत्रियक्षत्रिण्ये क्षत्रसत्त्वमिकारे, परशुरामः किंकः क्षत्रक्षयं कृत्वा कुण्डसेत्रे रामद्वयीर्षं क्षत्रसोमित्यजकेन पितृनक्षत्राणांमिति पौराणिकाः । तत्राद्यापि जगत्काति, जगत्तदापं च भवति । जवेन कविराह । जत्रापि ज्ञाने प्रति रामसद्वैर्यं प्रकृतिनिमित्तत्वात्क्षयमसीति यदान्तराग्राहारेण मूलाधौलंकारत्वात्ने कथे गतिश्चिन्तनीया ॥ पस्वन् जपवसि स जवेति वा । किंभूतं जगत् ? भगवत्तदापमिति हेतुरात्र विद्येयम् । जत एव क्षमितभक्त्यापं क्षमितो भवतापोऽपगतभवतापत्वावाध्यात्मिकादिदुः-क्षत्रयं वेनेति कथया । अत्र माविमि मूतवदुपचारत्वात्ने ज्ञानेन पापहानिः । तथा च दुःक्षत्रयाभिधातः । जमयमपि किंवाविद्येयं वा । जपवसीति 'गताया-' (ग० १९०) इति मित्वाकृत्स्नम् । स्मिदमये इति विकारे मयद । स्वभावोक्तिरलंकारः । जत्र भीमस्तो रसः । प्रत्येक्यादिपदपङ्के भीरोद्धतो मायकः । तद्वक्ष्ये सङ्गीतरागे रसरसकोशे—'मात्सर्यवर्पं मूविद्यमस्यदंकारत्वात्काली । जन्तो विकृत्यमजैव भीरोद्धत उदाहृतः' ॥ तद्व्याः—दाह्यं, तेजविता, दक्षता, धार्मिकर्यं चेति । दक्षक्षयं रसरसकोशे दया—'मयसमापवचकनं दाह्यं विमलतैरपि । अधिक्षेपाद्यसहजं तेजः प्राणाख्येष्वपि । दक्षता क्षिप्रकारित्वं धार्मिकत्वं तु तत्कृतिः' ॥ ६ ॥ अथ रामः । 'भक्त्यामनरीर' इति ध्रुवे विशेषः । वितरसीति । हे राम ! त्वं वितरसि ददासि । दशमुखभौलिबलिं रमणीय

ध्वयेम् । 'जन्मोऽर्जस्तोयपानीयनीरक्षीराम्नु क्षम्वरम्' इत्यमरः ॥ ५ ॥ परशुराम-वतारं लीति—भूतभृगुपतिक्रमेति । हे केसव ! इतं सुगुप्तोः परशुरामस्य रूपं येन तादृशं । जय । परशुरामवतारप्रयोजनमाह—क्षत्रियेति । क्षत्रियाणां स्मिराणि जन्तुराणि यत्र तादृशो, पवसि कुण्डसेत्राक्षयधीर्षजले जगत्प्राणिजातमप-गततापं यथा स्यादेवं जपवसि । यद्वदधि परशुरामेनैकविंशतिवारं क्षत्रियान्दृष्ट्वा तद्विधेः कुण्डसेत्रे पञ्च ददन्विभाव पितृणां तर्पणमकामि, तद्वदधि तन्महावीर्यं जातमिति पुराणप्रसिद्धिः । कीदृशं जात ? क्षमितभक्त्यापं क्षमितो भवस्य संसा-रस्य तापः संतापो येन तादृशम् । प्राणिनां क्षमसंबन्धादेव संतापः, तत्तीर्णज्ञानेन ह्य धर्मं पापं विधायं गतमिति ततः संतापनाशोऽप्यभूदिति । अत्र दर्शनमात्रेण तापो गच्छति, जके भजतः संतप्तस्य तापनाश उचित इवेति भविः ।

दिप्य—1 विष्णु दशदिग्भ्यः, 'दिक्पदेनेन दशसंख्योपसिद्धिर्भोक्तिः । प्रत्येकं भयकवताय दशमक्षेपशतम्-दीपिका ।

केवलं धृतराजसरीर

स्य जगदीश हरे ॥ ७ ॥

बहसि यदुपि विमदे बसन्तं जलदाभम्

इल्लहृतिमीतिभित्तयमुनाभम् ।

मौल्यं यद् बलिः । 'मौलि'शब्दः शिरोवाचा । भगवा,—'मौलि'शब्दः शिरीरे
 वर्तते । 'चूडाकिरीटकेषाम् संघता मौल्यकयः' इत्यभिधानाद्, त्वयापि बले-
 मांससाध्यमानमौलिभवेन तात्स्याधिकरांसि लक्ष्यन्ते । शिरांसि केव केव
 दिक्पतिभ्यो बलिदत्तं कृतवान्निवर्त्यः । अगस्त्यो रक्षोपक्षयोपद्रवोपसाध्यौ
 रक्षःशिरांस्तेव बलित्वेनोपद्रवत्वमिति । कुत्र ? विष्णुः । किंभूतं बलिम् ? दिक्प-
 तिकमनीयमभिषङ्गीयम् । पुनः किंभूतम् ? रावणदण्डादारा कोकाभिरास-
 त्वाद्गमनीयम् । अत्र यावन्तो दिक्पतयस्तावन्त्येव शिरांसीति कमनीयत्वे
 हेतुः । अत्रापि वितीर्णवानिति वक्तव्ये तत्कालपेक्षया वर्तमानापदेशो वा । यो
 वितीर्णवान् स त्वं जय इत्यादि कल्पनीयम् । अत्र नातिरङ्कारः । विश्वरसीत्यत्र
 शिरोवाचो नावकः । तल्लक्षणं रसरङ्गकोशे—'कुरावाततिगम्भीरो विनीतका-
 मिकल्पकः । शिरोवाचः स विज्ञेयो रामो दाक्षरमिर्यथा' ॥ ७ ॥ अथ बल-
 वेकः । 'बलदण्डपरक्य' इति श्रुते विरोधः । यद्वसीति । अथ यद्यपि 'रामो
 रामस्य कृष्णस्य' इति कृष्णवर्तिनं कर्मवीर्यं तथापि कृष्णस्यैवैते दप्तापीति
 कृष्णस्य नापकत्वेन पर्यवीर्ये बलवेनोपि वृत्तसु गन्तव्यः । तथा चोक्तम्—
 'भगजौ भगजौ कर्णेशिरामी सत्परोऽपः' इति । हे राम ! त्वं नीके बलम्
 बहसि धरसे । किंकर्षणम् ? जलदामं मेघकम् । क ? विमदे श्रुते यदुपि ।
 सद्य यमुनयोपशीवते । इल्लहृतिभवेन त्वामेव सेजितुमागता यमुनेव । यद्विवा-
 'हशिरोऽशारके प्रोक्षे रुषिरे कुङ्कुमास्तुभ्योः' इति विश्वः । 'भवः संसार-
 संतापभेवःसंहरज्ज्यमु' इति च ॥ ६ ॥ अथ रामावतारे स्तौति—धृतराज-
 पतिक्रुपेति । हे केवल ! धृतं राजपतेः रामचन्द्रस्य रूपं येन तादृशं । त्वं जय ।
 श्रीरामावतापुरुषार्थमाह—वितरसीति । रमे संग्रामे विष्णु इरिष्ट
 रक्षमुकमौलिबलिं राजस्य दे मौल्यो मत्तकालि समुद्रानि तान्येव बलिमुद्गारं
 वितरति ददाति । कीदृशम् ? दिक्पतिकमनीयं दिक्षां मे पतय इन्द्रादवक्षेयां
 कमनीयमनीयम् । तत्र हेतुः—रमणीयम् । 'किरीटनृपेक्षरासु मौलिः केले च
 संयते' । 'करोपहारयोः पुंस्ति बलिः प्राण्यज्ञे किंयाम्' इत्यमरः ॥ ७ ॥
 अथ बलमात्रावतारं स्तौति—धृतइल्लहृदेति । हे केवल ! धृतं इल्लहृदस्य
 कलभस्य रूपं येन तादृशं । जय । बलमात्रावतारस्य प्रयोजनमाह—यद्वसीति ।
 त्वं विसरे श्रुते यदुपि देहे जलदामं सज्जमेघस्य वीतिमिव भीतं वसन्तं वसं
 बहसि धारयति । कीदृशम् ? इल्लहृतीति । इत्थेन वृत्तिर्नर्तक्य्रीत्या तज्जमेन

केसव धृतदुःखशरीरम्

अथ जगदीश हरे ॥ ८ ॥

निन्दसि यज्ञविधेरहं क्षुतिजायम्

सद्वयद्वय दर्शितपञ्चधातम् ।

केसव धृतमुदशरीरम्

अथ जगदीश हरे ॥ ९ ॥

स्लेच्छमिहनिधने कलयसि करवाळं

धूमकेतुमिव किमपि करालम् ।

भावीति तदाशम् । धवकनेककसंगत्या प्रपागत्वे तन्मूर्तेः पापहारित्वं काम-
वत्त्वं च न्यक्षितम् । नदसीत्यत्र भीरुललितो नायकः । तल्लक्षणम्—‘कान्त-
परवसो भीरुललितो मिश्रितो सुदुः’ । अथवा,—‘धृतरात्री नायकः । तल्लक्षणं
लङ्गीतरात्रे रसरसकोशे—‘धृतरात्री नायकस्त्वयः पञ्चमः कम्पते पथा ।
विलासनाकामसीलः सुमगः स्थिरवाग्दुषा । गतिः सधैर्यं इष्टिम् सविलास-
स्मितं पथः’ ॥ ८ ॥ अथ कुन्दावतारः । ‘केसव धृतदुःखशरीर’ इति ध्रुवे
विशेषः । निन्दसीति । हे सद्वयद्वय ! त्वं यज्ञविधेः क्षुतिजातं कर्तुविधान-
संहतिं वेदवाच्यसमूहं निन्दसि । किंभूतम् ? दर्शितपञ्चधातमुपदिष्टगान्ध-
विमर्षणम् । अहहेत्युक्ते । परमेश्वराख्योपदेष्टृत्वादिज्यत्वात्तत्फलदातृत्वाच्च
किमपि प्रयोजनमभिलषाम वक्षित्वा नाशयम् । निन्दसीत्यत्र भीरुपान्धो
नायकः । तल्लक्षणम्—‘कान्तो विनीतो भीरव भीरुमान्तो द्विजो वलिह’
७९॥ अथ कलकद्वयतारः । ‘धृतकलकशरीर’ इति ध्रुवे विशेषः । स्लेच्छेति ।
मिक्षिता या यमुना तस्मा इवाभा वीतिर्यस्य तादृशम् । एवं च मत्स्यानि-
वृत्ताकम्पमानस्य वक्षस्य भयमुक्त्वयमुनाया उद्रेका । मीलनां हि कम्प उत्पत्ति
एवेति भावः । क्वामिद्राक्षणीं वीत्वा द्रुम्बादने गोपीभिः सह विहरता नलमदेव
जलकोबाधमाहूतां मत्प्रलम्पोऽयमिति मत्वा गर्वेणादिकमनागच्छन्ती कालिन्दी
रोषतो हताश्रेण कृष्टवानिति पुराणप्रसिद्धिः । ‘हस्तधर’पदेन कुष्टविमर्षार्थमेव हस्तं
धृतवानित्यवतारप्रयोजनं धनितम् । ‘गात्रं ■■■ः सङ्गनवं शरीरं वर्णं विमर्हः’
इत्यमरः । ‘कुष्टशुभ्रध्रुविश्वेतिमिदस्येतपान्धराः’ इति च । ‘पञ्चमाच्छादवं
वाचयैर्षं पञ्चमसङ्गम्’ इति । ‘मीतिः साधसङ्गम्पयोः’ इति विश्वः ॥ ८ ॥
अथ कुन्दावतारं श्रौति—‘धृतमुद्रेति । धृतं कुदस्य शरीरं येन तादृशं । अथ ।
ननु कुदावतारस्य वेदनिन्दकस्य मे कर्म स्तुतिः किमत इत्यत आह—
निन्दसीति । यज्ञविधेः क्षुतिजातं यज्ञस्य विधानबोधकं वेदसमूहं निन्दति, न
न सर्वमिल्यः । सोऽपि किमिति निन्दत इत्यत आह—‘दर्शितेति । अहह

केवल धृतकल्किशरीर

त्रय अगदीश हरे ॥ १० ॥

हे हरे । स्फेच्छनिवहनिधने स्फेच्छसमूहप्रवर्तितमित्रम् । अयिः शिखये । त्वं
करवालं सङ्गं कलपसि इति निर्वर्तयामि । 'किं' निर्वर्तये । अम्यया
अक्रविषु सस्य कर्म सङ्गस्यैव भारणम् । किंभूतं करवालम् ? गीत-
कम् । किमिव ? धूमकेतुमिव । स्फेच्छानामुत्पातकंस्तिनं धूमकेतुं तारा-
निक्षेपमिव । अथवा, धूमः केतुकिङ्कं यस्य स तम् । स्फेच्छकु-
मिनाशपिप्पुनमिव । उत्पाते हि बह्विधमशिको भवति, स तु प्रायेण रक्तमणो
भवति । अत्रतेजो हि नीलभास्वरं भवति, अतः उभयसाम्येनोपमा ।
स्फेच्छेस्य बीरोबुतो नावकः । तच्छरणमुक्तं प्राक् ॥ १० ॥ इदानीं दसशि-
खम् । शक्तिं कोभितः पशुपातो येन तादृशम् । वेदोऽपि पशुनां गार्त-
नीपवतीत्यहह कष्टमित्येवं निन्दसीति भावः । एतादृशनिन्वायामपि हेतुमाह—
सदृशव्ययेति । दया कृपा तरसहितं हृदयं यस्य तारस्य । अयं भावः—
राक्षसाधिरतर्हिषाज्जानन्दका 'अमीयोमीयं पशुमासमेत' इत्यादिविधिवान्वे-
स्यार्थिकतर्पणपुरस्कारेण शुभजिह्विक्यः वैदिकमार्गे प्रवर्त्य पञ्चाध्वरस्यार्थि-
कसकं निरपराधिवहुप्राप्तिवधसाध्यागादिकं मुक्तिविरोधित्वात् सेवामख्यन्त-
महितमिति विचार्य परमपुत्रधार्मनोदसाधने विद्वधिमार्गे तान्प्रवर्तयितुं 'न
हिंसास्पर्शा भूतानि' इत्यादिन्ता वसादिषोषकवेदस्य निन्दां करोषि, न तु सर्वथा
वेदविन्दाप्यमेव तवावतारतात्पर्यम् । अत एव गूढं तमेव अन्वहारमहात्मा
दुरात्मनां वैदिकमार्गे विश्वास इति संनोदतायैव तवैतदवतारपरिग्रह इत्यवतार-
प्रयोजनमुच्यमिति । 'अहहेलङ्घ्यते केदे' इति शिष्यः । 'स्फेच्छः पापरते अस्तिमेदे
स्वादल्पमायिनि' इति शिष्यः ॥ १ ॥ अथ कल्किप्रवर्तारं शोचति—धृतकल्कि-
शरीरेति । हे केवल । धृतकल्किशरीरं नृत्तं कल्किनः शरीरं येन तादृशं । त्वं
अथ । ननु पूर्वं मम सदृशत्वमुक्तं, कलङ्कवतारे तु प्राणिवधनिरास्य मे दिग्द-
क्षितं वाह—स्फेच्छनिवहनेत्यादि । त्वं स्फेच्छनिवहनिधने स्फेच्छसमूहप्रवर्तने
करवालं सङ्गं कलपसि भारयसि । कीदृशम् ? किमपि करालमस्तेष्वप्येव भव्यकरम् ।
कमिव ? धूमकेतुमिव बीत्यादिकप्रवर्तितमिव । रणे चरितं तत्करवालं पश्यतां
स्फेच्छानां नाशो भवतीति करालत्वस्य धूमकेतुसाम्यम् । अम्यसिक्तपुक्तिरे
धूमकेतौ बीत्यादिकप्रवर्तिते सं पश्यतां प्राणिनां निपदो भवन्तीति भावः । वाह,—
धूमः केतुविहं यस्य स धूमकेतुर्वैदिकमिव । अत्रास्य अत्रस्य नीलवायुमसाम्यम् ।
मुद्गेधं सुवर्णमयत्वादिसाम्यम् । स्फेच्छनिधनेत्यत्र 'अयं नि द्वीपिनं इति'
इतिवधिमितात्सर्वसंनोये सत्यमी । 'समुद्गे निवहन्मुहसंदोहमिसरमजाः' इत्यमरः ।
'निधनः स्वाकलेर्नाशे' इति शिष्यः । 'अहं तु निक्षिप्तवन्महाशक्तिरिदं ।
लोकेष्वप्ये सन्ध्याप्रः करवालः कृपानवतः' इत्यमरः । 'धूमकेतुः स्युषी
महापुतात्पहमेदकेः' इति शिष्यः । 'करालो भीषणोऽन्वयः' इति च ॥ १० ॥

भीजयदेवकचेरिदमुदितमुदारम्

शृणु सुखदं शुभदं भवसारम् ।

केसव घृतदशविधरूप

जय जगदीश हरे ॥ ११ ॥

वेदानुसरते जगज्जिवहते भूगोलमुद्विभते

दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते ।

रवतारैः कृतविस्तारमेदैव श्रीकृष्णपरत्वेनोपसंहरन्नाह । यथा च वदन्ति
'वेदानुसरते' इत्यादि । 'केसव घृतदशविधरूप, जय जगदीश हरे' इति ध्रुवे
नितोषः । श्रीजयदेवकचेरिति । हे घृतदशविधरूप ! जयदेवकचेरिदम्
इदं लोत्ररूपं जयितं भवितुं शृणु मामकीनोऽयं मां लौतीति मुष्णावधारय ।
किंभूतम् ? उदारम् । इति पदार्थादेकम् । पुनश्च भवसारम् । सर्वे संसारे
सारं सारंरूपम् । अथवा, भवोच्छेदकहेतुमभ्ये सारम् । मध्यमपदलोपि-
त्वात् । अत एव सुखदम् । सदाःपरनिर्मुक्तिहेतुरन्वात् । अत एव शुभदम् ।
क्षिमेतरक्षतिहेतुत्वात् । अत्र क्षान्तो रसः । पर्यापोक्षिरसंकारः ॥ ११ ॥

इदानीं दशानामप्यवतारानामभेदं निरूप्य सप्तदशं श्रीकृष्णं प्रथमति-
वेदानुसरत इति । हे हरे ! तुभ्यं कृष्णाय नमः । वेदानुसरत इत्यादि
भीजावतारादिपदव्याख्यानेनैव निगदव्याख्यातम् । वृत्तमिदं सार्वकलिकीर्ति-
तम् । दीपकोऽलंकारः । 'वेदानुसरते' इत्यत्र पदेपूजा नायकाः । अत्र
अलक्ष्यपमोभीत्यायेकादस्तस्मिन् पदेषु कीर्तिभवनकं नाम छन्दः । तद्वत्तु
यथा—'अयुजि पदे हृदिमैव युजि तु पश्य हि दश वाह साक्षामेव । परमदि
पदपुराणेव ते कीर्तिभवनकमिह श्रीराः प्राहुः ॥' भुवपदे तु 'वतापचौ भ्रमरः'
इति भ्रमरो नाम छन्दः । 'वाकभुजङ्गमकलितम्' इति छन्दश्चामभिरवि ।

प्रसोक्तवतारपुरस्कारेण भगवतः स्तुतिं कृत्वा संप्रति समुदितदशान्तारपुरस्कारेण
श्रीकृष्णं सौष्टि—घृतदशविधेति । घृतानि दशविधानि रूपाणि येन तादृश ।
त्वं जय । संप्रति जयदेवकविः संप्रदायागतत्वेन भीमे स्वनाम निरूप्य कृतां
भगवतः स्तुतिं कृत्वा न्यानपि आनयितुमाह—श्रीजयदेवेति । इदं जयदेव-
कचेरुक्तिं भावितं शृणु । किंभूतम् ? सुखदं भोगभनः सुखप्रदम् । पुनः
किंरुतम् ? शुभदं मङ्गलप्रदम् ; कृष्णकीर्तनत्वात् । अत एव अवसारं वेष्टमहा-
वसरूपं वा । अत एवोदारं महत् । 'विषा विषो प्रकारे च' इत्यमरः । 'उलं
नामितमुदितम्' इति च । 'उदारो द्युतमहतीः' इत्यपि । 'कस्यानं महंलं शुभम्'
इति च ॥ ११ ॥ अंघावतारान्स्मरन्वा संप्रति दशावतारिणं कृष्णं सौष्टि—
वेदानिति । कृष्णाय परिपूर्णसहस्रिणे श्रीकृष्णरूपधारिणे तुभ्यं नमः । ननु

पाठा०-१ 'दैत्या' A.

टिप्प०-१ अत्र 'वीतगोविन्दं अथवाः प्रथमः' इति पदस्रोतः ।

पीलस्य जयते हर्षं कलमते काव्यभावात्स्यते

म्लेच्छान्मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥१२॥

शुर्जरीरागनिःसारतालाभ्यां गीयते ॥ प्रबन्धः २ ॥

‘भितकमलाकुचमण्डल,

धृतकुण्डल है ।

कलितकलितचपनमाल,

जय जय देव हरे ॥ ध्रुवपदम् ॥ १ ॥

‘कृष्णसा कीर्तिपूर्वेण जवलेन विनिर्भितः । पदम्लभोगदधिरस्तः पादधराशि-
ता ॥ दशावतारकीर्त्याकरो ध्रुवलोऽयं प्रबन्धराह । रागोऽत्र मध्यमादिः
स्वादादितालो विक्रमिकताः ॥ कवः साम्प्रभाषी रीतिः दृष्टारोऽत्र रसः स्फुटः ।
कीर्तनं बाहुदेवस्य वित्तियोगो नृपोत्सवे ॥’ ॥ १२ ॥

इति दशावतारकीर्तिधवलौ नाम प्रथमः प्रबन्धः ॥

इदानीं वर्ण्यमानं श्रीकृष्णं स्वरूपनिरूपणद्वारा मञ्जुनीतेन स्तौति ।
मीनावतारवानीश्वरस्य स्तुतिः कृता वेदिदानीं गोपार्कं मां किं सौपीत्यत आह—
दशाकृतिकृते इति । मीनादिदशरूपधारिणे तुभ्यं नमः । तथा च तत्राव-
तारवानीश्वरस्यैव, न त्वदन्य इत्यर्थः । ननु ईश्वरभेदं तदाऽनिरूप्यमीनाया-
स्तयः किमिति मया पूता इत्याशङ्क्य स्ववताराणां प्रयोजनमाह—वेदानुसरते
इति । वेदानुसरते भीमरूपेण वेदोदारे कुर्वते । पुनः कीदृशाय ? जगद्भुवनं
विहृते कल्पकणेन धारयते । पुनः भृगोः मृगमल्लमुद्दिष्टे धारयते
बराहकणेनोर्ध्वं प्रापयते । पुनः कीदृशाय ? दैत्यं हिरण्यकशिपुं मरुतिहरूपेण
वारयते विदारयते । पुनः किंभूताय ? बलिं दैत्यं रुलयते रामनरूपेण वधयते ।
पुनः कीदृशाय ? सप्तक्षयं कुर्वते परशुरामरूपेण दुर्भितकश्रियाणां नाशं कुर्वते ।
पुनः कीदृशाय ? पौंड्रस्यं रावणं भीरामचन्द्ररूपेण जयते । पुनः कीदृशाय ? हर्षं
कलयते बुधनिध्यायायुधस्येन बलभद्ररूपेण कलयते । काव्यं कृपाभावात्स्यते
मुदरूपेण विस्तारयते । म्लेच्छान्कलिकरूपेण मूर्च्छयते नाशयते । ‘आकृतिः
कविता रूपे सामान्यवपुषोरपि’ इति ॥ १२ ॥

पूर्वं केस्यो जदन्तीत्युक्तं, केसिन् नायकोत्कर्षं विना न संभवति ।

पाठा०—१ ‘रागे मतिमंठाले’ B.M. २ ‘मतिमंठालं’ P.; ‘मति-
मंठ’ 8., ‘मंठाले’ D. ३ ‘हे’ D.

टिप्पणी—१ ‘इयामास्तु केसरी मध्याह्नमार्गं वृद्धस्तपस्वतत्त्वयन्वी । सुते सरास्यं
रक्षती विभानं शशीमुखा दक्षिणपूर्वरीया’ इति रागकृष्णम्—इति पदघोषः ।
२ ‘तुवद्व्याकुलद्वन्द्वं निःसारः’ इति निःसारकृष्णं वाक्यगोविन्द्याम् : ॥ एतद्भु-
वम्, प्रतिपदमनुवर्तमानत्वात् । तदुक्तं—‘जगद्भुवः प्रथमो भागस्ततो वेदपदः
सहस्रः । तत्पश्चात् पुनः पञ्चमहायोगधर्मात्मिनः सहस्रः ॥’ इति ऋषीरित्यमरः प्रथमो
भगवति दीरिका ।

दिनमभिमण्डलमण्डन,

भवसमण्डन ए ।

मुनिजनमानसहंस,

जय जय देव हरे ॥ २ ॥

कालियविषधरगह्वन,

जनरञ्जन ए ।

यदुकुलनलिनविनेत्र,

जय जय देव हरे ॥ ३ ॥

तत्रेष्टमाद्यं पदं कलितरामेण लब्धादिताल इति आदिताले गीयते ॥ गीत-
मुद्राप्रते येन स ब्रह्माहः प्रकीर्तितः । आभोगस्त्वन्तिम इति ध्रुवत्वात् ध्रुवः
स्युतः ॥ उद्गाहादिवाद्यो विग्रहमभूमित्वात् । जग्यानि च उद्गाहादि-
प्रतिरूपकानि पद्यानीति प्रतिबोद्धव्यम् । एवमभ्यासपदीषु शेषम् ॥
भित्तकमलेति । अत्र 'ऐ'काराद्याकारो शेषः । 'जय जय देव हरे' इत्यत्र
ध्रुवः । भित्तं कमलायाः कुचमण्डलं येन स तथा तस्य संशोधनम् । हते
कुचले येन स तथा तस्य संशुद्धिः । 'ए' इति एवमन्ते रागपूर्वै गानवेलायां
प्रतिपदं पृथावत्पदम् । 'जय जय देव हरे' इति सर्वत्र ध्रुवपदम् । कलित्वा पृथा
कलित्वा मनोहरा चाम्रौ क्लिष्टा वनमाळा पुष्पदाम येन । 'वनमन्त्रसि कानने'
इति तज्जन्यस्वात्पुष्पाणि कमलानि वा तेषां माला ॥ १ ॥ दिनमणीति
अत्रालापो बोद्धव्यः । मुनिजनेति । हे दिनमभिमण्डलमण्डन मानुमण्डल-
कंकरण ! तस्मिन्मण्डलमण्डलमण्डलमण्डलम् । तस्य संशुद्धिः । हे भवसमण्डन संसार-
ण्डेवक । 'मन्दिमहि--' (रा. १।३।३३४) इत्यादिना स्युः । 'ए' इति गानपदम् ।
मुनिजनेत्यादि ध्रुवः । मुनिजनानां मानसानीय मानसालि तेषु हंस इव हंसः । अथ
मुनीनां मानसे ज्येष्ठबाहंसः परमहंस । मुनिमानस इति यक्ष्ये 'जन'महंसं
लोकपमौषः । जनो लोक इति पर्यायैरभिधाने यावन्तो मुनय इति ॥ १ ॥
कालियेति । नगाख्याः—यदुकुलेति । हे कालियाभिषयपदमन् ! तदाति-

तस्मात्प्रमत्तनायकत्वमनेभ्यवतः श्रीकृष्णदेवस्य लोकोत्तरगुणान्वर्णनमेव
मन्त्रालान्तरमथान्वरति—भित्तेति । गीतस्यास्य धूर्जरी रागस्वाकथ प्रतिमैठः ।
गीतावस्तु—हे हरे ! जय । जय जय देव हरे द्विर्वचनम् । हरे तु ध्रुवपदम् ।
नावकुणानाह—भित्तेति । भित्तमाभित्तं कमलायाः कुचमण्डलं येन ।
कल्मीप्रियत्वेन वनमण्डलमपि सूचितम् । 'हृतमात्रे प्रवृत्तिः स्थायन ताके
निरन्तरम् । प्रतिमैठः स मिहेनो हृदये गीयते तु सः' ॥ कीदृशः ध्रुवेति ।
हते कुचले कर्णामले येन तादृशः । पुनः कीदृशः कलिता पृथा लम्बित
वनमाळा मनोहरा चरणपर्वन्तावकम्बिनी पुष्पमाळा येन तादृशः । एतद्विसेधन-

टिप्पण-१ हरे च परमहितकमलकंठारः—दीपिका । २ 'ए' इति पदं 'हे'
इत्येव—संजीविनी । ३ 'युक्तेषुपदं यत्र मृगलाः स कम्पते । मंगलो मंठलो
येन रते चाम्रकलने' इति दीपिका ।

मधुसुरनरकविनाशन,

गरुडासन ए ।

सुरकुलकेलिनिदान,

जय जय देव हरे ॥ ४ ॥

जमलकमलदललोचन,

भद्रमोचन ए ।

आज्यनरजन ! बालेन महाबलेन महाविषयरश्मनराजानामाह्लादोऽभूत् ।
 हे यदुकुलनलिनविनेश ! यदुकुलं तल्लिखन्निव सप्यकृष्णकल्पात्सूर्य । अत्र
 पूर्वपूर्वलोचरोचरं प्रति हेतुभाव इति ध्रुवः ॥ १ ॥ मधुसुरेति । कथाकाव्यः—
 सुरेति । मधुसुरनरकाश्विनाशयति यत्कस्य सर्वोभयं—हे सुरकुलकेलिनिदान !
 मधुसुरभास्वरकारणवत् । इति ध्रुवः ॥ २ ॥ जमलेति । आलापः—
 इत्येन सेन्यत्वमुक्तम् । 'कमला श्रीहरिप्रिया' इत्यमरः । 'कुन्वी खनी' इति च ।
 'अपादलम्बिनी माता वनमालेति तां विदुः' इति विश्वः । 'पञ्चपुष्पमयी माता
 वनमाला प्रकीर्तिता' ॥ ३ ॥ पुनः कीदृशः ? दिनमपरेति । दिनमनेः सूर्यस्य
 यन्मण्डलं तस्य मण्डलं दारभूत् । तथा च 'ध्येयः सदा क्षवितुमण्डलमभ्यवर्ता
 मारायणः सरसिआसनसंनिधिष्ठः' इति पुराणोक्तवचनात् । एतेन स्थिरसखित्व-
 मुक्तम् । पुनः कीदृशः ? सर्वं संसारं क्षण्यतीति भवसन्धनः प्रलयकर्ता तादृशः ।
 जलेन सामर्थ्यरूपो नायकगुणं उक्तः । पुनः किंभूत् ? मुनिजवानां मानसं चित्तं
 तदेव मानसं सरोवरमिच्छेदस्तत्र हंस मराक । अत्र मुनिजनमानसं सध्वंस्त्वार्क-
 छाध्वस्त्वेन च साधारणधर्मेण मानससरोवरस्त्वेन निरूपितम् । भगवत्तत्त्व
 मुनिजनमानसेषु समुचितस्मिति मत्वा साधारणधर्मेण हंसत्वेन निरूपणम् ।
 'मानसं सरसि स्थान्ते' इति विश्वः ॥ ५ ॥ पुनः कीदृशः ? कालियेति ।
 कालियचाश्रो विषधरस्य भजनं तिरस्कारकः । अनेनातिसामर्थ्यमुक्तम् । पुनः
 कीदृशः ? जनरक्षणेति । जगन्मधुरवचनादिना रजवतीति जगद्वदन । अनेन
 जगत्पवनतं नामकगुणं उक्तः । पुनः कीदृशः ? यदुकुलेति । यदुकुलमेव तस्मिन्
 कमलं तस्य विनेशः सूर्यः, प्रकाशकत्वात् । एतेन कुलीनत्वं चावकेऽप्युक्तम् ।
 'मांसीपिबो विषधरधन्वी व्यासः सरीसृपः' इत्यमरः । 'वा पुंस्ति पशुं नल्लिख' इति च ॥ ६ ॥ पुनः कीदृशः ? मधुसुरेति । मधुनाश्रो सुरनाश्रो नरकनाश्रो
 देवास्त विनाशनं विनाशकहरिन् । अनेनापि सामर्थ्यमुक्तम् । पुनः कीदृशः ?
 सुरकुलकेलीनां देवसमूहकीर्तनां निदानं आदिकारणम् । अनेनापि सामर्थ्य-
 मुक्तम् । 'सुरो देवः' इति विश्वः । 'समातीये गये गोत्रे देहेऽपि भक्तिं कुम्भ' इति च ।
 'निदानं तदधिकारणम्' इत्यमरः ॥ ७ ॥ पुनः कीदृशः ? असलेति ।
 भद्रमोचनं भद्रो जन्म तस्मात्प्रपन्नान्मोचयतीति तादृशः । मोक्षप्रदेह्यैः ।
 अत एव भद्रसन्धनेत्यनेनापौनद्व्यम् । यतस्तत्र भवपदस्य भगवत्परत्वा

त्रिभुवनं भुवननिधान,
जय जय देव हरे ॥ ५ ॥
जनकसुताकृतभूषण,
त्रितदूषण ॥
समरक्षमितदक्षकण्ड,
जय जय देव हरे ॥ ६ ॥
अभिनवजलधरसुन्दर,
धृष्टमन्दर ॥
श्रीमुखचन्द्रचकोर,
जय जय देव हरे ॥ ७ ॥

त्रिभुवनेति । समलकमलदले इव लोचने यस्य स तथा हस्त संयुज्जिः । अपरं च, - हे भवभोचन हे संसारभोचन ! भवया, - मयं जन्म तन्माभ्योचयस्व जीवप्रातः । हे त्रिभुवनमवननिधान हे त्रिलोकीसमुत्पत्त्यादिकात्म्य । इति श्रुतः ॥ ५ ॥ जनकेति । अन्नालापः-समरेति । हे जनकसुताकृतभूषण जनकसुतायाः कृतं भूषणं येन । त्रितो दूषणो राक्षसो येन इति पदम् । हे समरक्षमितदक्षकण्ड संहारितो राक्षसो येन इति श्रुतः ॥ ६ ॥ अभिनवेति । अन्नालापः-हे अभिनवजलधरसुन्दर, हे धृष्टमन्दर ! निगदन्माख्यातम् । इति यवम् । हे श्रीमुखचन्द्रचकोर ! श्रीमुखं यन्म इव तत्र चकोर इव ; तन्मु-
प्रलम्बप्रतिभुक्तम् । अत्र तु भवपदस्य अन्तर्परतया मोक्षप्रदत्वमुक्तमेव । अनेन मोक्षप्रदत्वेन परमानन्दरूपो नायकगुण उक्तः । पुनः कीदृशः ? त्रिभुवनेति । त्रिभुवनमेव भवसं गृहं तादेव निधानं वासस्थानं यस्य तादृशः । यद्वा, - त्रिभुवने निधानमिव महाधनम् । 'दलं पर्यं छद्मः पुमाद्' इत्यमरः । 'मवनं भाववेदमतोः' इत्यमरः । 'निधानं त्वाक्ये निर्धा' इति विश्वः ॥ ५ ॥ पुनः कीदृशः ? जनकसुतेति । जनकसुताकृतभूषण जनकसुतायाः सीतायाः कृतानि भूषणानि मकरिकापमृतादीनि येन तादृशः । अनेन सुकलकलाकीच-
लरूपस्तावद्वयस्य नायकगुण उक्तः । पुनः कीदृशः ? त्रितो दूषणनामा राक्षसो येन स तादृशः । यद्वा, - त्रितानि स्वस्मिन् विरक्तगुणानि दूषणानि दोषा येन तादृशोऽर्थः । पुनः कीदृशः ? समरे सङ्ग्रामे शमितो नाशितो दक्षकण्डो राक्षसो येन सः । अनेन परमाभिमानिनो राक्षसस्य वधेनाभिमानरूपो नायकगुण उक्तः । रामावतारौक्यवर्णनेन रामगतक्षमाकृपोऽपि नायकगुणः सूचितः । 'अश्विषां समरानीधरणाः' इत्यमरः ॥ ६ ॥ पुनः कीदृशः ? अभिनवेति । अभिनवो नूतनो यो जलधरः सज्जमेव यद्रसुन्दरः । अनेनानि भव्यत्सुकम् । पुनः

पाठा-१ 'भवनिधान' ३५, ३६, ३७, ३८.

१. दिव्य-जय सुविरलंकारः-इति संजीविनी ।

तव चरनं प्रपत्ता,
 वदमिति भावय ॥
 कुंभ कुञ्जलं प्रणतेषु,
 जय जय देव हरे ॥ ८ ॥
 श्रीजयदेवकदेरिवं,
 कुञ्जते मुदम् ॥
 मङ्गलमुत्पलगीतं,
 जय जय देव हरे ॥ ९ ॥

काचरंधुषाधानकरत्वात् । इति श्रुतः ॥७॥ तव चरणे इति । उपसंहरति—
 हे उच्छलस्व धीकृष्ण ! वद तव चरणे प्रपत्ताः तव चरणे कुञ्जलमस्कारा इति
 भावय चिन्तय । इति पदम् । प्रणतेष्वस्मात् कुञ्जलं कुरु । जयेत्यादि श्रुतः ॥
 'भू भुविषिन्तामिभनेषु' श्रुतिः परस्मैपदी । तस्य प्रयोगो भावयेति ॥ ८ ॥
 श्रीजयेति । अत्रात्माः—मङ्गलेति । हे हरे ! इदं मङ्गलं नाम पीतं
 गीतमिहोपो मुदं प्रीतिं कुञ्जते । कल ? ते तव । इति अनुपमुज्यमानस्वात्मा-
 वेक्षया । अथवा,—इदं गीतं मे तव मुदं कुरु । कुञ्ज ते इत्यर्थः । अथवा,—
 इदं मङ्गलं मङ्गलगीतं जयदेवस्य मुदं कुञ्जते । अमुदं मुदं वदतीति मुदं
 वा । ते इति काकाक्षिगोळकम्पावेनोपमया संवन्धते । अथवा,—इदं गीतं
 गावतां मृगवतां मुदं कुञ्जते । अथ ते पीतं स्वस्तेष्वभिधगीतं गावतां मृगवतां
 च मुदं कुर्वित्यति । तस्य श्रीजयदेवस्य कवेः । किमुतम् ? जयलम् ।
 रम्मगानाद्यसिद्धेर्गीतगुणैर्बुक् भूयसाक्षिवाविवोदरहितम् । श्रितकमलाकुप्ते-
 कीदृश ? दूतः क्षीराक्षिमन्मनावसरे सन्वरे गिरिविशेषो मन्वानदृशमूलो येन
 तादृशः । अनेन सामर्थ्यमुक्तम् । पुनः कीदृश ! शिवो लक्ष्म्याः मुक्तमेव बन्ध
 आश्रयकारितात्तस्य चकोरः । अत्र लक्ष्मीमुखस्त्रावरमुधापरमोत्कृष्टरवेन
 भगवतश्चकोरत्निरूपणम् । अनेनापि रतिकौशलमेवोक्तम् । 'प्रत्यमोऽभिनवो
 नवो नवीनो नूतनो नवः' इत्यमरः । अनया सप्तपद्यापि भावकगुण उक्तः ।
 भावकगुणस्तु (वृ० वि० १।२३)—'स्वामी कुलीनः कुणको रतेषु पित्रः
 कल्पितहृषो गुणी वनाद्यः । भव्यः क्षमावान्सुमगोऽभिमानो स्त्रीपाम-
 मीहस्त्वह नायकः स्मृतः ॥' इति ॥ ७ ॥ कविः सर्वनायकोत्कृष्टं धीकृष्णं स्तुत्वा
 सर्वमङ्गानां स्वस्यापि आसीदं प्रार्थयते—तथेति । यत् तव चरणे पतिता इति
 भावय जानीहि । ननु मया तस्मात्तेव, तादृशां मयतां किमिदं कर्तव्यमित्या-
 धाह—कुरु इति । प्रणतेषु कुञ्जलं चित्रादित्यं कुरु ॥ ८ ॥ श्रीजयदेवेति ।

पाठा०—१ 'जयदेवकवे' 'हरे' ०. २ 'चरणे पतिताः' B.P. ३ 'कुञ्ज-
 मुदम्'. ४ 'शीति' B.

पद्यापयोधरतटीपरिरम्भममकाश्मीरमुद्रितपुरी मधुसूदनस्य ।

अन्तानुरागमिव लोठवनद्वन्द्वैवशम्भुपूरमनुपूरयतु भिन्नं चः १०

आदि । मञ्जरे नाम कव्यः । तल्लक्षणम्—‘मञ्जरे मञ्जराक्षणेन कव्यसा
वाक्यसंयुतम् । विकम्पितकयोपेतसुखस्ये गीयते कवौ’, ‘रकारात्मैः प्रतिपद-
मतेभ्यः । मञ्जरेमादुरितं सुधिषः सङ्ग युक्तम्’ । तथा च संगीतराजे—
‘कव्यसा मञ्जराक्षणेन लम्बनं वाचपत्रयोः । आकारक प्रतिपदं वागात्मक-
वेसकः ॥ सुधः प्रतिपदं रागो कञ्चित्काक उच्यते । अद्विताकः स्वराक्षेपाः
प्रबन्धे ते प्रतिहिताः ॥ स हरिविजयाकञ्च मञ्जराचार उच्यते’ । इति
हरिविजयमञ्जराचारनामात्मः प्रबन्धः ॥ भित्तेवदरयो धीरकठिनो नायकः
पुत्रारी वा । कथनंमुक्तं माह । कथयेवंस रतेर्भाषः ॥ ९ ॥

इदानीं श्रीकृष्णं श्रीहानिदानं वसन्तं दर्शयन्मन्त्रानभिगम्यति कञ्चित्केन
पूर्वेन वसन्तरागेण—पद्यापयोधरतटीति—मधुपूरयतु रसि मधु ।
किम् ? भिन्नं वाञ्छितम् । केन ? वो पुष्पाकम् । किं कर्तुंभूतम् ? कवी
कथः । कथं ? मधुसूदनस्य । किंभूतम् ? पद्यापः पयोधरी तयोस्त्री भुग्
तयोः परिरम्भेन कञ्च सङ्कं काश्मीरं कुङ्कुमं तेन सुविष्टं कृतमुद्रम् । पूर्वेन
लम्बयोः लोठल्लालम्बिकारादिङ्गणेन ध्वोरतिवावालिङ्गनप्यानेन आद्य मुद्रा
वर्धितम् । अत एव म्यकानुरागमिव प्रतीयमानानुरागमिव । अन्तानुरागो
माञ्जरेणां स्वादिति कव्यसा मुद्रा दद्या । कवया,—नेवं कुङ्कुमं, किं हरेल्लो-
ठनुरागो वदितुं इव । किंभूतम् ? केन च अन्तःप्रेमयातः सुरतप्रभवात्

भीतिविवेकयोः इदं उचितम् । परमिति चेत् : कुतश्च विजरादिसं उच्यते
गीतं यानं यस्य तादृशम् । ‘सङ्कितं गीतमुद्रादभ्यस्तमनुनासिकम् । कञ्चलं
विरटिगतं तथा स्थाननिर्भरितम् ॥ विलसं विरटं श्वेन विस्फुटं निषमादितम् ।
अतस्ते तादृशीनं च गीतयोधनिर्बुद्धाः ॥’ ॥ ९ ॥ श्रीकृष्णवत्कलामान्य-
पुनानुत्था संप्रति वाचकशुभान्कवयवाचीकृतं मञ्जरेमाचरति—पद्येति । मधुसू-
दनस्य उरो इदं वो पुष्पाकं वाञ्छितमनुपूरयतु त्वं कर्तुं । श्रीरक्तपुरः ?
पद्यापः कव्यसाः पयोधरतटी लम्बप्रान्तस्य परिरम्भे आकिङ्गने कञ्च यत्काश्मीरं
कुङ्कुमं तेन सुविष्टमिव सुवा निहमितोषसायुक्तमिव । इदं मधुसूदनद्वयं मयैव,
न त्वन्मतेति स्थापनाय कथ्यम् । निजस्तनतटे किञ्चकाश्मीरमुद्रेन दत्तेति मन्त्रः ॥
पुनः श्रीरक्तपुरः ? केनचित् कौकं कुर्वति भगवो कामदेवे सति यः केन अन्तःप्रेमया
वत्सोपायानु प्रलोदयत् तस्य पूरः प्रवाहो यत्र तादृशम् । पूर्वेन विरहितस्य
काश्मीरस्य मुञ्चयेऽपि लोठलम्बनेन तस्य मुद्रायोगव्यतिथि अभितम् ।
श्रीरक्तपुरः ? अन्तानुरागमिव । अन्तः प्रकीर्तयतोऽनुरागः केनो नत्र तादृशमिव ।
अथ काश्मीरविदातु राधाविकलमन्यगते कथयेत्तमावाकुङ्कुमराजकालेन
गीत- १

वसन्ते वासन्तीकुसुमसुकुमारैरवयवै-

र्जसन्तीं काम्तारे बहुविहितकम्पाभुसरणाम् ।

श्लोकान्तपुरो यत्र सप्तधा ॥ जयेद्भक्त्युत्तमं—जयमाप्तिरिति मां परं रघुरागो
राक्षसामेवेति सुवार्थः । तदसृणि कविना—‘राधाभाषणयोः’ इति पूर्वपदे ।
अथ सुखा नामिका । कुसुमो नापकः । वसन्तसिंहका वृत्तम् । भातीर्धर्मा-
कुमासत्कारो उपेक्षा च । शृङ्गारो स्तः । अत्र मधुसूदनस्य परममेमा-
स्यदकम्भोः श्लोकादुद्भूतेन व्यक्त्युरागरूपकाक्षीरसंवलितस्य परमप्रीति-
भाजनरसाद्यक्षानां शिवात्पूरणमासीर्षचनमुक्तं ततः सुकरामौषिकमा-
वदति । बहुचम्—‘पूर्वार्थद्वयः काम्यस्य संश्लेषितमनीषिनः । उक्त्वा-
सीत्सुखमेव भवत्यभ्युदयावहा ॥’ इति ॥ १० ॥

इदानीं अभितेसु मरिचावर्णना सा (मूर्त्ति) कदुरपि स्पृहावदिति योगमा-
जित विप्रकम्भपूर्वके हि संमोगो वसिष्ठवरसमीपतामापद्यत इति कविना
मात्रपदे कथावीजत्वेन संमोगस्य विप्रकम्भपूर्वकत्वं सूचितं तदेव प्रकटी-
कृत्यैकलोकाभिधत्ता राधा कापुत्तमिभक्तमुक्तेव हरिकथया प्रोत्साहयन्त्याह—
वासन्ते वासन्तीति । काचन सहचरी इदं वदयमानं सरसं रत्नवत्
राधान्दे उच्यते । किंभूतान् ? वसन्ते जटौ भगवन् वयं स्नायमा कम्प-
प्रीतुज्वरजनिविन्धाकुसुमस्य चकटवायम् । कम्पर्वहेतुज्वरजनिविन्धाकु-
सुमेन चकटौ वातावाते कुर्वाणा वायाः यथाः । विन्धाकुके हि केवसि वाया

वह्निर्निःसृत इति भावः । सुरा संजाता भवेति तारकादित्यादितम् । ‘लक्ष्मीः
पद्मलया एता कमला धीर्हृदिमिता’ इत्यमरः । ‘श्रीलक्ष्मीं पयोधरी’ इति च ।
‘परिरम्भः परिरम्भः संकेत उपगुह्यम्’ इति च । ‘कदमीरं कुङ्कुमं प्रोक्तं टट्ट-
मुष्करमूलयोः’ इति विश्वः । अनेन सर्वथा मधुसूया इदानीुरागकम्पेन दाहिन्त्यस्यो
नाकलुप्त उक्तः । तदुक्तं शृङ्गारतिलके (१।२५)—‘यो योरायं मयं प्रेम सङ्ग्राहं
पूर्वमोषिणि । न मुञ्चत्यप्यपि तस्यैवोऽसौ वसिष्ठो यथा ॥’ इति ॥ १० ॥
एतावद्वन्नेनामिधेयप्रकोचनकेलिर्गर्भोपबुक्तानावकगुणप्रतिपादनपुरःसरानि वज्र-
कायं विधाय कविः शृङ्गाररसप्रधानमगमरकेलिर्गर्भं निरीक्षुस्तत्संमोगापेक्षया
विप्रकम्भस्योत्कृष्टत्वादायो विप्रकम्भशृङ्गारवर्णनाय विरहोत्कृष्टतराभावाविराटानि
वर्णयितुं प्रस्तावयति—वासन्ता इति । संमोगापेक्षयात्र विप्रकम्भस्योत्कर्षं प्रति
स्वात्मकारिणः—‘संमोगे विप्रकम्भेन न विना पुष्टिमसृते । कथाशिते हि
वकाशी भूयान्तरयोऽभिजायते’ । इति । श्लोकार्थस्तु—सचित्तहचरी तस्मी
वसन्ते सरसं यथा स्नादेवं राधाशितं वदयमानमूचे उवाच । कीदृशीम् ?
वदयवैभक्त्युक्ताम् । कीदृशीरवयवैः ? वासन्तीकुसुमसुकुमारैर्मनीषवीकृतापुण्य-
वाक्यमतेः । पुनः कीदृशीम् ? काम्तारे महारण्ये भ्रमन्तीम् । तत्र हेतुगर्भमिदोव-
यवाह—बहुविहितेति । बहु वारंवारं सिद्धितं कृतं कम्पाभुसरणमन्वेष्टव्यं यत्

अमन्त्रं कन्धर्पेण्यजनिष्ठचिन्ताकुलकथा

बलद्वाधां राधां सरसमिदमूचे सहचरी ॥ १ ॥

वसन्तराग्यतितालाभ्यां गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ ३ ॥

छलितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे

मधुकरनिकरकरम्वितकोकिलकूजितकुलकुटीरे ।

वात्स्यायति चेति प्रसिद्धम् । किंभूताम् ? बहु अनेकधा वृत्त्यादिना विहितकृष्णा-
नुसरणं तद्वर्गमेव कान्तारे समन्तीम् । किंभूतान् ? वासन्तीकुसुमवन्मा-
जवीलताकुसुमबाहुकुमारैरवयवैरुलक्षिताम् । वसन्ते हि माधवीकुसुममु-

द्विकं भवति । अतः कामोग्रेकसौकुमार्ये च साम्यम् । अथ सुतोपमालंकारः ।

दक्षिणो नायकः । तल्लक्षणम्—‘जेहसौस्यमबैरस्यवसतस्तुल्यवामिधम् । राशि-

काखन्वनेकाम् दक्षिणः स स्पृष्टो यया’ । विरहोत्कण्ठिता नायिका । ‘तत्का

जवाति स्त्री भवति । स्नेहेन नागतः मित्रः । तस्याऽनागतत्वे हेतुं चिन्तयताकुल

वधा ॥’ (सू. ति. ३।७५) तस्य अतिकारो नाम दशाविशेषो यथा—‘ध्वज-

सामो भवेत्तत्र बाहं वसंगमनाया । संकस्याकुलचित्तात्सोमिकावः स्पृष्टो

यया ॥’ वासन्तीकुसुमसुकुमारैरित्यत्र सुतोपमालंकारः—‘बादेसौरे समासे

वा कर्माधारव्यभि च्यति । कर्मकर्त्रोर्नैतुली’ इति । वृत्त्यनुप्रसङ्गः—‘एकस्या-

न्यसङ्गपरः’ इति । शिकरिणीछन्दः—‘रसे तत्रैविका वसवसमका गः शिक-

रिणी’ । वैजनी टीतिः । तस्या अत्रोपमागतिकेति संज्ञान्तरम् । यथा—‘माधुर्य-

न्यभवेवैरैक्यनगारिकेभ्यते’ इति । ‘बलद्वाधाम्’ इति पाठे ‘बलद् वृत्ति-

संवरणयोः’ इत्यात्मनेपदी । बलकः परस्मैपदार्थे निम्नम् ॥ १ ॥ अन्यथापि

त्रयोगोऽप्यस्ति यथा । साधेचोत्तरप्रोदा दृग्भवान् पुनर्बलः (?) । केवका-

क्षिति । अत्रुमेवार्थं निरावयति सम्पातात्तेन हुतद्वयेन विरामालेन—छलि-

तेति । विशेषणलोक्यांश्च पूर्वं पुनरप्यं व्याख्यायते—विहरतीति । इह

राधासखी सबाधां राधां विरोधार्थं मीकृष्णं प्रति प्रेरयति—हे सखि राधे !

तादृशीम् । अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह—कन्धर्पेति । कन्धर्पज्वरेण जनिता या

चिन्ता तत्कृता वा आकुलता तया अमन्त्रमधिकं यथा स्वादेशं बलद्वाधां

प्रवर्धमानरीकाम् । ‘अवयवैः’ इत्यत्र अटामित्यापत् इतिवत् इयंभूतलक्षणे

सखीया । ‘वासन्ती माधवीकता’ इत्यमरः । ‘कान्तार् कर्म दुर्गमम्’ इति च ।

‘वीका-वाया जया दुःखम्’ इत्यपि ॥ ३ ॥ किमूचे इत्यत आह—छलितेति ।

गीतस्यास्य वसन्तरागः । रूपकैतालः । गीतार्थस्तु—हे सखि ! ससवनसन्ने

पाठा०—१ ‘बलद्वाधां’ O., A. २ ‘रागे रूपकताले’ B.H., P.

टिप्प०—१ ‘वैरस्यनेवदमनिर्ल बापकाव’ (श. घ. ५।१।१) इत्यत्र

वामनेन स्पृष्टीकृतवत् निरवयवम् । २ तल्लक्षणम्—‘अनुवृत्तौ वत् तलो गति-

ताकः स कथ्यते ।’ इति संजीविनी । ३ कन्धर्पकन्धर्प—‘कर्म स्पादनुप’ इति

संजीवित्वात्—इति संजीविनी ।

मिहरति हरिरिह सरसवसन्ते

मृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य दुरन्ते ॥ ध्रुवपदम् ॥२॥

रन्मवमदनमनोरथपथिकवभूजनजनितविलापे ।

सरसम् । वं हरिं त्वं विलोक्यसे स हरिरिह दृग्भावेन वसन्ते वसन्तसमये
मिहरति । क सखि ? समं सखीनं सखि युवतिजने मृत्यति सति । किंभूते
वसन्ते ? वसन्तर्थात्तुर्गमं विलोक्यमानम् । विरहिजनस्य दुरन्ते य इति न सखि
तु दुरन्ते एवेति काशोभयवर्जनम् । अथवा,—जनो जीवन् तेन समं दुरन्ते ।
जीवन् वसन्तर्थात्तुर्गमं विरहिणां दुःखमात्रं तस्मिन् । अथवा,—सरसवसन्त इति
भवम् । सरसः सार्धिकावः स वासी वसन्तम् तस्मिन् । मिहरति युवतिजनेन
समं मृत्यति य । वसन्तेऽभ्याहार्यः । इति ध्रुवपदम् ॥ ललितेति । ललि-
तकलकलापरिशीलनेन कोमलो मलयमागतो यत्र वसन्त इति । एतेन
सखीनो मन्तः सुरभिधेति वायोऽपिप्ययुक्तम् । अत्र लवङ्गलतासमीरयोर्नादि-
कात्यानादकत्वेनोद्दीपनविभावययुक्तम् । पुनः किंभूते वसन्ते ? मधुकरनिकरेण
करम्वितैर्मिश्रितैः कोकिलैः कृषितः समितः कुञ्ज एव कुटीरोऽप्यकुटी यत्र

शृङ्गारसप्रभाते हरिः कुण्डो मिहरति कीदृशः । कीदृशकर्ममाह—नृत्यतीति ।
युवतिजनेन सह नृत्यति । कीदृशे वसन्ते ? विरहिजनस्य विलोकिनो यत्रापि दुरन्ते
दुःखेनात्माः समसित्वेन स तस्मिन् । अत्र वसन्ते विरहिजनस्यार्थः य तु
युवतिभिः सह कीदृशः कुण्डस्य । इति विरहिणी यदि कुण्डे वातुसरिष्यति तदा
स तथापि दुरन्तो मलिष्यतीति भावः । इदं च ध्रुवपदम् । 'समं सह' इत्यमरः ।
वसन्तस्य सरसतामाह—ललितेति । ललिता मनोहरा या लवङ्गलता वस्याः
परिशीलनेन संपर्केन कोमलो मधुतो मलयसमीरो मलयान्तरवन्धी वायुयन्त्र
तावसे । पुनः कीदृशे ? मधुकरनिकरेण अमरसमूहेन करम्विता मिश्रिता
ये कोकिलसैः कृषितः शब्दयुक्तः कृतः कुञ्ज एव कुटीरोऽप्यकुटी यत्र
तावसे । 'समीरमारुतमहज्जगत्प्राणसमीरणाः' इत्यमरः । 'मधुजलो मधुको
मधुलिङ्गयुगादिनः' इति च । 'कोमोपनिकरमातमारुतसंप्रातसंभवाः' इत्यपि ।
'मिश्रितेऽपि करम्वितम्' इति विश्वः । 'अस्या कुटी कुटीरः खात' इति च ॥ २ ॥

टिप्पण—१ एतस्य वसन्तरागः, वसन्तः । तद्व्युत्पत्तिः—'विलसन्तर्थात्तुर्गमं वसन्तः
उत्पन्नं किञ्च ध्रुवतां कुरेण । अमरपुरा ससन्तनङ्गयुतिर्वचो मतस्तस्य वसन्तरागः ॥'—
इति पदम् । २ अत्र चानेनामिकावन्तिारूपे वसे कथिते । तद्व्युत्पत्तिः—'अभिधेयः
एतत् तत्र भावे सार्धोऽनुन्दरे । इहे हते वा तथापि मिसवानन्दतावसाः ॥' इति
पदम् (४५५६) दृक्तरूपके । 'कञ् स वक्तुः प्राप्यः किं कुर्वाणस्य सिद्धये । कर्त्तुं
मयेरसौ वक्ष्य इति निष्ठा मया एव ॥' (१८८) शृङ्गारसिद्धये—भावः ।

अतिक्रमसंक्रमसुमसमूहनिपाककचक्रकल्पने ॥ विहरति ० ॥ ३ ॥

सुगमदसौरभरभसंभसंभदनवदकसाकतमाते ।

सुभजनदृष्टविदारणमनसिजनसमधिकिष्टकमाते ॥ विहरति ० ॥ ४ ॥

मदनमहीपतिकनकपण्डवधिकेशरकुसुमविकासे ।

कल्पने ॥ १ ॥ उन्मदमदनेति । किन्तुते वसन्ते । ग्रहणी मदनमनो हर्ष-
काली यत्र । पूर्व कृतो मनोरथो यत्र पथिकवधूतनय स तथा तेन मनीषो
मिलारो यत्र वसन्ते । उदिकभरमनिसमनोरथपथिकवधूतनय मनीषो
मिलारो येन । अथवा उन्मदमदनमनोरथेन पथिकवधूना मनीषो मिलारो
यत्र वसन्ते । अतिक्रमसंक्रमसुमसमूहेन निराकुलो वक्रकानां कक्षायाः सं-
तिर्गतः । वक्रका एव कक्षापस्थितो वा कारसरभिः । 'कक्षापो बर्हिदम्बोः'
हजमरः ॥ ३ ॥ सुगमदसौरभेति । सुगमदसौरभस्य रभसेन सदस्य
वर्षददा अनुकारिणी तद्वन्मा मदनकानां माका येषां तादसाकतमाका यत्र
वसन्ते । अः तदामोदामि मदनकामि माकान्ते भारमन्तीति । सुभजनेति ।

सुभजनक दृष्टविदारणां मन्तिवत्त नक्षत्रं दधिरिच दधिर्वेदां ते तादसाः
किङ्कानां माकामि कोरका यत्र वसन्ते । यत्र कालस्य मकरावुत्पत्तेः कवि-
कर्मभेदसिद्धम् ॥ ४ ॥ मदनमहीपतीति । मदनमहीपः । मदनमहीपस्य दैन-

वधमत्तस्य दुरन्ततामाह—उन्मदमदनेति । उन्मद उन्मदो नो मदनः स एव मनोरथ-
दहः पथिकवधूतनानां तैर्वनितः कृतो विषमो बधिसारथे । पुनः कीदृशे ।
अतिक्रमसंक्रमसमूहः संक्रमो भ्रातो यः उन्मदमदमूलेन निराकुलो निःशेषेन-
क्रमे वक्रकक्षायः केसरसमूहो यत्र तादृशे । महा,—तारको वक्रन एव कक्षापो
मूदसं यत्र तादृशे । 'कक्षापो मूदसं बर्हिदम्बोः संहतावधि' इत्यमरः ॥ ३ ॥

पुनः कीदृशे । सुगमदसौरभेति । सुगमदस्य कस्तुरिकम्बाः वा सौरभरभसः
सौरभेनलस्य वसंनव कस्तुरिकवत्ततामाही मदनकमाभ्यन्तमाये मूदवधमन्तिर्वत्त
सौरभस्यमातो यत्र तस्मिन् । पुनः कीदृशे । सुभजनानां तद्वन्पुष्पाणां दृष्टव्यं
विदारणन्तीति सुभजनदृष्टविदारणसादृशः ये मन्तिवत्त कालस्य भवालोपा-

नित्यं दधिरिचिर्वेदां तादृशं ये किङ्कदाः पञ्चकङ्कानामि तेषां भावं समूहो यत्र
तादृशे । महा,—तारकामि किङ्ककामामि पञ्चकङ्किका यत्र तादृशे । यत्र
पञ्चकङ्कानां कल्पेनारथदेव दृष्टविदारणादधिरिचिर्वत्त मन्तिवत्तस्य
कारणं बोध्यम् । 'मूदमाभिर्मुवमदः कस्तुरी य' इत्यमरः । 'रभतो येनदम्बोः'
इति य । 'कामः पञ्चहरः सारः । संवरातिर्मन्तिवः' इति य । 'दधिर्वेदो
कोमाकवधिविषमविकल्पोः' इति विष्णुः । 'पञ्चको किङ्ककः रसवः' इति
य । 'अर्कं मदनं आनामे कोरके इहाम्बोः' इति विष्णुः ॥ ४ ॥ पुनः कीदृशे ।

विष्णु-१ केचित्तु—दधिरिच सारतमाते सुवतीमयेन तत्र विहरति दधिरिच य-
दपि व्याकुर्दधिरिच, तत्तु रावतिवित्ताय सत्ताऽवत्तया हेतुकमत्तय संभवते । तद्व
उन्मदमदनेति । कस्तुरी—सौरभेति । कस्तुरी कस्तुरीकम्बाः । कस्तुरी य—'उन्म
दधिरिच विषमविकल्प' । कस्तुरी यतो यत्र उन्मदमदनेति । अतोऽयं कस्तुरी
आकृतमयेन किङ्क—दधिरिचिर्वत्त ।

विष्णु-२ केचित्तु—दधिरिच सारतमाते सुवतीमयेन तत्र विहरति दधिरिच य-
दपि व्याकुर्दधिरिच, तत्तु रावतिवित्ताय सत्ताऽवत्तया हेतुकमत्तय संभवते । तद्व
उन्मदमदनेति । कस्तुरी—सौरभेति । कस्तुरी कस्तुरीकम्बाः । कस्तुरी य—'उन्म
दधिरिच विषमविकल्प' । कस्तुरी यतो यत्र उन्मदमदनेति । अतोऽयं कस्तुरी
आकृतमयेन किङ्क—दधिरिचिर्वत्त ।

विष्णु-३ केचित्तु—दधिरिच सारतमाते सुवतीमयेन तत्र विहरति दधिरिच य-
दपि व्याकुर्दधिरिच, तत्तु रावतिवित्ताय सत्ताऽवत्तया हेतुकमत्तय संभवते । तद्व
उन्मदमदनेति । कस्तुरी—सौरभेति । कस्तुरी कस्तुरीकम्बाः । कस्तुरी य—'उन्म
दधिरिच विषमविकल्प' । कस्तुरी यतो यत्र उन्मदमदनेति । अतोऽयं कस्तुरी
आकृतमयेन किङ्क—दधिरिचिर्वत्त ।

विष्णु-४ केचित्तु—दधिरिच सारतमाते सुवतीमयेन तत्र विहरति दधिरिच य-
दपि व्याकुर्दधिरिच, तत्तु रावतिवित्ताय सत्ताऽवत्तया हेतुकमत्तय संभवते । तद्व
उन्मदमदनेति । कस्तुरी—सौरभेति । कस्तुरी कस्तुरीकम्बाः । कस्तुरी य—'उन्म
दधिरिच विषमविकल्प' । कस्तुरी यतो यत्र उन्मदमदनेति । अतोऽयं कस्तुरी
आकृतमयेन किङ्क—दधिरिचिर्वत्त ।

विडितसिद्धीमुक्तपाटलपटलकृतकारतुणविद्यासे ॥ विहरति० ॥ ५ ॥

विगलितवज्रितजगदबलोकैतत्तद्वपककणकतदासे ।

विरहिनिहन्तनकुन्तमुक्ताकृतिर्केतकस्तुरितासे ॥ विह० ॥ ६ ॥

सायदिकापरिमलललिते नर्भमालिकयासिसुगन्धौ ।

मुमिमनसापरि मोहनकारिणि वरुणाकारवन्धौ ॥ विह० ॥ ७ ॥

एवमन्तर्गतमिधं वकुलकेसरपुष्पं तस्य विकसो यत्र । अत्र केवलकनकदण्डक
कलेऽन्वाचकत्वाभ्यधीपतिताब्दसाहचर्याद्विरोधः । अथवा हेमवन्दकमीनि केत-
राणीति योजयम् । महीपतेरमे कनकवेत्रधारिणो यवन्धिः । विडितेति । तन्म-

ककिरीमुक्तैः पाटकपटलैः पाटकाकुसुमसमूहैः । अथवा पाटलिपटलेति पाटः ।

कुतः कारत्तरविकिकासोऽमुकारो यत्र । सिद्धीमुक्ता जम्बरा वाज्जम् । 'ककि-

राणी किरीमुक्तौ' इत्यभिधानात् ॥ ५ ॥ विगलितेति । कलेव कलितम् ।

आवे कः । गलकजगदबलोकैतत्तद्वपककणैः कणैः कृताः कुसुमविकारम्भाज्येव

हासो यत्र । विरहिनिहन्तनकुन्तमुक्ताकारैः केतकेर्नस्तुरिता विरमीकृता

व्यसा दिसो यत्र । निहन्तनमिति चिन्त्यम् ॥ ६ ॥ सायदिकापरिमलसेति ।

मद्वयेति । मदन एव महीपती राजा तस्य वः कनकदण्डः सुवर्णवटितदम्बकुच-

पञ्चं तस्येव वविर्यस्यैतादृशस्य वागकेसरपुष्पस्य विकसः प्रकसो यत्र तादृशे ।

पुनः किमिच्छे ! मिश्रिताः शिखीमुक्ता एव वाजा नस्मिन्पाटले यत्पाटलिपटलं

पाटलपुष्पसमूहत्वेन ॥ कारतुणस्य कंदर्पतुणोरस्य विमलबोहितं यत्र तादृशे ।

अत्र परमदेववाचनकलेव प्रमदानी वाचसांभम् । 'वाग्मेवः केतरो वाच-

केवरः कायनाहवः' इत्यमरः । 'भक्तिराणी सिद्धीमुक्तौ' इति च । 'वगृहे वरुणं

स्मृतम्' इति च । 'तुमोपासहृदुनीरनिवशा इदुविर्हयोः' इति च ॥ ५ ॥

पुनः कीदृशे ! विगलितेति । विगलितं भजितं मजा यस्य जयतः प्राणिगण-

स्याकमेकितेन एतेन तद्वपककणैर्बलकदण्डैः पुष्पविभ्रमम्भाज्येन, कृतो हासो

यत्र तादृशे वसन्ते । अत्र हासदसस्य श्वेतावात्पुनर्विकारहेन साम्भम् । वराहं

मरतः—'श्वेतो हासः प्रकीर्तितः' इति । वराह—विगलितभजितानां विप्रबोमित-

न्यायामवलोकेत्येवमैर्वाविविबोमिभिः कलनं कदम्बरसहितं यथा स्वादेनं कृतो

हासो यत्र एतादृशे हासे । विरहिणो वराहः कथं प्राप्नुवन्तीति कथनां कथ्यं

कृत्वा निवपन्तीति च हासलोपायिनि भावः । वाक्सा रजनमिहा एव इहाः वर-

अथवेऽपि कृतविवरणाः नतस्तद्वेत्तुम् । पुनः कीदृशे वसन्ते ! विरहिणो

मिवोमिनि निहन्तनवाच विदारकव कुन्तमुक्ताकृतिः कुन्त मातुमिहोर्वसात्तु मुक्त-

मयमानसास्येवाकृतिर्वक्ष्य तादृशं वसन्तकं तेन इन्तुरिता म्मासा व्यासा विद्यो

वसिष्ठारसे वसन्ते । कजितेस्यवाच्येकितेस्यवापि च नपुंसके मादे चः ।

'कणस्तु रसे वृद्धे कृपायां कथना मता' इति विश्वः । 'प्राप्तस्तु कुन्ताः'

पाठा—१ 'पाटलिपटल' P., D., O. २ 'वपकोविद्यवदन' B.M.

३ 'केतकि' B.M., D., O. ४ 'वचनकिन्ता'; 'वचनकिन्ता' B.M., D.

'वचनकिन्ता' B.M., D.

स्फुरदतिमुक्तलतापरिरम्भणमुकुलितपुलकितभूते ।
 बुम्बावनविपिने परिसरपरिततवमुनाजलपूते ॥ विह० ॥ ८ ॥
 श्रीअयदेवभणितमिवमुदयति हरिश्चरणस्मृतिसारम् ।
 सरसवसन्तसमयवनवर्णनमनुगतमदनविकारम् ॥ विह० ॥ ९ ॥

किंभूते वसन्ते ! वासन्त्याः परिरम्भेन गन्धविशेषेन कलिते मनोहरे ।
 पुनः किंभूते ? त्वमाष्टिकया वासातिमुनाजलपूते । पुनः किंभूते ? मुनिमनसामपि
 ओदयकारिणि श्यामोदकारके वचनानां वा कथेति । सुरसार्थं मेरके वा । पुनः
 किंभूते ? वचनानामकारणवन्धोः मिसर्गमिधे । वसन्ते हि कामिभ्यः स्वयमेव
 सति स्वमन्त्रि ॥ ८ ॥ स्फुरदतिमुक्तलतेति । किंभूते वसन्ते ? स्फुरन्त्या-
 जकन्त्या भतिमुक्तलतायां वासन्त्याः परिरम्भेन मुकुलितः पुष्पितः पुलकितः
 वातरोमाज्ज्वलतः । अथ पुष्पाणि रोमाज्जेनोपसीदन्ते । अनेन सार्वकमाद्यो
 वर्णितः । बुम्बावनमेति । अत्र पूर्वं भुवपदे इह वने हरिर्विहरतीत्यहस्या
 एकवाक्यमस्या विहाराधेयत्वे बुम्बावनमस्यो व्याख्यातः । संप्रति वसन्तविशो-
 बधयेन व्याख्याते । किंभूते वसन्ते ? बुम्बावनविपिने । बुम्बमवतीति
 बुम्बावनं तद्विपिनं यस्मिन् वना वसिन् परितरे पर्यन्तमुपि परिगते
 वचमुनाजले तेन पूते ॥ ८ ॥ श्रीअयदेवभणितमिति । तेनेति मङ्गल-
 इत्यमरः । 'निशोचततवा पशति दम्बुरे कथ्यते पुषैः' इति भरुः । 'वासा
 तुष्कारिधेः' इति विश्वः । 'कृति केरने' इति इत्यन्तसंज्ञकोऽप्यस्तीति केचित् ।
 तस्य बुम्बावनान्तस्य निरन्तनमिति प्रयोगः साधुः । कश्चित् 'केतकिदन्तुरितासे'
 इति पाठः । 'वसन्तरो लीकृतो हृक्षः कापि' इत्यत्र कमिबचनस्य
 कञ्जातुरोवाचैकान्तहृक्षकैतकीशब्देन समर्थनीयम् ॥ ९ ॥ माधयिकेति ।
 स्फुरम् । सा मुनिमनोमोहनकरिणी । किमर्थेन वचमिति भावः । पुनः
 कीदृशे ? वचनानां विजातिपुञ्जवचनार्थवन्धो सामाधिकमिधे । 'मिमर्शत्वे
 परिमज्जे पम्भे वनमनोहरे' इति ॥ ७ ॥ कीदृशे ! स्फुरदिति । स्फुरन्ती
 कम्पमाना शोभमाना वा वाऽतिमुक्तलता तस्याः परिरम्भेन मुकुलितं मञ्जरीपुलं
 तदेव पुष्पको रोमाज्ज्वलः । रोमाज्ज्वलेनापेतनयोरपि कथंचेह्य कथिता । तेन च
 वसन्तस्यातिदुरन्तत्वं कथितम् । भतिमयेन मुक्तानामपि परिरम्भणोत्पुङ्कतेति
 'भतिमुक्त'पदेन कथितम् । एतावता वसन्तस्य सरसता दुरन्तता चोक्ता । संप्रति
 श्रीवामाः स्नानविशेषमाह—बुम्बावनमेति । बुम्बावनमात्रं विपिने वने हरिर्वि-
 हरतीत्यन्वयः । कीदृशे विपिने ? परिसरे समीपप्रदेशे परिगतेन सर्वतोमयेन
 वमुनाजलेन पूते पवित्रे । 'भतिमुक्तः पुष्पकः स्वादासन्ती माववी कता' इत्यमरः ।
 मुकुले करोति तदावहे । निबन्ताद्वये के सति मुकुलितमिति बोध्यम् । पञ्चा-
 न्मुकुलितमेव पुलकः संजातोऽस्येति वारकशिकावित् । 'माधयितः' इत्यमरः ।
 'वर्षन्तभूः परिसरः' इत्यपि ॥ ८ ॥ संप्रति गीतावन्मुपसङ्गुरति । प्रेक्षापरवत्पर्य

परविदलितमक्षीवक्षिचक्रत्वराम-

प्रकटितपटवासैर्वासयन्काननानि ।

इह हि दहति चेतः केतकीगन्धवन्धुः

प्रसरदसमवाणप्राणवद्वन्धवाहः ॥ १० ॥

वाचकम् । ततः पादावाचधरोचरः । ततः स्वरः बद्धवाहिः । इदं
क्षीजपक्षेपमनिकं सरसवसन्तसमवर्णनमुदयति इदं प्रप्नोति क्षीवोक्तत्वेन
वर्तते । सरसं शुक्लारसपुष्पं वसन्तकालीनवर्णने यत्र । क्षीवोक्तत्वे
हेतुमाह । हरिचरणस्मृतिरेव सारं यत्र । वा हरिचरणस्मृत्या हेतुभूतया
सारम् । भवया हरिचरणयोः स्मृतिश्चित्रं सारमुक्तं यत्र । सरस-
कल्पत्वे हेतुमाह । अनुपयो मधुनविकारो यत्र यत्र वा अनुगतमधुनविकारः ।
कल्याणवर्णयो जातिरङ्कारः । मध्या नायिका । गुर्वरीरागेन मध्यादिना ।
दक्षिणो वायव्यः । तल्लक्षणं प्रायुक्तम् । विप्रकृतमात्मनः शुक्लरो रसः । ऊरो
नाम उन्मत्तः । तल्लक्षणम्—‘सुनिवर्णैर्लप्यमानमिदं तल्लक्षणं’ इति । तपुष्पं
कल्पद्रुममणौ चलय इति । विप्रकृतमभिभावमसङ्गादायुं कर्मयति—‘रक्षितो
मद्यप्याद्यैर्कल्पते पार्थिवोत्सवे । वसन्तरागे सम्पाद्यवदाले मध्यकलाश्रिते ॥
गतकाकसिन्धुविषः पूर्णकल्पः प्रक्षीर्तितः । पूती पुनस्तेन पटस्तराश्रित-
विराजितः ॥ माचरोरसः कमलाकरनामा प्रबन्धराह’ ॥ ९ ॥

इति सप्तमोत्पद्यकमकरनामा सुतीवः प्रकृतः ॥

दहति । इह केने वसन्ते वा गन्धवाहो वासुधेतो दहति । कर्मणो
विरहिणाम् । किमुतं चेतः ? प्रसरत्, कर्मात्मनोरपि प्रति । पुनः किमुतम् ?
वसन्तसमवाणप्राणवत्कामस्य जीवितमिव । भवया प्रसरदसमवाणप्राणव-

समविते स्वरूपमाह—‘क्षीज्यक्षेपेति । जयक्षेपक्षेपेति भवितं पीतमुदयति
तत्र हेतुः—हरिचरणयोः स्मृती स्मरणे सारं जेष्टं, हरिचरणस्मृतिरेव सारो यत्र
तत् रसमयसंनिधनो वनस्य वर्णनं यत्र । अत एव अनुगतमधुनविकारो अनुपयोः
संज्ञासो मधुनस्य विद्यतो यत्र तत् तादृशम् ॥ ९ ॥ समति वसन्तकालीनवायोरपि
विरहिजनसंतापधरितमाह—‘दहति । इह हि अस्मिन्नेव वसन्ते मन्मथाहो
कसुधेतो दहति । कर्माविरहिणाम् । किं कुर्वन् ? काननानि वनानि वसन्त-
मीकुर्वन् । के ? इह इविरिक्तता विद्यसिता मक्षीवर्जितकालता तस्याः
सकामावबन्धः प्रसरन्तो ये परागाः पुनरेणवस्य एवं प्रकटिताः पटवासाः
विहातकल्लैः । कर्मवन्धवाहः ? केतकीगन्धवन्धुः केतकीपुष्पसौरभवन्धुः ।
पुनः कौरवः ? प्रसरतः प्रतिदिशं संचरतोऽसमवाणस्य कामस्य प्राणवत्प्राणवत्तः ।
वाह,—प्रसरता वसन्तमणेन प्राणवान् कश्चिदप्यहो यो गन्धमाह हस्येकं पदम् ।

पाठा-१ ‘विगलित’ Rm.

विषय-१. ‘प्रसरत्त’... ‘विगलित’ गिरः ॥ १. R. २. ‘वाहः’ R.

उन्मीलितसधुगन्धलुब्धमधुपद्माधूतधूताकुर-

श्रीवत्कोकिलकाकलीकेकरवेरुद्रीर्णकर्णस्तराः ।

नीयन्ते पथिकैः कथंकथमपि ध्यानाध्यानक्षणे-

प्राप्तप्राणधर्मासमागमरसोच्छासैरमी वासराः ॥ ११ ॥

गन्धबाह इति पदम् । मसरराः मसमवागेन प्राणवांश्चासौ गन्धबाहः ।
 वा मसरम्बोऽन्ततसमवागः तस्य प्राणकजोचितमिव । प्राणवतो वा ।
 किंभूतो वायुः ? केतकीगन्धसहचरः । किं कुर्वन् ? कान्तानि वासवरः ।
 कैः ? ईषद्विकसितमहतीनां जातीकृतानां चक्षस्तो गच्छस्तो ये परमासौः
 प्रकटिता ये पटवासाः कासपूर्णानि तैः । 'तनमध्वजुतेयं माहिनी भोति-
 कोकैः' इति माहिनीछन्दः । अत्र ससासोकिवर्णानुप्रासोपमाङ्कुराः ।
 किमकम्भाक्यः उद्गारो रसः । पाश्चात्ती रीतिः । अत्र विरहिद्वयव्यभिचार-
 पर्याप्तः पञ्चमस्य त्रैविध्येन चेतोदाहकरोपन्वासेन युवतिजनस्य आत्म-
 सात्कर्तृत्वेन वासरप्राणवत्त्वमुक्तिं तयोर्विषयसन्निपातरूपवत्त्वव्यभिचारो-
 त्तिप्रारम्भम् । मध्वानि सेमेन्नेन (मध्व. वि. ११) 'तिलकं विभ्रती सुकिर्णोक्ते-
 मुक्तिं पदम् । चम्पानेव कस्तूरीकृतं स्वामेव चाम्पनम् ॥' इति ॥ १० ॥
 उन्मीलित इति । पथिकैरमी वसन्तसमयवासराः कथंकथमिव मधुरा कहेन
 नीयन्ते । कैः कृत्वा ? ध्यानाध्यानक्षणे प्रियाधुमिन्सुनैकाग्रताप्रसाधे प्राप्तो
 यः प्राणसमासमागमरसोऽनुरागकल प्रकटीभावैः । अथवा रससोच्छासौ
 वेच्यति पथिकविशेषणम् । किंभूता वासराः ? उन्मीलितोऽसौ मधुगन्धः
 पुष्परसगन्धस्य लुब्धा ये मधुपा अमरासौर्वाभूता आम्बोस्त्रिणा ये धूता-
 कुरासौ कीकृतो ये कोकिलासौषां काकमुपकक्षितकरवेरुद्रीर्ण उत्पदितः
 कर्णज्वरो वैद्यो तथा । कोकिलो वसन्तप्रसे पञ्चमं वधतीति स्थितिः । अत्र
 च धूतपूनेन मधुपे रोषावेष्टादिवाक्काकलीमुक्तवानिवाहयः । जम्बवा
 कथंकथमपीति ध्यानेनेत्यादिना योज्यम् । ततो विरहिणो ह्रस्वव्यतिरिक्त-
 स्वाध्यानुमपि न सङ्गम्यति । शार्ङ्गकविर्हीनितं छन्दः । अत्र काम्यलिङ्गमर्क-
 'ईषदये करोऽन्यनाम्' इति लिङ्गः । 'परताः पुष्परजसि' इति च, 'विहाराः पटवा-
 सदाः' इत्यमरः । 'कानमं यनम्' इति च । 'असयः प्राणाः' इत्यपि । 'पथिकः
 पराक्रमः प्राणः' इति च । 'गन्धबाहानिताशुगाः' इति च ॥ १० ॥ संप्रति
 वसन्तविवसानां दुरन्तत्वमाह—उन्मीलित इति । अमी वसन्तसंवेष्टिनो वासरा-
 दिवसाः पथिकैः कथंकथमपि मधुरा कहेन नीयन्ते समाप्यन्ते । श्रीवत्तां
 वासराः ? उद्गीर्णाः प्रकटिताः कर्णज्वराः भोजसंतापा येषु तादृशाः । कैः ?
 उन्मीलित प्रकटीभवन्ति यानि मधुनि गन्धाय तेषु लुब्धा ओच्छा ये मधुपा
 अमरासौर्वाभूताः काम्यता ये धूताकुरा आम्बुलुम्बवि तेषु धीवता कोकिलानां

अनेकनारीपरिरम्भसंभ्रमस्फुरन्मनोहारिविलासकालसम् ।

मुरारिमारादुपदर्शयन्त्यसौ सखी समक्षं पुनराह रात्रिकाम् ॥ १ ॥

कारः । गौरीयाः रीतिः । विप्रकम्पकम्पकम्पकरो रसः । अत्र कामोदीपकवि-
भाषैः कोकिलकाकलीककरावैः संभवितकर्मस्वरूपेण प्राण्यसमसमागमाका-
ङ्क्षित्वेन निरहासहिम्नत्वापेक्षया यद्वासरानी कर्मगतं बहुत्वमापादितं वस्तु-
कृतमौचित्यकोटिमाटीकते ॥ ११ ॥

अनेकेति । मसौ सखी राधा पुनर्वचनमात्रमाह । किं कुर्वती ? आरास-
जीवे समक्षं प्रत्यक्षं यथा स्वात्तथा मुरारिं दर्शयन्ती दृष्टिपथमवतारयन्ती ।
अनेकनारीणां परिरम्भसंभ्रमेण स्वरया स्फुरन्तो मनोहारिणो ये विलासास्तेषु
कालसा यस्य, तेषु कालसः प्रस्तुको यः । 'यद्यपि यन्मन्त्रिणं जलौ वरौ'
इति वर्णसांभ्रममुपपासः । दक्षिणो वायव्यः ॥ १५ ॥ तदेव गीतेन दर्शयति
अम्पावालेन—अम्बदन्त्येति । एवमात्रं वास्तव्यपूर्वं भुवपदं प्याकि-
यते—हरिर्निति । हे राधे हे विलासिनि । इह मुरधवभूनिकरे हरिर्विलसति ।
श्विष्टं निकरे । केलिपरे । पुनः कीदृशो ? विलासिनि विलासो विद्यते यस्य ।
एकस्यैवोभयनिर्दोषप्रवृत्तः । इति भुवः । नच पदालि । अम्बदन्त्येति ।
अम्बदनेन चर्चितमनुष्ठितम् । चर्चितं यत्तत्पञ्चपदे वर्तते तयापि धातूनाम-
नन्ताभिवादनलुकेने वर्तते इति । तथा चोक्तम्—'किंवाचि सप्तम्यास्तु
प्रतिद्वार्थप्रदर्शिनः । प्रयोगतोऽनुमन्त्या अनेकानां हि धातवः ३' इति ।
नीलं कलेवरं सरीरं यत्न, पीतं वसनं यस्य, वनमाका विद्यते यस्य, तस्यः
अकलमोऽव्यक्तमपुनरवनमस्तामिः कृत्य ये कलकलाः कोलाहलस्रस्रः । केन प्रचरेष
मीयन्त इत्याह—अयनेति । अने सखिवर्तिन्यने भववधानं तत्परता येन क्षणं
प्राप्तो यः प्राण्यसमावा जीवतुल्यायाः अन्त्यायाः समागमकरो रसस्वस्वदुत्पत्त्या ये
सङ्गासः तरङ्गाहास्यः । 'अकली ॥ कले सूक्ष्मे' इति, 'कोलाहलः कलकलः'
इति च ॥ ११ ॥

अनेकेति । मसौ सखी रात्रिका पुनराह पुनरुक्तम् । किं कुर्वती ? आरादुरतः
'समक्षं प्रत्यक्षं मुरारिमुपदर्शयन्तीति । कीदृशम् ? अनेकानां नारीणां परिरम्भ-
संभ्रमेणाङ्गिज्जनादरेण स्फुरन् यो मनोहारिविलासकालः कालसौलुभ्यं यस्य
तारकम् । 'संभ्रमाङ्गमिच्छन्ति भवमुद्देममादरम्' । 'तोऽक्षर्यं लज्जया हयोः'
इत्यमरः । 'आरादुरसमीपयोः' इति च ॥ ११ ॥ तदेव गीतेन कमयति—
अम्बदनेति । गीतस्मात् समकरी रागः । तालक रूपकः । तालकज्ञानं प्रागेवो-
क्तम् । गीतार्थस्तु हे निजविनि विजयसपीके । इत्याकने मुरधवभूनिकरे सुन्दर-
वभूनिषये हरिर्विलसति श्रीवति । कीदृशे भवभूनिकरे ? केलिपरे कीदृशरागये ।
अत्र मुरधवभूनिकरे हावभावाधनभिहे जीवये केलिपरे सामान्यकीदृशपरावने
विलसतीति अनेकैः । तथा च हाववमिहा स्थं निना सकलकम्पमिहास-

रामकरीरंगयनितालाभ्यां गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ ४ ॥

चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ।

केलिचक्रन्मणिकुण्डलमण्डितगण्डयुगमिवहाली ॥ १ ॥

हरिरिह मुग्धवधूनिकरे विलासिनि विलसति केलिपरे ॥ ध्रुवः ॥

पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरम्य सरागम् ।

गोपवधूनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम् ॥ हरिः ० ॥ ३ ॥

कर्मभारतः । अथवा चन्दनेन चर्चिते नीलकलेवरे पीतवसने वनमालायां विलसते मालाली तथा । चन्दनेन चर्चिते ये नीलकलेवरपीतवसने तयोर्धनं संसक्तिरचनाविलेपकं मण्डले धारयतीति स तथा । केत्वा चक्रेणी ये मणिकुण्डले ताभ्यां मण्डितं गण्डयुगं यस्य स तथा । तथा क्लितहाली क्लितायाः ईदृशसितयुक्त इति हे पदे । अथवा हे पदे कृत्वा कर्म-
भारतः । अथवा ईदृशं गण्डयुगं च क्लितं च ताभ्यांमालाः । अथवा गण्डयुगे क्लिताया इति तन्मात्रेणैवायुगेयं क्लितं नास्ति मसारभेन ॥ १ ॥ अथ परस्परं गोपिकानां केलिचेष्टितमाह—पीनपयोधरेति । काचिद्गोपवधूरेति गावन्तं हरिमनुगायति वनकृत्येन गायति । किं कृत्वा ? सरागं सामिकाचं तमेव हरिं परिरम्य । किंमृता ? पीनपयोधर-
भारभरेणोपलक्षिता । अथवा विपुलस्तनभारातिशयेन परिरम्य । किंमृतं हरिम् ? सरागं तदालिङ्गनसामिकायम् । पुनः किंमृतम् ? उदञ्चित आ वारावप्यूर्ध्वं

हरेर्विलासो न शोभत इति भावः । 'मुग्धः सुन्दरमूर्त्तयोः' इति विश्वः । विलासो ह्यवलिसेवलाभकृत्तुं नु भरते—'स्थाने यन्नास्ते नापि तेनवञ्चविचर्यमा । तत्स्थपते विलेपो यः स क्लितसः प्रकीर्तितः ॥' इति । एतच्च ह्यपश्यत् । कीदृशो हरिः ? चन्दनेन चर्चिते नीलकलेवरे श्यामवतीरे पीतं वसनं वनं वनमाला च यस्य तादृशः । पुनः कीदृशः ? केलिषु चक्रेणी कम्पमाने मणिकुले कुण्डले ताभ्यां मण्डितमण्डितं गण्डयुगं कपोतयुग्मं यस्य तादृशः । पुनः कीदृशो हरिः ? क्लितेन ईषदास्येन माली शोभमानः । 'अथ कलेवरम् । गावन्तं वधुः संहनयन्' इत्यमरः । 'गन्धे स्पर्शौ' इत्यपि । क्लितवस्तुनं नु भरते—'ईदृशक्लितेयैर्गणैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः । अलक्षितदिग्दं पीरयुक्तमानां क्लितं भवेत् ॥' इति ॥ १ ॥ गोपीनां सौन्दर्यविशेषानभिज्ञत्वं च कम्पयन्नेव केलिमाह—पीनेति । काचिद्गोपवधूः पीनपयोधरभारभरेण पीन-
स्तनगौरवातिशयेन भरणं सानुरागं भवा स्यादेवं हरिं परिरम्यालिङ्ग्य उदञ्चित कर्ममणितः पथ्यास्त्रो रागो भव एव यथा स्वातन्त्र्यानुगायति अत्र पथादरेर्गा-
नानन्तरं गायति अत्र गोप्याः सौन्दर्यं पीनपयोधरेत्यादिना प्रतिपादितम् । भवैदमर्थं

कापि विहासविकोचविकोचनलेखनवनिष्पन्नोद्यम् ।

व्यापति मृगधरधूरधिकं मधुसूदनवदनसरोजम् ॥ हरि० ॥ ४ ॥

कापि कपोलतटे मिलित्वा कपितुं किमपि क्षुत्तिमूढे ।

पौक पुपुम्ब निरम्बवती दधितं पुलकैरनुकृते ॥ हरि० ॥ ५ ॥

गीतः पञ्चमरागो येन वा, उद्धतः पञ्चमस्वरौपकण्ठितो रागो येन वा, उद्धतः पञ्चमरागोऽधुरागो येन; कथं वा उद्धतपञ्चमरागं कथा स्मृतयेति गानकियाधितेयम् । अतरे हि पञ्चमधुविह्वल गानक प्राकाम्बाद्, कथं वा उद्धतपञ्चमरागं कथा स्मृत्या ॥ १ ॥ कापि विहासेति । कापि मृगधरधूरधिकं सातिर्यं कथा स्मृत्या मधुसूदनवदनसरोजं व्यापति । कथितं मुक्तमधिकम् वा । किमुतम् ? विहासेन चेद्यधितेयेन विकोचो वदन्ते ये विकोचने एवोः क्षेत्रेनावर्तनेन अथित-उत्पादितो मयोवो येन । अत्र सरोजे येनितो मधुसूदनवदनधौषिणीमावहति । 'सूय क्षुत्तिमूढः' इति मुक्तसरोज-व्यापु कर्त्तव्यतिसमाधानम् ॥ ४ ॥ कापि कपोलतटे इति । कापि निरम्बवती दधितं श्रीकृष्णं कपोलतटे गण्डप्रदेशे वाद मनोहरं तथा स्मृत्या पुपुम्ब । किमुता ? सखीषु बाहुवीर्यमपि कार्यान्तरं कपितुं क्षुत्तिमूढे कथा । किमुते क्षुत्तिमूढे ? अनुकृतेऽभिसुखमानीते । किमुते कपोलतटे ? ऐमात्रोपकृते । इति सारविक्रमायेन रोसाञ्जेलम् । पञ्चमरागपुनराका-कार्यान्तरकथनान्तेन हरिं स्मारयतीति निरम्बवतीषुविह्वल ॥ ५ ॥ अतरे उद्धतपुम्बं कथयामि वि कार्यान्तरमाञ्जिषीति । अत्र गीता भाविका ।

सु कृष्णस्य, परिरम्बीयस्य विमेष सखं प्रथमं परिरम्बनात् । जम्बोविकृते हि परिरम्बे अतरेणः पुत्रो भवति । तदुक्तं वसुदेवके (४१४८)—'रम्बदेवकस्यका-वेरमोयधितेयनेः । प्रमोदात्मरतिः सैव वृत्तोऽन्योऽप्यसकरोः । प्रकृष्यमानः अतरो मधुप्रापयेतिवैः ॥' इति । अतरे पञ्चमः स्वरो बाहुम्येन भवति च एवाव कथितः । यदाह भरतः—'पञ्चमं मध्यममिदं हास्यपातालोर्मदेव' इति ॥ १ ॥ कापीति । कापि मृगधरधूः मधुसूदनवदनसरोजं मुक्तमधिकं कथा स्मृत्या व्यापति निरम्बवति । कीदृकम् । विहासेन विद्योऽन्धोऽन्धकरोर्विजयेन-वोर्नेत्रयोः क्षेत्रं च तेन अथित उत्पादितो मयोवः कानो येन अर्पोतस्मादेव सादस्य । अत्र मयकस्यापि मधुसूदनवदनवादेवम्यं तस्या अत्रमम्यते ॥ ४ ॥ कापीति । कापि निरम्बवती गोपी दधितं कृष्णं कपोलतटे वाद मनोहरं तथा तथा पुपुम्ब पुम्बं कृतवती । कीदृशी ? किमपि कर्म कपितुं मयकितुं क्षुत्तिमूढे मिलित्वा संवत्ता । कीदृशे । दुर्लभे रोसाञ्जेलकृते शिवविमलधूरके । जीतपुम्बेन सहसा कायतपुम्बपुम्बं सखीजनहास्यकरं

केलिकलाकुमुदेन च काचिदमुं यमुनाजलकुले ।

मञ्जुलवकुलकुलगतं विनर्क्य करेण कुकुले ॥ हरि० ॥ ६ ॥

करतलतालतरलवलयवलि कलितकलसुखनवंसे ।

रासरसे सहनृत्यपरा हरिणा युवतिः प्रसंसते ॥ हरि० ॥ ७ ॥

मनुष्यो नापः ॥ ५ ॥ केलिकलेति । काचिद्वोपी केलिकलाकुमुदेन
कीचाभिराकरोतुकेनामुं कुम्भं करेण कुकुले विनर्क्य । किञ्चुत्तम् ? यमुना-
जलकुले मञ्जुलमनोहरवकुलवकुलकुलगतम्, वेतलकुलगतं वा यमुनाया
विभिन्नोपकलिततीर इत्यर्थः । अथ नर्करोऽनुकूलमुखायः । तेन परिहा-
तामुचीवसे । 'यमुनाजलतीरे' इति पाठः । अथ यमुनातीर इति नर्करो
'कम्'महणं सौख्यपावनवर्त्मनिकर्माविशोक्तमात्रम् ॥ ५ ॥ करतलेति । हरिणा
कुम्भेन काचि युवतिः प्रसंसते स्तुता । किञ्चुता ? रासरसे गोपीनां कीचापुराणे
सहनृत्यपरा कुम्भेन सह दुःखकाष्ठं नृत्यन्ती । किञ्चुते रासरसे ? करतलवोलाक-
लाहिका तथा तरका वा वलकावलिर्हस्तकटकेनिकाया कलितोऽमुलतः कल-
सुखनो वंशो यत्र यक्षिप्रथा । अथवा,—"अनुनामन्नासन्तरे मातमः" इत्यर्थे
प्रकाशयति ॥ ५ ॥ एकलैव हरेः प्राकाम्यसिद्धा स्यामिः सौहृदकाष्ठं कीचवमाह—

नवतीति मन्त्रेण तथा तदस्मिन्निति भावः । अथ प्रथमतः सुखस्पर्शेन
कुम्भरूपोके रोमाञ्चमुत्पाद्य सुखमे तस्या भगवादीरजं अनितम् ॥ ५ ॥
केलिकलेति । काचिद्वोपी मनु कुम्भं केलिकलाकुमुदेन कुकुले एतद्विषये
विनर्क्योक्तवती । कुकुले गृहीताऽमुं कुम्भं विनर्क्येति केचिद्विज्ञयन्ति । कीदृशम् ?
मनुष्यो मनोहरो यमुने वेतलो वन तारो यः कुलस्य गते प्राप्तम् । कुल
विनर्क्य ? यमुनाजलकुले यमुनाया मनुष्यो रोचति । वलकुलस्य कुम्भं
यमुनाकुले प्रति कीचावन्ताकुलवतीत्यर्थः । अथ मञ्जुलवकुलस्य कुम्भक
धामिका वलाकर्णनादीरजं तस्या नितम् । 'कुकुले तु कुलस्यम्' इत्यमरः ।
'मनोर्ह मञ्जु मनुष्यम्' इति च 'नमुने वेतसे' इति निधः । 'कुकुले कोमे सुख-
कुलेऽपि च' इति ॥ ६ ॥ करतलेति । काचियुवतिर्हरिणा प्रसंसते
स्तुता । कीदृशी ? रासरसे गोपीनां कीचाविशेषस्य सहनृत्यपरा कुम्भेन समं
नृत्यन्ती । कीदृशे रासरसे ? करतलवोलाकेन परस्परं वादनेन तरका धवका वा
वलकावलिः कलनपद्धितया कलितो निमित्तोऽन्वयमनुकूलव्यसितो वंशो मेखुर्य
तादृशी । अथ 'रासरसे' इत्यादिना गोपुद्गा कीचालेन वा स्तुत्या, न तु वल-
सौख्यव्यसिति अनितम्, 'इममेवे करतलके तां तु इतिताम्' इति निधः ।
तरलवलयके मन्त्रे हारमन्मनो' इति च । 'वर्क्यं कल्लेऽपि च' इति । 'नवतिः
पद्धिः' इत्यमरः । 'वंचो वेचो कुले वंशं काहसाववेऽपि च' इति निधः ।
'रासरसे वनराते स्माह' इति च । 'रासरसे गोपुद्गा श्रीम' इति शारवतिः ॥ ७ ॥

निष्पद्यति कामपि पुष्पति कामपि कामपि रमयति रामाम् ।
 पश्यति स स्मितचौकुररामपरामनुगच्छति वामाम् ॥ हरि० ॥ ८ ॥
 श्रीजयदेवमभितमिदमङ्गककेसरकेलिरहस्यम् ।

निष्पद्यतीति । स हरिः रासरसे कश्चिकामपि जम्बवाऽन्धमा सह चञ्चरीत्वा
 कीदृशति । रामेति रमणीयायां तं रमयति । स्मितचौकुरेति रसरसे-
 कङ्कणम् । स्मिते हि रतिभाव उक्त्यनो भवतीति । 'वामाम्' इत्यनुपमेषु
 पराधुनीयम् । वामानुपमनेन साधयतीति चातुर्यम् । भयवा,—मानाकृपाणि
 विभावः तथा तथा सह तथा तथावस्थया कीदृशत्वाद् । भयवा,—रससे-
 वैकामाक्षिप्य वामरक्षिप्येष्ट परं पुष्पति । तत्पुष्पकेसरम् रमयति ।
 चेद्वानिधेनेन तदैवाम्नां पश्यति । जम्बामनुगच्छतीत्यनुकरोतीति कीदृशम् ।
 क्षिप्यतीत्यादिषु क्रमेण सैठहृदयक्षिप्यानुकूलपूर्वा नामकाः । गत्यिकास्तु
 भगिनारिका एव ॥ ८ ॥ उपसंहरति—श्रीजयदेवेति । अथ खरा

निष्पद्यतीति । कामपि रामां श्रीकाशीयां गोपीं क्षिप्यत्यातिव्रति, कामपि
 पुष्पति, कामपि रमयति, निवृत्तः संभोगेन कीदृशति, स कृष्णः सितेन चाकुर-
 रापतिगवेन मनोहरामपरां गोपीं पश्यति । कंचिद्वाग्नां नामसमाधां ओष्वतीम-
 नुपच्छति अनुपवार्दमनुगतिं करोति । अथ कृष्णैवाकेशादौ किमभायेऽपि तामिदं
 कृतमित्यमवेदग्मं सूचितम् । 'कुन्दरी रमणी रामा' इत्यमरः । 'विद्या वामा
 नपि विद्याम्' इति च ॥ ८ ॥ उपसति गीतचमत्तौ कविः खनास निवृत्तमेवाक्षिप्य
 प्रार्थयते—श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवकवेरिदं उक्तितं गीतं सुमानि स्मितनोमु
 निखारवद् । कीदृशम् ! वृन्दावनेऽङ्गुतं केशमस्य केलिरहस्यं श्रुतकीवा यत्र

पाठाः—१ रमयति कामपि रामाम् । २. २ 'आकुरा' B. B. ३ 'वैव-
 क्तेरिवसमुत्' BM., P.

४ 'केलिकलाकुलेन च काचिवत्सं यमुनाजलकुले ।

मधुकवचुककुञ्जगतं विष्कर्षं करेण दुहति ॥' B.

टिप्पणी—१ खरीरासे चञ्चरीत्वा आवाप्यं तामिः केलिकलागौरवान्वैरम्यायति, च
 तु तस्यां गौरवम् । उक्तं चान्न—'राधाभावात् इत्ये तस्यान् जम्बुवरी' इति ।
 खरीरवमेवाह—क्षिप्यतीत्यदिना—संजीविनी । २ गवाभितारिभवाः भृष्टद्विष्ट-
 सुहृन्मैत्र्य नायकाः । तत्र 'कामपि रमयति रामां तराम्' इत्यनेन वृष्टः ।
 अत्र—'अभिप्यस्यवतस्त्वयोगज्जनाति निर्भवः । निष्पद्यचनरसस्य भूतोऽयं चङ्क
 कल्पते ॥ प्रहस्तु यथा—'प्रियं वति पुरोऽम्बन् निप्रियं कुर्वते पृष्टम् । निरुदमपराधं
 च भूयोऽयं वतिनो दुषेः ॥' (चुं. वि. २।१७-२८) इति दीपिका । ३ तर्ता
 परस्परकृष्णक्षिप्तौ चूणररतः पुष्टो भवतीति प्राग्वह्ये प्रसिद्धिः—संजीविनी ।

प्रबन्धः ४] रसिकप्रिया-रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । ३९

धृन्दावनविपिने ललितं वितनोतु शुभानि यशस्वम् ॥ हरि० ॥१॥

विशेषामनुरञ्जनेन जनयज्ञानन्दमिन्दीवर-

मेणीश्यामलकोमलैरुपनयनञ्जैरनञ्जोत्सवम् ।

नयनमायाः पादाः । श्रीरामदेवकभैरवमृगजकेतवकेलिरद्वयं भद्रं च
सत्केतवकेलिरद्वयं च सचरितं शुभानि वितनोतु । जयोद्गायतां
दृग्बतां च । किंभूतम् ? यशस्वं यशस्करम् । क ? धृन्दावनविपिनेः
अपेक्षानेकासांमुपरजनावदुत्पत्तम् । कयो नाम कम्पाः । तल्लक्षणम्—
'शुनिपगौलंयमामनसि तन्नाः' । तदुक्तं कम्पभूतमणौ 'विक्रम' इति
॥ १ ॥ इदानीं कश्चित्स्त्री राधां प्रति कृष्णस्यातिशयशृङ्गारमालिङ्गा-
दसौमन्याजेन उपनुसुलीकर्तुमाह—विशेषामिति । हे सखि राधे ! मयी
वसन्ते मुग्धः मुग्धो हरिः कीदृशः । क ? मूर्तिमान् शृङ्गाररस इव ।
'पुण्यः प्रमदलुक्तः शृङ्गार इति संज्ञितः' । किं कुर्वन् ? अनुरजनेनानुरागेन
विशेषां सर्वेषां आमन्दं जनयन् हरिः शृङ्गारश्च । पुनश्च किं कुर्वन् ?
अनुरजोरसवमुपनयनमुपस्थापयन् । किंभूतैरङ्गैः ? इन्दीवरपट्टिश्यामलकोमलैः
नीलोत्पलराशिबन्ध्यामकसुकुमारैः । पुनः किंभूतः ? मञ्जुस्वरीमिरमितः
प्रत्यङ्गमालिङ्गितः प्रतिप्रातीकमाश्लिष्टः । अभितः सर्वतः । कथम् ? स्वच्छन्दं
यथा स्वासथा । ममवा यद्यदङ्गं यथा यथा समाप्तादितं सप्ततया यथा
समाल्लिङ्गितमिति प्रतिप्रातीकवाक्याथोः । अथ दीपकमलंकारः । वैदर्भी रीतिः ।
सर्वलोकविहीनैर्लब्धः । शृङ्गारो रसः । वाक्योचितं च 'कम्पनचरिते'त्यत्र
उक्तमिहा नाधिका । तल्लक्षणम्—'प्रिये कृतम्वलीकेऽपि विरहोत्कण्ठितोन्मनाः'

रादशम् । भद्रतरुं चैकेनैव कृष्णवानेरुक्कामिनीनां कामपूरणात् । पुनः कीदृशम् हे
वधस्य वधःप्रदिवम् ॥ १ ॥ तनु सक्तशृङ्गारमालिङ्गः धीकृष्णः कथं हास्य-
मभिसाभिर्गोपीभिः सह केनै कृतवानित्यत आह—विशेषामिति । हे सखि
हे राधे ! मयी वसन्ते मुग्धो मनोहरो हरिः कीदृशः । किं कुर्वन् ? विशेषां गोपी-
जनानामनुरजनेनानुरागं जनयमुपस्थापयन् । कीदृशो हरिः ? अभितः समस्तो
बाह्यरथभवेरन्तर्बेतसा प्रत्यङ्गं अङ्गसर्वं प्रति स्वच्छन्दं यथा स्वादेवं मञ्जुस्वरी-
मिरालिङ्गितो मूर्तिमान् शरीरी शृङ्गार इव । शृङ्गारस्याशरीरसात्कीर्णरसो न संभ-
वतीति मूर्तिमानित्युक्तम् । अथ शृङ्गाररसस्य स्वाधस्तात्कृष्णसादृश्यम् । तदु-
क्तम् (ना. प्र. ६।४२)—'स्यामो भवति शृङ्गारः सितो हासः प्रलीलितः'
इति । यथा मुग्धो मनोहरः शृङ्गाररसो मयी वसन्ते कीदृशं सर्वत्र विरसति ।
किं कुर्वन् ? भूतोऽनुरजनेन परस्परानुरागजननेन विशेषां प्रापितजानामानन्दं

स्वच्छन्दं प्रजसुन्दरीभिरभितः प्रत्यङ्गमालिङ्गितः

भृङ्गारः सखि ! मूर्खिभानिच मधो मुग्धो हरिः श्रीकृति १०
नित्योत्सङ्गवसन्नुजङ्गकवल्लुङ्गाविवेशाचलं

प्रालेयप्लवनेच्छयानुसरति श्रीलण्डसैलानिकः ।

॥ १० ॥ श्रीलण्डसैलानिको मलयच्छववनः ईसाचलं हिमाद्रिदुन्दुभिति
याति । ईसाचलवचनमिति । अथवा,—ईसायाः पार्वत्याः गुरुचलाः, मध्यमप-
रलोपाद् उगमिभिनाद् वा ईसोपरुक्षिताचल इति । अथवा,—ईसाचलं
कैलासमनु लक्ष्मीकृत्य सरति । कथा ? प्रालेयप्लवनेच्छया हिमावगाहनेच्छया ।
जबोरेषेक्षितं हेतुमाह—नित्येति । नित्यमुत्सङ्गे वसन्तो ये भुङ्क्ते । एवं
भुङ्क्तेकालेषां बह्वकं संसृज्, सज् वा नः क्लेशः संसृजिष्य । अथ भुङ्क्तेक-

जनयन् । पुनः किं कुर्वन् ? भृङ्गैः शृङ्गारसस्याग्रमूलेः कटाक्षानिभिरनुभावे
रोमाञ्छादिभिश्च सारिषकभावेः सङ्काष्टादिभिः संकादिभावेऽनान्नोत्सवमुपपन्नम् ।
केवलेतेतैः पूर्वभावेरपीत्याह—इन्द्रीवरेति । इन्द्रीवरभेदिभिः कमलपङ्क्तिभिः
इवामेर्गाङ्गान्धकारनीलनिधोलवनमल्लवनादिभिः स्नेहलैर्लङ्घ्यमादिभिः । अत्र
हेतुगर्भमिश्रोषणमाह—स्वच्छन्दमिति । स्वच्छन्दं यथा स्यादेवं प्रभव गच्छ-
न्मुन्दरीभिरग्रमूले प्रति भाषिङ्गितः भाषितः । भृङ्गारसस्याग्रिनो विमराणीनां
मन्त्रे क्वाचित्ताम्बूच्छकृन्मन्त्राणुपवनविभावर्णं क्वाचित्सुखितकटाक्षाणु-
भावरुणं क्वाचित्पञ्चदशादिहृद्यारिण्यं क्वाचित् रोमाञ्छितस्वादिसारिषक-
भावरुणं भृङ्गारसस्याग्रमाश्रितमिति भावः । विभावणीनामग्रत्वं प्रति भरतम् ।—
(ना. सा. ६।६) 'विभावैरनुभावैश्च मलयः संकादिसारिषकैः । जवितो बोधितः
स्वीतो हृदः शृङ्गार इत्येते ॥' इति विभावसामान्यलक्षणात् । रसरङ्ग-
प्रदीपिकायाम्—'भावयन्ति मिश्रोषेण ये रसाम्ने मनोहरान् । ये विभावस्तु
कथन्ते नाज्यशास्त्रविचारदेः ॥' इति । तत्र शृङ्गारविभाषा भरतेनोक्तः—
(ना. सा. ६।४७) 'कण्ठमास्यलक्षरैः शिवजनवान्धर्वकाव्यसेवाभिः । उपवन-
यमनविहारैः शृङ्गारसः समुन्नयति ॥' अत्रुभावसामान्यलक्ष्यं यथा—
'भाषिमन्ते यथा सम्पल्लोकानुभवणोचराः । तेऽनुभावास्तु कथन्ते नाज्यशास्त्र-
विचारदेः ॥' तत्र शृङ्गारउत्तमावः—'नयनवदनप्रसादेः क्षितमधुरमधोवृत्तिप्रयोग-
दैव । मधुरैः सात्रविकारैस्तस्यामिनवः प्रनोच्यते ॥' स्पष्टिनासिप्तानाम्भ-
मूर्धन्यं दृष्टारूपके—(४।७) 'मिहोपादाभिसुखेन परमो भवतिवारिणः ।
भृङ्गारतिलके—(१।२८) 'सङ्काष्टया तथा ग्लानिर्वाभिधित्त-
स्मविपत्तिः । श्रीलुण्यं मिस्रयो हर्षो श्रीवोन्मत्तो भयं तथा ॥ विवादो

किं च शिखरसालमौलिमुकुलाम्बालोभय हर्षोदया-

दुग्मीकन्ति कुहुः कुहुरिति कलोत्तालाः पिकामां गिरः ११

सालमं तेन यो जायमानः शेषाः तस्यादिप । अथवा,—कवसतं कवको रसवं
तस्यात् । सर्वद्वयो हि तत्तापोपशान्तये शीतलेष्कुमेवति । किं चेति शिखासाल-
रसाह । पिकामां कोकिलानां कुहुः इति गिर उन्मीकन्ति प्राप्नुयैवति । किंमूलाः ?
कलोत्तालाः कलाश्च ता उत्ताला उदीर्णाः । कुतः ? हर्षोदयात् । किं कुतः ?
शिखानि पानि रसाकमौलिमु मुकुलानि चूतसिरःसु कुकुलसालाकोपय ।
अथवा,—शिखानि रसाकानां मौलिमुकुलानि चूतसिरासि कपोकानां च मुकुल-
कीलाकोपय । हर्षोदयादिति क्रिययोरेककर्मकत्वात्पूर्वकालता । सार्द्धकर्मि-
ति च कृतम् । अत्र वर्णानुप्रासोपमादेतयोऽलंकाराः । वैदर्भी रीतिः । अत्र
विमलम्भात्पद्मशृङ्गारसूचको रसावयः स्वामीभावः । अत्र विरहिमनःपारीशक-
नकुलसालां शिखरसालमौलिमुकुलानामालोकनेन जातहर्षाणां पिकामां
गिरां सद्गैरीशुभिलुप्ताककुहुरूपेण बहुम्भीकनकक्षणं यथा क्रियात्मकपक्षि-
भमकारि तद्वितरामौलिसकोटिसालम्बते । उक्तं च—‘सद्युपार्थं सुदुत्तलं
साधुता च विराजते । काम्यस्य सुजनस्यैव यथौचित्यवती क्रिया ॥’ इति ॥

अकता निशःशब्दित्वा आपलं सति । इति भाषाः प्रयोक्तव्याः शृङ्गारे
अभिप्यारिषः ॥’ इति । सात्त्विकमाणाः शृङ्गारतिलके (१।१५) ‘तन्मः
संदोऽय रोमाञ्चः स्वरसज्जोऽय वेष्टुः । वैकर्ष्यमधु प्रथम इत्यदी सारिषञ्च
महाः ॥’ इति । एतेषामवसान्तरलक्षणाणि ग्रन्थगौरवमयाश्च लिख्यन्ते । अत्र
सकलभिरस्यापि मजसुन्दरीभिः सह सुप्रतापाभिस्त तदनुसारेण कीदृतीऽपि
हृदेनै वल्ललक्ष्मिभिः तासां तपैवातुरजमात् । अत एव ‘विशेषामनुरक्तयेने’-
स्थनेन शिखातुरकत्वं कुम्भासोक्तमिति भावः ॥ १० ॥ इदानीं राधा प्रीष्टं
नममिषुं मलयालिम्बदिदुःसंहतामाह—अश्रुस्त्रजेति । श्रीकन्दरीकानिलो मलय-
पर्वतसेवन्ती मातुरीकावर्त्तं कस्मात्कर्त्तुं हिमाकयमनुसरति । कस्मान्नैव ?
अत्रैवैवमस्य कल्लो कोटे वसन्तो ये भुवन्नाः सर्वासेषां कवकेनकेनैव जनिता
यः श्लोकः संतापलसादिप । तर्हि हिमादि किमिति मजसुसत् आह—प्राके-
येति । प्राकेयस्तुपारसस्य रुदनमवसाहनं तल्लेखनाः । अत्र सर्वैः कवकितोषी-
नैस्त पवनस्य तद्विषयैर्वादिषं विरहिणां संतापजनं व्यक्तितम् । न केनचित्-
मेव दुःसाहं वसन्तेऽपरमपीत्याह—किं चेति । पिकामां कोकिलानां कुहुः कुहु-
रितैर्वचनाः गिरः कम्पा उन्मीकन्ति प्रकटीभवन्ति । कीदृशः ? कलोत्तालाः
कला कल्पकमिते मधुराः, उत्ताल्य मधुराः । कलादः शिखा ये रसाव

रासोल्लासभरेण विभ्रममृतमालीरवामभ्रम्-

मन्थ्यर्णं परिरम्य निर्भरमुरः प्रेमान्धया राधया ।

साधु त्वद्वचनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतेस्तुति-

व्याजदुःकटपुम्बितः स्मितमनोद्वर्षी हरिः पशु यः १२

इति श्रीकथेद्वक्तृ गीतगोविन्दे सामोददामोदरी नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

॥ ११ ॥ इदानीं सर्गोन्ते कविराक्षिप्तभाषास्ते—रासोल्लासेति । हरिर्गो-
पध्याप्यातु । किंभूतो हरिः ? राधया गीतस्तुतिव्याजान् ममृतममृतमभिर्गो-
पध्यात् इदं गीतममृतमेवेति श्रियेण व्याहृत्य उत्कर्षं यथा स्वात्तया पुम्बितः ।
इतीति किम् ? साधु वृत्तमेतत् यद्गीतममृतमस्यम् । मृतस्य हृदयं सुधामयम् ।
अत्र विकरे भवद् । अत्राम्बनारीसंनिधौ पुम्बनमपुम्बमिति गीतस्तुतिव्या-
जोक्तिः । किं व्याहृत्य ? निर्भरं गात्रं यथा स्वात्तयोरः परिरम्यः ॥ १ ॥ मालीर-
वामधुवां गोपाङ्गनानामन्वर्णं सतीये । किंभूतानां वामधुवाम् ? रासो
गोपकीडा तस्योक्तासः संहर्षप्रादुर्भावाकाल्य भरेण विकासयतीनाम् । किंभूतो
हरिः ? श्रितेनाम्बनारीणां मनो हर्तुं वीर्यं यस्य स तथा । भगवाः, अम्बनारी-
सतीये मालिकानं कञ्चावहमिति तत्पदविशिष्टीर्यया राधाया हेतुरगर्भं विक्षेपण-
साह-प्रेमान्धयेति । 'कामान्धः किञ्चित् पश्यति' इति पञ्चमावृत्तिरेव
व्याकुलमेतर्धः । अत्र विमलम्भः स्फुरारः । मालीरमस्तुतमर्षसाध्याजोक्ता-
क्षेपद्वैतबोध्यंकराः । मगस्ना नयिकाः । मुग्धो नायकः । मत्र 'तद्विद-
कमितारं पुम्बनानांविरोधं पदमिलयति नारी तत्र वृथाचिरकम् ॥' इति
वृत्त्या वृथाचिरकमाक्षेपः । 'मालीरवामधुवाम्बनार्यापेक्षिताः' इति, 'नमितकवि-
दमाधुर्धोषितो यदलेन त्रिधमुक्तमभिवर्द्धं मय्यस्य तिष्ठन्पुवासाः' इति रतिरह-
स्यात् नमितकं नाम पुम्बनविशेषः । क्षादूकविहीनितं सम्पदः । अत्र राधाया
वीरमितेनोत्साहात्मकस्य वीररसस्यविमोक्षात्तुपयोगिनी कारभटी वृत्तिः ।
वृत्तिरप्येव तु पाञ्चाली रीतिः । अर्धमागधी गीतिश्रेति । स्मितवर्धं गानम् ॥ १२ ॥

यत्सर्गं संविधातुं नृपतिगुणनिधिं सर्गकर्तुर्मितार्गः-

विश्रामभूत्सर्गार्गः सक्ककलितुनां कर्तिभामयिष्ठं च ।

आनन्दहासिषा ये सौख्योद्गमायस्त्रयानि मुकुलानि तान्धालोक्य वीर्यं यो
हर्षोदय आनन्दाविर्भावस्तस्यात् । अत्र कश्चित् 'मयोत्साह' इति पाठः । तत्रापि

पाठा०-१ 'मन्थ्यर्णं' ६. २ 'गीतस्तुति' १.

टिप्प०-१ एवं पदं रसमकरीष्याप्याहृतां न दीक्षितं वा तद्विषयं केसकादिप्रत्या-
हृतिं वेति नाभग्नमवे । २ यद्वदपुम्बनं कामसर्वस्वे पकम् । शब्दकम्—'काला
पुम्बमामासिज्ञा श्रेयसी मय्यामिष्य । सङ्घर्षं नृपतिं दुर्कं मरुद्वजमुन्मथे ॥' इति
संज्ञी ।

राज्ञा कुम्भेन तेन च्चरन्ति विवरणं नम्यसर्गे भित्तौ-
 उरीणां वक्ष्येत् सर्गे प्रथमपरिमिते गीतगोविन्दसर्गे ॥
 यत्र स्याद्गुर्जरी रागखालो जम्बेति भागवतः ।
 यथाशोभं प्रयोगोऽपि गद्यपद्याद्वितान्तरः ॥
 आभोगान्ते खराः पाटाः पुनः पद्यानि कानिचित् ।
 सामोददामोदरासः प्रबन्धो भ्रमरः पदम् ॥
 इति सामोददामोदप्रभ्रमरपदनामा चतुर्थः प्रबन्धः ॥
 पातिप्रत्यपरामपि प्रियतमां भीष्माजुरागादहं
 चैतस्यामपि सुकिमिः समसर्गं भामाविरक्षापरः ॥
 नौ जाये कलमैः पुनर्निजगुणैस्तस्याः सपत्नीय मे
 कान्ताया रसमञ्जरीयमधुना चेतः समाकर्षति ॥

इति श्रीमेघपादसमुद्रसंभवेन रोहिणीरमणेन कुम्भकर्णेन तिरमिरे
 गीतगोविन्दविचरणे सामोददामोदरनामा प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

वसन्ते इत्यर्थः । 'द्वारास्तुतिनं हिमम् । प्राक्त्यं मिहिका चाप' इत्यमरः ।
 उत्तारः स्यादेवकुम्भे गर्भे चोत्ताल उरकटे । भेदेऽपि विचराकेऽपि सावुताळं
 प्रवेगने' इति विश्वः ॥ १५ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरमिश्रविरचित्वा श्रीशालिधामकारिचार्वा
 गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जरीकवटीकायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः

- अङ्कशब्देनादः -

विहरति वने राधा साधारणप्रणये हरौ

विगलितनिजोत्कर्षादीभ्यामज्ञेन गताऽभ्यसः ।

कनिदपि लताकुञ्जे गुञ्जन्मधुप्रतमपञ्चली-

मुखरशिलरे लीना दीनाप्युषा च रहः सखीम् ॥ १ ॥

अत्राक्षरीरागेण गीयते ॥

अबनेरापादकमलं प्रणम्य कुञ्जो नृपतिरतिमिमलम् ।

जयदेवरचितमातुं पुनक्ति कुञ्जेन आतुना गातुम् ॥

इदानीं हरेरभिधारेभ्योरुपदोलारुद्रचित्ता राधा-सखीमाह । पूर्वोक्तौऽभिधारविन्दारूपं दशाद्वयं निरूप्य स्मरणलक्ष्यदशाप्रदर्शनार्थं द्वितीयसर्गात्मकः ॥ विहरतीति । राधा सखीं रहोऽपि गोप्समप्युषा च । यद्यपि लताकुञ्जे स्मरहर्षं वक्तुं नोचितं तथापि स्मरपारवश्यमिच्छतया गोप्सगोप्सं शक्तासीत् । ॥ सति ? साधारणप्रणये-सकलनोपिकासु समानछेदे हरौ वने पुष्पावने विहरति सति । किंभूता राधा ? विगलितनिजोत्कर्षादीभ्यामज्ञेन गता । निजवतिरेकापगमाक्षीभ्योवधोनासहिष्णुतयाप्यतो गता । यत्र स्थिता मग्न्यातिः कीदृशं भवत्यतीति । अत्रार्थे पुनर्निर्देशमाह-यत्रापि कनिदपि कुञ्जे लीना । किंभूते कुञ्जे ? शङ्करपरमप्रसेम्प्या पात्राकाशमगने । अत एव दीना । अत्रापि तैरधिककामोदीपनात् । यत्र 'रसपुगवैभ्यस्तौ भूौ स्तौ गो वदा हरिणी तदा' इति हरिणी शब्दः । विरहासहिष्णुतालक्षणो निग्रहभ्यो रसः । स्तोत्रेवास्तुदेकाग्रसबद्धलंकृतता । वर्णसाभ्येनातुप्रसन्न । प्रीति नायिका । अत्र गलितनिजोत्कर्षादीनामस्य मग्न्यासकेश्वरसखीं प्रति रहस्यकथनं 'अवि'-

एतद्वक्त्रेः सकृदा प्रतियोधितायाः समक्षमग्न्यामिः सह निर्भरं श्रीवन्द्यं हरिं दृष्ट्वाऽसहमानाया अत एव कम्पितकुञ्जान्तरगताया राधाया अवस्थान्तरं वर्णयितुमाह-विहरतीति । राधा सखीम् इति वक्ष्यमाणमुपायोक्तवती । कीदृशी ? ईर्ष्यावधोनाप्यतोऽभ्यस्र गता । ईर्ष्यायां हेतुमाह-विगलितेति । विगलितो मलितो निजः स्त्रीय वत्कषोऽज्ञेन हरेः प्रणमिनीत्येवंप्रसन्नतात् । ॥ सति ? हरौ कृष्णे वने विहरति सति । कीदृशे हरौ ? साधारणो राधायामग्न्यपोषाज्जनायै च समानः प्रणयः प्रेम यस्य सारथे । अत एव दीना दुःखिता । पुनः कीदृशी ? कनिदपि लताकुञ्जे लताभिबीजोभिरतिनिविष्टे कुञ्जे लीना निवृत्तं नितीय स्थिता । कीदृशे कुञ्जे ? गुञ्जन्तः शब्दापगमाया मधुपा जमरास्तेषां या मग्नली पङ्क्तिखवा

पाठा०-१ 'मग्नलि' P.

टिप्प-१ विगलितोऽर्थं विमलवर्णकरः-इति संक्षेपिणी ।

गुर्जररीरामेण धनितालेन गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ ५ ॥

संचरदधरसुधामधुरभ्वनिमुखरितमोहनबंधम् ।

चलितदृगञ्जलचञ्चलमौलिकपोलविलोकवतंसम् ।

रासे हरिमिह विहितविलासम्

सरति मनो मम कृतपरिहासम् ॥ ध्रुवपदम् ॥ २ ॥

सकवेन सौख्ये सञ्चितरामौचित्यमस्कादाय । यदाह—‘उचितस्थानविन्य-
सौर्जितार्यसंगतिः । उपादेयैर्भवेद्य सचिवैरिव निजका ॥’ इति श्लोकोक्त-
मेवार्थे विहितमिति वर्णयति । तालेन—‘लघुध्वको कुसुमयन्’ इति ॥ १ ॥
संचरदिति । तत्र पूर्वं ध्रुवपदं व्याख्याते—रासेति । हे सक्ति ! मे मनो
हरिं सरति । सरतीति स्मृतोः पूर्वानुमृतायैविषयत्वाद्दृष्टव्यं हरेभरितं
साक्षात्करोति । इह कीदृशने रासे गोपकीयायां विहितो विलासो विद्वन्मो-
हेन स तं तथा । कथं ? यथा भवति कृतपरिहासं कृतमर्मेच्छेति यथा साक्ष्येति
ध्रुवः । अथ पदम् । यत्राप्यं पदम्—संचरदिति । संचरन्त्या संकमन्त्या-
याऽचरध्रुवधया मधुरो भवतिर्वच यथा साक्ष्यम् । मुखरितो मोहनो मोहकारी
तन्नामा वन्द्यो येन । अत एव चलितदृगञ्जलं नेत्रश्राव्यं यथा साक्ष्यम् । चञ्चलो यो

मुखरं वाचालं विस्तरमप्रभायो यस्य तादृशे । अत्र ‘कुसुमपदेनैव सतालमदित-
पृथ्वाग्नौ ‘स्ता’पदमतिनिविडलसूचनाय । ‘प्रबन्धः प्रेमिण विभ्रम्भे’ इति विधः ।
‘ईर्ष्यामादुः समानेषु मानदानाधमर्षणम्’ इति ॥ १ ॥ राधा किमुवाचेत्याह—
संचरदिति । गीतस्यास्य गुर्जररीरामः । तालस्तु प्रतिमंडः । गीतायस्तु—मम
यवोऽन्तःकरणं हरिं सरति । कीदृशं हरिम् ? रासे गोपकीयाविलेखे विहितः
कृतो विलासो येन तादृशम् । तथा कृतः परिहासो येन तादृशम् । एतच्च
ध्रुवपदम् । कीदृशं हरिम् ? संचरता प्रतानकमेव स्फुरताऽधरेणौष्ठेन ध्रुवेन मधुरो
भवतिर्वच तादृशो मुखरितो वादितो मोहनबंधो मोहकारी येनैव तादृशम् ।
तत्रेष्टुरवेण मोहितं मे मनः कृतौपराधमपि तं सरतीति भावः । पुनः कीदृशम् ?
पश्चिन्ता । कथंविन्मूर्च्छां प्रति रोवे प्रकटीकृते तत्संमानाय घृणितो दययाल्योऽपात्रो
नम्र एतादृशचञ्चलः स्वयमेव वैजुद्धारा प्रकटीकृतस्य सरविशेषस्यान्यथाज्ञाना-
त्स्वयमेव परितो दोषादोकायमानो भौलिकैस्तर्क यत्न, अत एव कपोले विलोक-

पाठा०—१ ‘रूपकताले’ P. ‘रराः प्रतिमंडकाः’ B., BM.

दिप्प०—१ ‘ध्रुवपदेन यवार्थं कुसुम प्रतिमंडकः’ ॥ तादृशपदम्—यदि
संजीविनी । २ तथा—‘संजीविनी’ यज्ञः कल्पयानीऽपि चेत्ते । दोषः वि-
नाम कुर्वन्ति गुणव्यवधाने’ इति ॥ संजीविनी ।

विपुलपुलकमुजपल्लववलयितवस्तवयुषतिसहस्रम् ।

करचरणोरसि मणिगणभूषणकिरणविभिन्नवैमिश्रम् ॥ रासे० ॥ ५

जलदपटलचैलविन्दुविनिन्दकचन्दनतिलकललाटम् ।

पीनपयोधरवैरिसरमर्दननिर्वयहृदयकपाटम् ॥ रासे० ॥ ६ ॥

येन । पुनश्च करो च चरनी च उरव तेषां समाहारः करचरणोरः । मण्यव-
त्वासमाहारः । 'मयूषेमलकास्माकावकामे' (पा. ६।३।१२) इति सप्तम्यां
भक्तुपसमासः । तत्र स्थितार्था मणिगणभूषणोः किरणैर्विभिन्नं तद्विधं येन स
सदा ॥ ५ ॥ जलदपटलं । जलदपटलं घनसमूहः स यलतः संमज्जमानसेन्दो-
मग्नस्य विनिन्दकचन्दनतिलको कलाटे यत्न, वर्तुल इति यावत् । केचिच्च-
कद्विति पठन्ति, तत्र जलदपटलं गच्छत इति व्याख्येयम् । तदपहो वंशे वाद्य-
मने मूर्ध्निः कस्येव कलाटे तिलकं पल्लविष दृश्यते । अत्र कलाटस्य इयाम्भ्या-
तिलकस्य गौरवान्मेषचन्द्राभ्यामुपमानोपमेयमात्रः ॥ अत्र च,—पीनो यवो
यौ सौ लम्पटमर्दने निर्वय हृदयकपाटं धत्त । चकविलज्जापि वयो ॥ ६ ॥

भियस्तापो मुक्तचुम्बने लम्बितः प्रापितो शोभो येन तम् । तथा च मध्येऽप्य-
न्यासगुरवः स इत्येतावद्वहसहमानां स नानुसंरामीति मायः । यदा,—नन्दनं
कथ्यतुरागरहितोऽन्वाभिर्गोपीभिः सह कीदृशीति स तद्गुणकीर्तनमपि किमिति
करोषीत्यत आह—गोपचन्द्रमलितम्बवतीभिर्मुक्तचुम्बने लम्बितः प्रापितो ज्येष्ठो
यस्य तादृशम् । तदा च तांस्तु सहजसेहो नास्ति, परंतु वक्राकारेण तांश्चिम्बने
ज्येष्ठः कारितः । सहजस्तु प्रलयो मय्येव तस्येति भावः । पुनः कीदृशम् ?
चन्द्रनीचपुष्पचन्दनो मनोहरोऽप्य एव पल्लवो यस्य तम् । चकविलज्जपदीपकासेन
लोभा-यस्य तम् । तथा च चन्द्रचक्रचन्दनैरेतापि तदीयापरहास्यकारकेण स एव
स्वर्ग्यत इति मायः । 'रक्तकस्तु चन्द्रको चन्द्रमीवकः' इत्यमरः । 'धूरतो मधुरः
प्रोक्तो मधुकेसे मनोहरे' इत्यनेकार्षः ॥ ४ ॥ पुनः कीदृशम् ? विपुलेति ।
विपुलः पुलको रोमाञ्चो यत्र ताभ्यां भुजपल्लवाभ्यां पल्लवचक्षेममभ्यां बाहुभ्यां
वलयितं वैदितं वल्लवचुम्बतीनामामीरपानीं सहस्रं येन तम् । अत्र वलयितमिहाने-
तावद्वया तासीं वेद्यमात्रं न तु भावास्तिजनं सरहस्यं चुम्बनास्तिजनार्तिकं तस्य
मयेव सहेति तस्य स्वरूपद्वयितमेवेति ध्वनितम् । पुनः कीदृशम् ? करयोचरण-
बोद्धरति च याति मणिमयानि भूषणान्यलंकरणानि तेषां किरणैर्विभिन्नं नास्ति

पाठः-१ 'मणिसवम्' ३. २ 'तमिकम्' ३. ३ 'चकविन्दु' ३२.
४ 'परिसंमर्दन' ३.

टिप्पणी-१ इति चक्रचन्द्राभ्यां मधुरपल्लवापरतगर्भितो भवति । स च चिह्न-
चन्द्रवद्विक्रयं पुनो भवति, एतावदमीनामुपहरेण वल्लवचुम्बनेन । एतावद्विक्रय-
चक्रः—इति संजीविनी ।

ममिमयमकरान्नोहरकुण्डलमण्डितगण्डमुदारम् ।

पीतवसनमनुगतमुनिमनुजसुरासुरवरपरिवारम् ॥ रासो० ॥ ७ ॥

विश्वकदम्बतले मिलितं कलिकलुषमयं समयन्तम् ।

मानसि किमपि तरलतरङ्गवनङ्गहृता मनसा रमयन्तम् ॥ रासो० ॥ ८ ॥

ममिमयेति । ममितये मकराकारे मयोहरे ये कुण्डले ताभ्यां मण्डितोऽर्धकुपो
गण्डो यस्य । अपि च, - उदारं दक्षिणम् । किञ्च पीते वसने यस्य । किञ्च अनुगत
आमिषो मुनिमनुजसुरासुरखण्डो वरपरिवारो यस्य तम् ॥ ७ ॥ विश्वदेति ।
विश्वकदम्बतले मिलितम् । अर्पान्मुन्यादिभिरुपस्थितम् । अत्र एव कलि-
कलुषमयं वामघण्टं पार्श्वं नास्तवन्तम् । पुनः किं कुर्वन्तम् । मनसा करणभूतेन

तमिस्रं येन तम् । एतेन प्रथमाभिस्तरे सखीपार्श्वकारिरेकस्त्रयोऽपि कल्पया
परावर्तमानां मां समानीय तां चेष्टां कृतवाद् येन तं कलमपि मनो न विसर-
तीति अनितम् । 'अन्धकारोऽस्मिन् प्लागं तमिस्रं तिमिरं तमः' इत्यमरः ॥ ५ ॥

पुनः कीदृशम् ? अलङ्घ्यपटलेति । अलङ्घ्यपटले मेघसमूहे चमत्स्पर्शस्य इन्दु-
चन्द्रस्य चित्तिन्दकलङ्घकोभातिशयोक्ती चन्द्रतन्दिन्दुमण्डलाकृतिं तिस्रकं यत्र
तारसं स्फाटं यस्य तम् । पुनः कीदृशम् ? पीतो मांसघ्नी पयोधरो हनो तयोः
परिहरस्य पर्यन्तमागस्य मर्चने निर्देवहृदयकण्ठं कषातवद्विस्तीर्णं इदं यस्य
तादृशम् ॥ ६ ॥ पुनः कीदृशम् ? ममिमयेति । ममितये ममिचण्डिते मकर-

कल्पान्नोहरे ये कुण्डले ताभ्यां मण्डितौ कपोतौ यस्य तम् । पुनः कीदृशम् ?
हृदारमोदार्थगुणयुक्तम् । अत्र रहसि मया योयमितं तत्सर्वं तत्क्षणमपि पुरि-
तवानिति च कथं न स्मर्यत इति अनितम् । पुनः कीदृशम् ? पीतं वसनं
वर्णं यस्य तम् । औदार्योपपार्श्वं विशेषणमाह—अनुगता आभितां ये
मुनयो नारदादयः, मनुजा मनुष्या भीष्मादयः, सुरा इन्द्रादयः, असुराः प्रह्ला-
दादयश्च एव वराः श्रेष्ठाः परिवाराः परिजना यस्य तम् । तया च तैरप्यभिमतः
सुमनःफलैः स्रुतं सेव्यत इति तस्योदार्यं स्वात्मनेवेति भावः । 'परिवारः
परिवर्तने खड्गकोपे परिच्छन्ने' इति विश्वः । 'दानमभ्युपपत्तिश्च तया च शिव-
भाषणम् । स्वमनेऽपि परे वापि तस्योदार्यमिति स्मृतम् ॥' इति तायकोदार्य-
गुणकक्षणम् ॥ ७ ॥ पुनः कीदृशम् ? विश्वदेति । विश्वस्य कदम्बस्य तले मूले
मिलितं लज्जं, मत्स्यकेटीकृतकदम्बतले मदपेक्षयाऽप्यत एव यत्ना केचन न मां

पाठा०-१ 'किमपि तरङ्गवनङ्ग' ६.

दिप्य०-१ एतेन लम्बेवानुगतं उक्तः । उक्ते च—'अन्धकारं मदनवद्विस्मिताकली
या सा वापते किमिह चमनवाचिदपि ; वक्तुमशक्यरहस्योपति पङ्कजेवसायव
तत्पुनरुक्तौ ननु त्वयकान्तौ ॥' इत्यादि—इति संजीविनी ।

गणयति गुणमामं धामं भ्रमादपि नेहते

बहति च परितोषं दोषं विमुञ्चति दूरतः ।

बुधतिषु बलकृष्णे कृष्णे विहारिणि मां विना

पुनरपि मनो वामं कामं करोति करोमि किम् ॥ १ ॥

गणयतीति । तत्किं ! मम विषयस्यापि पुनरपि कृष्णे कामं करोति । तर्हि बह किं करोमि । किञ्चिद्विष्टे ? बुधतिषु गोपीषु बलकृष्णे । बलकृष्णो संभव-
मत्वा बुध्या लुब्धा यस्य तस्मिन् । अपि च मां विना विहारिण्यपि प्रीयाशी-
तेत्यने । अत्र 'अपि'सम्बन्धः पुनर्बोध्यते । किञ्चिद्विष्टं चेत् ? वामं अपि विपरीत-
चरितम् । विपरीतरूपे हेतुमाह—यतः कृष्णस्य सांपराधस्यापि गुणसमूहं
गणयति कृतान्धपराधास्त्यक्त्वा; अपि च,—भ्रमादपि भ्रान्तिं प्राप्त्वापि दोषं
नेहते न चेदते । पुनरसंतोषकाले परितोषं बहति । अपि च,—सम्प्रमपि दोषं
पूरतो विमुञ्चति । नीरागश्ये सानुरागम् । अत एव वामम् । इयमुत्कण्ठिता
भाविका । तल्लक्षणम्—'उद्दाममममयमहात्वरूपेवमानां रोमाञ्चकम्बुकितमङ्ग-
कमावहन्तीम् । संपेक्षेपपुष्पनोत्कण्ठिकाकुलाङ्गीमुत्कण्ठितां वदति तां
अदतः कवीन्द्रः' । अ 'उत्कं मभवति सा यस्या वाक्छे वागतः मित्रः ।
सत्यानागमने हेतुं विम्वदभ्याकुला यथा' ॥ अत्र हरिचौदुरम् । मरक-

त्वं किमिति तं स्मरसीष्यत आह— गणयतीति । मे मवः कृष्णे पुनरपि
काममभिलाषं करोति तर्हि करोमि । कीदृशे कृष्णे ? बुधतिषु बलीषु चलन्ती
वर्धमाना कृष्णा यस्य तादृशे । अत एव मां विना विहारिणि बारम्बारं विहरणशीले
च तु विहरति । कीदृशं मनः ? अत एव वामं प्रतिकूलम् । वामे हेतुन्तर-
माह—गणयतीति : तस्य गुणानां लीधर्शदीनां धामं समूहं गणयति परि-
सीत्यादि । धामं दोषं भ्रमादपि नेहते न शक्नोति । दोषं वैरमकवीर्यादिकं
चूडते विमुञ्चति ; तत्र हेतुमाह—सहस्रीति : परितोषं संतोषं बहति । अत्र
विद्याव्यामिश्रितोक्ती कलङ्कारौ । निमात्रप्रत्यक्षमात्रागहेतुं विनाप्यत्रायम-
कलवात् । अभ्याजनासक्तिरुपवैराग्यहेतुसत्त्वेऽपि वैराग्यान्वयनाथ । तमा च
काव्यप्रकाशे—(१०।१०७) 'किंवाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्बिभाक्ता । विदो-
षोक्तिरकण्डेभु कार्णेभु फलव्यः ॥' इति । एषा च कव्यप्रकाशकृता व्याख्याता—
हेतुरूपकियायाः प्रतिषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना । मिलितेभ्यपि कार्णेभु
कार्यस्यावधनं मिलितोक्तिरिति । 'ग्रामः सरे संवत्से वन्दे शब्दाविपरीके' इति
मित्रप्रकाशः । 'ग्रामः कोषे रत्नौ रीतौ' इति । 'ग्रामः सरेऽभिमाने च' इति च

अवस्थाः ६] रसिकविद्या-रसमञ्जरांश्वटीकाद्वयोपेक्षम् ५१

मोक्षमगौडरागेण एकतालीतालैश्च गीयते ॥ प्र० ६

‘विभूतनिद्रां गृहं गतया निशि रसि निनीय वसन्तम् ।

वकिन्विकोकिवसकठविज्ञा रसिरेमसभरेण हसन्तम् ।

ससि ! हे केसिमयनमुदारम्

रमय मया सह मदनमनोरथभाषितया सविकारम् ॥ प्रथमम् ॥ २

अन्तराङ्कारः । संसर्गदीपकावधौलंकारी किञ्चिद्विज्ञं च ॥ १ ॥ इदानीं काव्य-
चरितं सङ्ग्रहात् एवम् । सङ्गर्गं दृष्टीव्यमारोप्य कुञ्जैश्च सहानुसन्धानम-
शिक्यमस्तीत्याह । वर्षपतिपासेन—निभूतेति । पूर्वं प्रथमं व्याख्याते—
ससि हे इति । हे ससि ! मया सह केसिमयनं कृत्वा रमय कामकेली-
कारम् । किंभूतम् ? उदरं महान्तम् । किंभूतया मया ? सविकारं नामाभि-
कारसहितम्, विकारः कामयो भावः कुचोदरादिप्रकटनम् । तदुक्तं रसिक-
सर्वज्ञे—‘नामीनूत्कुचोदराप्रकटनव्याजेन यद्योपिता साकम् मुहुरीकम्
स्वस्वितता नीवीनिवन्धनम् च । केसव्रतनलंयमौ च कमितुर्मिथ्यादिर्दर्शनेः
सौभाग्यादिगुणप्रसक्तिकवनेकासापुराणेद्वितम् ॥’ इति । रसिकेष्टासहितं यथा
स्वरसया मदनमनोरथभाषितया कामकेलीव्याभाषितान्तःकरणम् । अथवा,—
कथोपकलितं इत्येति कुञ्जविशेषवचनेनाह—मदनमनोरथभाषो विकारो
वकिन्व स भावो लज्जा भावो भाषितया यथा । किमुक्तं भवति ? यथाऽहं सवि-
कर्मिकारवधौ यथा सोऽपि मयि स्वाधिति भावः । पूर्वं हृत्काररसाः लज्जो
भवति । तथा कोकम्—‘वेष्टा भवति पुनार्थो इत्युक्त्याभासितकवनेः । संयोगो
मिथ्यामयं स ह्यङ्गारे द्विधा मयाः ॥’ अथवा,—किंभूतं इति ?
सविकारम् । भावसमावसहितमिति कुञ्जविशेषवचम् । इति ध्रुवा । अथ

॥ १ ॥ मन्त्रोक्तता एवम् । समनोरथमाह—निभूतनिद्रां गृहं ।
गीतसाल गीतयाकवरायः, एकताली तालम् । गीतावस्तु—हे ससि ! मया सह
केसिमयनं कृत्वा रमय । कीदृश्या मया ? मदनस्य यो मनोरथ इत्या तत्पुण्यो यो
भावो एवाकवः स भावो यथासादृश्या । यथा,—मदनमनोरथेन भाषितया भाषया ॥
तत्र यो वेद मया धार्यते त्वे कदाचिदागत इत्यत आह—उदरमौदार्यमुप-
सृज्यम् । तथा च लज्जावर्तनमवस्थं स दास्यसेवेति भावः । कीदृशं कृत्वा ?
सविकारं, विकारो नामो भावकारसहितम् । एकमन्योस्यापुराणपूर्वकत्वेन भृङ्गार-
रसोपेक्षमुक्तम् । अथवा रसाभासो भवतीति भावः । यथा,—सविकारमिति
विकारविशेषवचम् । विकारः ज्ञानप्राप्त्यादिप्रकटनं तात्पर्यं यथा स्वादेन मदनमनो-
रथभाषितवेलायः । तदुक्तं रसिकसर्वज्ञे—‘नामीनूत्कुचोदराप्रकटनव्याजेन
यद्योपिता साकम् मुहुरीकम् स्वस्वितता नीवीनिवन्धनम् च । केसव्रतनलंयमौ च
कमितुर्मिथ्यादिर्दर्शनेः सौभाग्यादिगुणप्रसक्तिकवनेकासापुराणेद्वितम् ॥’ इति ।

पाठा-१ ‘गीतसालम्’ B.L., ‘एकतालीतालकवराय’ B. १ ‘ससि
हे.....सविकारम्’ B.L., B. १ ‘रमयकारम्’ P., B., D.

प्रथमसमागमकञ्चित्वा पटुबाहुसर्वैरनुकूलम् ।

सुखमधुरस्मितभाषितया विमिलीकृतअघनदुकूलम् ॥ सखि० ॥ ३ ॥

पराभि । निभूतेति । तमेवोभयलिङ्गं भावं सूचयन्माह—किंभूतया मया ? निभूतमिदंअगृहं गत्वा निमिलीकृतअग्रेहं गत्वा । 'अस्यः प्रवेष्टो निभूतमितीतममिताः समाः' इत्युक्तत्वात्तन्मात्रबलसौचित्यं व्याख्या-
तव्यम् । एतेनाभिसारत्वात्पुनश्च । तदुक्तं भरतेन—'विवाहे तीर्थेवा-
भादौ बन्धनोत्सहके तया । नन्दुल्ले तथा केनौ पागरोद्यानसंगतौ । भस्त्र-
सङ्गमकुले रसुत्पाद्यापुपङ्कजे । चौरिकवाभिसारः स्वात्कदास्मिह रक्षयेत्' ॥
इति राज्ञौ । अपि च किंभूतम् ? रहसि गुह्यत्वात् निखीय तिरोभूय वसन्त्यम् ।
अपि च किंभूतम् ? अक्षितेन निमिलिताः सख्यां विधौ यथा सा । 'किं
कृण्वो वसति' इति गवेष्टितुमभिसरन्ती 'सख्यो मां मा प्राप्नु' इति कञ्जमा
प्राप्तोक्त्येवेति । अपि किंभूतम् ? रसुत्पाद्यपयोऽन हसन्त्यम् ॥ २ ॥ अपि च—
प्रथमेति । उपपुङ्गवरेऽपि इदं प्रथमसमागम इव कञ्चित्वा तत्प्राप्तिना-
मिहाः कृण्वन्त्या वा । बहुकालान्तरितमिति तेन प्रथमसमागमता अपि । किंभू-
तम् ? पटुबाहुसर्वैरनुकूलं सान्त्वनक्षममिष्यवचनललितुनमपरम् । एतदुक्तं
मयति—'प्रथममिह हि देवं दूरापुष्पादिकं स्यान्मधुरमधुरवचोभिर्योत्सवेत्स-
मि-
त्राणि । करतकमथ गात्रे ज्ञानवन्तबद्धकास्तुरितमुपरपुष्टे मन्मदाक्षिण्य
व्यसन् ॥' प्रथमसमागमे कश्चिन्नो कञ्जन्तो मानमावहन्ति । तथा च—

अथ 'विमिलयन्पक्षोपादानं सामर्थ्यव्यापनात् । तत्प्रयोजनं च निःशङ्कहेति-
प्रतिपादने । मायित्वान्न प्रथमे व्याख्याने तारकादिभावितम् । द्वितीये पक्षे
'भावितं कश्चित् प्रो' इति विधः । पुनः कीदृश्या मया ? निभूतमेकान्तं यच्चि-
त्तरूपं यद्गत्तं प्रति गतया । कीदृशं कृण्वम् ? निमि राज्ञौ रहस्येकाग्र्ये निखीय
तिरोहितीभूय वसन्तं तिष्ठन्त्यम् । एतंभूतं मां राधा पश्यसि इतोऽपि
मत्प्रकारात्तव संकुचितमार्मानं कृत्वावस्थितमिति भावः । पुनः कीदृश्या ?
अक्षितं यथा स्यादेवं निमिलिताः सख्यां विधौ यथा तद्वत्त्वा । क्व कृण्वो
निखीय तिरोहिती कृत्वाभिसरन्ती मां मा कञ्जमा पश्यसि य-
च्चि-
त्तेति च सावः । कीदृशं कृण्वम् ? रती यो रमस्य वत्सादत्तपुष्टो यो रतः
प्रातराक्षय्येन हसन्त्यम् । कीदृश्यां कालक्षेपादहिक्कुम् । तथात्यप्रकटनार्थं पुनः
वियतमपि मामिव न पश्यसीति कृत्वा हसन्त्यमिति भावः । 'निभूतं रह एकाग्र्यम्'
इति भरणिः । 'रमसो वेग वत्साहः' इत्यमरः ॥ २ ॥ पुनः कीदृश्या मया ?
प्रथमेति । प्रथमसमागमकञ्चित्वा । एवमवधारणमागता संप्रति कथयेत्संज्ञां
कञ्जमाव्याप्तमानमिति कञ्जकारणम् । कीदृशं कृण्वम् ? यानिअप्रकारकानि

अलंसनिमीलितलोचनया पुलकावलिललितकपोलम् ।

अमजलसंकलकलेवरया अरजदनमदादतिशोलम् ॥ सखि० ॥ ५ ॥

‘अलंकलितकान्तभोगितम्पोपरिष्टाञ्जतिः यद्विह नारी सख्येणोत्तरीया । करजरदनकलं पुष्पनं वा निधितुः कलयति जपनोपश्लेषनं तन्मुनीन्द्रः’ ॥ अयि च,—आदिष्व कृतमभरणं येन । अत्रार्थं आधः—‘अजरदन्तविहङ्गा-
नामालिङ्ग कुर्यान्नयनबदनपादैश्चेति विहङ्गाप्रचारम् । प्रहृष्टासथ विहङ्गा-
इत्येकेशानोरःकृतपुगभगदेशो मर्दनं चोत्पुनरे’ इति ॥ २ ॥ अयि च,—
अलंसेति । अलंसे च ते निमीलिते च दाह्यो लोचने यस्याः सा ।
‘कृतेनालितं (हि) कथमविकारः सूचितः । तथा च आदिकाकलने—अल-
मुर्धनमात्रम् पादपर्वण्यतः किञ्चाः । अत्रेन निहितं यस्यात्तस्माद्वि-
कमुच्यते’ ॥ अयि च,—पुलकावस्था रोमाञ्जरद्वया सुन्दरकपोलम् ।
ज्ञेन सारिबकविकारादिर्भावः सूचितः । यदुक्तं अरजेन—‘सरणे
शङ्कते येन त्रिबलालोचने तथा । हेतुजनं समासाद्य सारिबकः संपर्यते ॥
स्वेदः कम्बोऽय रोमाञ्जः स्वरमज्ञोऽय वेपथुः । देवर्ष्येनभुम्रकपालित्वही
क्षातिवका सताः’ ॥ अयि च अमजलेन गमनायास्तवहितेन स्वेदेन सकलं
स्पर्शमेवं स्पर्शं यस्याः सा । ‘अमजलसिक्तम्’ इति वा पाठः । अमजलराककालि
कोदमित्यवः कलैवरे यस्या इति वा । ‘सकल’सम्पुः संपूर्णपर्यायो वर ।

मिदं प्रदिष्टम् ॥’ इति । शिरसा यथा ! कृते परिस्मज्जपुष्पदे यथा तादृया ।
एतच्च यदनोपश्लेषरूपाणिनामिप्रायेण । तदुक्तम्—‘जपनकलितकान्तभोगिर-
जोपरिष्टाञ्जति यद्विह नारी सख्येणोत्तरीया । करजरदनकलं पुष्पनं ॥
निधितुः कलयति जपनोपश्लेषमेनं मुनीन्द्रः ॥’ इति । पुष्पनमपि प्रकृते समो-
झासनं बोधम् । तदुक्तं पञ्चसायके—‘लोतेन क्यन्तस्य मुखाहपुगं निपीप्य
विहङ्गाधिततालभागम् । पुष्पोत्सवं दत्तदि वम नारी प्रोक्तं समोहं कनिभिः
पुण्यैः ॥’ इति । शिरसं कृण्वम् ! परिस्मज्जिज्ञप कृतं मयीयाभरणं येन
तादृशम् । अनेन साक्षाद्विस्तुक्तम् । उक्तं च—‘अम्योन्वसंसक्तमुखां कपोलं नेत्रं
कलादं हृदये च बाहुम् । सानन्दमानं भ्रममीकित्ताहं साख्यदिकं तत्त्वविदी
वदन्ति ॥’ इति । ‘पञ्चोऽली कैसल्यं’ इत्यमरः ॥ ४ ॥ पुनः शिरसाः ।
अलंसेति । अलंसे जालस्यपुके जत एव निमीलिते लोचने यथा । अज निमी-

१ ‘विलोचनया’ P. २ ‘कलकल’ B. ‘सिक्तकलेवरया’ BM., 9., P., O., S., D.

विषयः—१ सुरतानन्दलोकवर्णेन त्रिकं पुष्पं संपूर्णं वा कलेवरं स्पर्शं यस्याः ।
श्लोकेन सुरतानन्दपूर्तिवचन—संजी० । २ पतेनात्रिकः कायोत्पन्न उक्तः; यच्च—‘यच्च
मूर्धनमात्रम् पादपर्वण्यतः किञ्चाः । अत्रेन निहितं यस्यात्तस्माद्विकमुच्यते ॥’
इति संजी० ।

कोकिलकलरवकूजितया जितमनसिजतवविचारम् ।

अथकुसुमाकुलकुन्तलया नखलिलितधनञ्जनमारम् ॥ सखि० ॥६॥

अपि च,—उत्तमकाममवाप्तिकोकम् अलितकुण्डम् ॥ ५ ॥ अपि च ।
कोकिलेति । कोकिलकलरवयोः कूजितमिव कूजितं नखाः । 'कलरव'शब्दः
वारम्भतन्मायः । एतदपि मुरताभिधारायोक्तम् । तदुक्तं रसिकसूत्रे—
'इतच्छृङ्गावन्मयूरकपोलहंसपारावतादिरुतवधूनिदे रताम्भे । इमिषमितिः
लितलीलकृत्वालिनादैः संयोजयेन्मयननुम्भनसंयुधादौ' ॥ इति । अपि च,
जितो न्यकृतः कामशाकविचारो येन । वात्स्यायनादिभ्योऽपि कुशल इत्यर्थः ।
अपि च,—अथकुसुमा आकुला मन्त्राः कुन्तला यस्याः सा । अपि च,—नखैर्-
लिकितोऽङ्गितो निविजः सानमारो येन । एतेन वाक्करवमुक्तम् । तदुक्तं

चित्तमित्युपाशानावन्मृच्छाकप्यनुम्भनमुक्तम् । उक्तं च—'इत्येन नेत्रे च निमील्य
मर्तुः संमीलिताक्षी वदने लज्जितान् । निक्षिप्तं च खीयति' इति श्रीम
रुद्राष्ट रससूत्रसंज्ञम् ॥' इति । कीदृशम् ? पुष्पावल्या रोमावपङ्कजा
ललितौ मनोहरो कपोलौ यस्य तम् । पुनः कीदृशं मया । मदन्विताया
नविर्तं नखं प्रवेदितेन सिद्धमर्तं कमेव यस्याख्या । कविह 'अमरमलकफले-
वरणा' इति ध्रुमः पाठः । कीदृशं तम् ? नर रुद्राष्टो यो महो हर्षलोकातिशयेन
श्लोकं पश्यन् । 'कावे च कमेवरम्' इति विधः ॥ ५ ॥ पुनः कीदृशं मया ?
कोकिलेति । कोकिलस्य कमेऽव्ययमधुरो यो रसः सम्प्राप्तस्तुजितं रुचिरं
यस्याख्या । अनेन कूजिताकम् वाक्करवमुक्तम् । तदुक्तं पञ्चसूत्रे—'विकसि-
त्किङ्कमहंसप्राप्तवज्जिज्जामां कसितपल्लवकरोतीत्यज्ञेन मन्मथादी । मुक्तावसन-
निवर्ता तरुनीन्दा वदन्ति लज्जितमिति समासविज्ञसंयोगधत्ते ॥' इति ।
अथ वात्स्यायनादिभ्योऽप्य एव कम् उक्तः । तदुक्तम्—'लाक्षेणं प्रथमं
कुर्वन्निदीयं पुम्भनं तथा । तृतीयं नखरानं च ईहाकर्तं चतुर्थम् । पञ्चमं
श्लेषं श्लोकं षष्ठं महर्षं तथा । सप्तमं कण्ठसम्भवं कन्धाकम् आहमे रतम् ॥'
इति । तथा चान् कण्ठसम्भवं सप्तमरतस्यामे पश्यमाननखदामादिरतात्राकरके
भीकृन्मल रसिकताम्रः स्वादिलत आह—जितेति । जितोऽवसतो मनसिजत-
वस्य कामशाकस्य विचारो येन तम् । अर्थ भावः—यतुःवह्निक्तमकुशलस्यापि
परमजीवानकस्य जगद्गीधरस्य सानुकूल्येन मनविश्रमिषौ रसमप्रदाया कमजस-
याभावाणि शेषः । तदुक्तम्—'रसिकप्रदुतस्य नैव शक्तं न च क्रमः'
इति । पुनः कीदृशं ? कथाः केचमहणपूर्वकनुम्भनादिकमेन विविधः कुसुमे-
राकुला मन्त्राश्च कुन्तलस्य यस्याख्या । नखेन लिखितः वरातुलः हस्तो
नखनमारो येन तम् । अथ लिखितं पदोपाशानात्पङ्कजपत्राकम् नखरानमुक्तम् ।

वरपरमितमपि नूपुरमा वरिपूरितसुरतमिहानम् ।

मुसुरविधुङ्कमेखलकं सकचमहचुम्बनदानम् ॥ खलि० ॥ ७ ॥

रतिमुलसमकरसाकसरा वरमुङ्कलितनयनसरोजम् ।

निःसहनिपतितचतुस्तया मधुसूतमुदितमनोजम् ॥ खलि० ॥ ८ ॥

अदत्तम्—‘भाकेवपुस्वगनससपताकवानि संमर्दनं असरत्तं जलु किशियाणि । सिद्धप्रवेशरसनमार्गं तु काशीक्षोभं रत्तं वदति काङ्करवाणि वज्रः’ इति ॥ १ ॥ अपि च,—‘अदत्तेति । अरजवो रमितो सन्निवृत्तो मन्विद्वुरी मन्वाः । ग्राम्याकन्द-
कम्बसूचनायोक्तमिदम् । तदुक्तं रतिकसर्वस्वे—‘उत्तमिहाराः सुरते वदोक्त-
कीर्तीवैकान्तोपगवी भवेताम् । ग्राम्यं तदा सात्त्विकितो पदासा वद्विर्जैर्देवी-
किं नागराभ्यम् ॥’ परिपूरितः संपूर्णतया नीतः सुरतमिहानः मुसुरसरो-
प्रकाशो वा येन । अपि च,—‘मुसुरा भाषाका विद्वद्भ्या काशी मन्वाः । मन्वा
‘मुसुरविधुङ्कमेखलका’ इति पाठः । अपि च,—‘सकचमहं केसमार्गनेन सङ्घि-
चुम्बनदानं मन्वा ॥ ७ ॥ अपि च,—‘रतिमुलेति । रतिमुलसमये इचोरेक-
काकं रेतःकणधरणसमये यो रतः उदेकाप्रीभाकलेन भक्तता मन्वरा ।
एतेन स्मृतिमुलसाधिष्ठं सुमित्रम् । उक्तं च रतिकसर्वस्वे—‘मुसुरा क-
माक्षेयः सीतारो वीरकञ्जता । अङ्गावधूतनं वायोऽस्मृतिसाधिष्ठसूचकम्’ ॥

वरमुक्तं वज्रसूचकम्—‘अत्युन्मीलं स्फुरितोन्मीरेकं प्राहुः धर्तं पद्मवचसंभम् ।
होर्लुभाभितानवसर्षभाभिलुन्मीयोनं मज्जते मधेयः ॥’ इति । ‘तत्र प्रमान-
काकयोः’ इति विश्वः । ‘विद्वुरः कुन्तलो वातः कचः केतः विरोहः’ इत्यमरः
॥ १ ॥ एतदपर्यन्तं चुम्बनाकिञ्चादिना सप्तविधं वाद्यरतमुक्तम् । सर्ववि-
धम्भाकम्बमहमरतमाह—‘अदत्तेति । अरजवो रमितो शम्पावमानो मन्वि-
विधौ नूपुरी मन्वास्तथा । एतच्च आमरिचं नाम विपरीतरताभिप्रायेणोक्तम् ।
तदुक्तं रतिरहस्ये—‘सकचमहमिति कुमित्रादिका आमरं नृवचने समुदि-
ते’ इति । कीदृशम् ? परिपूरितं सुरतमितानं रतिविहारा येन तम् । अनेन नाव-
कर्तव्य मन्वाः कचित्तः । आमरकम्बमान्तां विविधा किञ्चनवचनमिति
भां समनपि रमिष्यतीति भावः । कीदृशः ? पूर्व मुसुरा शम्पावमान-
पकादिप्रज्ञानं मुमित्राद्या मेकला कवी मन्वास्तथा । अनेन त्रेकुनेक्षितवामकं-
विपरीतरतमुक्तम् । तदुक्तं दुस्वावितप्रकरणे—‘सजप्रमेव होमापमानं
सर्वत्र आमयेति त्रेकुनेक्षितम्’ इति । तत्र ‘सर्वत्र’शब्दो मनोरमाक्षरेण
व्याकृताः मन्वास्तुर्वपश्चिमभागे वक्षिणोत्तरभागे चेति । रहस्ये—‘सर्वतः

दिप्य-१ मधुसूतने मन्वावरपानकर्तारि देवसूतने यः द्रुहित मन्मदं प्राप्नोति
मनोऽपः कर्मणे येन । उक्तं रतिरहस्ये—‘मन्वानेऽपि च प्रीतिरुपचारेणमुक्ता ।
अविर्भवकभाषाये एति कचको पराह ॥’ इति संजीव ।

श्रीमद्वेदमन्त्रिदमतिज्ञमनुविपुलिपुत्रमणीयम् ।

मुक्तमुत्कृष्टतगोपबभूवपितं मित्तोतु सतीतम् ॥ सखि० ॥ ९ ॥

अपि च,—प्राप्तुकृतिने ईषमिनीकिते मयमसरोमे वल वेष वा । एवम
 मुक्तिकाकल्पम् । उक्तं च भारतेन 'मूर्च्छना नीकं पातमेवमुक्ति
 काकल मयम् । सर्वमेतत्तद्विज्ञान साधयेत् सर्वं उतः ॥' अपि च—
 विज्ञातः अत्यन्तं निरतिता सवन एव तुमुक्तता वयाः । एतेन निरतीत-
 दुरातं मृषितम् । तदुक्तं कीर्तये—'लोचनया विज्ञितपद्मनोऽवया योदि-
 राचरति वृषाभितम् । आदितां वदितवचनेन वा ते निरातं मयमहिषेते ॥
 चकमदमति कुञ्जितविद्या ज्ञानयेत् अयनेऽथ कृते । सर्वतः कवितरङ्गमि
 वदि वेङ्गद्वयैविरनुकमुक्तम् ॥' एतेन मुक्तिकाकोपरायका मृषिता । तदुक्तं
 भारतेन—'मते स्पेदः कृतत्वं च केनवचादितंमृषिताः । आते मुक्तिमुक्ते नार्ता
 मिरामेष्टा च गम्यते ॥' अपि च,—मनुसूतं मनुमिनामिन् । उचितमनोम-
 नुमिनामयम् ० ८ ॥ अपि च,—धीर्ज्ञेयदेवेति । एवं नीतमतिनामिन्मयवक-
 कवितरङ्गमो वदि वेङ्गद्वयैविरनुकमुक्तम् इति । अत्रापि 'सर्व'शब्दात्तः च
 एव । कीदृशे तम् । चकमदं केचनमनसहितं पुम्भवरानं वल तम् । केच-
 नमनसहितं पुम्भवरानं मिरतीतमेवेकम् । तदुक्तम्—'मृषारे पुम्भवरानं पुतामि-
 नमृषाम् । मिरतीतते नार्ता कवचमदपुम्भवरम् ॥' इति । 'मेकमेव कृतकम्
 ज्ञानकावीकेमितिमयोः' इति विद्यः ॥ ५ ॥ पुनः कीदृशता वया । रसि-
 मुक्तेति । रसिमुक्तमने दुरातमुक्तमितिमेवे लोचनेतरां मया प्राप्ते वः वयोम-
 न्माराकमो एवमेवामयवा मन्वरावा । कीदृशं कृतम् । एव ईषमिनीकिते
 मुक्तिने मयमसरोमे मेवकमके वल तम् । एतेन मुक्तदेव इरोत्तमदावति
 मृषिता । तदुक्तं रसिरङ्गमे—'मूर्च्छना नीकं पातमेवमुक्तिमयम् मयम्'
 इति । पुनः कीदृशता वया । मित्तोतुमनार्ता जय एव कितकमवने निरतिता
 तदुक्तम् मयमयवा । अनेन दुरातमयमय उक्तः । तदुक्तम्—'मते कोरः मनुजं
 च केनवचादितंमृषिताः । आते मुक्तिमुक्ते नार्ता मिरामेष्टा च गम्यते ॥' इति ।
 मयमिदारे विज्ञातमुक्तमनेतद्विज्ञानाकमयः ईषमिनीकितता भाव—
 मनुसूतमिति । मनुमामानं देवं मुक्तिमान् वलकमदमिन्मयमिदारेने

पाठा०—१ 'मुक्तमुत्कृष्टतगोपबभूवपितं मित्तोतु सतीतम्' । २.

विश्व०—। एवं नागरियवरगेप्रकितते मुक्तिताव इतिवन्ते—अवदेवेन कमेन
 मीकृष्टम् एवमारतीजनममृतेवदुका वेदितं मिदमितम् । तेन वतु म्नाकमयेतु
 कल्पना चकृतीक—दीपिका । ३ अथ राधानोदनामयममिन्मयैरनुकमुक्तमि-
 क्तमपदीकारिनी रमिः कवचीकयः । वनामुदीपनमिन्मयः । मिन्मयमयमुक्तम् ।
 'मिन्मयमयमुक्तममिन्मय' इति 'मुक्तमिन्मय'मिन्मयेन च दक्षिणः । कीदृशतावया
 मयमिदारे । 'मयमेवार्थ' इत्युक्तिवत् च तेन दक्षिणम् । 'मुक्तममिन्मयमय' इति
 ईषमिनीकितमिन्मयः, 'मयमय' इति मयमिन्मयः । कवचीकयमिन्मय
 मयमिन्मयः । इति मयमिन्मय मीकृष्टमनेकता । मयमिन्मयमय मयमेव
 कमे एवमयम् मुक्तते रमिः—दीपिका ।

हस्तस्रस्तविकासबन्धननृजुभूषणमहलबी-

वृन्दोत्तारिहगन्तवीक्षितमस्तिस्वेदार्द्रगण्डस्थलम् ।

मनुचम्बितनयसूत्रेनोत्कण्ठितगोपवधूकथितं राभाकथितं सुखं मितगोपु ।
 अर्थात् गोपतां शृण्वतां च । किमिच्छिष्टम् ? श्रीजयदेवेन मणितम् । जयदेव-
 मणितरूपमित्यर्थः । श्रीजयदेवेति सर्वत्र श्रियः पद्यावस्था आराधको जयदेवः
 श्रीजयदेव इति मध्यमपदकोपी समासः । पुनः किंभूतम् ? भविसयेन मनु-
 रिपोर्निधुवनपीठं सुरतचरितं यच्च प्रसूयेति । उत्कण्ठितसेवादि । उत्कण्ठिता
 नायिका । विप्रकम्भः वृद्धारः । अथ कवयस्तम् ॥ ९ ॥ इदानीं मनसा
 अलक्षितं परमेश्वरं दृष्ट्वा सकेदनाह—इस्तस्रस्तेति । हे सखि ! 'वत' इति
 केदे (?) । अहं कान्ते वृन्दावने गोविन्दं पश्यामि स्वकीयं हृष्यामि च ।
 किमिच्छिष्टं गोविन्दम् ? अजस्रन्दरीगणकृतं गोपाङ्गनासमूहमुक्तम् । पुनः
 किंभूतम् ? किलसुधामधुरमाननं पश्येत् । पुनः किंभूतम् ? मानुद्गीक्य मां
 दृष्ट्वा हस्तस्रस्तः पतितो मिलासधराः केलिशेषुर्वस्य । अत एव किलक्षितं विह्व-
 लीभूतम् । पुनः किंभूतम् ? भवित्वेदेनार्द्रं गण्डस्थलं यस्य । 'गण्डस्थलान्' इति
 कियाम्परेभ्य इति भावः । कीदृशं मधुसूदनम् ? उदितस्तत्कालमुदितः मुष्णो-
 हारकाञ्चोगुणस्तस्य स्थानम् । पुनः सचन्दनं संवृत्तपयोधरभोनीपरिसरस्य
 रक्षणादिना मञ्जितसितरामाया अश्रुविलोकनादिना पुनराविर्भूतो मनोजः कामो
 यस्य तम् । तदुक्तम्—'अथलमे ध्युते प्रीतिस्वप्नारैरुत्कृताः सखिभ्यश्चक्या-
 बोदेष्वे रतिं नयते पराम् ॥' इति । अश्रोतकण्ठिना नायिका । तदुक्तम्—
 'नैवागतः संमुपितेष्वपि बासरेषु प्राणेश्वरः सगुहकार्यमसेन मत्साः । दुर्भार-
 वृत्तिरिहज्वरतापिताग्नीमुत्कण्ठितां वदति तां भरतः कवीन्द्रः ॥' इति ॥ ८ ॥
 श्रीजयदेवेति । इदं जयदेवकविना भवितं मनुकण्ठिताना गोपवध्वा
 रायिकायाः कथितं दधनं सुखं मनोदु विस्तारयतु पठतां शृण्वतां च । कीदृशम् ?
 मधुरिपोः श्रीकृष्णस्य मिश्रकृतं सुरतकीर्तिं श्रीलमरीत्वैरूपम् । 'आपोकनं
 मिश्रकृतं सुरतेन समं त्रयम्' इत्यमरः ॥ ९ ॥ समनोरशान्तरमाह—इस्तेति । हे
 सखि ! अहं गोविन्दं कदा पश्यामि । कदाविज्ञोविन्दवर्धनं भविष्यतीत्याशङ्क्या
 कण्ठः । अत एव हृष्यामि । तदर्थेनजय्य आनन्दो मम कदाविद्विष्यतीत्यप्रा-
 प्यासत्वेन । पश्यामि हृष्यामीति भविष्यत्तामीप्ये कर्तृमानप्रयोगः । कीदृशम् ?
 अजस्रन्दरीगणकृतं गोपवधूकदम्बपरिदुतम् । ननु सखीभिः परिदुतं दृष्ट्वा कथं
 ते हर्षो भविष्यतीत्यत आह—ममिति । मानुद्गीक्य दृष्ट्वा क्लितमितम् । पुनः
 कीदृशम् ? 'अन्यधूमिः परिदुतोऽहमनया दहः' इति हेतोर्वैवावभूतके यतिस्मरं
 सत्वेन श्रुप्रत्यावर्तितदृष्टानीकत्वाच्च सुभा तथा मुग्धं मनोहरमाननं सुखं यस्य ।

सामुद्रिक्य विरलमितं सितसुधासुग्धानमं जनने

गोविन्दं प्रजसुम्प्रीगणधृतं पश्यामि हृष्यामि च ॥ १० ॥

पुरालोकेलोकसम्बन्धकाशोकलैटिका-

विकासः कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति ।

यदे मामिच्छत्य विशेषम् । संजातसारिवकमात्रं मां दृष्ट्वा लोऽपि संजातसा-
रिवकमात्र इति हसत्यस्येति युक्तम् । पुनः किंमृतम् ? मनुष्यधूम्रमिन्द्रवीर्य-
न्दोस्सारिणाम्प्रीक्षितम् । कुटिलमूषकियुक्तानां पक्ष्मीनां हृन्ने उत्साह-
कर्मप्रसरणशीलं दगन्तवीक्षितं कटन्नेक्षणं यस्य । अथवा, -मनुष्यधूम्रमिन्द्रवीर्य-
वीर्येण उत्साहिना दगन्तेन वीक्षितम् । मृगावता रायां प्रति तस्य क्षमा-
वाच्यलोकं दृष्ट्वाऽप्याभिरुच्यते । अत्र सार्धं लम्बिकीक्षितं कम्पः । तथा दीपकम-
र्ककारः । विप्रकम्पमशुकारो रसः । अत्र गोविन्दस्य प्रजसुम्प्रीपरिहृतावेऽपि
यत् आशौचाधिकवर्णस्य कज्जिवादेतुरमेव हृदयदर्शनकर्म अतोऽपादाननीचि-
तीमावहति । पाञ्चाली रीतिः । काटानुप्रासश्च । इक्षिणो नायकः । अन्वस्सर्प-
समानम् ॥ १० ॥ इदानीं पुनरेव विप्रकम्पमभिभाषणाद्—पुरालोक
इति । हे सति ! पुरालोकलोकसम्बन्धकाशोकलैटिकाविकासः मां व्यथयति ।
पुरालोकलोकयते विरहिमिरिति पुरालोकः । पुरालोकः स्त्रोकोऽप्येकः सायको
गुच्छो यस्याः सा । अशोकलैटिकायाः विकासः अशोकलैटिकाविकासः ।
यस्य पुनः नायकः । प्रशंसायां कः । नायकस्याप्यशोकलैटिकाविका-
काश्च । पुरालोकलोकसम्बन्धकाशोकलैटिकाविकासस्य सः ।
अरि च, -अर्थ कासारोपवनपवनो व्यथयति । न केवलं सः पवनो-
ऽपीति । 'कासारः सरसी सरः' । अथवा 'पुरालोक' इत्यादिपवनविशेषमन्वेन
पुनः कीदृशम् ? अदृष्टः कुटिला भ्रूलता बाधमेतारूपो वा-भक्त्यो गोपबन्धकाशौ
हृन्मनुष्यात्मसेवशीलं दगन्तवीक्षितं निम्नान्तेनान्तोक्षितं यस्य तम् । मय्याभ्यर्था-
भिवा दगन्तवेदवान्यगोपीरपसारवतीत्यर्थः । पुनः कीदृशम् ? इत्याशङ्क्यो
विगलितो मर्त्यनेन सन्धसदसास्फलितो विनाशघंशः कीवापेक्षुर्वस्य तम् ।
पुनः कीदृशम् ? अतिशयेन ओदेरार्द्रं गण्डस्थलं यस्य तम् । सर्वत्र सामुद्रिक्येनसर्वं
संबन्धः ॥ १० ॥ हे सति ! धैर्यमवलम्बत्य मिलिम्पक्षेण सां ह्रीमिरित्याप्यातप्यन्दी
दृष्टीमेव भरमिदमाह—पुरालोकेति । हे सति ! स्त्रोकोऽप्यः सायको गुच्छो
यस्य इत्यवशी वा नविकृतिनवाऽशोकलैटिकानुक्रम्याशोकलैटिका तस्या विकास

पाठा०-१ 'मिलितविकृत' O., 'मिलितविकृत' D., B., P. २ 'पुरा-
लोकः लोकसम्बन्धका-'
B.M., B. ३ 'लोकलैटिका' D. ४ 'विकासः' P.,
O., B., B.

टिप्प०-१ अत्र विशेषिणामाशङ्क्यः । अतः इच्छित- 'प्रीतिप्रकाशं
पश्यन्नेव हसन्निवीयते' इति वाक्यं ।

अपि भ्राम्बदृशीरिति रमणीया न मुकुट-

प्रसूतिस्तानां सखि ! शिखरिणीं सुखयति ॥ ११ ॥

योजनीयम् । दुरालोकोऽलोक्यका चासौ मङ्गलशोकलिका चेति तां विक-
सयति स इति कर्तव्यम् । अथवा,—अलोकलिकाया विकासो यस्तदिति ।
पुत्रेव वाप्येवमित्युक्तम् । अपि च,—न केवलं पवनः, अपि तु चूतानां मुकुट-
प्रसूतिरपि न सुखयति । कीदृशी मुकुटप्रसूतिः ? शिखरिणी साया । पुत्रः
कीदृशी ? भ्राम्बदृशीरितिरमणीया । भ्राम्बदृशः परितः स्फुरन्ती वा
मुकुटो भृङ्गाङ्गनालीसां रमितेन सन्निवृत्तेन रमणीया । ननु मेघुलिकङ्गनामहर्ण
पुष्पान्तराभिकावलिभूषा मौलिरीमायहति । ननु शिखरिणी मुकुटः सखि-
कौण्डलकारः । काटातुमासः क्षुद्रकङ्कारः । शिखरिणी च । शिखरिणीः
मुकुटो रसा । सर्वत्र स्थितिलया गीतिः । मागधी गौरीया च रीतिः ॥ ११ ॥

उद्गोषो दुरालोको दुःखेनालोकयितुं शक्यः । नविकेत्यत्र हसः । लतिकेत्यत्र-
मुकुटस्यायां कः । मङ्गलपास्त्रिाङ्गत्वात् पुत्रादुक्त्याऽलोकलिका दुरालोकेति
भावः । किमरम् ? कासारः सरस्वतीवन्धि यदुपवनं तत्सर्वन्वीर्यं यः पवनो
बाहुः सोऽपि व्ययति । दुःखं ददातीत्यर्थः । 'कासार'पदेन वायोः क्लेशं कथितम् ।
चपलचञ्चलित्वेन सतीमन्मयं मार्गं च चनितम् । यतो वमहृत्पहतातिरेव
मन्द एव बाहुर्भवतीति । यथा,—लोकेश्वरिणी कान्तरेव निरोधम् । सखि-
लोकेश्वरिणीवत्तदालोकयितुं विकासवतीत्येवंभूतः पवनो व्ययवतीत्यन्वयः ।
नन्वभियुक्तमात्राच्छन्द्यवनधरतामिना दिव्यरेतामिलवत् आह—दुरालोक इति ।
अतीन्द्रिय इत्यर्थः । तथा आकाशदेवास्तौ न दृश्यत इति भावः । अपि च इयं
शिखरिणी गोवर्धननिर्वाहं वर्तमाना चूतानामाभ्रानां मुकुटप्रसूतिरपि कुण्डलोद्ग-
मोऽपि न सुखयति । विकासदशायां तु को मेघ किं करिष्यतीति कविषा
चनितम् । प्रसूतिः शिखरिणी । प्रसूताभिरागवतीत्यर्थः । शिखरिणीरान्न
प्रसूतायामिन् । यद्वा,—इयं शिखरिणी सखिका न सुखयतीत्यर्थः । कीदृशी ?
भ्राम्बदृशीनां भ्रमराहनानां रमितिभिर्गुणितै रमणीया । शिखरिणीनामकं फलं
इत्यपि चनितम् । तत्प्रसूते तु वृषरजाकरे—'लोकेश्वरे आतके' इति विप्रः ।
'स्यादुष्कृत्य अक्षरः' इत्यमरः । 'स्तु ज्योतिष्मतीवृक्षप्राजावतिप्रियवृक्ष'
इति विप्रः । 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः । 'वीर्यं सखिकायां च मोक्ष'
शिखरिणी तुल्यः' इति विप्रः ॥ ११ ॥

पाठा०-१ 'रगितिरमणीया' B. M. २ 'शिखरिणि' B.

तिथ्य०-१ 'अतीन्द्रियं' चक्रेण वाच्यत्वेनान्वयिष्ये चनितम्—इति वचः ।

साकृत्सिद्धमाकुलाकुलगडदम्भिलमुल्लासित-

भ्रूषङ्गीकर्मलीकदर्शिसमुजामूलोर्ध्वहस्तस्तनम् ।

गोपीनां निवृत्तं निरीक्ष्य गमिताकाङ्क्षिणं चिन्तय-

मन्समुग्धमनोहरं हरतु यः क्लेशं नयः केधनः ॥ १२ ॥

इति तयदेवकृतौ गीतगोविन्दे अक्षेपकेसयो नाम

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

इदानीं सर्गान्ते कविमैकजनानांशास्ते—साकृत्तेति । केनापि इतिर्नो मुग्धाकं
 क्लेशं हरतु । किंलक्षणः ? गमिताकाङ्क्षः । गमिता नासं नीता आकाङ्क्षाऽभिष्टायो
 येन स तथा । अर्थात् गोपीषु । किं कुर्वन् ? विरं निवृत्तं यथा स्वात्तया
 निरीक्ष्यान्तर्द्वये चिन्तयन् । किं निरीक्ष्येत्यपेक्षायामाह—साकृत्सिद्धं तान्नि-
 प्राबन्धीयदस्तिम् । पुनः किम् ? भाकुलाकुलगडदम्भिलम् । भाकुलाकुलं
 कामोद्रेकादोमात्रोद्गमनिहेतुना गलदम्भिलं विगलपेक्षावन्धम् । पुनः किम् ?
 उल्लासितभ्रूषङ्गीकमुनिक्षसन्नवलीकम् । पुनः किम् ? अलीकदर्शितमुजामूलोर्ध्व-
 हस्तस्तनम् । मुजायाः मूलं मुजामूलं, मुजामूले ऊर्ध्वौ यौ हस्तौ मुजामूलोर्ध्व-
 हस्तौ । अलीकं दर्शितौ मुजामूलोर्ध्वहस्ताभ्यां स्तनौ यत्र कर्मणि तत् । कासामिल-
 पेक्षायामाह—गोपीनाम् । तच्चतुष्टयं हेतुगर्भपरत्वेन विनिर्दिष्टि—मुग्धमनोहर-
 भिति । मुग्धायो मूर्खार्णामनो हरतीति न मत्सरद्वयासेति गमिताकाङ्क्षये हेतुः ।
 तदेवायमेव सर्गो प्रकटयिष्यति । ‘राधाभाषाय इदमे तस्याज नममुन्वरीः’
 इत्यादिना । नत एव नयः सकलपुनपेक्षया चरितविरोधेन मनोऽन्वारास इव
 ‘मुग्धावित्तमं भीतं मुचतीनां च लीकया । येनो न निघते यस्य स वै मुक्तोऽयं
 वा पद्मः ॥’ इति प्रचनान् । अथवा,—नयते स्तुत्य इति नयः । अथवा,—

पाठा०—१ ‘मुल्लार्धहस्त’ B., ‘मालार्धहस्त’ C., ‘मूलार्धहस्त’ D.
 २ ‘वसिताकाङ्क्ष’ C., ‘गमिताकाङ्क्ष’ D. ३ ‘मनोहरो’ P.

टिप्प०—१ अलीकेन क्लेशेन दर्शितं मुजा मूलार्धहस्तस्तनः यत्र कर्मणि तत् ।
 यत्र ‘अर्ध’कस्यो हस्त-स्तनार्था संवन्धये । हस्तौ च स्तनौ चेति द्वन्द्वसमासः ।
 भ्रूषङ्गादिष्वातेन मुजामूलार्धहस्तस्तनप्रकटयमिति भावः । किं चार्धमणमप्यत्र वेवम् ?
 यदुक्तम्—‘वामनायुः सिरोरुधौ यत्र वामस्तनोच्छतिः । सा वस्तुनिजालं च एतुर्कं
 ‘वर्धभूषितम्’ इति—दीपिका । २ निलमूलन इति वा निलानुभूतत्वा अपि मानुभूत
 त्वं प्रतीतेः । तथा—‘कुञ्जरतमुचमैमाहृन्वापि मिहन् प्रमुक्ति । निक्षिपतीर्षयज्ञ-
 कण्ठज्जटाभिः । सुप्रसन्नमपूदैः कः पुरो निक्षिप्यो मरुतापयिष्येः कोकलां
 विनोवि—दीपिका ।

नवसङ्गः । तदर्थं दद्या कामिनीनां कामचेष्टा जायत एव । अथवा,—सयिम्पक्षे
 शोपीनां निष्ठुतं भावं निरीक्ष्येति व्याख्येयम् । तदा साकृतचित्तेत्यादि चतुर्णा-
 मपि वदन्तां भावविशेषजनको विशेषः । मुग्धमनोहरमिति क्रियाविशेषम् ।
 अत्र किदम्भो नायकः । समुच्चयशिवारुहृती । शार्दूलनिकीचिते वृत्तम् ।
 परिकरोऽलंकारश्च । अत्र सखकलकामिनीकामपूरकस्य कामजनकस्य विलास-
 वतीविलासादिमिरयुक्तस्य यच्चरत्नविशेषजेनान्यादृशत्वमुपपादितं तद्विचार्य-
 माणतौचित्यवाहतामाचरति । यदाहुः—‘विशेषणैः समुचितैर्विशेषणैः
 प्रकल्पते । गुणधर्कैर्गुणोदारः सुहृन्निबिब सज्जनः ॥’ इति ॥ १२ ॥

यद्गारोत्तरसम्प्रेषभजितानुग्रीतगोविन्दके
 प्रत्यभिप्रभुतलैषवीठमुपवापीशसोभाभूता ।
 श्रीपुष्पाणनरेक्षकसमिश्रवहनाभृद्भक्तसमित्त-
 भीमरकुम्भधराधिपेव निवृतः सर्गे द्वितीयेऽन्वयः ॥

अथ च स्वकीतराजे—

‘गीतो भैरवरारणेण जाले वर्णमलौ यथा ।
 आभोगाम्बुस्थितैः पादैः स्वरेः पद्याधितस्ततः ॥
 अक्लेशकेदाद्यादिश्च कुञ्जरसिलकाभिधः ॥’

इति अक्लेशकेदावकुञ्जरतिलकनामा यद्गः प्रबन्धः ॥ १३ ॥

इति श्रीराजाधिराजहृन्मीरवीरवैद्यकरीरेण श्रीकुम्भकर्णमहीतद्वेन्द्रेण विरचिते
 गीतगोविन्दविचरणे अक्लेशकेदावनामा द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

काम्यं गीतमुसारि दुर्कभद्रम स्वीतं प्रसादादिभि-
 र्कक्ष्मीघन्तविलासवर्णनरसस्तत्रापि लोकोत्तरः ।
 सर्वं चैतदभूद्रण्यरुदितं पद्मपतीवल्लभ-
 स्तौतां चेदसमञ्जरी न रचयेत्प्रीतशालिनायकमुः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरमिश्रविरचितायां श्रीशालिनायकारिणायां
 गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जरीकाम्यां द्वितीयः सर्गः ॥ १ ॥

तृतीयः सर्गः ।

—सुखमधुसूदनः—

कंसारिरपि संसारवासनावन्धशृङ्खलाम् ।

राधामाधाय हृदये सत्ताञ्ज प्रजमुन्दरीः ॥ १ ॥

इतस्तत्त्वामनुसृत्य राधिकामनङ्गबाणप्रणखिन्नमानसः ।

कृतानुतापः स कलिन्दनन्दिनीतटान्तकुञ्जे विषसाद माधवः ॥ २ ॥

गेपरागुणैरधिकैरधिगतं तनुये धातुं दुःखसंमग्नम् ।

नत्वा विभिन्निह सुरघरनलं कुम्भनरेशोऽकंकितपुत्रम् ॥

हृदानीं राधायाः कृष्णोऽनुरागं निरूप्य कृष्णस्यापि राधायामनुरागं वर्ध-
नञ्चाह गौडकृतिरागेण—कंसारिरिति । कंसारिरपि मज्जमुन्दरीस्तथाय ।
न केवलं राधैव कृष्णसक्ता बभूव किंतु, कृष्णोऽपि राधासक्तो बभूवेत्यपि स-
म्भाव्यः । किं कृत्वा ? राधां हृदये आधायारोप्य । किंभूतां राधान् ? संसार-
वासनावन्धे शृङ्खलेव शृङ्खला । नञ् 'लङ्कशोर्जे' इति पश्या छन्दः ॥ १ ॥
हृदानीं कृष्णस्य विरहावस्थारोचिष्ठमाह—इतस्तत्त इति । स माधवोऽम-
ज्जामज्जबाणखिन्नमानसः सन् विषसाद विषादं चकार । किं कृत्वा ? कलिन्द-

राधायाः कृष्णविषयिणीमुत्कण्ठासुखत्वा संप्रति कृष्णस्यापि तस्यामुत्कण्ठा-
माह—कंसारिरिति । कृष्णोऽपि मज्जमुन्दरीस्थापातस्याय । स्वागे हेतुवर्मे-
विशेषणमाह—राधामिति । राधां हृदये आधायारोप्य । 'मुन्दरी'पदेन बहु-
वचनेन सौन्दर्यवतीरपि तस्यामेति कथनेन कृष्णस्य राधायामनुरागविषयो
व्यनितः । कीदृशी राधाम् ? संसारविषयिणीं वासना संस्कारस्तस्य बन्धनेव
शृङ्खलामिव । अनेनाभिलषास्वा प्रथमावस्था । एतन्नक्षणे च दशरूपके—
(४५५३) 'अभिलाषः स्पृहा तत्र धमे सर्वात्रमुन्दरे । दहे-धुते वा तत्रापि
विसर्पानन्वसाध्यप्रम् ॥' इति 'शृङ्खला मुन्दरे दहन्त्येऽपि निगदेऽपि च' इति
विश्वः ॥ १ ॥ इतस्तत्त इति । स माधवः कलिन्दनन्दिन्या ममुनायास्तटान्त-
कुञ्जे सीरप्रान्तकुञ्जमिहिवोदरशृङ्गे निषसाद मयसन् । अत्र, 'माधव'पदेन मा

पाठः—१ 'वासनावन्धशृङ्खलाम्' P. २ 'निषसाद' BM., G.

टिप्पणी—१ सम्बद्ध सारः प्रसारः आनन्दनिम्बमममुताकदरसः, एतिविन्नि वा
वासना निरन्तरा हृदयवृत्तिः, तथा संशय सवसीकृतम मृच्छामिव । तथा च कं
सर्वं स्तरवति विस्तरवतीति कंसारिः, औणादिक इत्यतः ; कंसोऽपि यस्माद्विमेयीति
कंसारिरिति । वाक्यं च—'मया कंसः'—इति दीपिका । २ सौन्दर्यवतीकीरपि
तस्यामेति राधायां कृष्णस्यानुरागविषयो व्यनितः—इति पदम् ।

गुर्जरीरागयतितालाभ्यां गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ ७ ॥

मामियं चलिता विलोक्य कृतं बभूनिष्येन ।

सापराधतया मयापि न वारिताऽतिभयेन ।

हरि हरि हवावरतया गता सा कुपितेव ॥ भुवपदम् ॥ ३ ॥

मन्दिनीकृतान्तकुञ्जे इत्यन्तर्गतं राधासनुसृतान्विषयम् । किमितिः ? कृतानु-
तापः पूर्वमेव मया कथं जानुनीतेति कृतपञ्चाशत्तपः । अत्र कुञ्जेऽपि वचन्ये
ननुप्यपि परिभ्रमन् तद्वार्तिवशादेकमेवाशासीदित्येकवचनम् । वंशस्यनुसृ-
तम् ॥ २ ॥ उक्तमर्थं वीतेन स्पष्टयति—तत्र पूर्वं भुवपदम् । हरीति । हरि
हरीति शब्दे । सा राधा कुपितेव गता । कथम् ? हवावरतया । हरो निराश्रित
भावो बहुमानलस्य भावस्तथा । इति भुवः । अथ पदमि । मामियमिति ।
मां बभूनिष्येन कृतं विलोक्य गतेति भुवपदेनैकवाक्यत्वपरसंभन्धः । किंभूता ?
तापसी मया चलितापि सापराधतया न वारिता न निषिद्धा । इह साङ्ग-
कक्षीस्तस्या अपि वचः स्वामी महिरह्व्याकुलो बभूवेति राधायाः सीमाव्यधिक्यं
अवितम् । किं कृता ? इत्यन्तर्गतेषु स्थानेषु तां हृदयनिहितामनुसृतानुसृतम् ।
कीदृशः । अनङ्गस्य कामवासस्य यद्वयं अतं तेन चित्तं वुःक्षितं मानसे यस्य । पुनः
कीदृशः ? कृतानुतापः कृतः किमिति मया तस्या अपमानवीरणं कृतमिति पञ्चाशत्तप-
केन सः । अन्तर्भावशान्तिपदेनाङ्गहितस्यास्य एवाकक्षितगतागतस्य कामस्यासेव-
बुद्धयमेनापि कुञ्जेन निवारणं कर्तुं न शक्यमिति अवितम् । अवश्य इति चिन्ता
भवेद्यवेति तेन शब्देन चिन्तास्या द्वितीयवस्था ध्वनिता । तथुक्तं सूक्तार-
सिलके—(१८) 'कथं स पञ्चमः प्राप्यः किं कुर्यादस्य सिद्धये । कथं मवेदसौ
वयम् इति चिन्ता भवेद्यथा ॥' इति ॥ २ ॥ कृतानुतापमेव वीतेन कथयति—
मामियमिति । गीतस्यास्य गुर्जरीरागः । प्रतिबन्धतापः । गीतावैस्तु—हरिहरि
कष्टम् । सा राधा हवावरतया कुपितेव गता । ननु सा कुपिता गतेति तदा
कथं गतमित्यत आह—मामियमिति । मां बभूनिष्येन गोपबधूतमूहेन इतं
वेष्टितं विलोक्य दृष्ट्वा चलिता प्रस्रिता । विलोक्येत्यन्वयवहितपूर्वकमेवम् । तेन
गोपबधूवेष्टितं मां दृष्ट्वाऽप्यवहितकाल एव गतव्यमिति ततो ज्ञायते कुपितेवेति
भावः । ननु मा वरहेति तस्या किमिति न निवारितेत्यत आह—सापराधत-
येति । मयातिभयेनातिशयितसीत्या सा न निवारिता । अथहेतुमाह—सापरा-

पाठः—१ 'रागेण यतितालेन' G., गुर्जरीरागे मंठ्याले' B. P. २ 'न
निवारिता' P.

॥ टिप्पण्यः—१ मयापि कुञ्जेनापि सापराधतया कृतपञ्चाशत्तपेन हेतुनाऽतिभयेन न
निवारिता । अत्र—कथंभूतेव स्या ? नतिभयेनातिशयितं नवं वसेति—इति मद्र० ।

किं करिष्यति किं वदिष्यति सा भिर विरहेण ।

किं बनेन जनेन किं मम जीवितेन गृहेण ॥ हरि हरि० ॥ ४ ॥

तम् । तस्या ममरे हेतु आलम्ब्य सापराधोऽभि । कथमेतत्ता म्मे मवाति-
भवेन बह्वं पार्यत इति पुत्रा कतिमयितं भयं वसेति मयेत्यल विरोधनम् ।
करने पुनीया । अतिक्रान्तं मयमिति मधुमिचमविरोधनं वा । मयथा,—ममेवं
मिहोक्तं सा वदित्वापि मया न वारिता । हरि हरि गतेति विवादाभिमन्येन
योजनम् ॥ ३ ॥ किमिति । इदानीं मयपराधे मयिमित्रमेव सा विवदम्
तुहे इति आत्मसमत्वेन तामपि गणयन्नाह—सा किं करिष्यतीति । मयि
मिलिते कोपेन्द्रादिकं कथं विधास्यतीत्यर्थोक्त्या । तदनु कृतावराधं मां चान-
वतितं इहा किं वदिष्यतीत्यपि पार्श्वोक्त्या । अहमुक्तं दास्यामीत्याह—किं
अनेनेति । गोपीजनेन । किं धनेनेति । धनमप्यकिमिहार्त्तं कृत्वा जीवितं
निम्बति । जीवितकथं किम् ? सुखमपि स्वयते वाप्यमिति वाक्यबोधः ।
किमिति सा ? विरहेण उपकृष्टिवा । अथवा,—मम विरहेणाकान्वा सा किं
येति । अपराधो राधा विहायास्यगोपीभिः सह कीदृशस्तदुक्ततया ॥ ३ ॥ किं
करिष्यतीति । सा भिर विरहेण विरक्तजीनमद्विबोलेन किं करिष्यति । विरहताप-
सात्यर्थं कमुपार्थं करिष्यतीत्यर्थः । अथ च,—किं वदिष्यति ? किं मम सङ्कु-
पदिष्यति, शोचन्वा वदिष्यतीत्यर्थः । यद्वा,—सङ्कुपते किं वदिष्यति । मया
सह (न) कृताधिकारता कथमिष्यतीत्यर्थः । तया विना मम बनेन किम् ?
न किमिहप्रयोजनमित्यर्थः । ननु धनं विना परिजनसंग्रहः कथं स्यादित्यत
आह—तया विना मम जनेनाधितेन परिजनेन किम् ? न किमपि प्रयोजनम् ।
ननु परिवर्तनं विना शोधनरक्षा कथं भविष्यतीत्यत आह—तया विना मम
शोधनेन किम् ? न किमपि प्रयोजनम् । ननु कथं विना परिजनारुते च गृहस्थापि
न स्यादित्यत आह । तया विना मम गृहेणपि किम् ? नपि ह प्रयोजनं

पाठा०—'मम किं गृहेण सुखे च' ०, 'किं जनेन जनेन किं मम किं
गृहेण' २-३.

दिष्य—1 जनेन स्वविरहमवाप्तात्मनवपार्थं तदुःखमन्तत्वेन सुखमवबोध्यते
इतिवः । तयथा—'नते हृत्वात । वरत्तनुवर्धं तमेतु जीताः जनेः मित्र । रवीमहि
कथंयेतु । तेनमयीमयति तत्तवते न किं तित्त कृतीयेतु मयति वीर्यमस्तुता नः ॥'
इति द्विनिष्ठा । ८ नपि च जनेन किम् । जनेन मिदुः शोधनेनरक्षादिभ्योऽपि-
श्रविष्या संपत्ता मम किं ? न किमपीत्यर्थः—वाक्य० । ३ गृहेण किम् । तया
विना मम गृहेण किं मयोजनमित्यर्थः । तद्विबोलेन कथमवापीकृतम् । ननु सुखमपि
गृहम्, तेन विना सुखं न स्यात्त मम—मम सुखेन किमिति । तया विनामम-
सुखेनपि मम किं मयोजनम् । तेन मम सुखमिति ममः । अथवा,—मम सुखेनात्म-
सुखेनसुखेन किं मम सुखं तदुःखमन्तत्वेन सुखमवाक्यते दुःखमन्तत्वेन, तदु-
खेन मम सुखमिति ममः—द्विनिष्ठा ।

चिन्तयामि तदाननं कुटिलञ्च कोपमरेण ।

शोर्णवधमिवोपरिभ्रमताकुलं भ्रमरेण ॥ हरि हरि० ॥ ५ ॥

तमहं हृदि संगतामनिशं वृषां रमयामि ।

किं वनेऽनुसरामि तमिह किं वृषा विलसामि ॥ हरि हरि० ॥ ६ ॥

वदित्वासीत्यादि । ममापि तां विना किं भ्रमयितेति योऽर्थाभावश्च ॥ ३ ॥
चिन्तयामीति । अहं तदाननं चिन्तयामि । किंभूतमाननम् ? कोपमरे-
णादात्मनि कुटिलञ्च । कुटिले कुटिले भुषौ यत्र । किमिव ? शोणवधमिव ।
उपरिभ्रमता भ्रमरेणाकुलम् । यत्र कोपारकमुक्तं पक्षेनोपधीयते । भ्रमरेण
कुटिले कोपानेनपरिस्फुरमाने भ्रुवाविति । अत्र वाक्यार्थोपमाकंठारः । तथा
च—‘तदाननमर्षीराक्षमाभिर्हं सज्जदीधिति । अत्रभ्रुकुम्भिरालक्ष्य केसरं भक्ति
पङ्कजम् ॥’ इति ॥ ५ ॥ तमहमिति । अहं भक्तिशमनवचनं हृदि संगतां
हृदये मिलितं तां भूतसमस्तं रमयामि । इत्युक्त्वा पुनः प्रवृत्त्याह—

कवीश्वर्यः । ननु एवं विना साधारिका भोगाः कथं सेत्स्यन्तीत्यत आह । तथा
विना नम भुञ्जेतापि किम् ? सक्कन्दनवनितादिजननेनापि सुखेन किं प्रयोजन-
मिच्छन् । इयं च स्मृत्याख्या तृतीयावस्था । तदुक्तं रसार्णवसुधाकरे—
‘नयनात्मसुखान्धं वेद्यकाकाकुर्तिनाम् । घटस्यैव परमसौ मानवः स्यादनु-
स्पृष्टः ॥ अत्रानुभावविभ्रान्तीनां कृत्वा विहसता । राज्यादनादिविद्वेषवेद्यायाः
स्मरकल्पिताः ॥’ इति ॥ ४ ॥ चिन्तयामीति । अहं तदाननं चिन्तयामि
स्मरामि । कीदृशम् ? रोपमरेण कोपातिघयेन कुटिलञ्च कुटिला यत्र अर्धत्र
तदवशम् । किमिव ? उपरिभ्रमता भ्रमरेणाकुलं व्याप्तं शोणवधमिव । अत्र
शोषाक्षणे भुजे शोणवधघातस्य बोध्यम् । शार्द्वारं वकीभक्त्योर्भुजोश्च भ्रमभ्रम-
रोपमा बोध्या । अनेन गुणकीर्तनाभ्यां ननुर्वायथा । तदुक्तम्—‘अहमल्लस्यती-
व्रभिर्वाक्किमेवाहसितेक्षणेः । न तस्य चक्षुः कश्चिदित्यादिगुणकीर्तनम् ॥’
इति । ‘शोषः कोकनदच्छविः’ इत्यमरः ॥ ५ ॥ तमहमिति । तमनुसरामि
तस्या अनुसरणं करोमि । इह वृषा किं विलसामि किमिति वृषां विलसं करोमि ?
इति संवत्ता हृदये संनिहितमनिशं विरम्यते मृदमतिशयेन तां रमयामि
धीकयामि । यद्वा,—‘किं वन्द्यः प्रजे । अहं तां हृदि संगतामनिशं रमयामि

पाठा०-३ ‘कोपमरेण’ B.

टिप्पण-१ भवेन्नयनमिच्छति लोभस्यं कथितम् ; कुपामि लोभाप्रदत्तात् । किं च
महर्षे भवेत्तत्र । तदुक्तं—‘मातुर्लभं सन चेतिवानां सर्वोत्तरस्यासु पापक’ इति-
टीपिका ।

तन्नि ! क्षिप्रमसूयया हृदयं तवाकलयामि ।

तत्र वेष्टि कुतो गतासि न तेन तेऽनुनयामि ॥ हरि हरि० ॥ ७ ॥

हृदयसे पुरतो गतागतमेव मे विदधासि ।

किं पुरेव ससंभ्रमं परिरम्भणं न ददासि ? ॥ हरि हरि० ॥ ८ ॥

अन्यतामपरं कदापि तवेदरां न करोमि ।

हेहि सुन्दरि ! दर्शनं मम मन्मथेन दुत्तोमि ॥ हरि हरि० ॥ ९ ॥

इदृशमन्मथेनो वृथा किं विवशासि, तं मनेऽनुसरामि ॥ ६ ॥ तन्मीति । हे

तन्नि ! तव हृदयं असूयया क्षिप्रं श्लेष्टयुक्तं अभिष्यतीत्याकलयामि । तत्समा-

दहं कुतो गतासीति न वेष्टि, अरि तु असूयाय एव गतासीति वेष्टि । अतो

हेतोर्दर्शनाभावात् । ॥ तत्र संभ्रमिभ्या मतेन नमस्कारेणातुनयामि । अथवा,—

तव हृदयं असूयया क्षिप्रम् । तेन कारणेन ते तव हृदयं नातुनयामि ।

‘ततस्तत्सेव सहा सपिबल्लोपविन्दवः’ इति न्यायापातादिति भावः ।

अथवा,—उत्कुतो न वेष्टि ? अपि तु वेष्टि । अथवा,—त्वं गतासि वाचसीति ।

तव हृदयं मते ममस्कृष्टी न अनुनयामि ॥ ७ ॥ इदमस इति । हे तन्नि !

मे पुरतो गतागतमेव विदधासि वातामासमेव करोषीति हृदयते । अपरं,

पुरेव ससंभ्रमं यथा स्वात्मना परिरम्भणं न ददासि । विद्विष्ये हि विवश-

वृत्तास्तर्कसंश्लेषे पश्यामि । तथा चोक्तम्—‘प्रास्तादे सा पन्नि पन्नि च सा

पुङ्गवः सा पुरः सा पर्वहि सा विहि विहि च सा तद्वियोगातुरस । ईदो

वेवः मङ्गतिरपरा नास्ति ते कापि सा सा सा सा सा सा जगति सकले

श्लेऽयमहेतवाद्’ ॥ ८ ॥ हृन्मयामिति । हे तन्नि ! मम तु यत्किञ्चिन्मया

किं वा मने तावदनुसरामि । वृथा विवशासीकृतः ॥ ६ ॥ तन्मीति । हे तन्नि ।

तव हृदयं असूयया मयि श्लेष्टविष्कारेण क्षिप्रं श्लेष्टयुक्तमाकलयामि पश्यामि ।

इयं चोद्वेगमस्याः । तदुक्तं शुङ्गारतिलके—(१११) ‘वसिन्द्रस्वमरम्भं

च न न हृदयं क्षिप्रम् । विद्वेवः प्रमितम्भेऽपि स ज्ञेयः स्मृतो यथा ॥’ इति ।

तत्र वेष्टीति । कुतो गतासि तदहं न वेष्टि । ते तव मतेन प्रवत्याऽनुनयामि

वास्तित्यर्थः । क्वचित्तु ‘दुतेन’ इति पाठस्तथा ते तव मतेन स्तुत्याऽनुनयामि

वास्तित्यर्थः । अत्र,—‘तु’ इति चित्तर्कः । ‘तेन’ इति सत्त्वनेऽप्यसम् । तथा च न

मार्गं कञ्चीकृत्य गतासि तेन सं मार्गं कञ्चीकृत्य यत्नं तेऽनुनयामि तवातुनयं

करोमि । ते इति संन्यमात्रविषयानां शब्दः । अनेव विवशापवत्या क्वचित् ।

तदुक्तं शुङ्गारतिलके—(११२) ‘वम्भमीति मनो वसिन्द्रसौख्यकृतित-

शब्दः । वाचः प्रियाभवता एव स प्रकाशः स्मृतो यथा ॥’ इति ॥ ७ ॥

इदानीं आवनवा प्रवलीकृतां प्राह—इदमस इति । हे सुन्दरि ! पुरेव

पूर्वमेव ससंभ्रमं कदा परिरम्भयमाकिर्णं किमिति न ददासि ? पुरतोऽमे

हृदयसे मयागतं वातामासं विदधासि ॥ ८ ॥ हृन्मयामिति । हे सुन्दरि !

वर्जितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवर्णेन ।

किन्दुविलसमुद्रसंभवरोहिणीरमणेन ॥ हरि हरि० ॥ १० ॥

इति विसंलप्ताहारो नापं मुखज्जमनायकः

हृदयवलयमेपी कण्ठे ॥ सा गरुडपुतिः ।

मलयजरजो नेवं मलय प्रियारहिते मयि

प्रहर न हरभ्रान्त्याऽनङ्ग ! कुधर किमु धामसि ? ॥११॥

अपराहं हृदयजं तत् । इदमपरमप्रियं त्वं कथयिष्ये न करिष्यामि । हे मुनिरि ! मम वर्णनं देहि । त्वद्विनाऽहं मन्मथेन पुनोमि । इत्यल्लसामित्यादौ श्रीरक्तितो नामकः । परस्परानुरागजनिनो विप्रकर्मशृङ्गारः ॥ ९ ॥ वर्जितमिति । इदं पूर्वोक्तं जयदेवेन वर्जितम् । किंभूतेन ? हरेः प्रवर्णेन हरीपरामर्शेन । पुनः किंभूतेन ? ति (कि) न्युनिष्यं तच्छासनं निवासो वा ग्रामः समुद्र इव तत्संभवरोहिणीरमणेनेव चञ्चेनेव ॥ १० ॥ इदानीं सारसराहतिवर्णनं प्रारम्भः सन् कासमपि भ्रान्तं विदुषाह—इदीति । हे कन्दर्प ! हरभ्रान्त्या प्रियारहिते मयि न प्रहर प्रहर्तुं ना कार्याः । परिमिद्वै हरेरुपमिति चेत्तन्वचमवयति । हृदये भ्रुवंगमनामको न, अपि तु विसंलप्ताहारः । विसंलप्ताहार इति रुमकास्कारः । कुभारवात् हृदयस्वाराज्यं शृणुते वासु-

भ्रुवज्जो संतोषरमण्यार्थं रुमकः । कदापि त्वेवमर्थं विप्रिष्यं न करिष्यामि । इदं श्रीनारायणभा । तदुक्तं रत्नासौम्यसुधाकरे—‘अतस्त्रितयसि प्रातिवर्त्तना-
शब्देन भावये’ इति । पुनः किंचित्संज्ञातमिवेकः कथयति । हे मुनिरि ! मम वर्णनं देहि । मन्मथेन कामेवाहं पुनोमि ततो भवामि ॥ ९ ॥ वर्जितमिति । जयदेवकेन हरेरिदं वर्जितम् । श्रीरक्तेन ? प्रणतेन । अपाकटिमिलयैः । श्रीरक्तेन ? किन्दुविलसो जयदेवकुलपुतिग्रामः, स ॥ महरनात्समुद्र इव तत्र संभवो मलय तारसेन रोहिणीरमणेन पूर्वचम्रेण तस्योच्चतिर्वशा कियते तथा तत्कुलस्योच्चतिर्वचनेन कुलेति चन्द्रसाहचर्यम् । ‘गौरीन्दुरेगतिलको हरिरोहि-
नीशो’ इति हरिवंशी ॥ १० ॥ इदानीं ग्रामं यत्र मे पुनः प्रवर्णयतीति संतोषोपासमनेनाह—इदीति । हेऽनङ्ग कन्दर्प ! मयि न प्रहर प्रहर्तुं ना कुम् । किमिति वितर्कं । मयि हरभ्रान्त्या महादेवप्रसात्कुम्भोत्पन्नेन त्वं भावसि इति किमु तर्कयामि । यद्वा,—न इति संशोधने । हेऽनङ्ग ! हरभ्रान्त्या मयि किमिति भावसि ?

पाठा—१ ‘प्रणतेन’ R.L., B. २ ‘तिन्नुनिस्य’ A ‘किन्नुनिस्य’
३ ‘किन्दुविलस’ C.

टीका—१ किन्दुविलसं नाम जयदेवकुलमेव । केचित्तु ‘किन्दुविलसनामा कश्चि-
न्महादेवपुत्रो तद्वंशे कश्चिन्महादेवस्य पूर्वपुत्रस्य इति कथयन्ति’—इति टीका ।

पाणौ मा कुत चूतसायकममुं मा चापमारोपय
कीद्वानिर्विचयिभ्य ! मूर्च्छितजनाभातेन किं पौरुषम् ।

तस्मा एव मृगीदृष्टो भ्रंनसिञ्ज ! प्रेङ्गस्केटाश्वाधुरा-
मेणीजर्जरितं यनागपि मनो नाद्यापि संवृद्धये ॥ १२ ॥

किञ्चनमः । अपि च,—कण्ठे इदं कुम्भकवद्वक्त्रेणो, न प्रसिद्धा गरुडमुतिः । इयमपि निरहतातुरस्य मम गरुडमुतिरिष विद्यते । परं यच्छान्त्या मयि प्रहरसि सा प्रसिद्धा ईश्वरसंभक्तिनी न । इदं मलयकरजोऽञ्जनापाच्छुष्यं कण्ठार्थं विद्यते, न यथा । 'किमु' इति विदर्भः । सत्यम्, कुम्भा कोपेन चावसि । लोकोक्तिः । हरिणीवृत्तम् । 'प्रहृतं यद्विचित्र्याम्यस्याप्यते सा स्वपद्युतिः' (का. प्र. १०१६९) इत्यपद्युतिरलंकारः । निप्रकम्भशृङ्गारो रसः ॥ ११ ॥ इदानीं सरमुपाकमते—पाणाविति । हे कीद्वानिर्विचयिभ्य कस्य । पाणौ भुञ्जं चूतसायकं मा कुत । चापमपि माऽऽरोपय मा सत्यं कुत । यतः कीद्वदैव निर्विचयिभ्य क्वं सासयी भाम ? अयं वेत्तमप्रीतिर्हि कथोपरीत्याह—मूर्च्छितजनाभातेन किं पौरुषं कीद्वं पराक्रमः ? यथा,—कुत्सितं पौरुषं किं पौरुषम् । तर्हि किं निवृत्तामिच्छाह—वर्धं मा

कीद्वे मयि ? प्रियारहिते निरहिते । तथा च तद्विचित्र्यादेर्भाह संतप्तमं वृत्त-
करूपस्य मम मारुतं किमिति करोषीति भावः । यद्वा,—हरः सर्वदा प्रियायुक्तः, माहं
समुना प्रियाविरहित इति मयि हृदयमो न मुक्त इति भावः । हरेण सत्कृतिरे
वर्धनतः कमलम भद्वैरसूचनावानप्रपदेन संबोधने प्रमथीकं निरस्यति । अयं
निचयताहरो वृत्तकमलाहारस्यद्विद्वज्जन्मसंतापान्तर्यं वृत्तं, न तु भुञ्जम-
नायकः । सर्वरश्मौ बाहुकिः । कण्ठे कुम्भकवद्वक्त्रां नीलोत्पलपत्राणो वेतिः
पङ्क्तिः शैत्यावृता, न तु सा गरुडमुतिरिषिद्यन्तिः । इदं सर्वाङ्गे तामसान्तर्यं वृत्ते
मलयकरजजन्मन्मूर्च्छितः, न तु भय विभुतिः । अत्रे कितः प्रविष्टितचन्दनोऽपि
निरहतापनद्यादूतीभूत इति 'रजः'पदेन सूचितम् । तथा च विचयतायां कैलसी-
रैल्यदिवर्धनात्तत्र बाहुकिप्रभात्, नीलोत्पलदंकरद्वौ स्वाभलादिवर्धनात्तत्रकभ्रमात्,
चन्दनरश्मि भसप्रपात्र मयि महादेवभ्रमस्तन युक्तो वेति भावः । अयं च
अन्तिमलंकारः, 'सावुरवाहस्तन्तरपटीतिप्रान्तिभाह' इति तत्रकणम् । 'विदर्भे
किं किमुत च' इत्यमरः । 'किं संवृद्धो हयोजी च' इति विद्यः ॥ ११ ॥ कुम्भ-
कवद्वक्त्रेण प्रविष्टो यः कमलः स इमानेव चूतमकेरीकृपान्वापान्धुम्मारोप्य वा
तत्कविच्यतीति कटुवा पुनरपि वेद्यं करोति—पाणाविति । हे भवसिञ्ज मदन ।

भूपलसं धनुरपाकृतदङ्गितानि

बाणा गुणः श्रवणपालिरिति स्मरेण ।

तस्याभनङ्गजयजङ्गमदेवताया-

मस्याणि निर्जितजयन्ति किमर्पितानि ॥ १३ ॥

महिषोषितस्या एव शृगीदशो मनोऽद्यापि मनागपि न संपुसते, अपि तु संकुसतां नाम । किमिष्टं मनः ? प्रेङ्गलकटाक्षानलज्वालाज्वरितम् । प्रेङ्गलतो वसगन्तो ये कटाक्षा अधोक्षयक्षीनां त एव भनकोऽग्निस्तस्य ज्वाला-
क्षाविर्ज्वरितम् । अथवा, - हे भनसिञ्ज ! तस्या एव शृगीदशः प्रेङ्गलकटाक्षान-
लज्वालाज्वरितं मनः, अधोऽन्तर्गतादपि न क्षीयते । अतो श्रुतमार्गेण कथं
बुद्धम् ? भार्गविकीर्तितं शब्दः । आक्षेपोऽङ्ककारः । अत्र भनसिञ्जसरा मयो
विजयन्ति इति कर्मणे विवक्षिते पराकर्तृकमुपपन्नसं तदौचित्यमनाकारितमार्-
ग्यमकरोति । यथा 'साम्बर्ध्न्यं शोभते वाक्यमुचितैरेव कारकैः । कुलाभरणमै-
श्वर्यसौदार्यं चरितैरेव' इति ॥ १२ ॥ इदानीं राधायामेव स्मरपरायणत्वसा-
रोपबन्धाद्-भूपलवृत्तिमिति । स्मरेण तस्या इति मस्यानर्पितानि । किंभूतानि ?
निर्जितजयन्ति : निर्जितानि जयन्ति यैस्तानि । किंभूतानि तस्याम् ? भनङ्ग-
जयजङ्गमदेवतायाम् । भनङ्गस्य अथवा भनङ्गमदेवतेऽव तस्याम् । इतीति किम् ?

अतुं पुरःस्थितं वृत्तवाक्यनाममुपपन्नं वाणं पापी इत्ये मा कुह । वाणं भनुर्माऽऽ-
रोप्य मोर्षीकुलं मा कुह । यद्वा, - वृत्तवाक्यं इत्ये मा कुह । इत्ये चोत्तरोपि तदनुं
वाक्यं चापे न आरोप्य । मा संवेहीत्यर्थः । अत्र 'मनसिञ्ज'पदेन मन्मथस्य वातस्य ये
मत्संतापकारितमनुचितमिति श्रुतम् । हे श्रीवामिर्जितमिध्र कौबया कौबया
निर्मितं मिध्रं जगद्येन तावत् । मूर्च्छितस्य मूर्च्छां प्रातस्य भ्रातृजनस्यापातेन प्रहारेण
तव किं पीडयम् ? अपि तु न किमपीत्यर्थः । यद्वा, - श्लेषे 'किं'शब्दः । मूर्च्छित-
जवापातेन तव किपीडयम्, कुरितं पीडयमित्यर्थः । मूर्च्छितस्य हेतुमाह-तस्या
पुषेति । तस्या एव शृगीदशो हरिणोदशः प्रेङ्गलः प्रसर्पन्तो ये कटाक्षा
एकशृगा वाकालेषां लेणिमिः पङ्क्तिभिर्बर्जितं कण्ठितं मनो मनागपि न संपुसते न
सत्यं भवति । तथा च तत्कटाक्षरूपबालैस्तथाह मूर्च्छितः कुतः, संपति मयि वृत्त-
मशरीरमस्यकजह्वरं मा कुह । वृत्तमार्गेण मार्गरेत भावः । येन कौलयेन 'संपुसयते'
विजयमपि जितं तस्य ते मूर्च्छितजनेषु प्रहरो यथोद्दामिकर इति श्रुतम् ।
'सायकः शरबाण्योः' इति विद्वाः । 'अयाजिन्याम् । भनुश्चापो' इत्यमरः । किपी-
रुपनिष्ठान द्वितीयव्याक्यानपक्षे 'किमः श्लेषे' इत्यनेन निन्दायां समाहः । 'आहुणो
आहुते वाणे' इत्यमरः ॥ ११ ॥ तनु तनुकटाक्षानि शरणादेस्तथैवं तुःर्चं भवति,
स्वामस तत्र कोऽप्यथ इत्यत आह-भूपलवृत्तिमिति । किमित्यश्लेषे । तस्यां
राधायां स्मरेण कमेनाज्ञानवर्तितानीति तर्कयामि । मन्मथानि श्लेषे इत्ये स्वाप-

भूचापे निहितः कटाक्षविधिलो निर्मातु मर्मव्यथां

इयामात्मा कुटिलः करोतु कवरीभारोऽपि मारोद्यन्म् ।

मोहं तावदयं च तन्वि ! तनुतां विम्वायरो रागवान्

संयुतः स्तनमण्डलस्तव कथं प्राणैर्मम कीदृशि ? ॥ १४ ॥

अथ लभं धनुः । अपाङ्गतरङ्गितानि कटाक्षा बाणाः । 'अपाङ्गतरङ्गित' कण्ठेन कटाक्ष उच्यते । तथा चोक्तम्—'वङ्गणागतविधामितवैविध्येन निषर्तनम् । तादृकायाः कटाक्षविज्ञायां कटाक्षं प्रयच्छते ॥' इति । अथ लपाक्षिः गुण इति । अथ 'अक्ष' शब्देनाक्षविद्यासाधनस्योपकरणान्मुच्यन्ते । सूपल्लवं धनुस्त्वय रूपकोरोक्षे भलं कृषी ॥ यथा—'मुष्णपङ्कजरङ्गेऽभिनन्मूलता भर्तुं की मया । स्त्रीलानृत्यं करोतीति इत्थं रूपककथकम् ॥' अथ कापि काप्यलंकारद्वयप्रवृत्तत्वादेऽपि संसृष्टिसंस्करणरूपेण मम्मविकारप्रकृतिवृत्तया न क्रियते । तद्वतिस्तु पूर्वपदे दर्शितत्वादेति ॥ १३ ॥ इदानीं प्रधानमिच्छितां राक्षं संभावयन्नाह—भूचाप इति । हे तन्वि ! भूचापे निहित आरोपितः कटाक्ष एव विधिलो बाणो मर्मव्यथां निर्मातु । एतन्नापारोपितवानस्य मर्मवेषो युक्त एव । अपि च,—कवरीभारोऽपि मारोद्यन्मं मारोद्यन्मं करोतु नाम । यतः इयामात्मा कुटिलः । इयामारमनामन्मसैल्लिभ-विचारानां च मारणं संभाव एव । अपि च,—अयं रागवाम्बिम्बाधरो मोहं

विदुर्मर्षितानि, न त्वन्यत्रेत्यत आह—निर्धितानि भवन्ति वेत्तानि । तथा च तैरेवार्कजगत्तदं जित्वा तत्र स्थापितानीति भावः । तद्वन्मर्थं किमिति न स्वचित्त-नीक्षत आह—मनश्चेति । अपाङ्गस्य कामस्य जङ्गमवेवतायां समनस्वीसदेवतायाम् । तथा च स्वयैव त्रैलोक्यजगत्ताकाणि दत्तानि । अतो जातप्रयोजनानि तत्रैव स्थापितानीति भावः । देवतया यवकं रोयते तत्केनापि न प्रसिद्धं भवत्यत इत्यपि व्यनितम् । कानि दान्यकाणीत्यत आह—भूषणस्यमिति । भूषणं तदेव धनुः, अपाङ्गतरङ्गितानि कटाक्षस्य मत्ताशतानि बाणाः, मन्मपक्षिः कर्णकताशान्ता एव गुणो मोक्षः । नीलक्षिण्डलसुखः पङ्कजवेन निरूपणम् । वङ्गणाव धनुस्त्वैन निरूपणम् । अथाङ्गस्य परममेदकत्वाद्वाप्यत्येन निरूपणम् । अथवापाल्याय शीतवा-न्योर्धत्वेन निरूपणम् । 'अपाङ्गोऽप्यङ्गहीने स्पर्शत्रान्ते शीलकेऽयं च' इति विश्वः । 'कक्षिः कर्णकतामे सुतास्त्यर्थावसप्रमेदयोः' इति विश्वः ॥ १३ ॥ संप्रति राधाङ्ग-मिलितान्तेन स्पर्शकृपाणि मां पीडयन्तीति तस्या एवोपाकम्भनं करोमीत्याक्रमेण काममुपेक्ष्य तां च स्मितामिव कक्षा राधां संबोद्धाह—भूचाप इति । भूचापे भूक्षणे धनुषि निहितोऽर्पितो यः कटाक्षविधिलः कटाक्षबाणा मर्मव्यथां मर्मरीक्षां निर्मातु करोतु ! धनुष्पारोपितस्य बालस्य परमर्षपीडनमेव चर्म इति तदुचितमेव ।

तानि स्वर्गसुखानि ते च परमः सिग्धा रसोर्विभ्रमा-
 चन्द्रप्रान्मुजसौरभं स च मुखास्यन्दी गिरां वक्षिमा ।

तदुक्तम् । अस्मान्मेवविचस्य मोहविधादे श्रीविश्वे, परं तु एव सङ्घः
 कथमनङ्कः । स सम प्राप्तेः कथं कीदृशेति ? इयमकानोर्विती । यतः
 सदाचारवर्त्ता परमाण्वित्तस्य न कपि दृष्टमिति भावः । अत्र विरोधाङ्ककारः ।
 कावृकविधीमिदं ह्यम् : ॥ १४ ॥ इदानीं चन्द्रोपमा सागतत्वेन विरहवामतां
 वक्षति—तानीति । ‘हन्त’ इति श्लोके । विद्यासङ्केऽपि मानसं चेष्टसां
 क्यसमाधि र्द्वि विरहव्याधिः कथं वक्षते ? तमासौ व्याधेरनुजवाह,
 विद्यासङ्के विरहानुपरमेव । इतीति किम् ? तानि स्वर्गसुखानि सन्ति ।
 भवजन्मापामपि तर्का भ्यान्वधावतुभूयमानानीयः एव सखैव । अपि च,—
 तत्काव्यप्रकारः सिग्धाः येमाद्वा रसोर्विभ्रमा भिकासाय एव, चन्द्रप्रान्-
 सौरभं तदेव ; अपि च, मुखास्यन्मुजसावी गिरां वक्षिमा वैदम्प्यविशेषः
 स एव, अपि च, विम्बावरमाधुरी विम्बावरसौकुमार्यं तदेव, ‘मरुत्सुभूतं

भव च तव कुटिलो वक्षः द्याव्य आत्मः स्रक्तं च यस्मैतारवः कन्दरीमारोऽपि
 प्रविशन्नेषीकेसवंचबोऽपि मारोचमं मारवायोचोर्न पराक्रमं करोतु । नञ्,—मारस्य
 कामस्रोचमं करोतु । बोऽन्तरीक्षितः कुटिलश्च भवति सोऽन्वमारवाव यतस्त
 इत्यपि बाहुचितम् । अथ च हे तमि ! अयं विम्बाधरो विम्बाकठतुल्योऽधरो मोहं
 मूर्च्छां तदुक्तां तनोतु । वीरधः । रागशाम्यताविशिष्टः । इदमपि बाहुचितम् ।
 क्वीचो रागशान्त्यसर्वयुक्तः स परमोहं करोत्येव । अयं तव सङ्घतो वरुणः क्षम-
 कः कुचविलारो मम प्राप्तेः कथं किमिति कीदृशेति प्राणग्रहणरुपां कीदृशं किमिति
 करोति ? सङ्घतस्य सचरितस्य परमाण्वादिस्मन्नुचितमिति भावः । विरोधना-
 मायमलङ्कारः । सङ्घतवैरुपयुक्तस्य परमाण्वादिस्मिन्वा विरोधकवनात् । तदुक्तं
 काव्यप्रकाशे (१०।११०) ‘विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः’
 इति । ‘विशिष्टत्वेनरे घारे’ इति विश्वः । ‘इयामो मिन्दितकृष्णयोः’ इति भरविः ।
 ‘मातम्य देहे मनोज्ञस्वभावश्चरितुदितु’ इति विश्वः । ‘विम्बं फले विम्बिकायाः
 मतिविम्बेर्धमव्यक्ते’ इति च । ‘रामोऽनुरागमासस्यै’ इति च । ‘इते तु धर्तुमं
 वृषम्’ इति शाश्वतः । ‘कन्दरी केचनेष्टः’ इयमरः । ‘मरुतो वृत्तो विषेऽवरो’ इति
 विश्वः ॥ १४ ॥ ननु तस्यापि नापराधो न वा स्वरस्य, किं तु तद्वत्स्वसि-
 शिष्याभावाभावं ज्ञेयतस्मां दुःखीकरोतीति भावनाया पुरःस्थिता मल्लह—
 तानीति । स्वर्गसुखानि तद्वत्स्वर्गसुखानि सुखानि इदानीमनुभूयमानानि तान्येव
 पूर्वानुभूतान्येव । एतेन कविनिश्चयविषयसमः कथितः । रसोर्नेत्रयोस्वरस्यव्यक्तः ।
 सिग्धाः सेहवर्गा विभ्रमा भिकासाय एव सिग्धाः । अनेन चन्द्रवैचर्यस्य उक्तः ।
 तस्या चन्द्रप्रान्मुजसौरभं तस्यामुजसौरभं तदेव । अनेन प्राप्यस्य विचयभा-

सा विन्वाधरमाधुरीति विरयासङ्गेऽपि चेन्मानसं

तस्यां लभसमाधि, हन्त विरहव्याधिः कथं वर्धते ॥ १५ ॥

तिर्यङ्गण्डविलोलमौलिवरलोचंसस्य वसोधर-

हीनित्यानकुलावधानललनाल्लभैर्न संलक्षिताः ।

तदेवेति विवक्ष्यतेऽपि विरहो वर्धते इति तत्र नामता । सार्जलमितीति
कम्पः । समुच्चयोऽलंकारः । रसादि प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥ इदानीं सर्गादे-
संवरणव्याजेनासिद्धभावाद्ये—तिर्यङ्गण्डेति । समुच्चयस्य कदाकोर्मवो
वो पुष्पमयं क्षेमं ददतु । ऊर्मवो वेगा देखा वा । कटाक्षभासूच्यः
कटाक्षोर्मवः । 'ऊर्मिः पीडासंश्लेषकदाभक्तिप्राकाशवीर्यिषु । वल्लभकोष-
क्षेपायाम्' इति । किलङ्कणः ? राधामुल्लेखो प्रेम्णा कन्दलिता उपरागं
गलिताः । 'कन्दकं तु मयाहुरे । कलष्वनामुपरगो य' इति । किञ्चिद्विद्वे
मुल्लेखो ? संसृग्धे मधुरे ; सम्यक् सुग्धं संसृग्धं, संसृग्धं च तन्मधुरं च लक्ष-
यिषु । रम्ये नन्दमये । 'सुग्धं मूर्ते तया रम्ये' इति । 'मधुरस्तु मये स्मरौ'

सिद्धता । विरां तद्वत्सां सुभासन्ती सुभ्रमचूर्त सन्दर्भे सवतीत्येवञ्चीनो यकिद्या
वक्तव्यमिदानीं धोत्रेण प्राङ्गमानः ॥ एव पूर्वानुभूत एव । अनेन भोत्रेन्द्रियविषयता-
दिभ्यमुच्यम् । विन्वाधरमाधुरी तस्या विन्वत्फलश्रवणोरधरमोरोष्ठमोमधुरी मधुर-
ताऽधुना मयाऽऽस्वाद्यमानैव पूर्वानुभूतेषु । अनेन रसवेन्द्रियस्य विवक्षान
रक्तः । इत्येवंप्रकारेण विवयासङ्गेऽपि सखविषयसंबन्धेऽपि मामसं गतायां राधायां
कामसमाधि तदेकप्रं यति । हन्तेति कोदे । तदा विरहव्याधिः कथं वर्धते ?
'अवि'शब्दो विरोधाभासात्तन्मधुरसूचनार्थः । आद्येन्द्रियविषयतासंगे समावेरसंयम्यतु ।
आद्येन्द्रियवृत्तिनिरोधे सति मनस एवमदत्ता एव समाविष्टतायैव ।
तत्र च तत्तदिन्द्रियाणां लक्षाभिमतविषयालम्बे एव विरहः संभवति । यत्र च
तत्तदिन्द्रियाणां विषयविक्षेपस्याभावात्तन्मधुरसखविन्दैकपरत्वात्तत्र सह
विक्षेप एव नास्तीति कथं विरहव्याध्याविर्भाव इति भावः । 'गन्धस्वरस-
स्पर्शध्वन्याश्च विषया अनी' इत्यमरः ॥ १५ ॥ इदानीं सर्गादे आदिष-
मासाद्ये—तिर्यगिति । समुच्चयस्य मीहृन्नस्य कदाकोर्मवो तदर्थेव-
तराज्ज भविषं वो पुष्पाकं क्षेमं ददतु कल्याणं प्रयच्छन्तु । इति वासंदादेन
क्षेमदातुले संभवतीति इति तदारण्यसामर्थ्यव्योतनात् 'समुच्चय'परोपाधयम्,
अतिशायकसूचनमिति वा । किलङ्कणः ? मधुरेऽसृतादपि मधुरिमाधुर्यं
राधाया सुखमिन्दुमिव तस्मिन्मधुरसुखं ईष्यन् ऊर्मं संसृग्धममर्थं सुन्दरं
वा वना स्यादेवं कन्दलिताः पल्लविताः । तथा चेन्मधुरसंवात्तरां मणीम्

रमते गैकाकृतिर्यत्र मतिमन्धुरस्कृतः ।

आमोगान्धे तथा पाटखरैः पद्यगन्धाक्षितः ॥

पुष्पाररससंपूर्णकृष्णमेरुविराजितः ।

सुवन्धमधुसूदनान्वयो हंसकीडननामधः ॥

श्रीगोविन्दपदारविन्दमकरन्दस्वादचञ्चुरे-

केय श्रीतूपसिंहमोकककुलाम्नोन्नयकाशेन्दुरा ।

अस्मिन्मन्त्रेण कृतविह्वौ श्रीगीतगोविन्दके

सङ्गीतकमवीपिकासुरसं सर्गस्तृतीयो मतः ॥

इति सुवन्धमधुसूदनहंसकीडननामः सप्तमः प्रबन्धः ॥ ७ ॥

इति श्रीगुर्जरवर्धनरीपरिपृष्टपरत्नप्रसरत्नपद्मोचिताशेषयश्नपञ्चलेन

शब्दाविराजश्रीकुम्भकर्णेन विरचिते सीतगोविन्दविरचये

सुवन्धमधुसूदनो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

यस्य सः । तिर्यङ्मणिरहमौलिबासौ तरुमेतंसखेति कर्मधारयः । तथाविधस्ते-
खर्पः । गीतिर्गानम् । 'फलना तु नितम्बिनी' इत्यमरः । 'उत्तंसः कर्णपूरेऽपि
कुन्दरे नायकेऽपि च' इति धरमिः । 'कंदलं तु मवाङ्कुरे । कलपनाङ्गुराणे च'
इति । 'अर्धैः पीकालवोत्कण्ठमश्निष्काकाशवशीभिः । कलसंकोपलेखावाग्'
इति ॥ १६ ॥

अप्युद्भिन्नसंपारकर्मणि लसद्गुणासुखश्रीविव-

ग्वालालीढमपि व्यसन्मपि सदा संद्रुप्तवर्धोभिः ।

मन्वेतो मुरवैरिसदृजकुवाक्षिभ्यामिहानुक्षणं

सम्यक्प्रोपयता न मय्युपकृतं किं शान्तिनाम् । कथा ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरमिश्रविरचितायां श्रीशालिवाक्यविरचितायां

सीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जर्याख्यायां तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः

-विश्वमधुसूदनः-

यमुनातीरवानीरनिकुञ्जे मन्दमास्थितम् ।

प्राह प्रेमभरोद्भ्रान्तं माधवं राधिकासखी ॥ १ ॥

कर्णाटैरागैकतालीतालभ्यां गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ ८ ॥

निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनु विन्दति खेदमधीरम् ।

क्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम् ।

भोधय ! मनसिजविशिष्टमयाविष्ट भावनया स्वयि लीना ।

सा विरहे तव दीना ॥ ध्रुवपदम् ॥ २ ॥

सधुमधनं वृद्धिं कृत्वा परं जयवेदीये मातौ परम् ।

तनुते धातुं क्षुतिधुलकरं कुम्भो नृपशपथस्याभिरम् ॥

इदानीं तयोः वृषभामावस्थां निरूप्य संपोजयितुमिच्छन्तृतीपोर्यं निरूपयति—यमुनातीरवानीरेति । राधिकासखी माधवं प्राह—किमिति माधव ! प्रेमभरेण कोहोमेकेणोद्भ्रान्तमुद्रितचित्तम् । पुनः किंयुतम् ? यमुनातीरस्थे वानीरनिकुञ्जे वेतसमिकुञ्जे मन्दं निद्रसाहं यया स्वात्तया मास्थितमासीनम् । कसया, ममस्वमिति वचनविशेषणम् । अतिसयस्याकुला राधा इहा भ्रमर्यं सचेष्टमाह । पञ्चावधं कम्भः 'युजोर्ध्वं स' इति । पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति—अत्र गीते विरहोत्कण्ठिता राधिका वर्जनीया 'राधिका लक्ष्मणसुका गीतकाव्येषु दर्शिता । एकैव राधिका वापि हरमूर्तिरिवावधा । वाससञ्जा समुत्कण्ठा स्वाधीनमर्तुका तथा । कलहान्तरिता वापि विप्रलम्भाभिसारिका । कण्विता मोषिता चैव राधिकाश्चाह संमताः ।' सत्र समुत्कण्ठिताकल्पमुक्तं भरतेन—'यस्याः समुचितेऽप्यङ्घ्रि प्रवासी नैति वल्लभः । सा अरन्धलसंतला विरहोत्कण्ठिता मया' ॥ १ ॥ निन्दतीति । पूर्व ध्रुवपदं व्याधि-

पूर्वसर्गे कृष्णस्य विरहजनितानवस्थां वर्णिता । अत्र तु राधावाक्यापमार्ह—यमुनेति । राधिकायाः सखी माधवं कृष्णं वक्ष्यमानमुवाच । राधिकेत्यत्रानुक्त्यामाहः । धीरपं कृष्णम् । यमुनातीरवानीरनिकुञ्जे वेतसमिकुञ्जे मन्दं खैरमास्थितमासीनम् । सत्र हेतुगर्भविशेषणमाह—प्रेमेति । प्रेमभरेण राधिकाविषमकोहाधिकवे-

पाठा०-१ 'कानर(४०.)रागे एकताले' B.H., 'कर्नाटरागे' B., 'कर्णाट-
कारागे' P., 'कर्णाटरागे एकतालीताले' B. २ 'सा विरहे... माधव'
लीना । O., B., B., P. ३ 'तव विरहे दीना' B., B., P.

विष्णु०-१ 'कृष्णपदानिर्वचनपत्रनेत्रं वदन् वक्षिणकर्णीयूरे । संस्पृश्यतः सुहृत्कारणैः कर्णाट्याः त्रिलोक्यनीकः ॥' इति कर्णाटायक्यम्-भाष० ।

अद्विरलनिपस्विममदुमद्वरादिच भवद्वयमात्र विज्ञातम् ।

सङ्ख्यमर्षमर्षि धर्मं करोति सञ्जलनलिनीद्वयजालम् ॥ स७ वि० ३

[illegible]

कुसुमविशिखसरत्नमनस्वविधासकलाकमनीयम् ।

अतस्मिन् तत्र परिरम्भमुखाय करोति कुसुमशयनीयम् ॥ सा वि० ४

बहति च शलितविलोचनबलभरमाननकमलमुदारम् ।

विभ्रुमिव विकटविभ्रुस्तुवन्तदलनगलितासुतधारम् ॥ सा वि० ५

मौदक्याकं निधानमिव करोति इदमात्मा मिरगादिति तुयेति मुक्तिर्लेशः ।
 अत्येकात्मकारः ॥ ३ ॥ कुसुमेति । सा कुसुमशयनीयं कुसुमशय्या करोति ।
 किंभूतं कुसुमशयनीयम् ? अन्तर्यामिनिविधासकलाकमनीयं बहुतरविधास-
 रमणीयम् । किमिव ? कुसुमविशिखसरत्नमनस्वमिव । किमर्थम् ? तत्र
 परिरम्भमुखाय । अन्तोऽपि सुलैषी मरमाचरति । दुर्कभभचदस्तेरावाहने
 आरोह दूषमाणा सा दुष्करं तलैव सरसाभ्यामवमाचरतीत्यर्थः । अन्तो-
 र्येकात्मकारः ॥ ४ ॥ बहतीति । सा आननकमलं बहति । किंभूतम् ?
 शलितविलोचनबलभरम् । शलितः लेशमलः विलोचनेन जलमरो यत्र । वा
 शलिते संभक्ते विलोचने जलभरेण यत्र । अथवा,—शलितविलोचनं दूष-
 ककरो मेघो यनेति पाठः । किमितिहं आननकमलम् ? ऊर्ध्वं मनोहरम् ।
 कमिव ? विभ्रुमिव । किंभूतं विभ्रुम् ? विकटा विकराका विभ्रुमुददन्ताकौर्द-
 लनेन पीडितेन गलितासुतधारा यस्मिन् । मनेन अवद्विरहेणानवरतं रुदत्या
 मुक्षामिन्नुकार्मि विमर्षीत्याद्यर्थः, अलितवर्णमभूदित्यर्थः । अन्तोपमाकारः

इदमात्मकं अत्यन्तमितं कमकिनीपनसमूहं वने कथं करोति । किमर्थमिव ? अविरलं
 नवा स्वादेवं निपतितो यो मदनसरः कामबाणस्तस्माद्भक्तवन्ताय भवती रक्ष-
 नायिव । तस्मा इदमेवं त्वं सर्वथा सिद्धिः, अन्तोऽविरतनिपतद्भक्तवन्तसरेले पीडा
 सा भूदिति पथिनीपत्रेले सबाह्विव सा करोतीति भावः । केचिन्तु—कीदृशं
 कर्म । अविरतनिपतितमदनसरावन्ताय सरङ्गनाय भवति संपद्यमानमिवेति
 व्याकुर्वन्ति । ‘अयनं रक्षणे प्रीतौ’ इति विश्वः ॥ ३ ॥ कुसुमेति । सा कुसुम-
 शयनीयं पुष्पशय्या करोति रचयति । कीदृशम् ? अन्तर्यामिनिविधासकलायां बहुतर-
 कीचाकलायां कमनीयं काकुलीयम् । न देवस्य गतिर्ज्ञातुं सक्रयते । को मेधाक-
 मलोऽय भवागायच्छतीत्याशयेन कुसुमशय्यामारचय्य लम्पार्गद्वज्रद्विरेकमिदं
 सिद्धयति भावः । किमिव करोति ? कुसुमविशिखः कमलाया ये सराः कुसुमश-
 यशास्तेषां तत्त्वं दृष्ट्वा तत्र तदलकं जलमिव । तत्र परिरम्भमुखाय तत्राभिज्ञान-
 ज्ञानमुखाग्राम्ये करोति । ‘तत्त्वं च शयनीये स्यात्तत्त्वं बुद्धफलमयो’ इति विश्वः ।
 एतैरितिः पदैर्योगाक्या प्रपञ्चवत्या कथिता । तत्रसर्वं प्रागेवोक्तम् ॥ ४ ॥
 बहतीति । सा तदारमानकमलं वेष्टं मुक्षार्थं बहति भारयति । कीदृशम् ?

विलिखति रहसि कुरङ्गमदेन भवन्तमसमप्रभृतम् ।

प्रणमति मकरमधो विनिधाय करे च सरं नवभृतम् ॥ सा वि० ६

ध्यानलयेन पुरः परिकल्प्य भवन्तमतीव दुरापम् ।

विलिखति हसति विपीदति रोदिति चञ्चलति मुञ्चति तापम् ॥ सा वि० ७

॥ ५ ॥ अपि च, - विलिखतीति । हे कृष्ण ! सा मत्स्यी रहसि एकान्तं कुरङ्गमदेन भवन्तं विलिखति । किदन्तं भवन्तम् ? असमसारभूतं कुसुम-सरतामापन्नम् । तस्मादेव दुर्लभत्वाद् राहकरवेन कुसुमसरोऽवस्थितिं वृत्ता । किं कृत्वा विलिखति ? करे नवभृतसं विनिधाय । अत्र भृतपुष्पभागेन वृत्तोऽप्युक्ता । अतस्तर्हि प्रणाम उचित एव । पीडाकरे कामे स्वरक्षाभंगमर्ह-प्रणामधोरपि युक्तत्वमेव । अयं च विरहिणीध्यापार उक्तः । तदुक्तं भरतेन—
‘देवतापूजनं कुर्याद्यादृक्किमुने बलिह । लिखेत्कान्तप्रतिकृतिं पादवेष्मक-
सारिकाः ॥ गणवेशावधिदिनं गीतं गायेतवृद्धितम् । एवंविधविभोदेन मन्त्रेकार्क-
विभोतिनी’ ॥ च पुनः अत्र बाह्यदेसे मकरं विनिधाय एवं सङ्कोपाङ्गकाम-
रूपं भवन्तं विनिधाय भा वृद्धेति प्रणमति । अत्र लिखित्वा प्रणमतीति वक्ष्ये
विरहिणो हि कृत्वाकृत्यः न भवन्तीति पीनःकुन्धेन चञ्चलं तत्र गच्छन्तीति
चोत्तमानेव । अत्रोपमासंकाशः ॥ ६ ॥ अपि च, - ध्यानलयेनेति । हे कृष्ण !
सा मत्स्यी भवन्तं विलिखति । किमिदं भवन्तम् ? अतीव दुरागं वृत्ती-
वशादिना दुरागं दुर्लभम् । किं कृत्वा विलिखति ? ध्यानकालेन ध्यानकामेव

अस्ति तस्माद्विभोक्त्याव तिर्यकप्रसारिते विभोचने नेत्रे एव बलधरौ नेत्रौ वञ्च-
सारसम् । अत्र निरन्तराभुवर्तिनेन नेत्रबोर्लक्षधरत्वेन निरुपमम् । अयिब !
विभुनिब । कीदृशं विभुम् ? विभुताः कस्या विभोक्ता ना ये विभुन्दुरस्य राक्षसै-
स्तात्पर्यं चान्धनं तस्माद्विभोता प्रसुताऽस्तस्य भास वञ्चसारसम् । अत्र
मुक्तस्य विभुता नेत्रवक्त्रस्य चामृतकारास्त्राक्षराक्षराक्षरार्थोष्मा बोम्बा । ‘विभुः
सुन्दरे प्रोच्ये विभुलक्षिकरासवोः’ इति शिबः । ‘तमस्तु राहु । तमस्तुः
सैविकेयो विभुन्दुरः’ इत्यमरः । इयं चोन्मादास्त्रा सप्तमवस्था । तदुक्तं
शृङ्गारसिलके—(१११) ‘दासः प्रोहोत्कम्पयद्वाक्केरनेरपि । व्यापारो
भावते यत्र स उन्मादः स्मृतो यथा ॥’ इति ॥ ५ ॥ किञ्च, विलिखतीति ।
रहस्येकान्ते कुरङ्गमदेन कस्तूर्या भवन्तं विलिखति । कीदृशम् ? असमसारभूतं धव-
कल्पिणं तत्र करे नवभृतं सरं निधाय तवावः आसनस्थाने मकरं निधाय
वृत्ता प्रणमति । कुसुमसरो मकरावाहनस्त्रमेतासीकवेन ‘भूतरूपपुष्पसरेण किमिति मां
संतापयति ?’ इति प्रणम्य त्वां वाक्य इति भावः ॥ ‘युक्तामिर्गमयः कस्तूरीगन्ध-
वेसरे’ इति दारावक्तिः ॥ ६ ॥ व्यरनेति । ध्यानं चिन्तनं तत्र यो समस्तस्वरसं

प्रतिपदमिदमपि निगदति माधव ! तव चरणे पतिताहम् ।

त्वयि विमुक्त्ये मयि सपत्ने सुधानिधिरपि तनुते तनुदाहम् ॥ सा वि० ८

पुरोऽग्रे परिहृत्य । लिङ्गित्वा च इहो मयेति हसति । आशेषादिकं न करो-
तीति निषीदति । तच्च कुर्वता नामः प्रेम्णा इदमपि न प्रपञ्चतीति रोषेति ।
इष्टावाप्तये नालं संतोष इति चक्षति । स्वात्मात्स्वत्वान्तरं गच्छति । पुनरागत्य
इहमेव वक्ष्यो भविष्यतीत्याशयेन तापं मुञ्चति इति । अत्र दीपकमर्थकारः ॥ ७ ॥

प्रतिपदमिति । हे माधव ! सा भक्तस्त्री प्रतिपदं प्रतिचरणान्वासं प्रतिस्वात्वं
वा इदमेव निगदति । ज्ञापारेणार्थे । इदमिति किम् ? अहं तव चरणे
निपतिता । सपत्ने मयि विद्यते त्वयि विमुक्त्ये सति सुधानिधिरपि सुधानि-
धानमपि तनुदाहं क्षीरदाहं तनुते । अथवा, सुधानिधिजन्योऽप्यतनुदाहं
कारतापं तनुते । अतनु मया स्वादिति च । ज्ञातिसमोक्तिरर्थकारः ॥ ८ ॥

सेनालीनादिशयेन दुराणं कुक्केन प्राप्यं भवन्तं पुरोऽग्रे परिहृत्य सा राधा विमुक्तये
'कठ ! इत्याकाशं यातिः सह क्वेवां कृतवानसि, तत्रैव गच्छ' इत्यामुस्वरं रोषेति ।
आत्मवत्प्रादागतोऽप्यसि निर्मलनाम्ने वेद पुनर्वाचीकृतुरागप्रकटनाम हसति । पञ्चा-
स्युरःस्त्रितोऽप्ययं मायाकिङ्कनादिना न संभाव्यतीति विषीदति विषादं प्राप्नोति । पुनः
कवचमयं वस्त्रं स्मारयति विषादं रोषेति । यतो नाविकर्मा नायकस्य पुरतो रोषं
चरनवशीकरणं जायत इति । तदुक्तम्—'कथितमुचितमर्थं रोषितो निमहेतु' इति ।
पञ्चमोदने तथोदासीन्यमालम्ब्य गच्छन्ती मानसमनुनेश्वरीत्यभिप्रायेण चक्षति
स्वानन्तरं गच्छति । पञ्चाग्रानेनैव तत्सप्तपरिहृत्यनया तापं मुञ्चति ।
मित्रमित्रिताम्यो बाधनं भावः । तदुक्ते वृक्षरूपके—(२।१९) 'कोपाद्बु-
धैर्मीलादेः संहरः किमकिञ्चितम्' इति । इयमप्युन्मादास्वतत्त्वा ।
मर्कटारथेह दीपकमिति । तदुक्तम् (कं. प्र. ३०।१०२)—'सैन क्रियाद्वा ग्रीपु
कारकस्येति दीपकम्' इति । अकार्यः—ग्रीपु क्रियाद्वा कारकस्य सैव
सहस्रदिशेन दीपकमिति ॥ ७ ॥ प्रतिपदमिति । प्रतिपदमित्यातवकन्ती
अहं एहं प्रतिपदं निगदति । हे माधव ! तव चरणेऽहं पतिता त्वयि विमुक्त्ये
निहिते सति सुधानिधिरसूतनिधिजन्योऽपि तनुदाहं मञ्जरीरस्यतापं तनुते
वितारयति । त्वं जाया तन्मया धवः खामी । चन्दनं समुद्रोत्पत्त्याजसन्नाः
सहोदर इति त्वयि निकटस्त्वये सति सपत्न्यापि ॥ किमपि न कर्तुं शक्नोति ।
त्वयि प्रतिकृते च सति स्वमणिमीतापमयं मयि सरन्मुधानिधिरपि मे तनुदाहं
तनुते इति 'माधव'श्वेन च्युतिताम् । सुधानिधेतापकारित्वं निरुद्धमिति

श्लो०-१ अत्र 'माधव'श्वेन वा कस्मीः, उक्तं चः खामी इतिरन्वयः।
वृक्ष इति राधायाः सौभाग्यं च्युतिता-दीपिका ।

श्रीजयदेवभणितमिदमधिकं यदि मनसा नदनीयम् ।
हरिभिरहाकुलवत्तव्युवतिसस्तीवचनं पठनीयम् ॥ सा वि० ॥ ९ ॥
आवासो विपिनाथते प्रियसस्तीमाहापि आलायते
तापोऽपि शसितेन दासदहनश्वालाकलापायते ।

श्रीजयदेवेति । हे वैष्णवाः ! इदं श्रीजयदेवभणितं यदि मनसाधिकं नदनी-
यमभिनेतव्यम् । 'मद' शब्देनात्र बाध्यकाभिनयमाधाव्यावृत्तमिच्छते विवक्षितः ।
अथवा,—नदनीयमिच्छासादनीयम्, रसनीयमिति यावत् । 'माञ्जरादयो रसे
सुख्यः' इति भरतीये । किञ्चुतमिदम् ? सजीमधिकृत्य वर्तमानम् । तर्हि
हरिभिरहाकुलवत्तव्युवतिसस्तीवचनं पठनीयम् । अथदेवभणि-
तिभिवसेष सारमित्यर्थः ॥ ९ ॥ 'प्रतिमपठकतालेन रामे येनाङ्गसंज्ञिते ।
पद्मातुर्पाशरैर्मुक्तः पद्मासंगमलक्षणा ॥ आकारोपविताकपगमकाकुलमिन्द्रः ।
आमोगाचेर्यैः पादैः प्रचुरैरतिप्रेतकः ॥ हरिचलनपूर्वोऽयमसोकपञ्चमः
स्मृतः ॥' इति हरिचलनभक्तोक्तपञ्चमनामाष्टमः प्रबन्धः ॥ ८ ॥ किं वचुना,
हृदयार्तिं मत्सङ्घाः स्वयदे त्वमि विपरीते धर्ममेव विपरीतमित्याह—आवास
इति । 'हन्त' इति शब्दे । हे माधव ! ता मत्सङ्घा स्वहिरहेण हरिणीरूपायते
रूपीरूपाभिवाचरति । स्वभावतो विरहेण राक्षसवर्णो मयस्येवेति तमाधिष्य कप-
मधिकृत्य हरिणीरूपेणोपमीयत इत्युक्तम् । कथमिति प्रश्ने हरिणीविशेषणेनाह—
आवासो विपिनाथते । हरिण्यः किल बने वसन्ति, तस्या मे सङ्घा आवासो
विपिनाथते । अत्र 'आवास' शब्देन निरुप उच्यते । प्रियसस्तीनां माहा भेतिः
आकाशयोः इत्यस्यो गमनाय तद्विषयकत्वात् । अथवा,—प्रियसस्तीवृत्ता माहापि

निरोचनामात्रमलक्षरः ॥ ८ ॥ श्रीजयदेवेति । जयदेवभणितं जयदेव-
भणितमतिप्रियं यदि मनसा नदनीयं नर्तितव्यं तदा इदं हरिभिरहेणाकुला
न्याकुला वा वत्तव्युवतिसस्ती या त्वी दूतीत्वेन प्रेषिता तस्या दहनं
पठनीयम् । इदं विरहोत्फुल्लितम् । नायिका । तन्महर्षिं नु प्राणोदोक्तम् ॥ ९ ॥ ता मा
मिना कुत्रापि न निर्हति अन्त इत्यत आह—आवास इति । तस्मात्स्वहिरहेणा-
वासो मन्दिरं विपिनाथतेऽरूपमिवाचरति । प्रियसस्तीनां मत्स्य पङ्क्तिरपि आला-
यते आनायवाचरति । यदा स्वहिरहेणः कासहिष्णुतया जीवितमपि त्यक्तं प्रचुर-
ममति तथा त्वमीभिर्नैवायत इति स्वच्छन्दस्यवहारप्रतिबन्धकतया अलम्पवाचर-
तीति भावः । अथ तापो विरहवृत्तितयातो निःशसितेन निःशसितेन दसदहन-
कालमा दासविशिखाया यः कलापः कृतः स इवाचरति । अपरोऽपि दास-
मिर्वाचुना प्रबन्धो भवतीति श्रुतिः । छपि हरिणीरूपायते हरिणीरूपाचरति ।
इह कष्टम् । कष्टम् ! कष्टमपि कापोपि दानमन्वयनमपि कष्टेऽपि यमापते

सा हि त्वद्विरहेण इत्थं हरिणीरूपावते ■ कथं

कन्दर्पोऽपि यथायते विरचयन्शार्दूलबिक्रीडितम् ॥ १० ॥

देशास्वरागैकतालीतालारम्भां गीयते । प्रबन्धः ॥ ९ ॥

स्तनविनिहितमपि हारमुवारम् ।

सा मनुषे कृततनुरेव भारम् ।

राधिका तव विरहे केशव ! ॥ भुवपदम् ॥ ९ ॥

आत्मवते । हरिणीवन्धनार्थं जालं शिप्यते तद्वदाचरति । अत्र च,—तापोऽपि देशतापोऽपि जलसेन निःकलितेन दावाग्निमालावलीकाचरति । एवं तस्या हरिणीत्वं निरूप्य जेदमभिनयमवाह—‘हा’ इति कहे । सा मत्स्यो कथं वर्तते । यतः कामोऽपि शार्दूलबिक्रीडितं विरचयन् यथायते भयं दृष्टाचरति । शार्दूलः किञ्च हरिणी इत्यादिशुद्धिः । अत्र च हरिणीवन्धनसमस्यास्त्वदिच्छापुराणोऽस्ति । निःशेदे श्रेष्ठवयसा पशुकुपस्येन हरिणीरूपमोक्षीमावहति । निःशेदेऽश्रेष्ठवति संचेलवपारणार्थः । वृत्तमपि शार्दूलबिक्रीडितम् । अत्र कुक्षीपमा । शिरोघातासम्भालंकारः ॥ १० ॥ इदानीं राधासकरी स्तन-
बिहिरहवेष्टितं देवे विनिवेदयति—पूर्वं भुवपदं व्याकथ्यते । राधिकेति । हे केशव ! राधिका तव विरहे वर्तते । मनुकम्पया राधा राधिका, कस्यां मनुकम्पया विधेहीत्यनुकम्पार्थेन घोष्यते । इति भ्रुवः ॥ विरहे वर्तमाणा राधा किं करोतीत्यपेक्षया पदानामारम्भः । स्तनविनिहितमिति । हे केशव ! सा कृततनुः स्तनविनिहितमभ्युदरं मनोहरं हारं मारमिव मनुषे कृतान्ता इवाचरति । किं कुर्वन् ! शार्दूलस्य व्याघ्रस्य बिक्रीडितं जोडो कुर्वन् । यथा हरिणी समन्वतः प्रसीतदावाग्निमालावलीकाव्याघ्रेण प्रायिता अये व्याघ्रवासे वितर्त पदवन्दी वृत्तदिसं चमिर्ते विस्फोकमासा कापि न निर्धृतिं लभते, तमेवमपि व्याघ्ररूपेण कामेन प्रायिता सखीपदावाघेषु कापि निर्धृतिं न लभत इति भावः । अत्र शार्दूलबिक्रीडितनामकं सन्दर्भ इत्यपि ध्वनितम् । अत्र प्रथमपदे श्रेष्ठावस्था कथिता । तत्रार्धं त्रुटं प्राह । रोषे चाहमी व्याघ्रवत्स्या कथिता । तदुक्तम्—‘असीदसंगमाभावाद्याभिः संताप्लसुणः । अत्र संतापनिःप्रासो वीर-
वस्तुनिवेदनम् ॥ नीतरी भावते प्रप्रे नेधते न एवोति च ॥’ इति । ‘शार्दूलो राजावान्तरे । व्याघ्रे च पशुमेवे च’ इति विश्वः ॥ १ ॥ पुनरपि व्याघ्ररूपम-
क्रीडामवस्थां संश्राम्य तां च गीतेन कथयति—स्तनोति । नीतस्यास्य देशाक-
रागः । रूपकताकः । नीतावस्तु—हे केशव ! तव विरहे सा राधिका मनुकम्पया राधा स्तनविनिहितमपि स्तनबोधपरं इतरसखीजनैर्वृतमभ्युदरमुत्तुङ्गं हारमतिमार्द-

पाठा०-१ ‘देशाग’ G., ‘देशाग’ B., P. २ “रतिभारम्” B.M.
३ ‘राधिका विरहे तव’ P., B.M., B.P.

दिप्य-१ सं त्रुटं, तलेहो विकृता केदः, सर्वेषां प्रकथनं स्वयैः ३ वं मनुषं
हृत्प्रीतवत् तदुपः, केदस्यासौ वक्ष केदः ३ श्वद्वयेन त्वरेरन्वृता प्रन्विनी मरुती
दुःखिता मरुति, स्वोपेष्टमिति ‘केदुव’ इति संनोवनेन ध्वनितम्-वीथिका ।

सरसमसृणमपि मलयजपङ्कम् ।

पश्यति विषमिव वपुषि वृक्षहम् ॥ राधिका० ॥ २ ॥

अस्तितपवनमनुपमपरिणाहम् ।

मदनदहनमिव बहसि सबाहम् ॥ राधिका० ॥ ३ ॥

दिशि दिशि किरति सञ्जलकणजालम् ।

मयननलिनमिव विगलितनालम् ॥ राधिका० ॥ ४ ॥

विरहाधिक्यात्कुसलमोहौतोऽपि भारोपसो भवति ॥ १ ॥ अपि च,—सर-
सेति । सा मत्स्यी वपुषि वर्तमाने मलयजपङ्कं स्पष्टं यथा स्वासवा
विषमिव पश्यति । किंचिदम् ? सरसमसृणमपि सरसं च वृक्षमसृणं च सरस-
मसृणं वृक्षस्यातिशयबोध्यमपि ॥ २ ॥ अपि च,—अस्तितेति । सा
मत्स्यी अस्तितपवनं मदनदहनमिव कलाप्रिमिव बहति । किंचूतम् ? सबाहं
बाहसहितम् । विरहेणान्तरापो विद्यते तेन सहितम् । किंचूतम् ? अनुप-
मपरिणाहम् ; मिःआसानामतिशीर्षत्वात् ॥ ३ ॥ अपि च,—दिशि दिशीति ।
सा राधा मयननलिनं दिशि दिशि किरति विक्षिपति । स्वहर्षनाकाङ्क्षयेति
शेषः । सञ्जलकणजालं सञ्जलकणसङ्घेन सह वर्तमानम् । उपेक्षते—
विगलितनालमिव विक्षिप्तं मयनं विगलेन नलिनेनोपमीयते । अथवाऽत्र
उपभूतत्वात्कमलकणसहितत्वादीनस्त्वाच्च विगलेन कमलेनोपमीयते ॥ ४ ॥

मदुते । तत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह—कुसलसज्जुरिति । एता तनुजं यस्याः सर-
॥ १ ॥ किंच,—सरसेति । मय्यजपङ्कं नन्दनपङ्कं वपुषि रेहे वृक्षं वृक्षसहितं
यथा स्वादेवं विषमिव पश्यति । कीदृशम् ? सरसमसृणमपि, आर्षिकवस-
नीत्यर्थः । 'पङ्कः कर्ममध्यमोः' इति शिवः । 'मसृणः कर्मसे विभ्ये' इति मेदिनी
॥ २ ॥ किंच,—अस्तितेति । सा अस्तितपवनं आसवायुं बहति पारयति ।
कीदृशम् ? अनुपमपरिणाहं उपमारहितः परिणाहो वैष्यं यस्य तारसम् । कसिम् ?
मदनदहनमिव कलाप्रिमिव । कीदृशम् ? सबाहं बाहसहितम् । 'परिणाहो विशालता'
इत्यमरः । एता शला व्याप्यवस्थां कथिता । तत्तद्वर्णं तु प्रागेवोक्तम् ॥ ३ ॥ दिशि
दिशीति । सा दिशि दिशि मयननलिनं नेत्रपद्मं किरति विपति । कीदृशम् ?
विगलितनालं विगलितकुटितो नाको दाको यस्य । पुनः कीदृशम् ? सञ्जलकण-
जालं सञ्जलकणजालैश्चञ्चलकणिकासमूहैः सहितम् । अत्र 'इव'शब्दो वाक्या-
न्तकारः । यत्र नेत्रस्य नलिनलेन निरूपणात्स्मिन्निर्गच्छं बोध्यम् । तेन जडता नवभ्य-
वस्था ध्वनिता । तदुक्तं रसार्णवसुधाकरे—'यत्र ध्यायति निःशब्दं वदता
आ प्रकीर्तिता । अत्र स्पर्शानमिहत्वं वैष्यं विचित्रावृत्ता ॥ मन्दीकावृत्तिः

त्यजति न पाणिदलेन कपोलम् ।

बाळशशिनमिव साममलोलम् ॥ राधिका० ॥ ५ ॥

नयनविषयमपि किंसकलवत्त्वम् ।

कलमसि विहितकुवाशविकल्पम् ॥ राधिका० ॥ ६ ॥

हरिरिति हरिरिति जपति सकामम् ।

विरहविहितमरणेव निशामम् ॥ राधिका० ॥ ७ ॥

त्यजतीति । सा राधा पाणिदलेन कपोलं न त्यजति; भिन्ना-
वशात् । किंयुक्तं कपोलम् ? अलोलम् । क ? शशिनम् । शशं हि विदोष-
विरहोद्वेगो भवति । कस्य ? बाळशशिनमिव । अलोलमिति बाळकशशो हि
साधे पाण्डुरनिःश्रीकम् भवति । कपोलस्य हस्योन्मात्साक्षितत्वाद्वाक्यशिनोपमा
॥ ५ ॥ अपि च,—नयनेति । सा राधा किंसकलवत्त्वं विहितकुवाशविकल्पं
कलयति । कुवाशमिव जायाति । किंयुक्तं वत्त्वम् ? नयनविषयमपि ।
अधुनियार्थं संसर्गे वा आन्तिर्भावते । नयनविषयेऽपि अमेनिर्निमित्तत्वात्-
वस्योत्सव्यातोपिहर्षो घोषते ॥ ६ ॥ अपि च,—हरिरिति । सा मत्सत्त्वी
निकाममतिप्रयेन सकामं सामिलायं यथा स्वाद्यया हरिरिति जपति स्वप्नात्
सूक्ष्मभावे । किंयुक्ता ? विरहविहितमरणेव विरहेण विहितं मरणं यस्याः
सा । अयोचदैव । मण्योऽपि विहितमरणो हरिरिति हरिरिति जपत्येव ॥ ७ ॥

सम्पन्निःप्रासकृतादयः ॥' इति ॥ ४ ॥ त्यजतीति । सा साधं संयासमये
पाणिदलेन कपोलं न त्यजति । कीदृशम् ? अलोलमचलम् । 'अहस्तु
वधाकर्षविशीले, तस्मिन्तु युगायमाना कथं नेतव्या ?' इति कपोलतले पाणिं कृत्वा
साधं चिन्तयतीति भावः । कस्य ? बाळशशिनमिव द्वितीयाचन्द्रमिव । कुवाशस्य
कृतकवत्त्वत्वेनार्धरश्म्यमात्मतया विरहपाण्डुतया मुखस्य द्वितीयाचन्द्रसाम्यम् ।
इत्यपि जडतावस्था ॥ ५ ॥ नयनेति । किं च, सा नयनविषयमपि अधुनोत्तरमपि
किंसकलवत्त्वं नयनविषयनीयं विहितो कुवाशवत्त्वस्यामेविकल्पः संसर्गो यत्र तादृकं
कलयति । अत्र किंसकलवत्त्वं तादृकतापेक्षयादिसमानधर्मदर्शनादस्मिन्संभवः ।
इयं बोद्धिभावस्था । तत्त्वज्ञं प्रणोदोक्तम् ॥ ६ ॥ हरिरिति । निशाम-
मतिप्रयेन हरिरिति हरिरिति जपति । केव ? विरहेण तद्विषयेण निष्ठादुमारम्भं
मरणं यथा सा । कथम् ? सकामं सामिलायं यथा स्वाद्य तथा । अमिलायादिषु
भवतनस्थालसीतासुपि स्वदौदासीन्यमाकुर्य मरणायमापि यत्सम्भवस्या अवश्यं
नित्यमेति निश्चित्य प्रपन्नानां केवहरणहरिरित्युच्यते इति को येन प्रवक्ष्य-

जीवयदेवभणितमिति गीतम् ।

सुखयतु केनपदमुपनीतम् ॥ राविका ० ॥ ८ ॥

सा रोमाञ्चति सीत्करोति विलपत्युत्कम्पते ताम्बसि

व्यायत्युद्धमति प्रसीलति पतत्युद्याति मूर्च्छत्यपि ।

अपि च,—जीवयदेवेति । जीवयदेवभणितं वर्णितं हरेः कृष्णस्य गीतं सुखयतु । मन्त्रमित्यन्वाहारः । किंतिहातं गीतम् ? केनचपदमुपनीतं प्रापितम् । इदं जीवयदेवभणितं हरिगीतं केनचपदं सुखयतु । केनचः पदं स्वानं यस्यासौ केनचपदः, तं केनचपदं वेण्वत् सुखयतु । किंभूतं गीतम् ? उपनीतम् ; उप समीपं गीतं मापितमिदं ; अत्र सात्राचतुष्पदी छन्दः । सर्वलोदभाक्तकारः ॥ ८ ॥ इदानीं मन्त्राक्षरं मानितमरणसंसनप्रियेण ताम्बसः प्ररोचयति—सोति । हे सर्वेद्यप्रतिम अभिनीकुमारतच्छाक ! पृथापत्तमुद्धरे पृथापतीमवस्थां प्राप्तपत्तमुद्धरे । पक्षे,—अतनुद्धरे महीति उद्धरे सति यदि प्रसीदसि ततः सा वरतनुः तव रसात् शुक्राराकिं न जीवेत् ? अपि ॥ जीवेदेव । अन्यथा चेन्न प्रसीदसि तदा भक्त एवाप्तकः मरणमसि, मरणहेतुत्वात्तमेव मरणमिति । नयवा,—हे सर्वेद्यप्रतिम अभिनीकुमारतुस्य वैत ! यदि प्रसीदसि ततश्च रसात्प्राप्तमिदं निष्प्रबोधभासा वरतनुर्न जीवेत् ? अपि तु जीवेदेव । अन्यथा भक्तको यमो नास्ति ? अपि तु यम एव । 'वरतनुः' इति हेतुगर्भं विशेषणम् । तेन सा तनुकूपेति कृष्ण-उद्धरणं जीवनीयेति तात्पर्यम् । सा राजा न केवलं बाह्यदृष्ट्या स्वयम्भुरजा, किंतु सारिभक्तभावेनापि स्वदायत्तजीवितेति दर्शयन्त्याह । तानेव सारिभक्ता-न्वावाग्निबुध्नोति—सा रोमाञ्चतीति । 'ताम्बः सोदोऽथ रोमाञ्चः सरमाज्ञेऽथ

सितपि जन्मम्यागस्य मे क्लेशं हरिष्यति, ना वार्यातु तवापि 'भन्वे वा मतिः सा गतिः' इति जन्मान्तरेऽपि च एव क्लेशो भूयादिति समित्वात् नन्मान्तरे विहाय हरिरित्येवं उपतीति भावः । विहितेत्यत्र 'मादिकस्मिन् कः कर्तृति च' (पा. ३।४।५१) इति का ॥ ७ ॥ जीवयदेवेति । इत्यमुना प्रकारेण अवदेदेन अभितमुच्चारितं सुखयतु । अर्थाच्छ्रेतुन्वावकांश्च । कीरसम् ? केनचपदमुपनीतम् ॥ ८ ॥ सा रोमाञ्चतीति । सा राजा रोमाञ्चति रोमाञ्चनमति प्रकुलपति । जन्ममतीत्यर्थः । यद्वा,—रोमाञ्चोऽस्या अस्तीत्यर्थो आदिवादप्रत्यये रोमाञ्चः सिद्ध इवाचरति रोमाञ्चयति । यद्वा,—रोमाञ्चत्वं लक्षणमा रोमाञ्चयतीत्यर्थः । तदा च ओजस्वीवाचरतीत्यादिबोमाञ्चयतीवाचरतीत्यर्थः । अनेनाभिप्रायः कथितः । सीत्करोति सीत्कारं करोति । अनेन चिन्तात्पृती कथिते । नय च सितपति, 'स यदः सुन्दरश्च' इत्यादिनायकतुणान्विशेषेणोपाकपति । अनेन शुण्कीर्तनमुक्तम् । अतस्त्वपि कथं विरहदुःखं सोदयमिति कम्पमुक्ता भवति । ताम्बसि स्वयां नीतः ८

पेतावत्पल्लववरे वरतनुर्जीवेन किं ते रसा-

स्त्वैवमप्रतिम ! प्रसीदसि चेदि तच्छोऽन्यथा ह्यसकः ॥ ९ ॥

पेपशुः । वैद्यक्ये मधुप्रकृषाविलम्बौ सारिका मताः । सा राधा रोमाञ्जलि । रोमाञ्जो विज्ञते बल स रोमाञ्जः, रोमाञ्जित इत्यर्थः, तद्वदाचरति रोमाञ्जलि । अकारोऽन्य मत्वर्थीयः । रोमाञ्जलीत्यादिना रोमाञ्ज उच्यते । शीत्करोतीति वैद्यक्यम्, मिलापस्तुतातिभ्याममु, उधातीति लिःसरति; उत्कम्पस्तुप्रमत्तिभ्यां पेपशुः, ताम्बसिना खेदः, ध्यापतिपततिभ्यां सन्मनः, पततीति वैपरीत्येन तपतिर्वैद्यक्ये योजनीयः । प्रसीकतिना सारभङ्गः, मूर्च्छतिना प्रलयः, इत्येवमहौ सारिका भावाः प्रवर्णिता भवन्ति । सन्मनस्तत्त्वमन्ताः सारिकाः । इवमन्तुम्—स्वयमारोपितमन्तस्तथा जीवनीयेति; अन्तया आहिततत्त्वमन्तमन्तं कृष्णमपीति भावः ॥ शार्दूलविश्रीकृतं वृत्तम् । अत्र शीपकर्मलकारः । विप्रसन्नभाक्त्वः शुद्धादौ रसः । अत्र पूर्वार्थेन स्वाविभावा उच्यते । तदुक्तम्—‘इतिहोसक’ शोकस्य शोभोस्तादौ भयं तथा । शुष्यस्याविकसनाः स्थाविभन्ताः प्रकीर्तिताः ॥’ इति । सारिकाञ्च पूर्वत एव उच्यते ॥ अहमित्याद्यनुकूलो नायको वक्षिणो वा । उत्कण्ठिता नायिका । सखी वृत्तीत्येव सहायिनी । लक्ष्मणम्—‘प्रकृषिकुसला पीरा गूढमन्त्रद्विषः । लक्ष्मणा विश्वा रासी बुधा मन्त्रिता लक्ष्मी । साकाङ्क्षराशिपारी च

स्रजति । ध्यापति त्वं ध्यानं करोति । एतैर्विशेषैस्त्वद्वेषावस्य कश्चित् । तद्वदति कीदृशित्वं निर्दिशती भवति । अनेन प्रकायः कथितः । प्रसीकति ध्यानकल्पिततदालिङ्गनादिबन्धुव्यक्तमन्त्रेण चतुर्वी निमीलयति । अनेनोन्मादः कथितः । पतति कर्त्तव्येन स्थावुरमशक्ततया भूमौ पतति । पश्चाद्भ्रमनया लं रज्ज्वा कवं कथमभ्युत्थति तदभ्युत्थनं करोति । अनेन व्याधिः कथितः । ततो मूर्च्छति मूर्च्छां प्राप्नोति । अनेन जडता कथिता । किन्वादीपकोऽयमलंकारः । लक्ष्मणमुक्तं प्रकृ । तनु जडतापर्वन्तावत्सा यदि जातैव तदा किमज्ञस्रोवेत्यत आह—
एतादृशीति । हे सर्वथावधिनीकुमारो उत्पत्तिम तत्त्वदृशः । एतादृशमतनुवरे के यदि प्रसीदसि तदा सा वरतनुः कम्पनीयेद्वा ते तव रज्ज्वृक्षारसारिका न जीवेत् । यदि तु जीवेद्देव । अन्यथा लं चेन्न प्रसीदसि तदा तदा ह्यसकरोऽपि स्यात्तत्राव इत्यर्थः । त्वप्रति मुक्तितायास्तस्या बहुमपारमन्त्रा हस्तवेद्येन सखीपु न्यवहारो भवति, सोऽपि तया स्यात्तत्र इत्यर्थः । अन्यथापि ज्वरे सति ज्वरी रोमाञ्जलि शीतादिना रोमाञ्जलिनाचरति । वेदनया शीतकृमात्सीत्कारं करोति । मोहाघादिकविद्वदति । उत्कम्पते कम्पबुद्धौ भवति । ताम्बसि विह्वलो भवति ।

पाठान्-१ ‘पेतावत्पल्लव’ B. २ ‘न वेत्यन्ते’ B. ३ ‘धाव-
न्तावा’ B.

सरानुरां देवदेवैश्चन्द्र ! त्वदङ्गसङ्गाभूतमात्रसाध्याम् ।.

निवृत्तबाधां कुरुषे न राधाभ्युपेन्द्र ! वज्रादपि दारुणोऽसि ॥ ९० ॥

कम्पर्पस्वरसंस्वरादुरेतनोराक्षर्यमस्याधिरं

चेतश्चन्दनचन्द्रमःकमलिनीचिन्तासु 'संताम्यति' ।

कार्यां वृत्तीहसिद्धये' ॥ ९ ॥ तदेव पूर्वमुचितवृत्तमुत्तामपति—स्यरेति । हे उपेन्द्र ! देवतवैद्यहृद्यं भविषीमुत्तमुत्तर ! ततोऽप्यत्रिकचिन्तितक । यदि त्वं पूर्वोक्तकृष्णां राधां निवृत्तबाधां निवृत्ता बाधा वस्यास्तां न कुरुषे तर्हि वज्रादपि दारुणोऽसि कठिनोऽसि । कठिनः कलु कथमपि न चिह्नतीति । चिन्तितं राधाम् ? सरानुराम् । पुनः किमुताम् ? रोगिणां चिन्तितं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—त्वदङ्गसङ्गाभूतमात्रसाध्याम् । ततोऽप्यत्रिकपासे बहुतरुण्ये च प्रयोगेने महाम्रो नाधसीदन्तीति । वृत्तमप्युपेन्द्रवत्ता ॥ १० ॥ ईदृशीमवस्थां प्राप्तापि स्वात्ममाकाङ्क्षयैव प्राप्तितीत्याह—कम्पर्पेति । हे माधव ! भवाम्बेतभिरं चन्दनचन्द्रमःकमलिनीचिन्तासु वसंताम्यति तदाभ्युपेन्द्र । चिन्तितं राधाः ? कम्पर्पस्वरसंस्वराकुल-

उपति वायुवेद्याद्यपि । मूर्च्छति मूर्च्छां प्राप्नोति । एतादृशतनुज्वरे महति क्षतिपातके ज्वरे कस्यापिस्वयैवप्रतिमस्य प्रसादेन रसप्रपारकावितो ज्वरी किं न जीवेत् ? अपि तु जीवेदेव । ननु क्षतिपातकज्वरे सहसा रसवर्ण निविद्धमिष्यत आह—अन्यथेति । अन्यप्रकारेण संक्षिताम्यपेण हृत्फलोऽपि वैद्यानां हृत्प्रक्रियाविशेषो 'हृत्पदी' इति श्लोके प्रसिद्ध सङ्गः । संक्षिताप्रक्रियोपचारे कृते विशेषभाते रसदानमुचितमिति भावः । कश्चित् 'ततोऽप्यत्रिकपासे' इति पाठः । तद्वान्यथा यदि न प्रतीदति क्षतबाधेक्षवाग्तयो व, अपि तु ज्वमेवान्तक इत्यर्थः । रोभाति । द्वितीयव्याख्याने किं प्रत्यये तज्ज्वेदेऽपि रूपं बोध्यम् । 'दसो गन्धे रसः स्वादे सिक्कादौ विषययोः । शृङ्गारसौ द्वे बीजै वेद्वासास्युगारदे' इति विश्वः ॥ ९ ॥ सरानुरामिति । हे देवतवैद्यहृद्य । देवतानां नौ वैद्यावधिनीकुमारौ तद्वद्बुध मनोज्ञ । सरानुरां मदनरुणां त्वदङ्गसङ्गा एव मदमृतं तस्मात्प्रसाध्याम् ॥ रां निवृत्तबाधां त्यक्तीतां न कुरुषे । अतो हेतोऽप्यत्रिकपासे दारुणोऽसि कठिनोऽसि । यतो वज्रसिद्धेन क्षिप्तमहसंघट्टं सध्यमयति, त्वं तु चिकेपे सत्येव व्यपयसीति वज्रापेक्षयापि दारुणत्वमिति

पाठा०-१ 'निवृत्तबाधाम्' B.M., ३, D., O. २ 'उपेन्द्रवत्ता' B.M., D., ३, O. ३ 'ज्वराकुलतनोः' B.P. ४ 'वसन्त्यति' D., O.

टिप्प०-१ ॥ सरानुरां चन्दनचन्द्रां राधां निवृत्तबाधां त्यक्तीतां न कुरुषे न करोति कदा तदोपेन्द्रवत्तादपि कठिनोऽसि ; कथं नो वज्रेण वृत्तं इत्यर्थस्तथा त्वं वज्रभा-मिति अग्निः—संप्रीथिनी ।

किंतु क्षान्तिवशेन शीतलतनुं त्वत्प्रेममेव त्रियं

प्यायन्ती रहसि स्थिता कथमपि क्षीणा क्षणं प्राप्तिरिति ॥११॥

क्षणमपि विरहः पुरा न सेहे

नयननिमीलनलिखया यथा ते ।

रागोर्मयनसेतवाकुलसरीरायाः । तापे सति शीतलतनुं कुरु माक्षीत्यामर्षम् । किंतु साध्यान्तरमपि । क्षान्तिवशेन क्षीणा रहस्येकान्ते स्थिता त्वामेवैकं त्रियं शीतलतनुं कथमपि प्यायन्ती क्षणं क्षणमात्रं प्राप्तिरिति जीवति । अत्र शीतलेषु द्वेषः, शीतलावपि जीवतीति विरोधालंकारः । अद्भुतश्च रसः । सार्धलक्षिकीर्तितं वृत्तम् ॥ ११ ॥ इदानीं त्वयागमनहेतुं मनसि स्थिरीकृत्य प्राप्तिशीत्याह—क्षणमिति । हे माधव ! यथा रागवत् पुरा ते विरहः क्षणमपि न सेहे न सोऽहः । किंभूतया ! नयननिमीलनलिखया नयननिमीलनेनापि लिखा सा यथा । अयद्वर्तमान्तरे निमिषेऽपि या पुःखं प्राप्नोति, असौ स्तमसं विरविरहेऽपि रसाच्छासां चूतशासां बिलोन्मथ, कथं ज्ञप्तिरिति प्राप्तिरिति तत्र ज्ञाने । किंविधां रसाच्छासां ? पुष्पितायां पुष्पिताग्रभागाम् ।

भावः । तपेन्त्रयज्ञानन्दः ॥ १० ॥ ननु क्षीतिपचारैरेव तनुज्वरशान्तिर्भविष्यतीति किं शयस्यत आह—कस्यर्पेति । अहो आश्वर्षम्, अस्माभेतवित्ता वन्दनचन्द्रमः कमलिनीचिन्तासु वन्दनचन्द्रवर्धनीयावार्तासपि सखीभिः किमभाषासु संताम्यति त्वानि प्राप्नोति । क्षीरदयाः ? कन्दर्पज्वरेण कामज्वरेण यः संज्वरः संतापस्तेनासुरतनो- दग्धवेद्यायाः । विरोधोऽयमलंकारः । तत्राज्ञानमुक्तं आह । नन्वेतावसे संतापे कथं जीवतीत्यत आह—किंस्थिति । हे एन प्रभो ! त्वामेकमेव त्रियं शीतलतनुं प्यायन्ती सती क्षणं प्राप्तिरिति जीवति । क्षीरदसी ? क्षणं रहसि स्थिता । पुनः क्षीरदसी ? उत्कान्तिवशा जलकान्तेः प्राणोत्कमनस्य वसरा आमासा । तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह—क्षीणा क्षरणादसिद्धवत् । तथा शीतलं चतस्रस्पर्शं प्यायन्ती संप्रति जीवतीति खया ज्ञप्तिरिति गन्तव्यं, पुनस्तस्या दर्शनमपि से दुर्लभं भवतीति भावः । 'संतापः संज्वरः समी' इत्यमरः । 'इनः सुखे वृषे यत्नी' इति विश्वः ॥ ११ ॥ ननु इदं कालं यथा जीवति, तस्मादपि जीवतीत्यत आह—क्षणमिति । अनया रागवत् ते विरहः पुरा तत्समदयायां क्षणमपि न सेहे न सोऽहः । क्षीरदस्या । नयननिमीलनलिखया निमेषत्वेन लिखया पुःखितया ।

पाठाः—१ 'किंतु क्षान्तिवशेन' P., G. 'किंतुक्षान्तिवशेन' BM., 'किंतु क्षान्तिवशेन' B. 'किंतुक्षान्तिवशेन' D. २ 'शीतलतनुं' D. ३ 'क्षणमपि क्षीणा क्षणं' BM., B. ४ 'इति श्रीगीतगोविन्दे चतुर्थः सर्गः' B. 'लिखयाऽनया ते' BM.

टिप्पणी—१ नन्वीहती सा कथं जीवति इत्यत आह—हे उत्कान्तिरसं सन्तप्रा- कोचनरस ! हे मित्रो ! किंतु त्वामेवैकं त्रियं रहसं प्यायन्ती क्षणं क्षणमात्रमपि जीवति । क्षीरदसी ? रहस्येकान्ते क्षणमपि लिखा—संजीविनी ।

असिति कथमसौ रसालक्षणां

चिरविरहेण विलोक्य पुष्पिताम्रम् ॥ १२ ॥

वृष्टिभ्याकुलगोकुलावनरसादुद्धृत्य गोवर्धनं

विभ्रल्लवणमाभिरधिकानन्दाभिरं पुष्पितः ।

अथ पुष्पिताम्रा चूषणाकथं वसन्तो कथ्यते । वसन्ते हि विरहिणो न जीवन्तीत्यत्राकृतम् । सा कथं अस्तितीति चिरविरहेऽपि रसालक्षणां विलोक्य । रसाको रससमूहो भवान्, तस्य आकां अस्तिकं समीपं तां विलोक्य । किमिदं आकां ? पुष्पिताम्रां पुष्पितं संवातपुष्पमग्रमुत्तर-
कालो यस्याः सा वाग् । तवान्तिकं लप्ते हृत्पिकाकृपा अस्ति । भवता,—
पुष्पिताम्रां चूषणाकां इष्ट्वा अस्तितीति मुक्तार्थः । एवंविधां चूषणाकां इष्ट्वा
आरम्भरज्जैरितगरीरः सोऽध्वर्युं मानेष्वापीति ॥ वृत्तमपि पुष्पिताम्रा
॥ १२ ॥ इदानीं 'मल्लकान्तालि च शाकामि प्रभन्ते' इति न्यायमाचरन्
कथितवित्ताम्—कुटीरिति । कंसद्विषः कुण्डल बाहुभेदतां भोतृणां भेदास्ति
तनोदु । किं कुर्यद् ? उद्धृत्य गोवर्धनं गिरिं विभ्रत् । कस्यात् ? वृष्टिभ्या-
कुलगोकुलावनरसात् । वृष्ट्या स्वाकुलं परोकुलं तस्य यद्वर्धनं शलनं दत्त
रसो रसो जीव्यं वा तस्यात् । पुनः किंमूलो बाहुः ? अल्लवणमाभिरगो-
पक्षन्मभिरधिकानन्दाभिरं पुष्पितः । पुनः किंमूलो बाहुः ? तद्वर्पिताभर-
तटीस्तिम्बुरमुद्राद्विषः । तामिष्णुमन्वार्पमर्पिता या मभरतटी तस्याः
स्तिम्बुरमुद्रयेव सोमितत्येनाद्विषः । दरमेक्षते—गोवर्धनोद्धरणलक्षणदात-
गर्भमेव सोमितः । किमिदं कंसद्विषः ? गोपतनोः गोपस्य तनुर्विद तनुर्वस्य
किमिति आम्ना नवनयोर्निमेषः स्यात् ? यतः क्षणोऽपि जगदीश्वरमुत्तारयित्वादर्शने
प्रत्यक्षो भवतीति चेदनुपपद्येति भावः । असौ रामा चिरविरहेण कथं अस्ति ।
जीवन्तीत्यर्थः । किं कस्या ? पुष्पिताम्रां पुष्पितोऽध्वर्युगो यस्यास्तादसीम् ।
रसालक्षणां चूषणाकां विलोक्य इष्ट्वा । अस्तितीत्यत्र 'वर्तमानसाधीप्ये वर्तमानवदा'
(पा. ३।१।१३१) इति लङ् । कुन्दोऽपि चेदं पुष्पिताम्राणामस्ति अस्ति ।
तत्रावर्णं वृत्तरत्नाकरे—'अयुजि नयुगरेष्ठो यकारो युजि च नको अरगतञ्च
पुष्पिताम्रा' इति ॥ १२ ॥ वृष्टिभ्याकुलेति । कंसद्विषः भीकृणस्य बाहुः
भवताः पुष्पभोः कल्याणानि भेदास्ति तनोदु विचारयन् । अन्योऽपि हस्तेनैव
वित्तितं प्रवण्यतीति बाहोः कर्तृत्वम् ; सामर्थ्यवचनाप्यत्र 'कंसद्विष' परो-

पाठा—१ 'चिरविरहेऽपि' B.P. २ 'वनवशात्' O., B.

टिप्पणी—१ पुष्पिताम्रास्ति । वसन्तप्रभेन कथमेव वसन्त इति अस्तिः
संजीविनी । २ गोवर्धनपर्वतमुद्धृत्य चिरं तस्यां निवसन् । कीदृशो बाहुः ?
अल्लवणमाभिरगोपसुन्दरीभिरधिकानन्दाभिराहर्षितपरो रसरतटी गोवर्धनोद्धरणसमये
च पुष्पितः—संजीविनी ।

दुर्पेणैव तवर्षिताधरतटीसिन्दूरमुद्राङ्कितो
 बाहुगोपतनोस्तनोस्तु भवता श्रेयांसि कंसद्विषः ॥१३॥
 इति श्रीशिवदेवकृतौ श्रीगीतगोविन्दे^१ शिखमधुसूदनो
 नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

सः गोपवेषलोचनः । अत्राङ्कितो रसः । उत्प्रेक्षोपमे भङ्गकृती । शार्दूल-
 चिह्नविधौ कृतम् ॥ १३ ॥

“साकल्यघ्नीः स्मृतो रागकाको निःसारसंज्ञकः ।
 बाभोवकारनामाङ्गपदतन्त्रेण सन्ततिः ॥
 सतः पाटीः पदानि स्युः पञ्चधाणि रसोऽत्र यः ।
 सङ्घातो बाहुवेषश्च क्रीडनं रासकादिभिः ॥
 सन्दोऽपि रासको ज्ञेयं स्नेहसा वा कृतं भवेत् ।
 शिखमधुसूदनोऽयं रासावलयनामकः ।
 प्रबन्धः कृषिबीजप्रौ प्रबद्धः प्रीत्यै हरेः ॥

इति शिखमधुसूदनरासावलयनामा नवमः प्रबन्धः ।^२ इत्ययं नवम-
 प्रबन्धस्य टीकासौ श्रेयः ॥

एकस्मादनुनयम्विधियस्यस्त्रीकाररक्षोऽपरः
 स्फूर्जद्गुर्जरध्वरनामकजमप्रोदमित्ताकम्बरः ।
 हृत्पद्माङ्कवमूढकोषजविधौ सर्गस्तृतीयः कृत-
 स्तुभ्यः कुम्भमहीभूदात्र विद्युतौ श्रीगीतगोविन्दतः ॥

इति श्रीरघुपतिमुक्तिस्वककल्पितपितृकुलविमुक्तिदेव श्रीविमलकृष्णपतिश्री
 विरचिते गीतगोविन्दविभरणे शिखमधुसूदनो नाम चतुर्थः सर्गः ॥

बाहुतन्त्रं । कथं ? तस्य गोपतनोः परमोदारधीयोपराजकुलोत्पन्नस्य बाहुत्वं
 दर्शयति—सङ्कृत्य गोवर्धनगिरिं विभ्रतः । कुतः ? कृष्ण व्याकुलं यत्रोक्तं तस्य
 यद्दर्शनं पालनं तत्र रसो रासो वीर्यं वा सम्भातः । कथंभूतो बाहुः ? कालवलयमा-
 भिर्यद्विषयाभिरधिकारान्वाभिरंशुवितः । पुनः कीदृशः ? दुर्पेण सीमागमनेन
 रात्रिमुञ्जनाथमर्पिता वा अधरतटी तस्याः सिन्दूरपराजमुद्रायाभिरङ्कितचिह्नितः ।
 शार्दूलचिह्नविधौ कृतम् ॥ १३ ॥

क सर्वसाधारणविचारबाहुरी क अस्मदीयस्यसौर्दिनमयः ।
 तस्यापि कुम्भसमणोत्सवो कम्पद्विबाहुमस्यान्यवसावस्यः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशंकरमिश्रविरचितया श्रीकृष्णनाथकविरचितायां
 गीतगोविन्दटीकायां रसमन्त्रार्थिकमायां चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

१ ‘दुर्पेणैव’. Q., B., D. २ ‘महाकाव्ये’ D.

टिप्पणी—१ दुर्पेण कन्दर्पदुर्पेणैव अभिरपिता वया अवरतस्य पत्र सिन्दूरस्य
 मुद्राः सिन्दूरचिह्नानि चैरङ्कितः, अवरकोटिनभारत्समोच्चनिष्काक्षित इत्यर्थः । तथा
 श्रीराधाऽनुसयेन चिह्नित इति वा सङ्क्षेपे—संजीविनी ।

पञ्चमः सर्गः

—सा का कृपुणरीका साः—

अहमिह निवसामि याहि राधा-

मनुनय मङ्गलनेन चानयेयाः ।

इति मधुरिपुणा सखी नियुक्ता

स्वयमिदमेव पुनर्जगाद् राधाम् ॥ १ ॥

देहीवराकीरागेण रूपकतालेन गीयते ॥ प्रबन्धः १०

वहति मलयसमीरे मवनमुपनिधाय ।

स्फुटति कुसुमनिकरे विरहिद्वयदलनाय ॥ १ ॥

सद विरहे वनमाली सखि ! सीदति ॥ ध्रुवपदम् ॥

पुरिमिह पालयिताकिलभुवं कुम्भनरेशो नखा सिद्धम् ।

गायति धातुं रसिकानृपे जयदेवोदितं सावो वृत्तम् ॥

इदानीं सखीनिवेदितो माधवसदमिमुक्षीभूव तदाभवत्तत्र सखीं
प्रदित्वाद् अयमिति । सेवकप्राहारम् । या पूर्व प्रदित्वा राधया सखी
सैव स्वयमेव पुनः राधामेव वक्ष्यमाणं जगाद् । किंभूता सखी ? मधुरिपुणा
इति नियुक्ता इत्यादिषा । इतीति किम् ? अहमिह यमुनाकुले निवसामि ।
'माधवतामिष्यति तावत्प्रीत्यां करिष्ये' इति । त्वं याहि, मङ्गलनेन राधा-
मनुनय, मनुनीय च आनयेयाः । पुनरित्याहुतम् ॥ १ ॥ तदेव
वक्ष्यमाणम्—मन्नाभिसारिका नाविका वर्णनीयाः, 'संस्कृताप्याहुतमिह
तयोऽर्थज्ञसमावपम् । ततः प्रियतरा वेद्यः सखीतन्नाभिसारिका' इति
भरतः ॥ पञ्चमस्तुकं भरतेन—'कथां हित्वा समाकुंठा यौवनेन मयेषु
था । अभिसारगतं कामं कीर्तिता साभिसारिका ॥' अत्र पूर्वं 'तव विरहे'
इति श्रुतः । नम पदमि । वहतीति । क सति ? मवनमुपनिधाय मवनस्य
स्फुटमुत्पाद्य मलयसमीरे वहति सखि । पुनः क सति ? विरहिद्वयदलनाय

अहमिति । मधुरिपुणा इति 'मयप्रकारेण नियुक्त आसता सखी स्वयमेवताले
राधा वक्ष्यमाणं जगादोवाच । इति किम् ? त्वं राधा याहि मङ्गलनेन तामनु-
नय । कृतापरान्तं मया साक्षादकुंठं न जगते, अतो माधवेनैवमेवमुक्तमित्युक्तं
सामनुवेयेति भावः । सा च मन्दितकमान्वेषां आनय । ननु कुत्र मयानेया इत्यत
वाच—अहमिह निवसामि, इहैव कुलेऽर्धं तां प्रवीक्ष्यमानमितिहामीत्यर्थः ॥ १ ॥
यत्तत्सखी जगाद् तदेव नीतेन कथयति—वहतीति । नीतस्यास्य देहीवराकी-

पाठा०-१ 'वराकीरागे रूपकताले' B.

टिप्प०-१ 'निनीदयन्ती दधितं धुकेली सुकृष्टां चामरचालनेन । कर्णे दधाना
सुपुण्ड्रकं वरान्वेयं कथिता वराकी ॥' इति वराकीरामकृष्णम्—पाठ० ।

दहति शिशिरमयूखे मरणमशुकरोति ।

पतति मदनविक्षिप्ते विळपति विकलतरोऽति । तव वि० ॥ २ ॥

ध्वनति मधुपसमूहे श्रवणमपि रधाति ।

मनसि कलितविरहे निशि निशि हलमुपयाति । तव वि० ॥ ३ ॥

धसति विपिनविताने लजति कलितधाम ।

लुठति धरणिश्रवणे बहु विळपति तव नाम । तव वि० ॥ ४ ॥

कुसुमनिकरे लुठति सति विकसति सति ॥ १ ॥ अपि च,—दहतीति ।

शिशिरमयूखे हिमरश्मौ दहति सति मरणमशुकरोति मृतकल्पो भवति ।

तव दहं मदनविक्षिप्ते पतति सति विकलतरोऽतिशयेन विकलः सन्नतलीव

विळपति ॥ २ ॥ अपि च,—ध्वनतीति । मधुपसमूहे ध्वनति सति मरणम-

पि रधाति आभ्यासयति । निशि निशि प्रतिरात्रौ मनसि कलितविरहे

सति हरिति रुचं पीडामुपयाति प्राप्नोति ॥ ३ ॥ अपि च,—

धसतीति । विपिनविताने वनविकारे चण्डसियकद्वे वने वसति संतिष्ठते ।

लज्जितेन कलितं मनोहरमपि धाम लजति । पुनः किं करोति ? धरणिश्रवणे

रानो रुक्मताडः । ताकलश्रवणमुक्तं शब्दः । गीतार्थस्तु—हे सखि ! वनमासी

कुम्भः पीयति । क सति ! मलयसमीरे मलयसंनिधवाते वहति, कुसु-

मनिकरे पुष्पसमूहे विरहिणा हृदयदलनाय विदारणाय स्फुटति विकसति

सति । किं कृता ! मदनं काममुपनिषाद्य समीपवर्तिनं कुरु । तथा च कुसुमनि-

करोरेव वायुसंनिहितेन कामेन विरहिणा हृदयं विदारणीयमिति भावः ॥ १ ॥

किं च, दहतीति । शिशिरमयूखे हिमनिकरे दहति सति मरणं मरणमवस्थामशु-

करोति । मरणमवस्थामां आहती मूर्च्छाविकृता चेष्टा वा लीकरोति । अथ च,—

मदनविक्षिप्ते कामबले पतति सति विकलतरोऽतिविह्वलतरोऽति विह्वल्यतिशयेन

विलापं करोति ॥ २ ॥ किं च ध्वनतीति । मधुपसमूहे मरणसमूहे ध्वनति

गुह्यति सति श्रवणं श्रोत्रं हलाभ्यामपि रधाति श्रवयति । अथ च,—निशि निशि

प्रतिरात्रौ चित्ते रुचं पीडामुपयाति प्राप्नोति । कीदृशे मनसि ? कलित उद्धतो

विरहो यव ताडते ॥ ३ ॥ किं च, धसतीति । स विपिनविताने वनविकारे

वसति तिष्ठति । कलितं मनोहरं धाम मन्दिरं लजति । 'धाम देहे एहे रश्मौ

स्थाने जन्मप्रयागयोः' इति शिष्यः । किं च, स धरणीश्रवणे भुसन्मयां लुठति ।

तव नाम 'हे श्रवणेक्षी, हे श्रिये, हे राज्ये' इत्येव बहु वारे वारं विळपति विषे-

पाठा०-१ 'कलितविरहे' (=संजीवनिधोनाम्नौ) B., D., E. 'कलित-
विरहे' P., G.

टिप्प०-१ कलितं सुन्दरं धाम गृहं लजति । वैताडकस्य लज्जितस्य सुकलेस इति
शब्दः । 'अयं शब्दवाच्यान्तरान् लज्जतीति शब्दः—संजीवनी ।

भणति कविजयदेवे विरहविरसितेन ।

मनसि रमसविभवे हरिरुदयतु सुकृतेन । तव वि० ॥ ५ ॥

पूर्वं यत्र समं त्वया रतिपतेरसादिताः सिद्धय-

स्तसिमेव निकृञ्जमन्मथमहातीर्थे पुनर्मोघयः ।

तत्र नाम कृत्वा परिदेवनं करोति ॥ ४ ॥ अपि च,—अप्यतीति ।
कविजयदेवे भणति तस्मि विरहविरसितेन विषोऽविरसितेन रमसविभवे
असादसंयमे मनसि । अर्थात्तत्र सुकृतेन हरिरुदयतु त्वयं प्राप्नोतु
तत्र मनसि हरिरुदयतो वसतु ॥ ५ ॥ अत्र वाच्यवैभक्तिः सङ्गीतराशिः—‘मिः-सा-
रसाक्षरमितो रागे केदारसंग्रहे । कविनामाद्विह्वलपदादितिः स्वल्पतरैश्चितः ॥
ततः पद्यं विह्वलं स्रोह्यासते अगतीयते । इत्थं हरिसमुदयागदहपदसंयुक्तः ॥
प्रबन्धः प्रथिमीमर्जा हरिभक्त्या चर्चितः ॥’ इति हरिसमुदयागदहपदव्यासा
इत्यर्थः प्रबन्धः ॥ १० ॥ इदानीं स्वल्पेन मोघयमनोऽस्तीति तां राधां मगु-
णीकरोति—पूर्वं यथेति । हे राधे ! माधवस्यसिमेव निकृञ्जमन्मथमहातीर्थे
भूयो बाहुल्येन पुनरपि त्वत्कुचकुम्भपरिरम्भस्य मोघयमन्मथं वाप्स्यति । त्वत्कुच-
योर्निर्भरो यः परिरम्भः स एवास्त्वमिदं तत्तीर्थादसृष्टं जकम् । जकं हि
कुम्भेनैव प्राप्यं भवतीत्युक्तिर्येषः । किं कुर्वन् ? अतिसमनवरत्नं त्वां प्याप्य-
वेकाकारमन्त्रावलीं जपन् । एकान्तभ्याजजपाभ्यां हि देवतामृतो आगतः पुरः
स्फुरत्येव । तस्मिन्निति कश्चित् ? यत्र निकृञ्जमन्मथमहातीर्थे कामतीर्थे पूर्वं
‘रतिपतेः कायस्य स्वयोरलक्षिताह्वयेन मसञ्जयां कम्पाः सिद्धयः समं
समकालमविक्रम्येनैव प्राप्ताः । ‘रतिपतेः’ इत्यत्र कामस्याभिलषितमेति वक्ष्ये
नेन जल्पति ॥ ४ ॥ अप्यतीति । धीजयदेवकनो भणति कथयति सति
कृतकृत्यं पुन्यं जप्तं तेन मनसि । अर्थात्तावतां शुभतां च हरिः कुम्भं त्वव-
सादिर्भवतु । कीदृशे मनसि ? रमसस्य कृष्णकीर्तनविषयोत्साहस्य विभवः प्राप्नुवै
यत्र तादृशे हरिविरहविरसितेन विलासेनोपलक्षिते । वस्तुगत्या तस्य अत्यन्त-
र्वात्किमप्यतया न केनापि सह विभक्त्यः, अपि तु लीलायां तस्य विरहविरासमात्रमिति
भावः । विरहविरसितेत्यत्र ‘कर्तृकरमयोः’ (पा. १।३।१८) इति सूत्रेण दृष्टीया
॥ ५ ॥ ॥ १० ॥ पुनः कृष्णस्य राधासिखिणीमुत्कृष्टं शोकेनाह—पूर्वमिति ।
हे शक्ति ! माधवः कृष्णे भूयस्त्वयीवो हो कुम्भाद्विभक्त्यो कनो तयोर्निर्भरं गात्रं
यः परिरम्भ आदिह्यनं तवेवाभूतं मोघयं वाप्स्यति । सामानन्दसन्दोहाविर्भा-
जकलेन तत्कुचकुम्भपरिरम्भस्य मोघत्येन निकृञ्जम् । वेदाग्निनां मग्नतां
च मये परमानन्दाभासेनैव मोघसात् । किं कुर्वन् ? तस्मिन्नेव निकृञ्जकमे सन्ध-
यस्य अमस्याधिष्ठानभूते महातीर्थेऽनित्यं विरम्यतरे सामेवैहदेवतां प्यापन् ।
तवीवात्मपाल एव मन्त्राक्षेपामेधावलीं पठन् । महातीर्थे हेतुपर्मं विदेव-
नाह—पूर्वमिति । पूर्वं पुरा यत्र त्वया सह रतिपतेः कर्मस्य सुखवालिङ्गना-

ध्यायंस्त्वामभिज्ञं अपन्नपि तवैवात्मापमन्नावली

भूयस्त्वत्कुचकुम्भनिर्भरपरीरम्भानृतं वाञ्छति ॥ ९ ॥

गुर्जरीरागेण एकतालीतालैः गीयते ॥ प्रचन्धः ॥ ११ ॥

रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोहरैवेयम् ।

न कुद नितम्बिनि ! गमनविलम्बनमनुसर तं हृदयेभ्यम् ॥ १॥

‘रति’प्रद्वर्णं तस्यामतिप्रपितामहीत्युपादानार्थम् । अथवा,—रतिपतेः कामात्मया सहामभूतया सर्वं सिद्धय आसादिताः । तदाहये पुनः सहामभूता स्वामेव वाञ्छति । अथ च धनं निकुञ्जादी कामपूरकतीर्थे येन यस्मादितद्विरासा स तमेव ध्यायन्नपि निर्भरपरीरम्भानृतं मोक्षे वाञ्छतीत्युक्तिरसः । शार्ङ्गलक्षि-
कीकृतं कृतम् । अथ काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ २ ॥ लांभकं तमभिमुक्तमसि-
सर्तुं राधो स्वरवति ॥ तत्र पूर्वं ध्रुवपदं ध्यायिते—धीरसमीर इति ।
इति पदार्थपाठः कुत्रचित् । गोपीपीनपमोभरमवैभवलेन करधुल्लेनाह
हृत्पथः । ‘आत्मः शालिनी विक्रयतः’ । हे राधे ! यमुनातीरे वने । यमुना-
तीरविषये वने । अथवा,—वेतसवने वनमास्त्रे श्रीकृष्णो वसति । किमुते वने ?
धीरसमीरि मन्दवायुनि । एतेन वायोक्षेपिभ्यमुक्तम् । तस्याश्च स्थानेनोत्कण्ठ
वतिता । इति ध्रुवः ॥ रतिसुखेति । हे नितम्बिनि ! तं वनमालिगमनुसर ।
गमनविलम्बनमभिसाराय काळातिक्रमं न कुद, नितम्बिनी हि हृदयितम्ब-
दिक्वाः सिद्धय आसादिता माधवेन प्राप्ताः । तथा इति हि कामिस्तत्फलप्रदत्वेन
महातीर्थे तदपि बोध्यम् । अन्योऽपि साधको मोक्षममृतं वाञ्छन् यत्र सिद्धिं पूर्व
प्राप्नोति तत्रैव सिद्धिनिकुञ्जादिमहातीर्थे कस्याश्चिदेवताया मन्त्रावलीं अपति, तमेव
देवतां ध्यायति । अथ ‘आवली’पदोपादानान्मालामन्त्रमस्य प्रतिपादितम् ।
तत्रयोजनं च सिद्धसुखलादिकगन्धनादिशोधनंमन्त्रेणैव फलसामर्थ्यं प्रतिपादि-
तम् । तदुक्तं योगरत्नावल्याम्—‘सुप्ते प्राप्ते स्त्रिया दत्ते मालामन्त्रे तवैव च ।
वैविधेयु च सर्वेषु सिद्धादीर्षव शोधयेत् ॥’ इति । निकुञ्जादिमहातीर्थे मन्त्रादि
अपमन्नदिति फलसिद्धिर्भवतीति भवितम् । तदुक्तं मत्स्यपुराणम्—‘शुद्धोद्भवना-
यमनवीनगमुत्तम्ये । शमीये वा गुरोस्तस्य सिद्धिः स्यादुत्तरोत्तरा’ इति । ‘शुक्तिः
कैवल्यनिर्वाणभेदोनिःशेषप्रानृतम्’ इत्यमरः ॥ १॥ किञ्चित्प्रसादोन्मुक्तौ राधो विगेन
गमनाय तरवितुमाह—रतिसुखेति । गीतस्यास्य गुर्जरीरागः एकतालीतालः ।

पाठा ०-१ ‘नाममन्त्रावलीम्’ B., ‘अपकिह तवैवात्मापम’ B. २ ‘हृ-
दयम्’ RP., P.

टिप्पणी—[तामेव नाम्नामिह वीर्वेऽनिर्वा निरन्तरं तवत्तया मम मन्त्राः परमा-
धिकप्रदा मन्त्रालोक्यावली परम्परा जपधर्तव्यम् तामिहमेवतेनावर्तयन् इति केच-
नोच्यः धृष्टिः । सत्यवैविध्यलंकारः—सर्वोपनिदी ।

धीरसमीरे यमुनातीरे वसति बने वनमाली ।

गोपीपीनपयोधरमर्दनचञ्चलकरयुगशाली ॥ वृक्षपत्रम् ॥

शामसमेतं वृक्षमेतं वादयते मृदुवेषुम् ।

बहु मनुतेऽर्तु ते वनुसङ्गतपवनचलितमपि रेणुम् । धीर० ॥ २ ॥

स्वाचलितं न शक्नोतीति तं त्वरयति । किंभूतम् ? अभिसारे संकेतस्थाने
यत्तम् । किंभूतेऽभिसारे ? रतिसुखसारे रतिसौख्यप्रधाने । किंभूतं तम् ?
मदनपराकामवन्मनोहरवेषम् । पुनः किंभूतम् ? वृक्षपत्रं मनस ईक्षम् । तत्र
मनसङ्गधीनमित्यर्थः । अथवा,—वृक्षपत्रे वटीमानं च वनमालिनमिति बोध्यम् ।
किंभूतम् ? आधुरेयेदमितिसुखसुखेनुत्वात्समेतम् ॥ १ ॥ अपि च,—नामस-
मेतमिति । हे राधे ! त्वहिर्यदुपेणुं कोमलवर्णी वादयते । वृद्धिति क्रिया-
विशेषकं वा । कथम् ? नामसमेतं यथा स्वाकथा च नामाक्षरसंयुक्तं वृक्ष-
संकेतं यथा स्वाकथा च । पुनश्च तत्र तनुः शरीरं शरीरसंगतपवनचलितं

पीतार्चस्तु—हे मितम्बिनि प्रकटयितुमर्हसि । वृक्षपत्रं कृष्णमनुसर पश्य ।
मनमिदम्बन्तं गतने कालक्षेपं वा वृक्ष । कीदृशं तम् ? अभिसारेऽभिसारस्थाने
गतं प्राप्तम् । कीदृशेऽभिसारे ? रतिसुखस्य सारमुत्कृष्टफलं यत्र स्थाते । पुनः
कीदृशम् ? मदनस्य कामस्य मनोहरचित्तहरणक्षमो वैभो यस्य तम् । 'आकल्प-
वैभो नेपथ्यं' इत्यमरः । 'वैभो वैभवाद्दे प्रोक्तो नेपथ्ये एवमात्रके' इति विश्वः
॥ १ ॥ अभिसारस्थलमेवाह—धीरसमीर इति । यमुनातीरे बने वनमाली
वनमाल्यवल्ली कृष्णो वसति । कीदृशो बने ? धीरो मन्दः धनीरो वासुर्यत्र तादृशे ।
अत्र 'धीरे' इति पदेन वायोर्मन्त्रस्य, 'यमुनातीर' इत्यनेन सौख्यं, 'बने' इत्यनेन
सौमन्यमुच्यते । कीदृशो वनमाली ? गोपीनां पीनपयोधरमर्दनेन वनमाल्यं
वत्करयुगं तेन धासते कोमल इति तथा । पाठाभेदे तु गोपीपीनपयोधरपरिसरं
संज्ञकत्वात्प्रान्तस्य मर्दनं यत्करयुगं वृक्षयुगलं तेन चलितं सोभितं वीर्यं यथा
तादृशः । 'समीरसादृतमरुजगत्प्राणसमीरणः' इत्यमरः । 'धीरः पण्डितमन्युयोः'
इति परमिः ॥ इति ध्रुवः ॥ अत्र मद्रूपे न प्रलेपि तदा कृष्णेन वाद्यमानं
वैष्णवेष्टाकर्णयेत्याह—नामसमेतमिति । नामसमेतं स्वनामाक्षरसहितं यथा
स्वादेवं मृदुमेणुं वादयते । हे राधे, प्रागेधरि, हे वृन्दरि ! इत्येवं कृष्णेन
वाद्यमानमेतः स्वर आभिर्भवशील्यर्थः । कीदृशं वेणुम् ? वृक्षसंकेतं यथा य-
मवा वेणुर्वापद्ये तथा तत्र त्वं सदा नयेत्यर्थः । यद्वा,—यथा वृक्षे यः संकेतस्तं
स्वनामसमेतं स्वनामक्षरसहितं वैष्णुं वादयते । अहमेतस्मिन्निष्ठोऽस्मि
राधे ! स्मरितमेहीति कृष्णेन वाद्यमानो वैष्णुर्वादीत्यर्थः । किं च नन्विषि

पतति पतत्रे विचलति पत्रे सङ्कितमवधुपधानम् ।

रचयति शयनं स्रक्कितनवनं पश्यति तव पन्थानम् । धीर० ॥ ३ ॥

मुक्तरमधीरं लब्ध मञ्जीरं रिपुमिव केलिसुलोढम् ।

चल ससि ! कुञ्जं सतिमिरपुल्लं शीलय नीलनिबोढम् । धीर० ॥ ४ ॥

रेलुमपि बहु मण्डते । कथम् ? अतस्तु जनस्यं यथा भवति यथा ॥ २ ॥ अपि च,—पततीति । हे राधे ! इति शयनं रचयति । तव पन्थानं पश्यति । कथम् ? स्रक्कितनवनं यथा भवति यथा । किंमूर्तं पन्थानम् ? साङ्कित-मवधुपधानम् । साङ्कितं भवत्या उपधानमङ्गमो पञ्चिकात् । क सति ? पतत्रे पक्षिपत्रे पतति सति । पुनः क सति ? पत्रे वृक्षपत्रे विचलति सति ॥ ३ ॥ अपि च,—मुक्तरमिति । हे सति राधे ! कुञ्जं चल । अभिसारो-मुक्तरां सामर्थ्यं सिद्धयति—मञ्जीरं नूपुरं लज्ज । किंमूर्तं मञ्जीरम् ? अधीर-मञ्जम् । अत एव मुक्तरं वाचाळमभिसारोचितं न जानाति । अथवा,—साप्तेतन्मञ्जीरस्य मुक्तरत्वं यतो निमित्तनैमित्तिकं, कुञ्जो मञ्जीरमवाचिञ्जल इत्यर्थः । पुनः किंमूर्तम् ? केलौ कीडायां सुलोकमतिकोकम् । अत एव रिपुमिव । अपि च,—नीलनिबोढं नीलं रक्तकण्ठं पल्लं शीलय परिधेहि ।

संबोधने । ये तनुसंगतस्त्वत्प्राप्तवन्दी यः पश्यते, तमुल्लेखं चक्षितमागतमपि रेणुं मूर्ध्नि बहु मनुतेऽधिकं यथा स्वादेभमाधीयते । अयं रेणुर्ध्वो बलवत्तद्विना मरुता स्पृश्यते, अहमपि यन्मो बलेन रजसा स्पृश्ये इत्येवं बहु मनुत इति भावः । 'रेणुर्ध्वोः किर्यां मूर्ध्निः' इत्यमरः ॥ २ ॥ किं च,—पततीति । स कण्यः शयनं शय्यां रचयति । कथम् ? यथा पतत्रिणि पक्षिणि पतति गच्छति सति सङ्कितं तर्कितं भवत्या उपधानं क्षीये गमनं यत्र एवं यथा स्यात् तथा । कीदृशो पतत्रे ? विचलितं पतत्रं पत्रं यसात्तत्र । क्वचित् 'विचलति पत्र' इति पाठः सुवन एव । स्रक्कितनवनं यथा साधेवं तव पन्थानं अपागमनवत्समं पश्यति । पत्रे मञ्जीरचक्रताभ्यामायाता मे, प्राणेश्वरीति शङ्कया चक्षितं पन्थानं पश्यतीति भावः । 'पतत्रं पक्षपक्षिणोः' इति भरुचिः । तदुपयानमिदञ्च 'सर्व-म्राष्ट्रो वृत्तिमात्र' (वा. ५३७५) इति पुंस्त्वार्थः ॥ ३ ॥ गमनोत्कण्ठितं वृद्धाह—मुक्तरमिति । हे सति ! मञ्जीरं नूपुरं लज्ज । कीदृशम् ? केलौ सुलोकं चञ्चलमत एवाधीरममन्दं यथा साधेवं मुक्तरं शब्दायमानम् । कमिव ? तन्मुमिव । रिपुप्वधीरं उत्तरलो मुक्तरं जानाळः केलौ सुलोकश्च भवतीति मञ्जीरं तत्ता-म्यम् । हे सति ! तिमिरपुल्लेजान्धकारतनुज्ञेन सहितं कुञ्जं चल गच्छ । नीलं निबोढं प्रच्छदपटं शीलय परिधेहि । 'मञ्जीरो नूपुरोऽभियाम्' इत्यमरः ।

उपसि मुरारेधपहितहारे वन इव तरलवक्राके ।

वदिसि व पीते ! रसिबिपरीते राजसि सुकृतविपाके । वीर० ॥ ५ ॥

विगलितवसनं परिहृतसरसनं घटय जघनमपिधानम् ।

किसलंयशस्यने पङ्कजनयने निमिषिब हर्षनिर्दानम् । वीर० ॥ ६ ॥

किंभूतम् ? कुजे तिमिरपुञ्जं सहितं । जयया,—सतिमिरपुञ्जं यथा स्थापना
कृत् ॥ ५ ॥ करसीति । हे रागे ! हे पीते पीतवर्णे गौरि ! त्वं मुरारेवरसि सुकृत-
विपाके पुष्पपरिचामे राजसि रसिभ्यस्ति । वर्तमानस्त्वामीत्ये वर्तमानवत् । किंभूत
करसि ? उपहित आरोपितो हारो वक्षिन् । का कश्चिद्विष ? तरलवक्राके
वक्राकरक्षितिसेवे वन इव मेघ इव । केव ? तद्विद्वि । कदा ? रसिबिपरीते
पुष्पामितरसिसमये । उपहितहारमुरारकरकलाकचनेनोपमीयते । सा पीता
वदित् । तस्याः पुष्पाधिते वक्राकरम् ॥ ५ ॥ विगलितेति । हे रागे !
किसलयसमने सज्जानां वर्तमाने पङ्कजनयने पुष्पटीकासे जघनं घटय ।

‘निचोक्तः प्रच्छदपटः’ इति वादवः ॥ ४ ॥ राधाया अत्युत्कृष्टां जनविदुमाह—
उरसीति । हे पीते गौराणि ! । पुनः कीदृसे ? सुकृतविपाके सुकृतस्य पुष्पस्य
विपाकः । परिचामो भस्वास्ताहसी । पुनः कीदृसे ? उपहितहारे उपहितोर्ध्वतो
हारो वयं तादृके । रसिबिपरीते तौ मुरारे विपरीते वैपरीते पुंचीभवनाव तं
मुरारेवरसि हृदये राजसि । अभुनेव रसिभ्यस्ति । राजवीत्यत्र मभिभ्यस्तस्वामीत्ये
वर्तमानः । यद्वा,—‘सुकृतविपाके’, ‘उपहितहारे’ इति द्वयमपि ‘उरसि’ इत्यस्यैव
विशेषणम् । तदा उरमुत्कृतस्य विपाकरूपे, उपहितः हारो वयं तादृके उरसी-
सर्वः । केव ? तद्विद्वि विद्युदिव । तरसि कीदृश इव ? तरलवक्राके । तरला
वक्राका वक्राका वक्रपङ्क्तिर्वयं तादृके । वन इव मेघ इव । अत्र पीतविद्युतो राधाया
उपमानान्नेयस्य सज्जतं विवक्षितम् । तदुक्तम् ‘पीता वक्षो विद्येया’ इति । जय
कुण्डलवयस्य श्यामत्वेन सज्जतमेघसाम्बम् । राधाया वक्राकाहारस्य वक्रवक्राकाव-
क्षिप्राम्बम् । राधाया तदानीं तरसत्तया पीततया पीतविद्युत्साम्बम् । अत्र
यद्यपि वक्राकाया मेघस्यावः स्मितस्याद्विद्युतयोपरि वर्तमानाद्वा रसिबिपरीते-
रः सज्जतमाधोपमानं च तरलवक्रपङ्क्तिर्विद्युतमेधोपसि स्मितविद्युतो विवर्द्ध, तथापि
‘मेषोपरि वक्रपङ्क्तिर्वेति भवति तदुपरि च विद्युत्तदैतादृशं राधाया उपमानं सज्ज-
तमाधोपमा बोध्या । तदुक्तं दृष्टिमा (अ. २।२८)—‘सर्वेष्वप्राभासारः समाहृत
इव कश्चित् । तवाननं विमादीति ताममृतोपमां विदुः ॥’ यद्वा,—‘तरलवक्राके’
इत्यपि राधाया एव विशेषणम् । तथा च ॥ तरलवक्राके ॥ वक्रवक्रासुकीकर्षः ।
तस्मिन्कोटिकर्षसावन्ने इहे त्वमेव कासुकी सजे पुष्पावितमाचरिष्यसीति
मातः । ‘वत्सला वक्रपङ्क्तौ सज्जताका विवक्षितका । वत्सका आसुकी हेव
वक्राका वक्रो मतः’ इति शाश्वतः ॥ ५ ॥ पुष्पावितमाचरिष्यसीति
श्रीरसि नमस्कृततरतोत्कृष्टां जनविदुमाह—विगलितमिति । हे पङ्कजनयने

हरिरभिमानी रत्नगिरिदामीभियमपि याति विरामम् ।

कुह मम वचनं सत्त्वररचनं पूरय मधुरिपुकामम् । धीर० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवे कृतहरिसेवे भणति परमरमणीयम् ।

प्रमुदितहृदयं हरिमसिसदयं नमस्य सुकृतकमनीयम् ॥ धीर० ॥ ८ ॥

किंभूतं जयभम् ? विगलितवसनम्, स्वयमेव ततः परिहृतसरनं स्वयमेव-
कम् । अत एव वसनविधानरहितम् । अत एव निधिता उपमीयते । कमिव ?
निधिमिव । किंभूतं निधिं जयदेवे ? हर्षनिदानं हर्षलादिकारणम् ॥ ६ ॥
हरिरभिमानीति । हे राधे ! सत्त्वररचनं श्रीमत्साधनं यथा स्वात्तया मम
वचनं कुह । किंभूतं वचनम् ? मधुरिपुकामं कृष्णवाक्छां पूरय । न पूर्वते
चेद् किं स्यात् ? हरिरभिमानी, वक्तो छात्र्यं न सङ्गते, पञ्चाध्यां स्वयमिति ।
पञ्चाध्यां करिष्यसे चेदिदानीमेव कुह । अष्टपदेदामीभियं रजनिरपि तिराजं
याति । अभिसारकाकोऽपि यात्यति-वर्तमानसामीप्याद्वर्तमानवत् ॥ ७ ॥
श्रीजयदेवेति । हे देव्यन्ता ! हरिं नमस्य नमस्कृत्य । किंभूतं हरिम् ?
जयदेवे अतिसदयम् । किंभूते जयदेवे ? परमरमणीयमिदं पूर्वोक्तं भणति ।

पद्मनयने राधे ! किसलयसयने मन्मथवचन्यायां कृष्णेन रचितायां जयनं नटय
आरोपय । कीदृशं जयनम् ? विमलितं कोटिकन्दर्पलावण्यश्रीकृष्णदर्शनेन
स्वयमेव स्वच्छितं वक्ष्यं यस्य तत् । अत एव विधानमावरणं तादृशम् । पुनः
कीदृशम् ? परिहृता दूरीकृता रसता कुम्भयष्टिका येन तादृशम् । पुनः कीदृशम् ?
इत्येतानन्दस्य निर्वानं यदम् । कसिच ? निधिमिव । 'रघना काशिविह्वयोः' इति
विश्रः ॥ ६ ॥ हरिरिति । हरिः कृष्णोऽभिमानी मनसो । तथा चैतापता
देव्येनापि दुर्गहमलप्रन्त्यां स्वयि को वेदोदात्यमेवाचरेवेति मामः । एवं रजनिरपि
रात्रिरपीदानीं विराममवसानं याति । तथा च मम वचनं 'यस्य सखि कुञ्जम्'
इत्यादि मन्त्रार्थं कुह । कीदृशम् ? सत्त्वं जगत्या वेगेन सहितं गमनं रचयेति
सत्त्वरचनम् । मधुरिपोः कृष्णस्य कामं वाक्छां पूरय । नायिका वाक्छाभि-
चारिका । तत्राद्यं च रसाङ्गेषु-मन्मथानलसंतप्ता याऽभिसारयति प्रियम् ।
अमौरसीतमखिनीयावबोधयाम्बरविभूषणा ॥ स्वयं चाभिसरेणां तु सा भवेदभि-
सारिका ॥' इति ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवे कम्बो । कृता हरेः सेवा
येन तादृशे परमरमणीयं यथा स्यादेवं भणति सति । हे जनाः ! हरिं कृष्णं
नमस्य । कथम् ? प्रमुदितमानन्दपुङ्कं हृदयं यथा स्वात्तया तादृशम् । कीदृशं

पाठा०-१ 'सत्त्वरगमनं' D.M.

विषय-१ वत्सल्यप्येवातिशयेन प्रेम्णाऽभिमानीयमान्, अतो मधुरवचनोऽपि
कोकिलनेन यत्नं तस्य मधुरिपोः स्वयं कामाधिकारं पूरय पूर्णं स्वरय । विपरीतिवत् ।
मियेन वकीकृतो मन्त्रिणीति मामः-संजीविनी ।

विकिरति मुहुः आसानोशाः पुरो मुहुरीक्षते

प्रविशति मुहुः कुलं मुहुन्मुहुर्वहु ताम्यति ।

रचयति मुहुः सव्यां पर्याकुलं मुहुरीक्षते

मदनकदनहान्तः कान्ते ! प्रियस्त्वव वर्तते ॥ ३ ॥

तत्र एव प्रमुदितव्यम् । पुनः किंभूते जयवेने ? कृतहरितेने । किंभूतं हरिम् ?
सुकृतमिव कमनीयं मनोहरम् ॥८॥ इदानीं सध्वरागमनाम प्रोत्साहयति—
विकिरतीति । हे कान्ते ! तव प्रियो मदनकदनहान्तो वर्तते मदनमेव हान्ति
प्राप्नो वर्तते । तथाविधः सन्नि करोतीत्याह—त्वं नागतैवेति कृत्वा मुहुः
आसान्विकिरति निःआसपारां मुञ्चति । नागतैवेति कृत्वा मुहुर्वारंवारमासा
ईक्षते विलोकयति । स्यात्कुलतया कस्या विद्याः सरेष्यतीति सव्यां एककालमि-
वावलोकयति । तत्राप्यदृष्ट्वा भान्तः सन्कुलं प्रविष्टः प्रविश्यतीति मुहुर्वारं-
वारं कुलं प्रविशति । मुहुर्मुहुरिति कोऽर्थः ? तत्राप्यदृष्ट्वा बहिर्निर्वातस्यैव
निष्ठ इव तिष्ठतीति मुहुर्मुहुः प्रविशतीति । मुहुर्मुहुर्वारंवारं 'कुतो भगता,
किं केनविशिष्टारिता, उक्त कुतो भगता ?' इत्यादि तस्या भगवन्महोक्तं
विद्युत्स्य मुहुर्वारंवारं बहु बहुविधं गुणम् अव्यक्तसम्बन्धं कुर्वन् रचयति
गच्छति । अथवा,—द्वयेवं विमर्शानम्, आगमिष्यत्येवेति मुहुः प्रस्थां रचयति ।
तत्राप्यदृष्ट्वा पर्याकुलं यथा स्वात्तया ममानुरागावगमिष्यत्येवेति मुहुरीक्षते
हरिम् ! तदयं दयालुदितम् । पुनः कीदृशम् ? सुकृतेन पुण्येन कमनीयं
वाञ्छनीयम् ॥ ८ ॥ कोकेनापि नायकस्मोत्कण्ठमाह—विकिरतीति । हे
कान्ते ! तव प्रियो मदनकदनहान्तः । मदनः कामस्तज्जनितं कदनं दुःखं तेन
हन्ती ममानो वर्तते । मुहुर्वारंवारं आसान्वितापमिः आसान्विकिरति क्षिपति ।
नासापुरो नासाम् मुहुर्वारंवारमीक्षते । ध्यानेनापि प्रियां पश्यामीति नासायं
शोकमापन्नस्त्वं ध्यायतीति भावः । ध्यानसमये नासाप्रदीक्षणेन मनःसंयमो
भवतीति 'नासापुर' इत्युक्तम् । कश्चित् 'आसानाशा' इति तात्पर्यमध्वरधान्याठ-
त्वा आसान्विकिरति । अथ पुर आशाः पुरोभागस्थविशः अनेन वर्त्मवागमि-
ष्यतीत्याद्येन दृष्ट्वा मुहुरीक्षत इत्यर्थः । मुहुर्वारंवारं कुलं प्रविशति गुणव्याप्यं
कुर्वन्कृत्यविदनेन वर्त्मनागत्य निरीय तिष्ठतीत्याद्येन ध्याने सां दृष्ट्वा केन्द्रे
य कुलं प्रविशतीत्यर्थः । मुहुर्वारंवारं बहुविधं यथा स्वावेवं ताम्यति रचयते
मदति । ध्यानविषये सां तत्राप्यस्यताम्यतीति भावः । कश्चित् 'कुञ्जमुहुःता-
म्यति' इति पाठः । तदा कुञ्जजालेनायं कुर्वन्ताम्यतीत्यर्थः । मुहुर्वारंवारं सव्यां
रचयति । एतावताकालं मुहुजननीत्या भयमतेऽतः परमाभास्यतीति सव्यां
रचयतीति भावः । मुहुर्वारंवारं परित आकुलं यथा स्वावेवमीक्षते । 'नासा
तु नाविक्रमो स्यात्' इति विश्वः । 'आसास्तुष्पा विद्यः प्रोच्यः' इति च ॥ १ ॥

त्वह्माभ्येन समं समग्रमधुना तिरमांशुरस्त्रं गतो

गोविन्दस्य मनोरथेन च समं प्राप्तं तमः सान्द्रताम् ।

कोकानां करुणस्त्रेनेन सदृशी दीर्घा मवभ्यर्थना

धनुर्मुधे ! विफलं विलम्बनमसौ रम्योऽभिसारक्षणः ॥ ४ ॥

आश्लेषादनु धुम्बनादनु तस्योष्ठेऽस्यादनु स्वान्तज-

प्रोद्धोधादनु संभ्रमादनु रत्नारम्भादनु प्रीतयोः ।

इति 'कव्य'सम्प्रदायसर्वम् । इतिणी छन्दः । दीपकालंकारः ॥ ३ ॥ इदानीं
साम्प्रतमेव गन्तुं साम्प्रतमिति हेतुमाह—रघद्वाभ्येनेति । हे मुग्धे ! समं
यथा स्वात्माधुना त्वह्माभ्येन समं तत्र पक्षव्या सङ्घितं रश्मिस्त्रं गतः
(रश्मिः) तत्राभिमानश्रोत्रपसेकाभिसारविलम्बकर्तुं गतमिच्छते । च पुनर्गो-
विन्दस्य मनोरथेन सह तमः सान्द्रतां प्राप्तम् । तिरमांशावर्तं गते चन्द्रे
चातुरिते ततः सान्द्रं भवत्येव । अयं कालोऽभिसारस्वरायै । अनु च सान्द्रे
रससि सप्रियाऽऽगमिष्यतीति गोविन्दस्य मनोरथो वृद्धिं प्राप्तः । अनु च मम
प्रार्थना कोकानां चक्रवाकानां करुणस्त्रेनेन सदृशी दीर्घा जाता । सदृशीति
विरहाभिर्यातकलमनिवेदकस्वरत्नाच्च । सप्तस्मात्कारणाद्विलम्बनं विफलम्,
अभिसारप्रक्षणातिपातो निरर्थकः । असावभिसारक्षणो रम्यो वर्तते । ईदृशी
प्रियवार्तिनी प्रियवती, सान्द्रान्धतमसं चानुकूलं, नीलनिषोलधि साधनं,
प्रियप्रसन्नदेकवानः । एवं सति गमनविलम्बने 'मुग्धे' इति संबोधनमौ-
चित्यमावहति । सहोक्तिरकंठ्यः । सार्वकविकीर्तितं वृत्तम् ॥ ४ ॥ सप्रग-
सापात्रे बहुविधकामकौतुकं अभिष्यतीति प्रलोभयति—आश्लेषादिति ।

पुनरपि श्वरवितुमाह—रघद्वाभ्येनेति । हे मुग्धे ! असावभिसारक्षणोऽभिसार-
योग्यः क्षणो रम्यस्ततो विलम्बनं विफलं निष्फलम् । रम्यसहेतुमाह—त्वद्वाभ्येन
समीपेनेत्रजलेन सह तिरमांशुः सूर्यः समग्रं यथा स्यात्सामस्त्रेन यथा स्वादेवमस्त्रं
गतः । त्वदीयवाक्यमप्यस्त्रं गतं सूर्योऽप्यस्त्रं गत इत्यर्थः । कश्चित् 'वाक्येन
समम्' इति पाठः । उदा त्वदीयवाक्येन त्वदीयवचनेन समं तिरमांशुरस्त्रं गतः ।
यसि गमनाय तरमन्त्यामुत्तरमप्रवच्छन्त्यास्ते वाक्यं सुखातोपलभ्येत इत्यर्थः ।
तत्रातिनिर्गोविन्दस्य मनोरथेन समं वाञ्छयां सह सान्द्रतां निश्चितां प्राप्तं
गतम् । गोविन्दस्य मनोरथोऽन्धकारश्च निषिद्धो जात इत्यर्थः । कोकानां
चक्रवाकानां करुणस्त्रेण करुणस्त्रेण (ध्वनिना) सदृशी दीर्घा विस्तीर्णा
मदभ्यर्थना संपन्ना । यथा कोकानां करुणस्त्रेण नानाप्रकारः श्रूयते, एवं मदीया
कलुषमोऽपि संव्रति तत्राग्रे भवन्तीति भावः । अयं सहोक्तिमयानन्दकरः । तदुक्तं
वृष्णिङ्गता (का. २।३५१)—'सहोक्तिः सहभावेन कथनं गुणकर्मणाम्' इति ॥ ४ ॥
इत्येवमन्धकारस्य वैमिज्जकथनेनाभिसारक्षणस्यातिरम्यतामेवाह—आश्लेषादिति ।

अध्यायं गतयोर्भ्रान्तिमिलितयोः संभाषणैर्जनतो-

दम्पत्योरिह को न को न समसि श्रीवाणिमिश्रो रसः ॥ ५ ॥

इह समसि वर्तमाने दम्पत्योर्भाषणमिश्रः कः को रसो न इति न, नपि तु
सर्व एव रसो भवतीति । श्रीवाणिमिश्रस्ये हि सर्वस्यैव सर्वरसागते भवतीति ।
किमुतयोर्दम्पत्योः ? अध्यायं गतयोः परस्परपुनरावेन ग्रासयोः । पुनः किमु-
तयोः ? भ्रान्तिमिलितयोः प्रतिकृन्तमित्यतः एवेकमभाषणमिलितयोः । साम्ये
समसि परस्परकार्येव मानतोः । अथवा, -भाषणैरेवैव सात्त्विकभावेन
स्वरमहावेवावमात् । अथवा, -अध्यायं गतयोर्भवमुद्दिष्टं गतयोः । परस्पर-
पुनरावेन हि व्याजान्तरेणैव मिलतः । अथवा, -भ्रान्तिमुत्पाद्य मिलितयोः ।
तमेव रसमाह - भाषणद्वयं भवत्याविधातो ममानकः प्रातुर्भावमासाद-
यति । शुम्भनादनु मा मेति क्षामाभरोहापिनी कामा कामलम् कृतं दृष्टव्येति
श्लोकमिदं भवत्कल्याणकलितान्तःकरणो भवति । तदनु भोसाहमार्थमुत्सा-
ह्याद्या मन्त्रोत्सादनु वीरोऽवतरति । एवं साधने संमिलिते किमिवमपूर्वं
शुक्लमन्त्रमवसिति भाषान्तरं गभितयोर्विषयसहचरोऽनुत्त उन्नततामासीकते ।
एवं च कोमोहोभे नानाविधास्तविकसिद्धावतु हाससदावभातो हासः सङ्ग-
हृत्यति । एवं कृतपरिकरसंकरः सकरसचक्रवर्ती भवन्मधुसम्बोहमधुसो
रहितसहचरः शुभ्ररसः समुन्मिश्रति । तत्कतिरावतु प्रीतयोरुत्तरतः
सर्वोऽपि श्रीवासंभूतिः शुभ्ररस्य समुन्मिश्रति । अत्राक्षेपान्तरं शुम्भ-
रसो वक्रकटं, ततः कामविकाराः, ततो मेधुनं, ततः प्रीतिः, ततो रसभाव-
नेति क्रमोऽपि कामशास्त्रकथितः । तदुक्तं मरसेन - 'भाषेपशुम्भननकसहस्रका-

इह समसि दम्पत्योर्भाषणयोः को न श्रीवाणिमिश्रो सत्तासंभूतो रस आवि-
र्भवतीत्यर्थः । कीदृशोर्दम्पत्योः ? अध्यायं गतयोर्भाषणमिश्रमात्रं
योद्दिष्टं गतयोः । पुनः कीदृशोः ? भाषणद्वयं भाषितान्तरमाधुम्भनं, तदनु
यो वक्रोत्सवः, तदनु यः संभ्रमः उन्नोगादरः अन्तेऽपि, तदनु नो रतात्मनः
सुरतात्मनः, तदनु प्रीतयोर्भवत्पदयोः संभाषणैर्जनतोरेवभावमिदमाहिव-
स्तुम्भनायध्यायमाहिवत्तमावाच्यैः कर्म पतिः कर्मिणं मे पतीति सारमिश्रेण
मानतोर्विषयः । रताम्ये परस्परं ज्ञातेऽपि न तुस्वापरायात्परस्परकोचोक्तमवत् ।
किंतु कल्याणहितः शुभ्ररस एवाभिर्भवतीत्यर्थः । अथ प्रथमभाषेयः, ततश्चुम्भनं,
ततो मकसंत, ततः कामोत्सवः, ततः संभ्रमः, ततो रतन्तः, ततः प्रीतिः, ततो रस-
भावमिति क्रमशास्त्रकथितः क्रमोऽपि कथितः । तदुक्तं भरतीये - 'भाषेपशुम्भ-
ननकसहस्रकसोपसीप्रत्येनैतुमनन्तद्व्यवधौचम् । प्रीतिल्लोऽपि रसमाहमर्थे
कार्यमेवं निरन्तरचतुराः सुनिरे रमन्ते' इति । नन्वहथा दुरंतरतमपुक्तं कामशब्दे,
तत्र च दन्तसुतकृषितकेल्यहनादिकमप्युक्तम् । तथा च कामशब्दोक्तमरसा नेति
न दान्यम् । तस्य निःसाहकेलिकथावाचकत्वम् ; इह तु परपुन्यं परगारो योद्दिष्ट

समयचकितं विन्यस्यन्तीं दृष्टं तिमिरे पयि

प्रतिवत् सुहुः स्थित्वा मन्दं पदानि वितन्वतीम् ।

कवमपि रहःप्राप्तमज्ञैरनङ्गतरङ्गिभिः

सुसुप्ति ! सुभगः पश्यन्स त्वामुपैतु कृतार्थताम् ॥ ६ ॥

मधोपशील्यमानेधुनमनन्तसुखमधोपम् । प्रीतिल्लोऽपि रसभावमयेव कार्यमेवं
जितास्तचतुराः सुचिरं रमन्ते ॥' शार्ङ्गविहीनितं लम्बः । दीपकमसंकारः
समुच्चयो भ्रान्तिमात्र ॥ ५ ॥ हृदानीं त्वय्यातिरेव श्रीकृष्णस्य सर्वस्वमिति
दर्शयन्त्याह—समयेति । हे सुसुप्ति राधे ! स सुभगः श्रीकृष्णस्त्वां पश्यन्ता-
मन्कुतार्थतामुपैतु कृतकृत्यो भवतु । अत्र दृष्टिर्ज्ञाने वर्तते । किंभूतां त्वाम् ?
तिमिरे तिमिरवति पयि मार्गे समयचकितं यथा स्वात्तया दर्शयित्वा लयन्तीम् ।
समयचकितमिति अयविक्रमयस्वाधिभाषी भयानकाङ्कतामुक्तौ भवतः ।
तिमिरे हि तमसि मयं भवत्येव । तादृशी च भावितमपानके पयि संकेतस्थाने
पामीति विस्मयः । एवं प्रियस्मापि प्रियतमेन समं समागतो भविष्यति न
नेति शङ्कावकाशोऽपि । किंभूतां त्वाम् ? प्रतिलक्ष्य तदं तदं प्रति स्तननितम्ब-
मारभराकसतया मुहुर्वारिवारं स्थित्वा कोऽपि मां मां वाङ्मयिदिति मन्दं पदानि
वितन्वतीम् । प्रतिलक्ष्य अथ वा स मे प्रियो मविष्यतीत्यज्ज्वल्यः सुहुः किरणैति
धोजनीयम् । किंभूताम् ? कवमपि केनचित्करेण पूर्वोक्तलक्ष्मीपञ्चमीह-

मत्तयोः शृङ्गाकुलवितात्वात्वेक्षितपूर्वोक्तमेवेव दूरतारम्भ उचित इति भावः ।
पञ्चाह रुद्रः (शं. वि. १।६९) — 'ईर्ष्यां कुलक्षीषु न नायकस्य निःपङ्ककेर्षिर्न परा-
ज्जाह' इति । तस्मादेतादृशे गाढान्धकारे ते पश्यविलम्बनमनुचितमिति मानः ।
'दम्पती अम्पती जायापती भार्यापती च तौ' इत्यमरः ॥ ५ ॥ पुनरपि लक्षितं
कुण्डलीकण्ठमाह—समयेति । हे सुसुप्ति ! सुभगः शोभनः श्रीकृष्णस्त्वां
पश्यन्कुतार्थतामुपैतु प्राप्नोतु । कीदृशीम् ? तिमिरेऽन्धकारे सति पयि वर्त्मनि तथा
अवचकितं भयसहितं यथा स्वादेवं रक्षं नेत्रं विन्यस्यन्तीमर्पयन्तीम् । पुनः
कीदृशीं त्वाम् ? प्रतिवत् तदं तदं प्रति सुहुः पुनः पुनः स्थित्वा मन्दं यथा
स्वादेवं पदानि वितन्वतीम् । यादोन्धकारे तमालीवितयेषु को वेदात्र कृष्णः
स्थितो मविष्यतीत्यज्ज्वलेन बाडयमेव कृष्ण इति अभातदन्तिकमुपेत्य पञ्चाद्रिलेख-
दर्शने सति तत उपचाय पुनरपि तमेक्ष्यं प्रतिवत् स्थित्वा वच्यन्तीमिति भावः ।
पुनः कीदृशीम् ? कवमपि कनैः कनेध्वरणशेषादिना रह एकान्तस्थले प्राप्ताम् ।

पाठा०-१ 'वितन्वन्तीं' B. २ 'दृष्टी' C., B. ३ 'सुपेति' P.
४ 'कृतार्थम्' C.

टिप्प०-१ कवमपि महता कठेनाज्ञै रह एकान्तगृहं प्राप्तां सुसुप्ति । मन्मथरे
प्रकाशवद्विषयमुक्तम् । अथ रसवद्विषयः—संजीविनी ।

राधामुग्धमुखारविन्दमधुपक्षैलोक्यमौलित्वली-

नेपथ्योचितनीलरत्नमेवनीभारापटाद्यन्तकः ।

स्वैच्छन्दं प्रजसुन्दरीजनमनस्तोषप्रदोषोदयः

कंसर्षसनधूमकेतुरवसु त्वां देवकीतन्दनः ॥ ७ ॥

इति श्रीजयदेवकृतौ श्रीगीतगोविन्देऽभिसारिकावर्णने

साकङ्क्षपुण्डरीकाक्षो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

किंचोलादिनाभनसंपत्त्याऽभिप्रायपरिरंभागेन सम्यक्तुल्यमा वा रहःप्रासात् । पुनः किंभूताम् ? अनन्तररश्मिभिः कामकलोलकलैरहैकलक्षितान् । अत्र तन्मते वैविध्यादर्शनाद्योग्यादेऽहस्पर्शनादेव हातेति कृत्वा द्योर्लोभायो न्याय्यात् धृत्वाकृतम् । अथ हरिणी कृतम् । अतिसंशोभितरंकारः ॥ ६ ॥ इदानीं संभोगार्थं भृङ्गारमवतारयंसादापातलिकाद्वारेण सर्गांन्दादिबन्ध— राधामुग्धेति । देवकीतन्दनः श्रीकृष्णस्वामवद् रक्षतु । किंभूतो देवकी- तन्दनः ? राधामुग्धमुखारविन्दमधुपः । मुखमरविन्दमिव मुखारविन्दं, मुखं च तत् मुखारविन्दं च मुग्धमुखारविन्दम् । राधाया मुग्धमुखारविन्दं तस्मिन्मधुप इव मधुपः । अनेन साधू संभोगो योतिवः । पुनः किंभूतो हरिः ? त्रैलोक्यमौलित्वलीनां किरीटदेवादीनां नेपथ्योचितं भूषणोचितं नीलरत्न- मिष । पुनः किंभूतो देवकीतन्दनः ? अवस्था मूलेर्भावापावतारे अग्नयेवां सिन्धुपालदन्तवक्त्रादीनां तेषामन्तक इवाम्तकः । ममसदृशोऽभूदित्यर्थः । पुनः किंभूतो देवकीतन्दनः ? तजे सुन्दरं प्रजसुन्दर्यः । मजसुन्दरीनां जनस्य सनतोपप्रदोषोदय इव । पुनः किंभूतो हरिः ? कंसर्षसनधूमकेतुः कंसस्य प्तंसर्षं विनाशकाय धूमकेतुरिव विनाशसूचकसारादितोष इव । जलमात्र एव कंसविनाशं सूचितवामित्यर्थः । अत्र कंसपदंज्ञे गोपीनां परमेवमावृणोति गतिविनाशो धूमकेतुर्हृत्हाजुरिव मकाशकटाव । प्रकाशो हि स्वच्छाविहारभाजो जायते । अथवा,—कसेः पातनायेवाप्राधायाः कामेन यच्छातये तत्र धूम- पुनः कीदृशीम् ? अनन्तररश्मिरनन्तरं कामस्य यस्करः । पुनःपुनर्दोषतमुक्ते- रौत्पलक्षितम् । अत्रैविस्रप्र विरोधेने तृतीया ॥ ६ ॥ सर्गावसाने कवि- राविषमाशास्ते—राधेति । देवकीतन्दनः श्रीकृष्णस्वामवद् रक्षतु । कीदृशः ? राधाया मुखं समीपं मन्दुखारविन्दं तत्र मधुपः मम इव । मुखारविन्दे माधुर्यं पाति रक्षति, निस्त्रानुकूलतया यदि प्रापयतीत्यर्थः । माधुर्यमात्रं तुल्यवा पिबतीति वा । त्रैलोक्यस्य वा मौलित्वली कुवाटकी तदलंकारोचितनीलरत्नं, स्वाममुन्- रसामित्यर्थः । त्रैलोक्ये एवाहितकान्ताणां मौलित्वलीति वा । उक्ते च—'महो

पाठा०—१ 'दृषिणी' RM., D. २ 'सपञ्चमज' O. ३ 'तोष-

प्रदोषभिरम्' RM., D., O., P.

केतुरिव । स्वच्छन्दप्रबोधोदय इति पदा नदा प्रबोधोदयं चाम्बुति तदा तदा
 स इवेति । अथवा,—प्रगटो दोषोदयो यस्मान्नेन सह क्षीकटीनां दोष इव
 नास्तीति । अथ च राधाशुभमुत्तारविन्दे मधु माधुर्यं पाति रक्षतीति । विरे
 क्षिप्रलम्बे हि प्रियदर्शनाभ्याधुर्वैमुपपद्यत एवेति पदानामौचित्यं । अत्र स्वेव-
 कृतोपमापरिक्रमणोपमालंकाराः । शार्दूललिखितं वृत्तम् । पाञ्चाली रीतिः ।
 आरभटी वृत्तिः । गीत्यादि पूर्वोक्तमेव ॥ ७ ॥

प्रत्याहृत्य पञ्चतवारिसैन्यं यो योजयत्याह्वकुम्भकर्णः ।

स कुम्भकर्णो रसिकप्रियायाः समस्फुरोत्पलतथात्र सर्गम् ॥

इति कुम्भकर्णेन विरचितायां गीतगोविन्दटीकायां

रसिकप्रियायां सर्गोऽष्टाव्ययः ॥

मधुसूयि भम्बा वैकुण्ठाय गरीवसी ।' इति । वृद्धिभ्या भारकपोऽन्यतरो वेषाम-
 सुराणां वेषामन्तको नायकः; अतः ■ कैसम्बसुने धूमकेतुस्तदिनाशपिबुनप्रहः,
 आतमात्र ■ तस्य नाशं सूर्यतपानिष्ठयः । तदेव—सच्छन्दं प्रजमुन्दरीयन-
 मनलोपाय वित्तभिलाषपूर्णाव विरमपारं प्रबोधे रजनीमुखमेव । विरे विल-
 मेनावलिखति वा ॥ ७ ॥

नो भूषाः कति सन्ति तेषु विरता विद्वज्जगतादिन-

सन्ध्यायेऽपि सप्तप्रमङ्गलानामनिर्बन्धितो दुर्लभाः ।

द्वित्रास्तोत्रपि केतमद्विदुदयत्प्रेमातुङ्गधाः क्षिता-

वैतेभो सुरमेक एव बहति श्रीशालिनामप्रभुः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायभीष्टंकरमिश्रविरचितायां श्रीशालिनामकारिकायां

गीतगोविन्दटीकायां रसमन्वयाख्यायां पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

वृष्टः सूर्यः ६

- अथ वैकुण्ठकुङ्कुमः -

अथ सां गन्तुमशक्तां चिरमनुरक्तां कृतागृहे दृष्ट्वा ।

तत्परितं गोविन्दे मनसिजमन्दे सखी प्राह ॥ १ ॥

शुणकरीरारणेण रूपकतालेन गीयते । प्रबन्धः ॥ १२ ॥

पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम् ।

तदैधरमधुरमधूनि दिवन्तम् ॥

भाष हरे ! सीदति रौघाऽऽवासगृहे ॥ ध्रुवपदम् ॥ १ ॥

इयानीं कुम्भविभुजे राधां संस्थाप्य वृत्ती सद्योहितं कुम्भे निमित्तेववति—
अथ तामिति । अयाचन्तरे राधासखी तत्परितं राधावाचरितं गोविन्दे
निवेद्यामास । किंभूते गोविन्दे ? मनसिजमन्दे ? किं कृत्वा ? तां राधां
गन्तुमशक्तां प्राप्ता । शरीरान्तर्गतस्थाः सद्योर्दृष्टानामिषपरकेन द्रष्टुं इतिरथ
ज्ञानार्थः । किंभूताम् ? तां चिरं गोविन्देऽनुरक्तम् । जयबा, -कृतागृहे इति
तस्याधिकरणत्वेन व्याख्येयम् । अत्रैव कृतागृहे सङ्केतस्य कृतत्वात् ।
सायांस्तम् ॥ १ ॥ पूर्वं ध्रुवपदं व्याक्रियते—भाष हरे इति । हे भाष ।
भाषासगृहे सङ्केतत्वात् राधा सीदति जयसावै प्राप्नोति ॥ अथ पदानि-पश्य-
सीति । सा राधा रहसि रहोनिमित्तान्तरनिमित्तं एकान्तनिमित्तं वा दिशि
दिशि भवन्तं पश्यति । सर्वा दिशस्तस्यास्यन्यथा पुन जाता इत्यर्थः । त्व-
द्वैतमभवदित्यर्थः । 'सङ्गमविरहविदेके वरमिष विरहो न सङ्गमस्यताः । सहे
सापि तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥' किं कुर्वन्त्वम् ? तदैधरमधुरमधूनि

अथेति । अयाचन्तरे सखी तत्परितं गोविन्दे गोविन्दं विषयीकृत्य प्राशोचन् ।
कीदृशे गोविन्दे ? मनसिजेन कामेन मन्दे मन्दगतौ । किं कृत्वा ? तां राधां
कृतागृहे कृष्णितामस्ये चिरं बहुकालं व्याप्यातुरक्तां दृष्ट्वास्मिन्नेव कृतागृहे केलिः
कृत्येति विरहातीर्णं सस्यानुरागं ज्ञात्वेत्यर्थः । पुनः कीदृशीम् ? गन्तुमशक्तां
कृष्णान्तरिकं प्रयातुमशक्याम् । 'मन्दः सङ्के मन्दगते मूर्खे खेरेऽल्परोमिणोः'
इति विधुः ॥ १ ॥ भाषया बहुवाचं तद्गतेन कथयति—पश्यसीति । गीत-
स्यास्य शुणकरी रागो रूपकतालः । गीतार्थस्तु—हे भाष हे हरे ! राधा
वासगृहे जलजतः सङ्कशात्सीदत्यवसथा भवति । विरोधतत्त्वमेव तस्या अवसा-
दभारममिति भावः । रहस्येकान्ते दिशि दिशि भवन्तं पश्यति । कीदृशं मन्दतम् ?
सदैधरमधुरमधूनि सखीवाचरूपानि सधुरमधूनि दिवन्तमासादवन्तं, भावनया
सखीवाचरूपानं कुर्वन्तं कामेव दिशि दिशि पश्यतीति भावः । अथा, -सङ्गमद्वय-
मवाचकः । तथा च—सदैधरमधुरमधूनि क्षतोऽन्यथा नाविकाया अक्षरमधुर-
मधूनि दिवन्तं दिशि दिशि पश्यतीति भावः । अत्र सङ्गमद्वयकारान्तोऽन्यपर्यायः

त्वदभिसरणरमसेन चलन्ती ।

पतति पदानि कियन्ति चलन्ती ॥ नाथ हरे० ॥ २ ॥

विहितविशद्विसक्तिसलयवलय ।

जीवति परमिह सख रसिकलया ॥ नाथ हरे० ॥ ३ ॥

मुहुरवलोकितमण्डनलीला ।

मधुरिपुरद्विमिति भावनलीला ॥ नाथ हरे० ॥ ४ ॥

विद्यन्तम् । तस्या राधाया पूव अघरमपूनि विद्यन्तम्, पूवमवस्थमेवेत्यर्थः । त्वदभिसरसंगर्गमधुराणि मधूनि वाग्यक्षराणि तानि शृण्वन्तम् । अस्यादर्शस्पर्शं पानमुप्यते । तस्यादरभ्रवजेन तस्यालीकस्थं श्रोत्यते । मतिवचनाभरि-
वात् ॥ १ ॥ त्वदभिसरमेति । हे नाथ ! सा राधा त्वदभिसरणे रमसेन चलन्ती संभवनात् । मधोदभिसारवेगम् । कियन्ति पदानि चलन्ती सती पतति । तस्मात्स्थानादधिकं गन्तुमशक्तेत्यर्थः ॥ २ ॥ विहितेति । सा परं त्वं रसिकलया रतिविज्ञानेन रतिमिष्ट्येन परं जीवति, नान्य उपायः । किंभूता सा ? कुतपाङ्कुरमृणालाङ्कुरकटका ॥ ३ ॥ मुहुरिति । सा मुहुर्वारंवारमवलोकित्वा मण्डनान्तरं लीला मिलासो यया सा । इमानि तानि मण्डनानि तन्मुरतसंसा-
रमवगोचरानीति मुहुर्मुहुः कानिचित्परिवर्धति । किंभूता सती ? अहं मधुरि-
पुरमिति भावनलीला ध्यानललाटम् । एतेन लीलोपगानि मण्डनानि मुक्त्वा स्वहि-
रदुःखापनोदाय पुनरभिसरतवगोचरानि मण्डनानि दधत्वा स्वपमेव स्वमूर्ति-
भूत काळमतिपादुपतीत्यर्थः । अथवा त्वदलाभारस्वपमेव त्वं च राधा च भूय्या ।

सर्वनामगणे पठितः । तदुक्तं सर्वादिगणम्भाष्याने प्रक्रियाप्रसादे 'सन्ध्यादोऽ-
न्यवाची द्विःपठितः सारमेव एक उदात्तोऽनुदात्तः' इति काशिकाकारमतम् ।
अन्यान्तरमते तु 'एकोऽक्षरान्तोऽन्यलक्षरान्तो द्वयप्यानुदात्तौ' इति ।
'श्लेषाश्लो वासगृहम्' इति हारायली ॥ १ ॥ तत्तु किमिति वीदति ? अत्रैव किमिति
नायलीलत आह—त्वदिति । तवाभिसारे यो रमस उत्साहसेन चलन्ती
प्रसन्ननासौ व्याग्रिमपाणा किमिति पदानि कसिपवानि पदानि चलन्ती त्वदन्ति-
मागन्तुं गच्छन्ती पतति स्फुल्लति । तथा च स्वहिरदसंतता त्वदन्तिकमागन्तु-
मशमयी ॥ २ ॥ नन्वेवं शेषलक्षा तर्हि कथं जीवतीत्यत आह—विहितेति ।
सा परं केवलं त्वं रसिकलया पूर्वाभूतावास्तव रवेराकस्मेन जीवति ।
कीदृशी ? विहितानि विशदेनिर्मलविसेर्नृणांकेः कित्तयेर्नवपद्मैश्च मलयानि कदु-
णानि यस्याः सा । 'कसनाकलपोः कसा' इति विश्वः । 'वलयं कदुणेऽपि च'
इत्यपि ॥ ३ ॥ पुनः कीदृशी ? मुहुरिति । मुहुर्वारंवारमवलोकित्वा वीक्षित्वा
मण्डनेर्मुकुटमुण्डनललाटमिर्मला तथातुष्टिर्यया सा । पुनः कीदृशी ? नहं

रवरितमुपैति न कवमभिसारम् ।

हरिरिति वदति सखीमनुवारम् ॥ नाथ हरे० ॥ ५ ॥

मिथ्यति पुम्बति अलभ्यरकल्पम् ।

हरिदपगत इति तिमिरमनस्यम् ॥ नाथ हरे० ॥ ६ ॥

भवति विडम्बिते विगलितलज्जा ।

विडपति रोदिति वासकसज्ज ॥ नाथ हरे० ॥ ७ ॥

‘कीर्णं प्रियालोककलो हि वेषः’ इति स्वच्छतोहराणि मण्डनानि व्युद्भावा वर्तते
॥ ७ ॥ स्वरितमिति । सा राधा अनुवारं वारंवारं सखीमिति वदति । इतीति
किम् ? हे सखि ! हरिस्वरितं कीर्णं अभिसारं सङ्केतस्थानं कथं गोपेति कथं म
याति ? ७५॥ मिथ्यतीति । हे हरे ! सा हरिदपगत इति कृष्णः शिष्यामी-
कत्वत्ताम्पादनस्य स्पर्शं तिमिरमन्धकारं मिथ्यति पुम्बति च । किम्बुतं
तिमिरम् ? किन्निमलभरसदृशम् ॥ ६ ॥ भवतीति । हे हरे ! सा वासक-
लज्जा नाम वायिका । भवति एवमि विडम्बतकारिणि सति विडपति
मिथ्यापात्रकरोति । रोदिति भवति विडपति । ‘दूतीमहरदः प्रेम्भ सखिते
वासकेभ्यः । यत्ना न मिलति प्रेयान्सा हि वासकसज्जिका ॥’ इति ॥ ७ ॥

मधुरिपुरिति भावनशीला चिन्तनपरा । रदति त्व वेषं मिथ्याबाहुरागशिष्यवेनाहमेव
मधुरिपुरिति चिन्तयन्तीति भावः । कीला च हासविज्ञेयसदृशं वारस्यामनः—
‘प्रयोजनस्य चेष्टा याऽनुसगातिरूपेण वा । क्रियतेऽनुकृतिः सेयं कीलेका मुनि-
सचमैः’ इति ॥ ४ ॥ स्वरितमिति । हरिस्वरितमभिसारकुञ्जं कथं गोपेज्ज-
गच्छतीति सखीमनुवारं सा वदति ७५॥ मिथ्यतीति । सा हरिः कृष्ण रङ्गात्
आगत इति पुण्याऽमल्यमभिर्धं तिमिरमन्धकारं मिथ्यलालिहति पुम्बति च ।
कीदृशं तिमिरम् ? अलभ्यरकल्पं स्वामपेक्षसदृशम् । यदा यदोस्थाम तथात्विचं
चलति तदा तदा निकुलद्वारि पुत्रोभूतमन्धकारं दृष्ट्वा लज्जमातस्यैव पुम्बना-
ल्लिङ्गनादिभ्यस्वरतीत्यागन्तुमेव न पारमतीति भावः । भ्रान्तिमानयमकंठारः ।
रसक्षणं प्रागेवोक्तम् ॥ ६ ॥ भवतीति । पद्माद्विज्ञेयवर्धने सति, भवति सखि
विलम्बिते विलम्बं कुर्वति सति विगलितलज्जा सती सा वासके कीलाहृदे
कन्ताभिसरणात् सज्जा संसृतसकललीलोपकरणा मिसपति । हे मिथ्य ! कव-
येतावदौदास्यं मयि तया रचितमिति विस्मयं करोति । रोदिति रोदनं करोति ।
वासकसज्जालक्षणं तु रसार्थसुधाकरे—‘भरतावरमिदमे कीर्णं वासस्तु
वासकः । सवासकदवात्काम्ये समेप्यति यद् प्रति । सुजीकरोति वात्मानं वा सा
‘वासकसज्जिका’ इति । शृङ्गारतिलके (१०६)—‘भवेदासकसज्जातो

श्रीजयदेवकवेरिदमुदितम् ।

रसिकजनं तनुतामतिमुदितम् ॥ नाथ हरे० ॥ ८ ॥

विपुलपुलकपालिः स्फीतसीत्कारमन्त-

र्जनितजडिम काकुल्याकुलं यथाहरन्सी ।

तव कितम् ! विभयामन्दकन्दर्पचिन्तां

रसजलनिधिमग्नं ध्यानलगा मृगाक्षी ॥ ९ ॥

श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवकवेरिदमुदितं रसिकजनं भतिमुदितं इत्यर्थं तनुताम् । मयया, -रसिकजने मुदितं हर्षं तनुताम् ॥ ८ ॥ तथा च स्वकीय-
राज्ञे-भास्वीवः स्फुटो गीर्वाण रागस्तालोऽधुनालकः । शृङ्गारो विम-
लभास्वो रसो देवादिपर्वणम् । पदसंततिरुत्तमाः पादाः स्वरसमुच्चयाः ॥
ततः पद्यादि यत्र स्फुटं यममपममानतः । स मय्यधरो हेयो धन्यदे-
कुलकुलमः ॥ इति धन्यदेकुलकुलमनामा द्वावधः मय्यधः । सतो
नामकः । गूढविधियकुलकुलः । चिन्तारवरावती वासकसत्त्वा मायिका ।
तल्लक्षणं—'केटीगूढमथात्मन मय्यधस्त्वेष्यति निषे । सखी वृत्ती.....
समासि समगादिति' (?) ॥ ८ ॥ इदानीं तस्यास्तवेकपरस्वमाह—
विपुलेति । हे कितम् भर्तु ! सा मृगाक्षी तव धन्यमन्दकन्दर्पचिन्तामति-
विभक्तकामचिन्तां कृत्वा विधाय ध्यानलगा सखी स्वरजलनिधिमग्नं
शृङ्गारसागरे स्नीना । किंभूतं सा ? विपुला महती रोमाञ्चपङ्क्तिर्वत्साः
सा । अपि किंभूता ? स्फीतसीत्कारं प्रवृत्तसीत्कारं यथा स्वात्तया । अन्तः
भर्ताविरहेनैव अनिताम्यां जडिमकाकुल्यां व्याकुलं यथा स्वात्तया व्याकु-
रन्ती भावमाणा । 'नममययुतेयं मास्मिनी ओतिछोके' इति मास्मिनी
सन्नितात्रतात्परा इति ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवकवेरिदमुदितं

कथितम् । रसिकजनं शृङ्गाररससावपुरःसरमगवद्भक्तिरूपसाक्षादभाषिणमति-
मुदितमवशिष्येनानन्दितं तनुतां विस्तारयद् ॥ ८ ॥ विपुलेति । इत्यादि-
कन्दर्पचिन्तां विधाय तथापि खं येषां मिलसि तदा तव ध्यानमेवापरतीत्यर्थः ।
कीदृशी ? विपुला प्रचुरा पुलकपालिः रोमाञ्चपङ्क्तिर्वत्साः । ध्यानकल्पितस्वर-
स्पर्शोद्भूतरोमाञ्चपङ्क्तिर्वत्साः । किं कुर्वती ? काकुल्याकुलं यथा स्वात्तया धनि-
विकारविशेषेण व्याकुलं यथा स्वादेवं व्याहरन्ती । ध्यानेनैव तव करं नीवीकन्धनो-
न्नोद्यतावपं परिकल्प्य कुटुम्बिताकम्पशानमाधिता 'मुञ्च भाग' इत्यादिनिषेधकं भाग्यं
कथयन्तीति भावः । पुनः कथं यथा स्वात् ? स्फीतः प्रवृत्तः सीत्कारो यत्र एवं
यथा स्वात् । ध्यानेनैव स्वतन्त्रसत्तत्वाविकं परिकल्प्य सीत्कारं करोतीति भावः ।
पुनः कथं यथा स्वात् ? अन्तर्व्यक्ते अनितो जडिमा जाक्यं यत्रैवं यथा स्वात् ।
ध्यानकल्पितविलासभाषादितमवसन्धाक्यः (स्तम्भाक्यः) साक्षिको भवति ।
अन्यस्यापि जलनिधिमग्नस्यान्तर्भाष्यक्षीतवशात्सीत्कारो व्याकुलं मुञ्चइति यथा

अङ्गेष्वाभरणं करोति बहुसः पत्रेऽपि संचारिणि

प्राप्तं त्वां परिशङ्कते वितनुते स्रग्धां चिरं ध्यायति ।

इत्याकल्पविकल्पतत्परचनासङ्कल्पलीलाशत-

ध्वोसकापि विना स्वया वरतनुर्नैषां निदां नेष्यति ॥ २ ॥

अन्वः । रसवदकंकारः ॥ १ ॥ इदानीं सा राधा ध्यानादिना स्वया सह
रसमाणापि साक्षात्पामकभमाणा न कथंविधिर्यतिनेष्यतीत्याह—अङ्गेष्विति ।
हे भावय ! एषा भस्सकी । एतेति पृथक्पदमस्यते म्वापराहुदौ प्रत्यली-
कृत्याह । एषा वरतनुरितेवक्रमेण आकल्पविकल्पतत्परचनासङ्कल्पलीलाश-
तस्यासकापि नेष्यमित्येकैकसलवस्रयाविरचनरचनास्तुचितविलाससम-
नेष्वासकापि सती स्वया विना निषां न नेष्यति निषां नेतुं न वाञ्छा
सविष्यतीति । इतीति किम् ? तान्येव काविविदाह—अङ्गेषु भवयपेनु
त्वचित्तापहृदि आभरणं करोति । कथं ? बहुसः । बहुसा इति भवनुकप-
परित्यागेन त्वचित्तापीतिपरिमहो ह्योक्तते । अपि च,—पत्रे वृक्षपत्रे पत्र-
त्रिपक्षेऽपि वा । ‘अदि’शब्दात्तुनादिपरिस्थग्नो कम्बते । तस्मिन्संचारीणि
संचरणादीले स्वामेव प्राप्तं परिशङ्कते विचारयति । सत्र पृथक्कारं विद्यापि
‘पार्यो अनुर्धरः’ इतिवत्सर्वाणि वाक्यानि सावभारतान्येवेति कृत्वा मृ-
काराक्षेपः । अपि च व्यवहपमागमिष्यतीति कृत्वा स्रग्धां वितनुते । वत-
स्यावेवं भवतीति ध्वनिः । इयं च वक्तव्यस्या पञ्चम्यवस्था । तत्कल्पं चोक्तं प्राक् ।
कुम्भितमक्षणं रसार्थवस्तुधाकरे—‘केसाधरादिग्रहणे मोदमानापि मानसे ।
तुःकितेन बहिः कुम्भेवत्र कुम्भितं तु तत्’ इति । ‘साम्मयेहा प्रतिष्वलिः’ इति
भट्टभाष्यटीपिका । ‘अकुं विना विक्रतो वः सोऽभीत्यादिभिर्भूतेः’ इत्यमरः
॥ २ ॥ पुनः कृष्णं सरयितुमाह—अङ्गेष्विति । हे कृष्ण । तया मेका
वरतनुः सुन्दरी रात्रे न नेष्यति न प्रभातं प्रापयिष्यति । कीदृशी ! इति जनेन
प्रक्षरेणाकल्पोऽलंकारः विकल्पस्त्वद्ययमनसङ्गा, तत्पं स्रग्धा, तत्परना संकल्पसक-
वीचसङ्गादिव्यानमिह्यामितीकावतव्यसत्रेऽपि स्वस्तज्ञानिसाविष्यालस्या न कुभापि
मनो रमत इति भावः । अलंकारादिव्यासङ्गमेवाह—अङ्गेष्विति । अत्रेष्वाभरणं
करोतीति भावः । जनेनाकल्प उक्तः । अथ च बहुसो वारंवारं पत्रेऽपि संचारिणि
पञ्चमादौ वरपत्रादेन चसति सति त्वां प्राप्तमायतं परिशङ्कते । अनेन विकल्प
उक्तः । अथ च,—स्रग्धां समनीयं वितनुते विस्तारयति । जनेन तत्परचनोक्ता ।

पाठा०-१ ‘म्यासत्रेऽपि’ RM. २ ‘नैका’ RM.

टिप्प०-१ मनु मया तद रम्यं वातनेदः किमर्थं मम तत्र गमनम् ? चेदेवं
रमनापि साक्षात् निजा वक्ष्यमान्वापराकृत्यापि निषां नेतुं न समर्था वनिष्यती-
त्याह—टीपिका ।

किं विश्राम्यसि कृष्णभोगिभवने भाण्डीरभूमीरुहि
 भ्रातृयोसि न दृष्टिगोचरमितः सान्त्वन्तन्दास्पदम् ।

स्वामयइत्यन्ती चिरं त्वामेव ध्यायति । कृष्णं चिरध्याय तेन सह मयात्रैव
 कामकेकमः कर्तव्या इति चिरं ध्यायति । कान्योऽपि यः कश्चिन्मानसध्या-
 यमिभूतो रत्नमयतिथाहनेऽसमर्थः स तदतिवाहनार्थं कामोन्मदम्यासक्तया
 चेतो रमयति । सार्द्धककिरीटं वृत्तं, ससुखयोऽङ्गकारः ॥ २ ॥ इदानी-
 मासीद्व्याजेन सार्गोत्तमाभिष्करोति—किमिति । गोविन्दस्य निरो जयन्ति
 सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । भावगर्भतया वक्तुर्नैवम्यरुधापनेन सर्वोरुकृत्यम् ।
 सत्त्वेन च नमस्कार्यम् । किमूता निरो वाचः ? सायमतिभिप्राशस्त्व-
 यम् च,—चिरं बहुकालं व्याप्य त्वां ध्यायति विस्तवति । धनेन संकल्प उक्तः ।

तथा च तवामनप्रतीक्षाया एतैर्ध्यापारैः संप्रति कालं नयति । यदि च
 सर्वथा त्वया न गन्तव्यं तदा स्वत्सवं प्रति निराशा सती रात्रिं नेतुं न शक्नोतीति
 भावः । अस्फुटारुण्यं हृद्यो वर्णितः । तदुक्तम्—‘कल्पता सा शु कवितुं
 त्रिवलागमने सति । विरहयोभयोस्तद्वत्सर्वप्रममर्लङ्कतिः’ इति । ‘आकल्पयेथी
 नेपथ्यम्’ इत्यमरः । ‘तर्को विकल्पः शङ्का च’ इति च । ‘तत्त्वं च
 शयनीये स्यात्तत्त्वमङ्गलप्रबोः’ इति विश्वः । ‘संकल्पः कर्म मानसम्’ इत्यमरः
 ॥ १ ॥ धर्मान्ते कथञ्चनः समाश्ले—गोविन्दस्येति । गोविन्दस्य निरो
 कान्यो जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । कीदृशाः ? सायमतिभिप्राशस्त्वयम्
 स्वयंभवे येऽतिशयलोपां प्राशस्त्वं सागतादिप्रशंसा ‘धन्योऽयमतिपिठुर्द्विर्ण
 पुण्योत्पादकः’ इति कथा । वस्तुतस्तु प्रियाभिसारसंकेतज्ञापनादयं बहुमुख-
 प्रदावेति गर्भेऽध्यन्तरे यात्रां ताः । मर्शतयाऽध्यन्तरेऽभिप्रायविशेषेषु च
 इत्यर्थः । व्याजोक्तिरलङ्कृतिः । कीदृशस्य गोविन्दस्य ? तन्दाष्टिके पितुः समीपे
 तादृक्संकेतसूचनारूपं अल्पमुखाभिःसूतं धीराघावा वचनं गोपतः संगोपनं
 कुर्वतः । ॥ तव ? हे भ्रातः पथिक । ‘भ्रातः’ इति कोमलमञ्जवे, भाण्डीर-
 भूमीरुहि वटवृक्षे किं विश्राम्यसि ? विश्रामं मा कृपाः । तव हेतुः—कृष्ण-
 भोगिभवनेति । कृष्णश्चासौ भोगी च कृष्णभोगी, तस्य भवने बालवर्षासे ।
 पक्षे—शृंगारिणः स्वामिन्दरस्य विलासयुद्धे । पक्षत्रये नैव स्वयमिति चेति
 ‘भ्रातृ’पदोपशानम् । श्लेषाङ्कारश्च । ‘कृष्णः केचनकृष्णयोः’ इति धरणिः ।
 ‘भोगी कामकर्मणोः इति विश्वः । तर्हि कं यामि इत्यत आह—इतो पठत
 ज्ञानन्दं आनन्दसहितं नन्दयुद्धं न याति, अपि तु याहि इति शुभ्यवर्णनासम-
 स्थानेन भीमहृदयिष्येन च निर्हृतो सविष्यदीत्यर्थः । तद्वरे भविष्यतीत्यत
 आह—दृष्टिगोचरमिति । आनन्दनेत्र पथिकवचनेन संकेतसूचनात् श्रीकृष्णस्य

राधाया वचनं तद्व्यगमुखात्सर्वान्निके गोपतो

गोविन्दस्य जयन्ति सायमतिथिप्राङ्मुखगर्भा गिरः ॥ ३ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे वासकसञ्जावर्णने धर्म्यवैकुण्ठो

नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

गर्भाः । सायंकाळेऽतिथयः सायमतिथयः तेषां प्रासस्त्यं स्वागतविसेमादेण
महंसा, एतन्मै पासां ताः । तथा—किमिच्छिष्य गोविन्दस्य ? नन्वाश्रितके
कन्दसमीपे वनारण्यसङ्घे तसूचनाक्रमध्वजमुखादिः सृष्टं राधाया वचनं
गोपतः गोपायितुः । गां पाठयतीति गोपः, गोपायतेः पञ्चाशच् । 'आद्यामः—'
इति वक्त्रेणै सायंमिभक्तिरुत्तमः । तस्य गोपतः । अत्र पितुः सङ्केतादुक्त
मा प्रासांकीति गोपने वात्यर्थम् । अत्र तदपह्नुवात्पह्नुविरलंकारः ।
प्रसंखलप्रभा स्याज्जोक्तिरपि । पितुः समीपे तादृशधो कञ्जावहसिति
तत्प्राकरार्थं अप्रस्तुतप्रसंसापि । तदिति किम् ? हे भ्रातः पयिक !
अप्यीरभूमीरहि इतः वटवृक्षे । किं विभ्राम्यसि ? अत्र विभ्रामं मा
कुर्याः । कुत इति हेतुगर्भविशेषणमाह । किमिच्छिष्ये कृषे ? कृष्णभोगिभयने ।
कृष्णभासौ भोगी च कृष्णभोगी, तस्य भयनं तस्मिन् । कृष्णसर्पावासे
इत्यर्थः । अत्र 'भ्रातृ'पदेन ब्राह्मणत्वम् । तेन च मत्सङ्केतत्वात्तमेतदिति
व्यज्यते । पसे,—कृष्णभासौ भोगी दृष्टव्यो न तस्य निवासः । वचाप्येव्या-
धेयिकृष्णवादेन सेधोऽलंकारः । तर्हि किं कुर्विष्यासञ्ज्ञाह—इतो वदात्मानन्द-
वन्वात्यर्थं न यासि अपि तु वाहि इति छेदार्थलक्षणे छन्दः । सानन्दश्चक्षुमक्ष
तत्त्वमस्यार्थं भेति । अनेनात्र अन्यपरिस्थानेन वदप्रार्थ्यते तत्सुखमिति ।

तादृशमावप्रकटनेन श्रीराधाया वचादि अवन्तीत्यपि ध्वनितम् । अत्र वाद्युर्वाशि-
गुणविशिष्टी राधामोहनावाकम्बनी, स्वयं दृष्टी वादिका, वदाद्युदीपनविभावाः ।
एवं रसराट् शृंगारो निरूपितः ॥ ३ ॥

पाठा०-१ 'नन्वाश्रित केविन्दुगर्भो' ३. २ 'सायमतिथेः पुच्छिगर्भा' ०.

टिप्पण-१ केचित्तु श्रीकृष्णदासैक्या विप्रकर्ममहाप्रवराः पूर्वसर्गान्ते संयोगमनु-
ब्रवीयन्ति; अत्र सप्तमे च वैचित्र्यविशंकमस्यमदुत्तरसुमित्रं निरूपयन्ति; तत्रैवं
संगतिः—पूर्वसर्गे सर्वं दीक्षितं संयोगः, अत्रिमात्रपथा मेवविधायः, तत्र कालान्जा
दृष्ट्वा विप्रमन्त्रनेन सीयमेव रमितमन्त्रादुद्दिष्टं प्रकम्पयेन श्रीराधाया निरूपितम् ।
सर्गाध्वे प्रपञ्चवृत्तं निरीय तत्संगमविधेरेव नागरमोहेः तस्यामे प्राङ् गौकविचो-
केलादि, ततोऽग्रतः तद्व्यगमुखादिविदुषा नागर्भा कृष्णजुगपन्तीतस्यापि 'वाहि याहि'
इति निरुत्थारः, तत्रमे द्रुगम पद । तदीयायां परितोमयैदेवं व्याकृतं, तदुत्तम्यन्-
इति टीपिका ।

उहिं दूरे भविष्यतीत्याशङ्काम्—रुटिगोचरं वासकमेव । सानन्देति पण्डित-
मिशेषणं वा । सानन्दमानन्देऽपि सर्वव्यापकुराण्यसामान्यसीति औचित्यमाह ।
अत्र कृष्णव्याघ्रैराळम्बनेर्विभावेस्तदपाकृतिनिषेधानिमित्तो रतिस्वाधी विप्र-
कम्भात्म्यः शुक्लारो रसः । आसीदचरे जलं कृती ॥

मिसर्गविश्रोज्ज्वलद्युक्तिसर्गं न्यायम् बहुं रसिकप्रियायाः ।

सर्गं मृपमामकिरीटरसे श्रीकुम्भकर्णस्तृणितजरोऽत्र ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजानिनवभरतश्रीकुम्भकर्णमिरचिते श्रीकुम्भत्वासि-
मन्दरस्तादरे गीतगोविन्दविषये वासकसत्कारवर्णने
ब्रम्हवैकुण्ठे नाम षष्ठः सर्गः ॥ ॥ ॥

शुणु वे दोषदहः परेषां ज्ञमः स्वोपावरणाय किं त्वम् ।

सतः पिभास्यन्ति मयात्र दोषान्तन्तस्तत्त्वज्ञानमि ॥ अमीमि ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीसंकरमिशिरचितायी श्रीशालिनाथकारित्वायां
गीतगोविन्दटीकायां षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ७

— नागरनारायणः —

अत्रान्तरे च कुलटाकुलवर्त्मपातः—

संजातपातक इव स्फुटलाकलनश्रीः ।

बुन्दावनान्तरमदीपपर्वशुभालै-

विष्णुस्वरीवदनचन्दनविन्दुरिन्दुः ॥ १ ॥

प्रसरति शशधरविम्बे विहितविलम्बे च माधवे विधुरा ।

त्रिरिषितविविधविलापं सर परितापं चकारोच्चैः ॥ २ ॥

तृप। कुम्भकर्मः भुक्तं वाचि धत्ते

मनोऽधीश्वरासेधने सचिधत्ते ।

द्वीपा परं वासुदेवं निधत्ते

वरं गीतसोविन्दुगानं विधत्ते ॥

इदानीं मासिनीमानसवदनास्तम्भमण्डलं चन्द्रोदयं वर्णयन्नाह—अत्रान्तर इति । अत्रान्तरे पृथक्सिद्धवसरे इन्दुर्बुन्दावनान्तरमंशुदीपैरदीपयन् प्रकाशितवान् । किंविशिष्टः ? स्फुटलाकलनश्रीः स्फुटककल्लसोभः । उच्यते—कुलटाकुलवर्त्मपातसंजातपातक इव । अन्वोऽपि यः कश्चन यस्य कस्यचन मार्गमात्रं करोति स कलङ्गी भवत्येव । किंभूत इन्दुः ? विष्णुस्वरीवदनश्री-सम्पत्तिलक इव । वसन्ततिलका । अत्र रूपकोशेहे जलं कृती ॥ १ ॥ इदानीं विष्णुस्वरीवदनस्या विधुरत्वं कथयति—प्रसरतीति । सा राधा उच्चैः परि-तापं चकार सेवे चकार । कथं यथा भवति ? त्रिरिषितविविधविलापं यथा स्वाध्याया । किंभूता सा ? अतिसूक्ष्मविधुरा । क्व सति ? शशधरविम्बे प्रसरति उल्लसति सति । माधवे च कृतविलम्बे सति । 'त्रिष्य द्वीपां स्वयं पृथ्वा निर्वर्त'—

अत्रान्तर इति । अत्रान्तरेऽस्मिन्नवसरे । इन्दुर्बुन्दावनान्तरमंशुदीपैः विष्णुस्वरीवदनान्तरे बुन्दावनमध्यमदीपमन्त्रप्रकाशितवान् । विष् पूर्वा, विष्णवे बुन्दरी कामिनी तस्या वदनस्य सुकल्य चन्दनविन्दुर्मण्डलाकारचन्दनद्विजम् । अत्र पूर्णचन्दो वर्ण्यतेन बोध्यः ; चन्द्रचन्द्रे चन्दनविन्दुसङ्घस्यापामावात् । पुनः वीरसः ? स्फुटीमृता प्रकटिता लाकलनस्य कलङ्गस्य श्रीः शोभा यत्र तादृशः । कुलटा-कुलस्य व्यभिचारिणीसमूहस्य शो वर्त्मपातः संकेतगमनमार्गप्रतिरोधत्वेन संजातं पातकं यस्य सः । अपरस्यापि कृतपापस्य कलङ्कः स्फुटीभवतीति श्रुतिः ॥ १ ॥ प्रसरतीति । शशधरविम्बे चन्द्रविम्बे प्रसरति सति । माधवे कृत्वे विहितविलम्बे कृतकालक्षेपे सति । विधुरा दुःखिता उच्यते परितापं चकार ।

मालवरागयतितालाभ्यां गीयते । प्रबन्धः ॥ १३ ॥

कथितसमयेऽपि हरिरहह न ययौ वनं

मम विफलमिदंममलरूपमपि यौवनम् ।

यामि हे कमिह सरणं सखीजनवचनवञ्चिता ॥ ध्रुवपदम् ॥ १ ॥

यदनुगमनाय निशि गहनमपि शीलितं

तेन मम हृदयमिवमसमशरकीलितम् ॥ यामि हे० ॥ २ ॥

नानातः प्रियः । यस्याख्येन विना दुःखा विमलकथा तु सा मया । अर्थाः ॥ १ ॥ पूर्व ध्रुवः । यामीति । हे ललि ! हह अक्षिपयसरे कं सरणं यामि । किंभूताहम् ? सखीति । सकम् एव जन हृतरजनवत् तद्वचनेन 'स्वमग्र संके-
चत्वाने तिष्ठ तमहमानयामि' इति कथनेनाश्रैव विवता या विमलकथा ।
इति ध्रुवः ॥ यच्च ययामि-कथितेति । आत्मगतं कथयति-मम हृदं यौवनं
विफलम् । किंभूतम् ? ममलरूपमपि । अथवा, यौवनं रूपं च इममपि
लिप्पलम् । अथ 'अपि'शब्देन मूषधफलादीनामनुकानां समुच्चयार्थः । अथ
कारणमाह-—'अहह' इति कहे । हरिः कथितसमयेऽपि संकेतितकालेऽपि
अथ न ययौ न माह्वयम् । यतः 'प्रियेषु सौभाग्यफला हि योषिताः'
॥ १ ॥ अथ च, यदिति । यद्यस्याख्येतोर्नेति शस्त्री अनुगमनाय ।
अर्थात् हरेरनुगमनाय । गहनमपि, 'अपि'शब्देन यत्कथमपि न कथिते

विरचितो विविधो नानाविधो मिलपो वनेनं यथा स्यात् । पूर्व तदावमान-
सङ्घात्पादीय । चन्द्र चरितेऽभिचारिणो कृष्ण संचार इति तदावमानं प्रति
निशङ्कवाचिकं विललापेति भावः ॥ २ ॥ विविधविलापमेव गीतेन कथयति-
कथितेति । गीतस्यास्य गौडमलवरागः । प्रतिमण्डतालः । गीतार्थस्तु-इह
मिपिने कं जने यामि सरणम् ? यद्वा, -कं अलमस्मि यमं च सरणं यामि । तेन
विना कर्मप्रवेशमभिप्रवेशं यमगृहं याभीत्यर्थः । श्रीरघी ? सखीजनानां वचनेन
वञ्चिता प्रचारिता । मया हरिरानीयत एवेति सखीजनेन प्रचारितेत्यर्थः । सख्योऽ-
प्येषं प्रचारिकास्तथा श्रोत्र्यो विद्वाद्यपात्रं भवेदिति भावः । 'को अज्ञातमग्नि-
सर्केषु समने सर्वनाति च । पावके च मयूरे च मुखदीर्घजलेषु कम् ॥' इति
विश्वः । 'सरणं गृहरक्षिणोः' इत्यमरः । सखीवचनमेवाह-कथितेति । कथित-

पाठा०-१ 'गौडीमालवरागे प्रतिमण्डताले' BM., A., P. २ 'ललित-
समये'. ३ 'नेतदनु रूपमिति'.

टिप्प०-१ ममलरूपं यौवनम्-—'मूषधमूषधक्या हि चमत्कारेण नेत्रयोः ।
असरत्पृष्ठमुदममलं ललातीति तत् ॥' इति वाक्यम् । ॥ यौवनलक्षणम्-—'नितम्बो
विपुषो मध्यं कुक्षयजं वरपुति । पीनौ कुम्भाद्वस्त्रं रेखां पूर्णयौवने ॥' इति
वीरिका ।

भम मरणमेव वरमिति चित्तव्यवस्था ।

किमिति विषयमि विरहानलमचेतना ॥ वासि हे० ॥ ३ ॥

मौमहह विधुरयति मधुरमधुयामिनी ।

कापि हरिमनुभवति कृतसुकृतकामिनी ॥ वासि हे० ॥ ४ ॥

तदपि स्तिमितमनुभूयम् । तेन कारणेन मम इदं इवमसमस्यरपीकितं वर्तते । अथवा,—यदिद्वयव्यं सर्वनामप्रतिक्रमकं यत्नेत्यर्थे । यस्यानुसरणाय पृथं कृतं तेन हेतुना तमेव हेतुं कृत्वा मम इवमसमस्यरपीकितं वर्तते । अथवा,—यदिद्वि विषयनेनाप्यवहितमेव सखीवधने परावृण्यते । यच्चनानुसरणाय गहनं कीकितं तेन सङ्गमहेतुना मम इवमसमस्यरपीकितं वर्तते । अत्र यच्छब्दस्याभावात्समासेन निर्गुणत्वाच्च न प्रभास्येवाम्यः संभवी, विवक्षितार्थासमर्पकत्वात् ॥ २ ॥ अपि च,—ममेति । इहाचेतनाहं चैतन्मरहिता विह्वलत्वमासा विरहानलं विषयमिति । कथमिति विषयमिति । भावमन्तरमप्यस्तीत्यवधार्यतान् । तद्वत्त्वात् अतिमोक्षे । तत्संवेदितानुसरणाय कामयेनावीक्ष्यताम् । अत्र विषयं किं वाक्यमित्यस्य (?) विवक्षितपुराविरहव्यावृत्तिपरस्परविनो न सति । किमिति वाच्यम् ? इतीय हेतोः चित्तव्यवस्था चित्तव्यं केतनमावाप्तो यस्याः । प्रियणुम्वरत्वात् । अथवा,—चित्तव्यं निमग्नं यस्याः सा । सखीमात्रवचनेन । तामनुसरणेन वा ईदृशस्य साहसस्यानुपघातात् । अथवा,—चित्तव्यं केतनं देहो यस्याः प्रियमाम्नेः ॥ एवं सति मम मरणमेव वरं, न देहधारणम् ॥ ३ ॥ अपि च,—मामहहेति । मधुरमधुयामिनी कोमला सरसा वसन्तरात्रिमां सिद्धं करोति । अपि च,—कापि कृतसुकृतकामिनी कृत्वा हरिमनुभवति । एतास्मभेदपि सङ्गमेव सङ्गमेव कथितो यः समयः कालोऽस्मिन्नवसरे मया सङ्केतस्थलमानन्तमिति । यद्वा,—समय मद्यमे यः समयः कथितस्तदपि पत्रं सङ्केतनिकुञ्जं न ययौ न गतवान् । इवमाकृतमेव मे जीवनं तावदप्यममलक्ष्यमपि निर्मलसौन्दर्यमपि विह्वलम् । पूर्वं सदागमनप्रत्याख्या स्थितं, संप्रत्यवनिष्ठाने निरवधिदुःखाहं भोगेऽसमर्था शरीरं त्यक्तवान्येव, मम जीवनं यावतीति भावः ॥ ३ ॥ यस्य कृष्णस्यानुगमनायानुसरणाय मिथि रात्रौ गङ्गामपि कीकितं तेन कृष्णेन निमित्तमूतेन मम इवमसमस्यरेण कामस्यरेण कीकितं विह्वलम् ॥ २ ॥ मम मरणमेव वरमुक्तं । तत्र हेतुमाह—इह कनेऽचेतना समुच्छ्रं । यद्वा,—अचेतना मूर्च्छया शानरहिता । यद्वा,—अः कृष्णस्य चेतना बुद्धिर्देहात्तादृशी । विरहानलं विरहमिति किमिति विषयमिति । तथा च—इह मम दुःखस्य कोऽपि शातापि न, इत्यव्यवस्थितं किमिच्छामरा-

अहह कलयामि कलयामिमणिभूषणम् ।

हरिविरहहृदहनेन बहुदूषणम् ॥ यामि हे० ॥ ५ ॥

कुसुमसुकुमारतनुमत्तनुशरलीलया ।

सगपि हृदि हन्ति मामतिलिखमशीलया ॥ यामि हे० ॥ ६ ॥

अहमिह निवसामि नगणितवनचेतसा ।

स्मरति मधुसूदनो मामपि न चेतसां ॥ यामि हे० ॥ ७ ॥

वताऽहं सम्बभूवा यत्कलयाप्यर्थं मया प्रयत्नः कृतः, कथं वा च हरि-
रयमुक्तस्तनुयुते ॥ ५ ॥ अपि च,—अहहहेति । 'अहह' इति श्लेदे । हरिविर-
हहृदहनेन कलयामिकं मणिभूषणं बहुदूषणं कलयामि । यतः 'जीनां
श्रियाकोकप्रको द्वि वेद्यः' इति ॥ ५ ॥ अपि च,—कुसुमेति । हे काम्य !
हृदि पर्वमाना सगपि मामतनुशरलीलया कामबाणस्फुरभाष्येन हन्ति ।
मया पुष्पकगिति धार्यते, तस्याश्च स्मरशरमयकात् हृदयस्वभावाः । अत
पुष्पातिविविमसरलीलया । अति विपरीयते यस्मिन्निवसितिविमं तच्छरीरं यस्याः
सा तया । अथवा,—अहं हृदि मनेति हन्ति, मनो विष्यतीत्यर्थः । अत एव
विविमशीलया जम्बसरेभ्यो विषमस्वभावाया । तथा च 'अपूर्वेयं अनुविद्या
मन्मथस्य महात्मनः । शरीरमसत् कृत्वा भित्त्यन्तर्गतं मनः ॥' किमूतो ?
कुसुमादपि सुकुमारतनुम् । यो हि वसरादीनकलः स तं सुक्तेन हन्ति ॥ ६ ॥
अपि च,—अहमिति । हे काम्य ! अहमिह कुञ्जे नगणितवनचेतसा निवसामि
मीडि भाषा । कीदृशमहम् ? अतिवितथकेतनातिघातेन वितथं मिथ्याभूतं केतनं
यहं यस्यास्यादृशी । यद्वा,—अतिवितथं केतनं शरीरं यस्याः सा । तथा च—
निरुपमसौन्दर्याद्यप्यपीदं शरीरं तेन विना विफलमित्यर्थः । अतिवितथकेतनमिमं
क्षपति विहायान्यपुष्पमभिसृतवतील्लेखरूपलाञ्छनं यस्यास्यादृशी । तस्मिन्निष्ठिते
छल्लमपीदं न मे दुःखात्त स्यात् । संप्रति तु सृष्टाक्षयमात्रं मे दुःखदमिति
भावः । 'केतनं स्मरने कामे गृहे ओणनिमज्जने' इति विश्वः । 'रह मनेने'
इति शुराद्यन्तर्गममुदाहो परस्मैपत्तौ विकल्पेन विवन्तः पठितः । तस्य निवीड-
भावे विवहमीति प्रयोगः ॥ ६ ॥ अहमित्यादि । अहहहेति श्लेदे । एवं मधुरा
मनोहरा मधुयामिनी वचन्तरात्रिणां विधुरयति निरुक्तवति । कपि कृतं पुष्पं
यस्या एतादृशी यमिनी हरि कृष्णमनुभवति । केलिभ्रमे पश्यति । 'विधुरं
स्मारप्रतिशेवे विधुरो विक्रमेऽप्यवद' इति विश्वः । 'मधुरं सरसे ज्ञेयं स्वादुग्वदि
मनोहरे' इति भरणिः । 'स्यादमेमकिंयां पुण्यधेयसी सुकृतं पृथः' इत्यमरः ॥ ७ ॥
अहहहेति । अहहहेत्यनुते । यस्यादियमिभूषणं कलयामिमणिकवितमलंकरं
हरिविरहहृदहनेन कल्पविरहानिघारयेन बहुदूषणमनेकदोषं पश्यामि । जीनां
श्रियाभ्याभरणानि, ताम्रपञ्चुना भारभूतामीलानुवमिति मयः ॥ ५ ॥ कुसु-
मेति । सगपि पुष्पमालापि । अतनुशरलीलया अतनुः कामरूपस्य वे- शरादेषा

हरिचरणसरणवयदेवकविभारती ।

वसतु हरि युस्तिरिव कोमलकलावती ॥ यामि हे० ॥ ८ ॥

छर्तिक कामपि कामिनीमभिसूतः किं वा कलाकेलिमि-

वन्दो वन्दुभिरन्धकारिणि वनान्द्ये किमुद्राम्यति ।

न गमितामि वनानि वेतसाव यथा । 'वनवेतस'ग्रहणसम्येषामपि वनस्य-
विषयाणामुपलक्षणार्थम् । तेन वृत्तव्यसपुल्लङ्घन न विन्यासमागता, परं
मनुसूदनस्तु मां वेतसापि न सरति । अतीव युद्धाभिविषेसः संभोगरराकुलो-
मवतीति व्यञ्जम् । नगमितेत्यादौ निषेधार्थेकनकारेण समासः । 'अनुनीलज
जगः स नैकवा' इतिवत् । शेषविषयाभावान्मो आरतीत्यत्र न वही ॥ ४ ॥
अपि च,—हरिचरणेति । हरिचरणौ सरणं गृहं यस्याः, सा चासौ जयदेव-
कविभारती च । अथवा,—हरिचरणेति जयदेवविशेषणम् । तत्र सरणं रक्षित् ।
इति वसतु । अर्धाङ्गकानाम् । किंलक्षणा ? कोमला कलावती च । तथा च
सङ्गीतराजे—'रागः स्वास्त्वानगौडाक्यस्तालो वर्णवती रसः । दृक्प्रभो विष-
कम्भाक्षयः प्रमदा मदनकुका ॥ फलनामावलेः पादा युक्तित्वा च न गीतके ।
विश्वमनुसूदनोऽयं ससावकचनार्थकः ॥ प्रबन्धः पृथिवीमती प्रकटः प्रीत्यये
हरेः ॥' इति विश्वमनुसूदनरासावकचनार्थमा प्रबन्धस्योपेक्षा ॥ ८ ॥ राधा
तववागमने लगताईत्वित्तर्कमति—तत्तिकमिति । यद्यस्यात्काम्यः
कामुकः सङ्घेयीकृतमभुवुकककाकुलेऽपि वनागतः मनोहरवेतसकचामृदेऽपि
लीक्या मां इति हन्ति तावद्वसि । कामवाणा अपि पुष्पाम्येव जयमि पुष्पमतीति
तलीक्या इन्तीति भावः । कीदृश्या अतनुधरलीक्या ? अतिविषमलीक्या
अतिक्रयेन विषम लीकं साम्राज्ञे वस्यस्तादृश्याः । अन्ववाणा हि क्षिप्तः सन्तः
कलभुत्पाथ हन्ति । कामवापास्तु इति संयताः क्षतमङ्गवेवान्तरे गन्तीति
विषमलीक्येति भावः । कीदृशी भावः ? कुसुमसुन्दरारतुं पुष्पकोमलतीम्
॥ ९ ॥ अहमिति । अहमिह निकुले वसामि । कीदृशी ? न गमिता न वन-
मिता वनवेतस विपिनस्य वेत्रकृत वया सा । मनुसूदनः कृप्ये मां वेतसा
॥ सरति । अपि च वेतोमात्रघातं स्वतः स्वयं सरणमपि न करोति, कमवस
व्य वार्तेति 'वेतसा' इत्यनेन ज्ञानितम् ; ज्ञान्यया सरणस्य वेतोमज्ज्येन
वेतसेत्यास्य देवध्यापितैः । नगमितेत्यत्र नगन्तेन निषेधवाचकेन समासः, न तु
कलसम्येन । नन्व सहा समासेऽगमिषेति स्यात् । यद्वा,—अम् शिरवाक्ये । तथा
च गमिताः प्रतिवर्त कृष्णमन्वेद्यमन्ता परिवर्तकवाता वनवेतसा यथा सा । यद्वा,—
अहमिह वने किं नातिकलामि ? अपि तु निवसाम्येव । शेषं पूर्ववत् । निप्र-
कम्प्य शेषं नाविद्यः । तावद्व्यम्—'इत्या संकेतमप्राप्ते रक्षिते व्यथिता तु
वा । निप्रकम्प्येति सा प्रोक्ता पुनरेत्यास्तु विनिवाः । निर्वेदविन्यायेत्यास्तु
नृपकानिःश्रुतिवया' इति ॥ ४ ॥ हरिचरणेति । हरेचरणौ सरणं वसि-

कान्तः क्लान्तमना मन्त्रागपि पदि प्रस्थातुमेवाक्षमः

सङ्केतीकृतमधुवक्षुल्लताकुञ्जोऽपि यन्मागतः ॥ १ ॥

अभागतं माधवमन्तरेण सखीमियं वीक्ष्य विषादमूकाम् ।

विसङ्गमाना रमितं कदापि अनार्दनं दृष्टवदेतदाह ॥ २ ॥

यथाप्यासीत्तत्त्वाद्दृशिति वितर्कमात्रि । तमेव वितर्कमाह—कामपीति ।
कान्तिकामिनीमभिधुतः किमन्यकामिन्यर्थं गतः ? अथवा,—मामत्र संकेतस्थाने
विहाय कथमन्यत्र विहरिष्यामीत्याशङ्काह—कलान्तेलिभिर्वन्दुभिर्वन्दः किम् ।
कलेति । विलासकीवापरैः । मामन्मुपगच्छन्नन्तरपि कीदावशो जातः ।
अथवा,—आं विहाय अन्यत्करोतीति विचारेणान्यकम् । किन्तु मामेवाभिसरन्
मामकथमात्र इत्यतः साध्येऽन्यकारे वनसमीपे परिभ्राम्यति । अथवा,—
तदपि न श्रुते । अथवा,—क्लान्तमनाः सन् पदि मार्गे प्रस्थातुमेवाक्षम इति
शुल्लितम् । मार्गलपिकीर्षितं वृक्षम् । संगमोऽलंकारः ॥ २ ॥ अथ सखीमि-
चादानुमितं कृष्णस्यान्यासकथं वितर्कयन्नाह—अथेति । इदं रक्षा अधाम-
तादृशो अयदेवकनितस्य भारती वानी इति इदमेव वस्तु । अर्थात्कृष्णस्य अक्ष-
मम् । कीदृशी भारती ? कोमलऽनिहुरवर्णा कलावती विनिम्रकलायुक्ता । केव ?
सुनतिमिव । कीदृशी ? कोमला मृदवी । कलावती शतःपटिकलाकुण्डला ॥ २ ॥
तत्किमिति । कान्तः कृष्णः संकेतीकृतो मञ्जुमेनोद्धरो वक्षुल्लताकुञ्जो वेत्रलता-
युग्ं तथापि यत् यतो हेतोर्नागत्तत्त्वस्यमपि कामिनी किमभिधुतः ? अन्यस्याः
कक्षाभिदभिसरन्ममि प्राप्त इति किन्तु इत्यर्थः । यद्वा,—वन्दुभिर्गोपभूमि प्राप्तः
कक्षकेलिभिः कीदृककक्षामिर्वन्दो निषिद्धतः किम् ? यद्वा,—अन्यकारिणि वन-
तरतश्चक्षणायां निविष्टान्यकारे वनोपगम्ये संकेतीकृतमिपिनसमीपे संकेतस्थ-
लमप्राप्य भ्राम्यति किम् परिभ्रमणं करोति किम् ? संचायान्तरमाह—क्लान्तमना
इति । प्रकृतकिमुपगम्योऽत्रापि संभव्यते । तथा य—क्लान्तं मल्लिकेने दुःखे-
नोपगतं मनो यस्य एतादृशः । प्रस्थातुमक्षमः । ततश्चक्षितुयेवातमर्थः इति किन्तु
इत्यर्थः । उक्ता चेयं मामिका—(शृ. ति. १।७५) 'उक्ता भवति सा वक्ताः
संकेतं जातः श्रियः । तस्यानामने हेतुं चिन्तयन्त्याहुं यम् ॥' इति ॥ १ ॥
अथेति । अधानन्तरमितं राधा एतद्वक्ष्यमाणं दृष्टवदाह उच्यवती । यथा कस्य
किन्तुप्राप्तः केनचित्प्राप्तादृशः कथयति तद्वदित्यर्थः । किं कृत्वा ? सखी
माधवमन्तरेण कृष्णं विनाऽऽगता वीक्ष्य दृष्ट्वा । अत एव विषादेन भूया
मौनाम् । कीदृशी ? अनार्दनं कृष्णं कदापिनायिकया रमितं सङ्गमाना तर्कवन्ती ।

पाठा०-१ 'माप्य' B., B.

टिप्प०-१ संज्ञाश्लेषाच्छास्त्रोक्तम् ; तदुक्तं दक्षिण (भा. २।२६५-४)
श्रीमदं कुर्यान्मोदः किं वा इतद्वदन्मकम् । सर्वं नृपुंसवादि भ्रूयते तत्र तोषदः ॥ इत्येव
संज्ञाश्लेषसंज्ञयो यथितयो । यन्मेव इत्याहुर्मेनात्प्रत्ययनक्षतिना ॥ इति टीपिका ।

वसन्तरागायितालाभ्यां गीयते । प्रबन्धः ॥ १४ ॥

सरसमरोचितविरचितवेशा

गलितकुसुममदरविलुलितकेशा

कापि मधुरिपुणा विलसति युवतिरभिकगुणा ॥ सुवपवम् ॥

हृदिपरिरम्भजनयलितविकारा ।

कुचकलशोपरि तरलितहारा ॥ कापि० ॥ २ ॥

नन्दं कुण्डं विता भागतां सखीं बीक्ष्म इन्द्राः तद्वत्तल्लीकृतमिव मया स्वाचया
तद्वक्ष्यमाणमाह-किंभूतां सखीम् ? विषादसूक्ष्मात्कृतकार्यत्वाद्विषण्णतया
मलिनकुसुमक्षमात् । किंभूता राधा ? जनार्दनं कदापि काञ्चनया रमितं विशङ्क-
माना । सखीविषादाभ्यामातुपपत्त्याऽभ्यास्तत्रो व्यज्यते । उपेन्द्रवत्प्रादुर्भूतम् ॥ १ ॥
इवमेव प्रयवति-तत्र पूर्वं भुवपदम् ॥ कापीति ? सखि ! कापि सुवतिः
सधुरिपुणा सह विलसति । किंभूता ? अधिका गुणाः सौन्दर्यादयो वस्याः ।
अप्योष्मात्सकाशात् । मां विहाय मया रमत इति । 'मधुरिपुः' इत्यनेन सख
माधुर्यानभिज्ञत्वं चोक्तम् । तेन 'अभिकगुणा' इत्यनेन मयो हीनेति व्यज्यते ॥
अथ पदानि । सरसि । किंभूता कापि ? सरसमरोचितो विरचितो वेशः प्रसाधनं
वया सा । सरसमरः कामकेलिः । अथवा, -सरोपकक्षितः समर इव समरः ।
अपि किंभूता ? रतिविमर्दनेन विगलितपुष्पैरीषद्विलुलिताः केशा वस्याः सा ।
समेनोकेनास्याः पुष्पादिदृश्यं व्यज्यते ॥ १ ॥ अपि च, -हरीति । पुनः
जनस्यार्दनसभायोऽयं, अतस्तस्य मम सौतापकलमुचितमित्यभिप्रायेण 'जनार्दन'
इत्युचित पदोपादानम् । तथा च जनानामर्दनसभायो यस्तस्य मम सौतापकल-
मुचितमेवेति भावः ॥ २ ॥ तदेव गीतेन कवयति-सरसि । मीतस्वास्व
रक्ततरुणाः । एकांती तामः । गीतार्थस्तु-अपि सुवतिर्मधुरिपुणा कुम्भी
विलसति रमते । अत एवाभिकगुणा अभिकः सौन्दर्यादिगुणो वस्याः सा ।
मस्तकेलागमनोत्सुकमपि कुम्भं शुभैरपहृत्य रमितवती । मतोऽभ्यभिकगुणेति
भावः । 'सुवती विलसति' इत्यनेन कामिभर्तुकविलासाकटनाद्विपरीतरतमुक्तम् ।
कीदृशी ? सरसमरः कामधर्मप्रभः । सुरतमिति यावत् । तद्विचिन्तो योऽप्यो
विरचितः कृतो वेश आभरणं वया सा । पुनः कीदृशी ? गलितः रक्तवितः
कुम्भमभरी मयास्वादही । विलुलिताः कुम्भीन कुचमदपूर्वकं पुम्बनादानेन
स्रग्ताः केशा वस्याः सा । विपरीतरते च नादिक्रमाः केचमहणपूर्वकमेव
पुम्बनं कार्यमित्युक्तं प्राक् । 'अभियां समरानीकरणाः' इत्यमरः । 'विषो
वैश्याएह प्रोक्तो नेपथ्ये गृहमात्रके ।' इति विश्वः ॥ १ ॥ पुनः कीदृशी ?
हरीति । हरेः परिरम्भनेनालिङ्गनेन चलितो जातो विकारो रोषाभाविर्बलाः ।

पाठा-०-१ "रागे एकतालीवालै" B.M., B., P. २ "कुसुममरवि"

B.M. ३ "कापि अपका मधु" P., O. ४ "वचलित" B.M., B., P.

विषयसूचककलत्रविवरण

सुधरपानरभसकुतल्लन्दा ॥ कावि० ॥ ३ ॥

बभ्रुलकुण्डलदलितकपोला ।

मुख्यमित्ररसनप्रधानगतिदोषा ।। कृषि० ।। ४ ।।

इयितविलोकितलजितहसिता ।

बहुविधकृजिवरविरक्षरसिता ॥ कामि० ॥ ५ ॥

किंभूता ? इतिपरिरम्भजेन वक्षितः संभक्तो विकारः कामोपकक्षितो सान्मसो भावो वक्ष्यः । कुन्दकलयायोऽपरि तरलितमङ्गलको हारो वक्ष्यः । अत्रापि हारतरकत्वं पुनर्यामितमभिभ्यनक्ति ॥ २ ॥ अथ च,—विश्वलक्षिते । पुनः किंभूता ? विश्वकपकैर्केशितो मनोहरो सुकचम्नो वक्ष्यः सा तथा । पुनः किंभूता ? तच्चरपामरमसेव हर्षेण कृता चन्द्रा सुककनिवालीकनिद्रा वक्ष्यः ॥ ३ ॥ अथ च,—वज्रकुलेति । किंभूता ? चन्द्रकण्डलाभ्यां कक्षितौ वक्षितौ कपोलौ वक्ष्यः । पुनः किंभूता ? सुकरितरसना या जवनगतिः जववस्त्रं गतागतं तथा लोका ॥ ४ ॥ अथ च,—द्वित्येति । किंभूता ? कजिगता वासो हस्तिता च कजिगहस्तिता । द्वयिविधोक्तिरेव कजिगहस्तिता । अथ च किंभूता ? बहुविधानि कृतितामि पारावतादीनामन्यकलाभ्यामुक्तवर्तते

पुनः कीदृशी ? कलशानिच कुञ्चो तत्र तरलितव्यवको हारो बन्धाः सा ॥ १ ॥

पुनः कीदृशी ? विचलदिति । विचलद्विषयैरेवैक्यं पुनस्तैरेकिते मनोहर
 भजननन्तो यथाः सा । साहित्यं भासकानां कष्टद्वाराद्वानुभवे स्वस्वकलङ्कारे

अन्तरमसः प्रदीयते । पुनः कीदृशी ? तस्य कृष्णस्याधरपानरमसः येन हृत्पद्मं
अर्चयति मीरुनेनेति श्रुत्वा तन्वा रसिष्ठश्चानुमसज्जनिता निद्रा यथा सा ॥ ३ ॥

पुनः कीदृशी ? अञ्जलेति । अमलाभ्यां कृष्णलाभ्यां दक्षितौ श्रुतिौ कपोलौ
यस्याः सा । कृष्णश्लोकादयं परमादित्यमन्त्रादिकान्तमन्त्रादौ भाष्ये ।

पुनः कीदृशी ? मुखरितेति । मुखरिता सन्दायमाना रसना क्षुद्रपण्डितस्य
सख्यतादशायां कथितव्यं यस्यां गोपेन श्लोकः संख्या ॥ ४ ॥ पुनः कीदृशी ?

व्यतिरेकेति । दमितस्य कृष्णस्य शिखरेकितेन वीक्षणेन खण्डितहसितं सज्जाह्वारं
सम्यक् सः । सदा नमिष्यतीत्येकितेन न सखित्वा सख्यान्वी वासव्याकर वेदधीः ।

यस्याः सा । बद्धा—रायसकडकिते च राजता सज्जायता हास्युजा नयनः ।
पुत्रावयमानायास्तस्या अधःस्थितस्त्राज्ञनायमामस्य कृष्णस्य दर्शनेन सज्जा हास्य
न ज्ञाना अमयीति भावः । अस्मिन्महिमेनानां मन्त्रमन्त्रान्तरान्ते ज्ञानमये यानि कः ।

श्रीतीर्थपङ्कजस्वामिने लज्जापातोद्दार्ष्टवान् इत्यस्य भारतीश्वरधर्मकलात्, 'गङ्गाधर्मक-

(पा. ३।४।७९) इत्यादिना ज्ञः । अत्रेदं १ बहुविध ऐक्याविवेकसहस्रादीनामिव
नामात्राच्चरं कृजितं शब्दितं यत्र एतादृशो रक्षिरसः सुरतरङ्गत्वेन रक्षिता इत्यादि ।

पाठा-१ 'अद्वैतसूत्र' B.P., P., D.

प्रबन्धः १४] रसिकप्रिया—रसमञ्जरौस्वटीकाद्ययोपेतम् । १२१

विपुलपुलकपुण्ड्रपद्मभङ्गा ।

असितनिमीलितविकसदनङ्गा ॥ कापि० ॥ ६ ॥

अमजलकणभरसुभगधरीरा ।

परिपतितोरसि रसिरणवीर्य ॥ कापि० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितहरिसितम् ।

कलिकलुषं जनयतु परिरुमितम् ॥ कापि० ॥ ८ ॥

यत्र तत्राद्या अस्तथा रसिरसेन रसितागेन रसितः सन्निवृत्तः । मन्त्रा, बहुविधं
 कृतितमन्त्रः । अथो यत्र तेन रसिरसेन सन्निवृत्तः ॥ ५ ॥ अपि च, विपु-
 लेति । विपुला बहुवचः पुलका रोमाञ्चा यत्र भवन्ति विपुलपुलकः प्रभुर्गो रेपुलकस्य
 भङ्गसारङ्गो वस्याः, भङ्ग इव मङ्गः । अस्तेतनिमीलितान्धरो विकसन्प्रकटीभवन्न-
 वङ्गः पल्लवः कामो यस्याः ॥ ६ ॥ अपि च, अमजललेति । किंमूला ? सेद-
 निन्दुकिपक्षरीरा । अपि च किंमूला ? उरसि पतितः । अर्धाङ्गरेः । रती रण इव
 रसिरणः यत्र वीर्यं स्थिरा ॥ ७ ॥ श्रीति । इदं श्रीजयदेवभणितं विपरीत-
 ताभिः—(योगः)—कीदृशं कलिकलुषं परिरुमितं जनयति इति भावः नयतु ॥
 नङ्गा,—बहुविधं नानाप्रकारं पारावतकीनां वस्त्रजितं तद्वदतिरसे रसितं सन्निवृत्तं
 वस्याः सा । 'रसितं सन्निवृत्ते हृष्टे' इति श्लोकः ॥ ५ ॥ पुनः कीदृशी ?
 विपुलेति । विपुलाः प्रभुरा ये पुलका रोमापास्तेषां प्रभुर्गोहान्तो रेपुः कम्पस्य
 भङ्गसारङ्गो वस्याः सा, रोमाभ्युपयोगतरोत्पराया तरङ्गसाम्यम् । 'भङ्गसारङ्गे
 कम्पेदे मङ्गो जयविपर्वणे' इति विश्वप्रकाशः । पुनः कीदृशी ? रसितं
 सुरताभासजितो निश्वाप्तो निमीलितं परमात्मन्त्वातिजनितं नेत्रनिमीलनं ताभ्यां
 विकसन्प्रकटीभवन्नवङ्गः कामो यस्याः सा । 'रसितं' इत्यनेनानन्दभासिप्राप्तिर्भवं
 कथितम् । तदुक्तं रसिरहस्ये—'सुखं सख्यन्तरेण सौख्यं सख्यन्तरेण सख्यन्तरेण
 सुखारोप्यसितं नार्या वीर्यसामिप्यसुखम् ॥' इति । 'निमीलितं' इत्यनेन
 व्युत्थितकालः कथितः । तदुक्तं तत्रैव—'मूर्च्छना नीलमं चास्मोव्युत्थितकालस्य
 कलपम् ।' इति ॥ ६ ॥ पुनः कीदृशी ? अमजललेति । अमजलकणेन सुरताभास-
 जनितप्रसेदविन्दुसमूहेन सुभगं मनोहरं शरीरं यस्याः सा । अतिरहारेऽपि वक्षसि
 सेदनिन्दुभिर्मुकाहारयोभाजनतत्सुभगशरीरेति भावः । पुनः कीदृशी ? उरसि
 कम्पस्य वक्षसि परिपतितः । पुनः कीदृशी ? रसिरणे सुरतसंशाने वीर्यं पतितम् ।
 अनेन सुरतात्मनश्चल उक्तः । तदुक्तं रसिरहस्ये—'अत्र सेदः कर्तुं च
 केतव्यमपि संसृतिः । जाते व्युत्थिते नार्या विरमेच्छा च कथयते ॥'
 इति । मन्त्राभ्यां हंसलीलकथनः । तदुक्तं रसिरहस्ये—'वारी पादहरे
 दत्ता कान्तस्योद्युगोपरि । अद्विजान्दोलयेदाद्यु रम्भोऽयं हंसलीलका' इति ।
 'अमजलकलापवः' इत्यमरः ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवेन कथितं

विरहशङ्कुसुरारिसुखान्मुञ्चयित्वा तिर्यगपि वेदनाम् ।

विधुरतीव तनोति मनोभुवः सुहृदये हृदये मदनक्ययाम् ॥ १ ॥

समान सङ्गीतराजे—'वीरानो यद्य रागः स्वात्माकस्तु हुतमण्डकः । मनो

भासुदेवस्य रसिकजलये विधाः । पदेभ्यः पादसन्तानं स्वरालोनाकवैच

न । प्रयोगश्च भवेद्यत्र स प्रबन्धवरः स्फुटः ॥ इतिरमितचम्पकवर्गेभ्यः

सोऽपराभिधाः' इति । इतिरमितचम्पकशोकरतामा भवतुर्वैतः प्रबन्धः ॥ ८ ॥

इदानीं विरहादुदा राधा चन्द्रमुदिस्थाह—विरहेति । 'अये' कोमलमन्त्रये ।

हे ललि ! क्व विदुः हृदये क्वचित् मम अतिमदनम्यथा तनोति । किंभूतः ?

मनोभुवः मदनस्य सुहृन्मित्रम् । सुरारेर्विरहावस्थाकरयेताह । किंभूतः ?

विरहेण पाण्डु चन्द्रमुरारिसुखान्मुञ्चं तस्य सुतिरिच सुतिर्यस्य । अत एव

वेदनां तिर्यगपि कान्छादकपि । पृथक् भवति—पूर्वं मयीवविरह-

पाण्डुसुरारिसुखकान्तिभस्वेन मम वेदनां नाकपक्षिणि कामसुहृदयेन वेदनां

करोत्येव । तदप्राप्यापि मय्येहवा तस्य स्थितरातुःलं नामूत, सांप्रतम-

न्यासकं तं ज्ञात्वा मया स्थातुं न ममयत इति भावः । हुतविक्रमिर्बद्ध

हृत्तम् ॥ ५ ॥ इदानीं राधा विह्वलिते मनसि तत्स्वरूपमेव निरूपयति—

अत्र पूर्वं ध्रुवपदम् ॥ रमत इति । मधुरा सुरारिर्व्यमुनापुष्टिमयने रमते ।

अत्र 'सुरारि'पदं कलुकस्य कार्कश्येन रत्यभावं चोत्पत्तिः । किंभूतः ? विजयी

मा पराभूध जयवाह । इति ध्रुवः । अत्र पद्याभिः । तरेव रमयकारमाह

अपि तं बद्धः कृष्णस्य रतिरमित कीर्तितं कवेः कस्मिन्मस्य कल्पं पापमयी-

भ्रूतेतुनां पाठभनां च परिष्कृतं जगत्तु बध्नं करोतु ॥ ८ ॥ संप्रति चन्द्रोऽ-

प्ययमधिकतरं मय्यवसीलाह—विरहेति । 'अये' इति विधाये । क्व इदमम-

न्त्रो मम हृदये मदनन्तर्वा कस्यपीडा तावदधिकं यथा स्यादेवं तनोति विचार-

यति । कीदृशः ? विरहेण मन्त्रिकेण पाण्डु भूषरं चन्द्रमुरारेः कृष्णस्य सुखान्मुञ्च-

माननपक्षं तद्वदुत्तिर्यस्य सः । तथा च—तावत्कृष्णमुखान्मुञ्चयित्वा चन्द्रमुरारे

कृष्णसुखान्मुञ्चस्य करकादतिन्वया ज्ञायत इति भावः । किं कुर्वन् ? वेदनामपि

तिर्यगपिरोहितां कुर्वन् । तथा च—चन्द्रमुरारेण तथा विवेकभूकनं भवति यथा

कृष्णमुपायेन कृतापराधमपि तमेव मनः करसीति भावः । न्ययाजनकत्वे हेतु-

साह—मनोभुव इति । मनोभुवः कामस्य सुहृन्मित्रम् । तथा च निष्कटस्थितस्यापि

कृष्णस्यानुसरणं मया न कृतमिति मदनान्नामजगत्कामो मे वैरी जातः । तदनु-

कास्य साहाय्यं विधीयता चन्द्रेणापि न्यया जन्वत इति भावः । चन्द्रस्य कृष्णम-

नोजन्मत्वेन कामस्य ममसिजमेनैव प्रसिद्धेः । सोऽहस्त्वेन कामचन्द्रयोः सौहार्दाच्च

'मनोभाव'पदेन कामसोपादानम् । तथा च सुतिः 'चन्द्रमा मनसो जातश्चन्द्रोः सुखो

अवायत' इति । वेदना ज्ञानदुःखयोः । मये कोये विधाये च संश्रमे स्मरयेऽपि

च' इति विधुः । 'तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे' इति च ॥ १ ॥ पूर्वं गीतेन कस्याभिधि-

प्रबन्धः १५] रसिकप्रिया-रसमञ्जरीकवटीकाप्रोपेतम् । ११६

गुर्जररीरगैकतालीतालैर्न गीयते । प्रबन्धः ॥ १५ ॥

समुदितमदने रमणीवदने चुम्बनवलिदाधरे ।

मृगमदतिलकं लिखति सपुलकं मृगमिव रजनीकरे ॥ १ ॥

रमते मृगनापुलिनमने विजयी मुरारिरधुना ॥ भुवपदम् ॥

रैनचयहचिरे रचयति चिह्नरे तरलितवदणानने ।

कुरवककुसुमं पपलासुपमं रतिपतिमृगकानने ॥ रमते ॥ २ ॥

—समुदितेति । रमणीवदने मृगमदतिलकं कस्तूरीतिलकं लिखति । रमते-
रामिति रमणी । लिखित्वा लेखनसामान्याङ्गिमासे पठते । किंभूते वदने ?
अथ एव सम्यगुदितः कामो यतः । पुनः किंभूते ? सविलकं मृगमदतिलकं
दीप्तस्मरणास्तपुलकं यथा भवति तथा चुम्बनादुदितः संमुखोऽधरो यत्र ।
कसितम् इव ? रजनीकरे मृग इव । पूर्णचन्द्रनिभे मुखे कस्तूरीतिलकेन राधा-
निःकासैककास्मत्सं प्रोत्सवते । अत्र 'रजनीकर' ग्रहणेन तयोः समरान्वितं बोधयते
॥ १ ॥ अपि च, —चमत्करोति । स तस्या इति प्रकरणसम्भवी । चिह्नरे कुण्ठते ।
जातायेकवचनम् । कुरवककुसुमं शोणसेरेवकपुष्पं शोभास्मानपुष्पं
वा रचयति । किंभूते ? रतिपतिः मृग इव तस्य कानने । किंभूते चिह्नरे ?
जननचयहचिरे मेघपटलमनोहरे । पुनः किंभूते ? तरलितवदणानने । तरलि-
ताति वदणानामाननानि वेध । काममपक्षे तरलितानि वदणानां कुरवककुसु-
मपरीतरतमुक्तम्, अधुना कस्याश्चित्सापीनमर्तुचया नायककर्तृत्वं कीदृशमाह—समु-
दितेति । गुर्जररीरगैकतालैः । गीताधीस्तु—विजयी चयधीले मुरारिर्मृग-
पुच्छिने कने मृगनावाः चैकते वदने तत्र रमते कीदृशेति । निःसङ्गकेलिप्रतिपादनाय
'विजयी' इत्युक्तं । कीदमेवाह—समुदितेति । रमणीवदने रमणीमुखे सपुलकं
सरोमार्धं यथा सादेवं मृगमदतिलकं कस्तूरीतिलकं लिखति । कीदृशे ? चुम्बनाव-
वहितः संमुखीकृत्य संकोपितोऽधरो यत्र तारसे । कुत्र रमिव ? रजनीकरे चन्द्रे
मृगमिव । कीदृशे चन्द्रे ? समुदितः सम्यगुदितो मदनो यस्मात्तादृशे । पूर्णचन्द्रस्य
कामोदीपकत्वमिति भावः । पुनः कीदृशे चन्द्रे ? चुम्बनाव वहितः संमुखीकृतोऽधरो
यस्मात्तादृशे । चन्द्रदर्शनाद्भूतो चुम्बनावदौ प्रहृष्टिः । अत्र मुखस्याह्लादकामत्प्रसिक्त
चन्द्रसाम्यं, कस्तूरीतिलकस्य च मृगसाम्यं बोधम् ॥ १ ॥ केत्वंतरमाह—चम-
त्करोति । चिह्नरे तस्याः केतपादौ कुरवककुसुमं शोभास्मानपुष्पं, अद्वयनि-
धीपुष्पं वा रचयति । यथाविन्यासमर्पयतीत्यर्थः । कीदृशे चिह्नरे ? जननचयमेव-

पाठा०-३ 'चटपटि'... मूषिते ॥ २ B' B. १ 'कुरवक' B., २.

टिप्पणी—१ अन्यथा तदा रमणमार्तव्यं किमर्थं खेदं प्राप्स्यतीति च्यतिः । कीदृशं ?
पपलास्य विधुविदं तुमधा योधा यल तदा । यत्र मेने चिह्नरे भाति तथा चिह्नरे कुण्ठ-
माप्तीति भावः—संजीविनी ।

भटवति सुषने कुचयुगगगने मृगमदकचिरुषिते ।

मणिसरममलं तारकपटलं नखपदक्षिश्रूषिते ॥ रमते० ॥ ३ ॥

मायां वा वासादिद्विधाणामग्रभगा यस्मिन् । रतनीपक्षे कुकटाणां मुचकम्पम् ।
यथा मृगः कामने बली तयात्र कामः । अथ 'मृग'स्यदेन तत्र रममात्फल
इति । एकवचनं (पञ्चुषं) व्यवहृते ॥ २ ॥ अथ च,—घटयतीति । स
संज्ञाः कुचयुगगगने कुचयुगं गगनमिव बृहत्त्वात् । अमलं मणिसरं
क्षीरकटारं तारकपटलं तारकासमूहं भटवति योजयति । किंभूते ? सुषने
पुच्छरां घने पीते । गगनपक्षे सोभनयने । किंभूते जलपुगे ? मृगमदकचिरुषिते ।
कस्तूरीपरिष्कृतेन निवारितसुरतधमजले । गगनपक्षे मृगमदकचिरुषिते कले
च मायेन । पुनः कथंभूते ? नखपदं अशीघ्र तेन भूषिते । पक्षे—नखपदमेव
संज्ञी तेन भूषिते । अथ लमिजमिकापदस्यचर्यं गगनपदस्यलम्पम् ॥ ३ ॥ अथ

संग्रहवद्विरे मनोहरे । पुनः क्षीरक्षे ? रतिपतिः कामः स एव मृगस्तस्य अग्रभे
यने । पुनः क्षीरक्षे ? तरस्मितामि विस्फोक्तेन ययकीकृतानि तनुनामां वृन्तामान-
यानि मुचानि येन तारसे । क्षीरक्षं कुतुमम् ? यपला इव एकविमुदिन कुप्ताष्टि-
यकिता सोमा नख तारकम् । यद्वा,—यपलावस्तुषमं भाव । अत्र विरहवापसा-
मकतामसिद्विवायकतायां विद्वराणां समलमेवेताम्पम् । केसमवितकुचककुसुमानां
प्राप्तान्तरा इत्यमानतया विरहिणा संतापजनकतया 'रक्ततया स्नेहेतमिषुस्ता-
म्पम् । 'विद्वरः कुन्तलो बालः कथः केशः शिरोवहः' इत्यमरः । 'स्मृतः कु-
चकः सोपान्मानप्रिष्ठीयनेपक्षे' इति विश्वः । 'कुसुमं पुष्पफलयोः' इत्यपि ।
'यपला अथिडाविषुत्तुं बलीपिपलीषु च' इत्यपि । 'सुषमं वाहसमयोः सुषमा परया
सुती' इति च ॥ २ ॥ केस्यन्तरमाह—घटयतीति । कुचयुगं गगनमिव । बृहत्त्वात् ।
तत्रामलं निर्यलेमणिसरं मुचकटारं तदेवतारकपटलं तारकसमूहं भटवति प्राययति ।
क्षीरक्षे कुचयुगगगने ? मुच अतिफलेन यवो विस्फारो यत्र तादृशे । मृगमदक
कस्तूरी कृत्वा दीप्ता कषिते ज्ञाते । पुनः क्षीरक्षे ? नखपदं नखपदस्येव सक्षी
तेन भूषितेऽलंभते । नखपदं चेदर्थेनुताम्यं बोध्यम् । तदुक्तं पञ्चसूत्रायते—'धर्मेनु-
संक्षयमिदं नखकलमधेमुसोर्ध्वं कथितं ज्ञातव्यं । कसानिवम्भजानपार्श्वमन्वे दात-
व्यमेतत्करं सर्वदे' इति । अत एवात्र 'सक्षि'परमप्वर्धमपदं बोध्यम् ; पूर्व-
पक्षे तस्यान्वयमात्रम् । अथ कुचयुगं विशीर्णत्वात्कस्तूरिकया इवामलाकृत-
यपत्तयागगनसेन विरुक्ताम् ; गगनस्यापि क्षयिष्येयत्वात् इवामत्वेनैव प्रसिद्धेः ।
अत एव 'सुषने' इत्यादिभिक्तिभिर्विशेष्यैर्गगनकतिरुपनौपदिक्षयितेवमोक्षवाणा-
त्वाग्नेतद्वचम् । 'बलः सान्दे हरे दीपे विस्तारे मोहमुहरे' इति विश्वः ।
'मुण्डितकषिते' इत्यमरः । एतस्यास्यानतमवे क्षीरक्षामिनाप्युक्तम्—'क्षयिते
कोक्तिः कस्याश्चिदेत्यर्थः । 'यत्रान्तर्गिरिरेमुह्यतिः ॥' 'नक्षत्रे चादि मन्वे च तारकं

विवर्तविलसकले मधुसुखयुगले करतलनखिनीपले ।

मरकतवलयं मधुकरनिचयं विवर्तति हिमंशीतले ॥ रमते० ॥ ४ ॥

च,—विवर्तते । स कृष्णकल्पा विवर्तविलसकले मृणालकण्ठसदृशे मधुसुखयुगले
वर्तमाने । करतलनखिनीपले करतलपत्रे । शीते करतले मीलमरकतसंघः
सममरपद्मशोभासमुत्प्रेक्षति । तेन वयोः वाचकमन्दनकमनीयतायाजैव
वैपाधिक्येहो रसमावरणेन ध्वजितः । मरकतवलयं मधुकरनिचयमेव
विवर्तति प्रपञ्चति । किंभूते करतले ? हिमंशीतले । यत्र 'हिमंशीतल'सम्प-
त्कान्तिनामाश्रयं शोचति । तथा वाह—'मधुरागोऽमुराध्यासं रसावह इति
सुरकापि च' इति विधुः ॥ २ ॥ किञ्च,—विवर्तयितेति । मधुसुखयुगले तस्याः
शेभे मधुसुखे मरकतवलयमिन्द्रनीलमणिकण्डूणं तमेव मधुकरनिचयं समरसमूर्तं
विवर्तति अर्पयति । कीदृशे मधुसुखे ? विवर्त निजमार्गेणैव चैलेन वाभिभूय
विलसकले मृणालकण्ठं येन तादृशे । पुनः कीदृशे ? करतलमेव विलसकं यत्र
यत्र तादृशे । वक्षः,—करतलमेव नखिनीपकं परिमूर्च्छं यत्र तादृशे । पुनः कीदृशे ?
हिमवन्शीतले । अत्र यद्यपि करतलस्य परिनीपलक्षणं न विवर्तयति
द्वितीयव्याचकने मरकतवलयस्य समरसमूर्तत्वेन रूपमन्तरस्य परस्परमात्र
लोपसम्भविष्येकदेशविवर्तितरूपम् । तदुक्तं काव्यप्रकाशे (१-१५)—
'भौता भार्या च वसिष्ठेकदेशविवर्तिता ।' अस्यार्थः—केचन पदार्थाः
भौताः प्रुतिपदिताः साक्षाच्छब्दाः, केचन भार्याः, तदन्वयार्थानुपपत्तिवन्ता
यत्र रूपे तदेकदेशविवर्तिता । 'नखिनी पदिनी पद्मयोगमिन्दुसरोवरे' इति
विधुः । 'मरकतो नीलमणिः' इति ॥ ४ ॥ किञ्च,—रतिरुद्देति । रतेः
सुखरसगुह्ये भाव्ये मणिमवरणं मृणालनी मेखया विवर्तति क्षिपति ।
यत्र विवर्तयित्वेन कान्धोवन्धनसमये ओगीस्पर्शवित्तापन्नवसरकम्पनका-
करः क्षिपति, न तु क्वालीति अनित्यम् । कीदृशे ? विपुलावयने विपुलो विलोच-
नपन्नोऽवयवो यस्य तादृशे, अतिमांसल इत्यर्थः । पुनः कीदृशे ? अनसिखस्य
कमलासने कमलनिर्मितसिद्धासन इव विलोचनोदयदृष्टिगौरवाच्च यदनस्य कनका-
नक्षाम्यम् । अत्र यदनस्य कनकासनलक्षणमनुपपन्नानमनसिखस्य महाराजस्य
माजीमतीत्येकेशविवर्ति रसादिरूपकमिति । कीदृशं मणिमवरणम् ? तोरणस्य
वक्षस्य ह्रस्वो हसनमुपहासो वसन्ताहसम् । अथोऽपि यदि सिद्धासने उपनिषति
तदा तत्र परिवर्तनेनन्दनमाश्रित्य वध्यते । अनसिखसिद्धासनीभूते तस्या जम्बे
सुखमधिकरसमावृत्तस्य अश्लीति भावः । पुनः कीदृशे कले ? कलं वाच्यं
यत्र चनाइत्यादि काञ्ची यत्रति कम्पेऽतिमज्जवा वाचिकवा कलं अतिध्वनिकं

वाटा-१ 'विवर्तित' O. २ 'विवर्तित' B.

विधुः-१ हिमवत् शीतले संस्पृष्टत्वात् परिनीपल्लवे विलसकले सम-
रसमूर्तविवर्ति रूपकान्तरः—पद्मविवर्ति ।

रतिगृहजघने विपुलापघने मनसिबकनकासने ।

नणिसयरसनं तोरणहसनं विधिरति कुतवासने ॥ रमते० ॥ ५ ॥

चरणकिसलये कमलानिलये नखमणिगणपूजिते ।

बहिरपवरणं वाचकभरणं जनयति इति योजिते ॥ रमते० ॥ ६ ॥

विधिरतिः । कभावे त्वनुरागस्य रसामासं जगुर्मुखाः ॥ ४ ॥ अपि च, रतीति । स कथा रतिगृहजघने भविमपरसनं मेखलं विधिरति । रतिगृहं च तज्जघनं ॥ । जघनस्य रतिगृहेति नास्ति सत्येव रतिं गृह्णति । रतेरावासप्रस्थापितरवेण विधोषणपरता । किंभूते ? विपुलापघने विपुलापघने । पुनः किंभूते ? मनसिबकनकासने कामस्थ हेमपीठे । किंभूतं रसनम् ? तोरणहसनम् । रतिगृहं तोरणहसनमिति यावत् । किंभूते रतिगृहे ? कुतवासने कुतं वासने गन्धादि यत् । गृहं च भविषासपरिकल्पितासनादि रमणीयं भवति । अत्र 'कनक'-
काव्यम् । अरहरत्रिपात्रेण कामस्योद्देजयो भवतीति ध्वन्यते ॥ ५ ॥ अपि च,—
चरणेति । इतिकस्याचरणकिसलये वाचकभरणं पूरणं जनयति । किंभूते ? इति योजिते योगं प्रापिते । अर्थात् भीकृणाल इति । किंविधिते चरणकिसल-
ये ? कमलानिलये लक्ष्मीनिवासस्थाने । पुनः किंभूते ? नखा एव मणि-
गणाः नारकवात् । तैः पूजिते । किंभूतं वाचकभरणम् ? चरणस्य लम्बा-
वकोद्विहाराद्यदिभूतमाच्छादकम् । किंभूते इति ? कमलानिलये लक्ष्मी-
निवासस्थाने । पुनः किंभूते ? नखमणिगणपूजिते । तथा इत्यवसत्वात् ॥ ६ ॥

कृतं वनेक्षयः । यद्वा,—कृतं वासनं भीकृणालीकरणाय धूपविशेषो यत्र
सादृशे । अथ एव तथा वशीकृतः सन् मामवधूय तया सह रमय इति
भावः । धूपविशेषश्च स्तरेषु वायकवशीकरणाय च मायिकमा कर्तव्य इति
कमपाठे उक्तम् । तदुक्तं रतिरहस्ये—'वरपुनरीमलयोद्धवधूमैलासर्जकस-
मिदायैः । सर्वाङ्गीतो धूपः सर्वजनानां वशीकरणम् ॥' इति । यद्वा,—
कृता तत्कामितरसनान्कृष्णेन वासना सोरोच्छ्रय यत्र सादृशे । यद्वा,—कृतं
वासनसर्वात्मकेन स्थानं यत्र सादृशे । यद्यपि 'मनसिबकनकासने' इत्यनेनैव काम-
स्थानं प्राप्तं तथापि तस्य तत्कामित्ववद्भवनायैतदुक्तम् । 'अत्र प्रतीकोऽवयवोऽ-
वयवोऽयं कसेवरम्' इत्यमरः । 'विहासनं तद्वैमम्' इत्यदि । 'रसने जाहने
धने रसना काञ्चिद्विधोः । रसनं चापि' इति विश्वः । 'मङ्गलकाकोणोर्ध्वे
सवेद्वन्दनमासिका' इति कीदृश्वामिलिकितशेषः । 'वासनं वसने चात्र स्थाने
स्थाने च धूपने' इति विश्वः ॥ ५ ॥ किञ्च,—चरणकिसलये चरण एव किसलयमाता-
मलात्कोमलमात्रः । नत्र वाचकभरणं जनयति । कीदृशे ? कमलायाः जितो
लितव अ धने । पुनः कीदृशे ? नखा एव मणिगणा मणिसमूहाः । तैः पूजितेऽनेक्ये ।
कीदृशं वाचकभरणम् ? बहिर्भूतं इतिभूतमपवरणं यस्य तादृशम्, स्पष्टमिदमर्थः ।
पुनः कीदृशे ? इति इदमेव योजिते । अनुरागातिष्ठवारपापितं स्वहृदये तद्वर-
पादाः-१ 'वरयति' K.M., B.

नारायः सखि ! निर्दयो नहि नटस्त्वं दूषि ! किं दूषसे ?

स्वच्छन्दं बहुबलमः स रमते, किं सत्र ते दूषणम् ? ।

किंभूते ? रसमन्त्रे रसोद्दिपके । कर्तारि शत्रुः । पुनः किंभूते ? कृतहरिपुत्रेण कृतहरिकवाम्बासे । पुनः किंभूते ? मधुरिपुपदसेवके । अथ च,—इह रसमन्त्रे इति प्रबन्धविशेषणत्वेन योजनीयम् । इत्यमरपरी स्तुतिनिन्दापरत्वेन बोद्धव्या ॥ तथा च सङ्गीतराजे—‘सुतमन्त्रेण गालेन मुत्तेनैव कथेन च । मङ्गारे रसराजे स्वापदामा संखतेः पुनः । स्वरामकवा पाटलोवा अपि कवाकमम् । हरिरसप्रबन्धाच्छिकवाक्यः प्रबन्धराट् ॥’ इति हरिरसमन्त्र-च्छिकवाक्यामा पञ्चवक्ताः प्रबन्धः ॥ कुम्भानागमने हेतुं दूरी विषादोपन-धुरात्तं सोऽकन्द राधा प्रकटयति—नायात इति । हे सखि राधे ! स मया बहुप्रेमसागि जाहृतः परं निर्दय इति धावातः । अथ राधाह—हे दूषि ! स नहि तवः पूर्यो रार्हि किं दूषसे ? त्वं मा विषादं करीः । त्वं दूरीकर्मण्येव शत्रुः । दूषाह—हे राधे ! नहि मत्त एव दूषे । स बहुबलमः सत् बहुवी बलमः मेवतो यत्त तः स्वच्छन्दं कवा आप्तवा रमते खिडति । पुनः राधाह—तत्र ते किं दूषणं ? न हि त्वं विपरीताचरनेति मदीयमेव दीपं बलवत्तरमिषाह—हे सखि ! पश्य जगदीह । बहुतरं हासयति वा । इदं इदं चेन्नो बालति । किंभूतं चेत्तः ? सर्वं स्तुतिविकर । उल्लेखते—उत्कण्ठार्तिभराविष त्रिबलिकेच्छापीकाभरादिव । अगोऽपि आर्तिभरानिधो विदीर्यत एव । किंभूतं चेत्तः ? नय त्रिबलसङ्गमस्य वृत्तिवत् गुणैः आकृष्यमाणं मया निकृष्यमाणमपि बीज्य एव । आपाति च वानि त्रिवाधि च तेषां तेषां सङ्गमः उत्साहः भासिः एकै, तेन वा दूषिता, तल वा । अथप्रियसङ्गमे निमित्ते ध्येन सुभावहेन विभिना दूषितस्य ।

परितमापरितं कृतं दुरितं न वस्तु न हि ॥ । कीरसे ! रसस्य कुम्भविषयप्रार-रक्षस्य मन्त्रं कर्मनं यस्य तारसे । अत एव कृतं इत्येवमनं विन्तनं येन तारसे । अथ हेतुमाह—मधुरिपोः कुम्भस्य पदसेवके ॥८०॥ पूर्वमन्त्रस्याः कस्याचित्कुम्भेव सह केलीयुल्लेख्य चक्या ममे वारितपरी । संप्रति दूरी कुम्भेनोपमुखां कटुवाता भवेत्तवा दूरी प्राह—नायात इति । हे सखि दूषि इत्यकर्मकुलके । स निर्दयो रसार्हितोऽत एव नटः कृतगुणमवपराधो नहि नायातकवा किं दूषसे किमिति दुःकिता भवति ? स तु फटो न भवति; किं तु इहः स्वच्छन्दमेव रमतेऽतः किं दूषसे इत्याह—स्वच्छन्दमिति । स कुम्भो बहुबलमोऽनेकनायिकप्रियोऽत एव स्वच्छन्दं निःपहं रमते । यवा कवानिद्रोपिकवा सह केचि करोति । तत्रार्थं से तव किं दूषणम् ? अपि च,—आधर्बरम्बस्य त्रिबलं कुम्भस्य संगमस्य किम्बान्येदं मम चेतोऽन्तःकरणं भासति । कीरकम् ? दूषितस्य कुम्भस्य गुणैः धीन्वविभिनाकुम्भभावं कवात्तरपानीवमानम् । अपरमपि पुनैः स्तुतिरा-

प्रबन्धः १६] रसिकप्रिया—रसमङ्गलार्थकटीकाद्योपेतम् । १२९

पदमाद्यं त्रिचलंगमाय दक्षितस्माकृष्यमाणं गुणै-

रत्नकण्ठार्तिमराशिव स्फुटदिदं चेतः स्वयं यास्यति ॥ १ ॥

देवाचरं कीरागेण रूपकृतालेन गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ १६ ॥

अमिळतरत्नकुचलयनयनेन ।

द्वयसि न सा किञ्चलयस्यनेन ।

सखि ! सा रमिता वनमाशिना ॥ ध्रुवपदम् ॥ १ ॥

अथवा,—आवयितव्यमावेति चतुर्व्यङ्ग्यं मित्रपदम् । द्रुतदुर्लभं भवति—
इति लोके पूर्वाभ्युदयकादिदं चेतो यास्यत्येव, न ते दूषणं च मम । सोऽपि
नेत्राकम्भमईति, मित्रेः पराकुलत्वात् । अथवा,—एवं मित्रमिदं चेत एव
यास्यति ज्ञास्यति इत्येव ज्ञातात्वादं निश्चितमेव पीत्युपरम्यते । अथवा
वत्स । तदुजैराकम्भमाणं सद्यः प्रियसङ्गमाय यास्यति ॥ अत्र तार्किकमिच्छितं
दुर्लभम् । काम्यसिद्धिमाकेकरः । उन्नेक्षोत्तरे च ॥ १ ॥ १ ॥ चानेव दक्षिण
पुरतः सीमादिकानुपायान्वायिकातन्त्रेण चित्वास्तुमिवारत्नेन—
अमिलेति । तत्र पूर्वं ध्रुवपदं यथा—सखि चेति । हे सखि ! सा सोपिका
कम्भमाणमन्त्रं वीरत इति श्रुतिम् । कीदृशं चेतः ! रत्नकण्ठार्तिमराशिव
स्फुटम् । रत्नकण्ठं श्रीरत्नकण्ठमार्तिः पीडा रम्योर्गोऽसिचयस्यस्यदिनं यदि नैव ।
अन्तरमपि रत्नकण्ठरसङ्केते स्वार्थे स्मृतं वस्तु चक्षुषा यदि नैवतीति श्रुतिम् ।
तथा च जतः परं विरदुर्लभं लोदुमस्यतया तदुत्तमैव स्मरन्त्या प्रभा एव
स्यान्वाद्यतः 'अन्ते वा मतिः सा मतिः' इति स्वयमेव चेतस्तत्र यास्यतीति निमतः
नरं तत्रात्र गतानतायासेनेति भावः । अत्र वस्तुविशेषाद्गोदन्त्यविशेषादकठारि-
पदम् अमिलेऽवयवः—हे सखि ! यदि स नावातकदा खं किं दूषते ! तदनाम-
नार्थं भवोत्तमं सुख्यते, न ख । खं तु तत्प्रभोगेनैव कृतार्थं भवेति लक्ष्मीमपि
कोरक्यामाह । लक्ष्मीर्षं लक्ष्ममाचरितमिति भावः । यदि च निर्द्वन्द्वोपमैव-
नवाशिववादिना अत्राचरितेन दयारहितकदापि त्वं किं दूषते ! तत्राकल
सर्वसं दयारादिकं नाशिक्या भान्येव अभ्यत इति भावः । यदि च कठकदापि
किं दूषते ! कठचैनैव मद्यनं कृतमता तदुपमुकेति कठतेति भावः । यदि च
चतुर्व्यङ्ग्यः सत्यकण्ठं रमते स तदापि ते किं दूषणम् ! किं च बह्नीदु एवमाहु
मन्वे संप्रति कमेका प्रिया जातेति भावः । यद्यप्येतेति । तथा च अवाचकीनाम्-
कमोममात्रमुद्देशमिति तत्र बहुवचनत्वेऽपि न श्रुतिः । मम तु प्रथमादुरावसम-
कलारम्भं त्रिवेद्यान्ता मयस्यपि न कृता । मयापि कठेऽपि तदन्वो नेत्रकमिष्यो-
भूत, लघुता तु मिथिमात्रेपरीत्ये प्राधानेव व्यङ्ग्यमीति भावः । अत्र प्रथमपदे
कठे नाशक कठः । 'लक्ष्मन्दम्' इत्यादिना च शब्दः । तदुभयवचनं रसावैव-
धुवाकरो—'मनुकृतस्तेककतिः कठो गूढापरवत्कृत । कठो व्यङ्ग्यमपुनरि-
ओपकथ्येऽपि निर्देयः' इति ॥ १ ॥ संप्रति कृन्नेन रमसावाताः सौभाग्यपूर्णं
तद्विरदिन्याच संकल्पमात्रपरा चयवति—अमिलेति । गीतकालं देवकरोमो

विकसितसरसिजललितमुखेन ।

स्फुटति न सा मनसिजविशिखेन ॥ सखि ! या० ॥ ९ ॥

वनमालिना हरिणा रमिता । रमणमिता रमिता । अथवा,—रमः संजातो यस्य इति वनमालिना सह क्रीडितेत्यर्थः । अथवा,—तस्मान्निहारादिभिर्हरिणा वा रममाणो गोपिका हरिणैश्च तद्विशेषक्रीडने निपुणा । आत्मना सह क्रीडनार्थं प्रेरितेति यावत् । अपवा,—वनमालिना क्लृप्तकामेन रन्तुं प्रेरिता, तत्रैव साभि-
लाया क्रीडापरा बभूवेत्यर्थः । निन्दाम्यसे तु—वनमालिनेति साक्षात्वाः सङ्ग-
वात्स्याः संमोहापरान्धुत्वाच्च सूचितम् । यतश्चक्ष्वा मल्लिनेव; इत्यतः पुष्पर-
साखादात् । इति ध्रुवः ॥ अथ पदानि । अतिलेति । तत्र प्रतिपदमेकेन विते-
षणम् । तुगीवाप्तं वनमालिनः, प्रथमान्तं च वा इति पदोपलक्षितायास्तस्याः ।
तत्रापि च ध्रुवपदाद्विशेषणानां वैपरीत्येन । पक्षे—तद्विपरीतोऽर्थः सूचितो
अपत्तिः । किंभूतेन वनमालिना ? अनिलेन तरले ये नीलोत्पले ते इव । नीले
कमले इव कथनं यस्य । सा गोपिका कितकमयशयनेन न तपति नोपतप्ता भवति ।
पक्षे—या किलाम्यमनस्केन दिवान्तरनिरीक्षणमहितपञ्चकलोचनेनोपभुज्यते
सा कितकमयशयनेऽपि न तपतीति न, अपि तु तप्यं प्राप्नोत्येव ॥ १ ॥ अपि
च,—विकसितेति । किंभूतेन हरिणा ? स्फुटितारविन्दमिश्र मनोहरान्तेन सा
गोपिका क्लान्तबाजेन विद्या न भवति । पक्षे—विद्यासकलाभिमुखेन । केवलं
प्रसङ्गैरनुजेन संभोगमामोति । सा मन्वन्वन्मैतसि न विच्यते ? अपि तु

रूपकताः । गीतार्थस्तु—हे सखि ! या वनमालिना कृष्णेन रमिता क्रीडिता
सा कितकमयशयने पञ्चवाम्यायां न तपति नोपतप्ता भवति । कृष्णाश्रयस्य
तत्सुखपदमेव भवतीति सावः । क्रीडतेन वनमालिना ? अनिलेन वायुना
तरलेऽनिलमृदा तरले चञ्चले कृष्णस्ये तद्वशमेव यस्य तेन । नायिकासंनिधौ
साध्वसवशाच्चञ्चलेऽपेक्षार्थः । अथवा,—वाऽरमितेत्यत्र मल्लेवः । तथा च या
वनमालिना मरमिता सा कितकमयशयने न तपतीति, अपि तु तपत्येव । नद्वये
प्राकृतस्यैवार्थस्य प्राप्तेः । अद्या,—कितकमयशयनेनेत्येवं तृतीयैव । नम् विदुषांश्वने ।
तथा वाच्यमर्थः—या रमिता वनमालिना कितकमयशयनेन न तपति ? अपि तु
तपत्येव चेति शङ्का अभ्यते । 'अमिले यदुवाचोः' इति विश्वः ॥ १ ॥ अथ
च,—विकसितेति । या वनमालिना रमिता सा मनसिजविशिखेन कामशयनेन न
स्फुटति न द्विधा भवति । क्रीडतेन वनमालिना ? विकसितं पुष्पितं यत्सरसि च पत्रं
तद्वद्विकसितं मनोहरं मुखं यस्य तेन । मुखदास्येन विकसितपद्मशान्म्यं बोध्यम् ।

दिप्य—1 जपरमपि वस्त्रान्तरतुल्ये स्थाने स्थितं यस्तु साक्षर्याद्विशेष्यतीति
स्तुतिरुक्तमिति वा । अन्वोऽपि शुभे रञ्जुनिराहतः सन् प्रकाशमिति । परोक्षेष्ट-
कंठारः—पद० ।

अमृतमधुरमुत्तरवचनेन ।

ज्वलति न सा मलयजपचनेन ॥ सखि ! या० ॥ ३ ॥

स्वलज्जलरुद्रकिरणचरणेन ।

लुठति न सा हिमैकरकिरणेन ॥ सखि ! या० ॥ ४ ॥

सज्जलजलदसमुदयरुचिरेण ।

दलति न सा हृदि विरहिरहणेन ॥ सखि ! या० ॥ ५ ॥

कनकनिकषरुचिशुचिर्बसनेन ।

असिति न सा परिजनहसनेन ॥ सखि ! या० ॥ ६ ॥

निन्दत एव ॥ २ ॥ अपि च,—असृतेति । किंभूतेन हरिणा ? अमृतमधुर-
पुरवरं श्रीमलं वचनं यस्य तेन । सा मलयजानिदेन न ज्वलति न दीप्यते ।
अतिप्रियवचनस्य दाता न भावं पोतयति । तेन 'प्रियवान् श्री (?) श्रीका
कीर्णा भवति वज्रमः' इति वाक्यमभिलिखितान्मनोऽनवस्थानान्मलयजमाकृतेन
ज्वलत्येव ॥ ३ ॥ अपि च,—स्वलेति । किंभूतेन हरिणा ? स्वलज्जलरुद्रकिरण-
चरणेन सा गोपिका चन्द्रकिरणेन न लुठति न भूमौ परिवर्तते । ततः पक्षे—
'स्वलज्जलरुद्र'ग्रहणेन तद्वत्त्वं तस्यापराधित्वमुक्तम् ॥ ४ ॥ अपि च,—सज्ज-
लेति । किंभूतेन हरिणा ? सज्जलजलदोदयरुचिरमृता । सा गोपिका हृदि
मुक्तहिरहमरेण न दीप्यते । पक्षे—अत्र 'रजज्जलद'ग्रहणेनैव विरहेण संयो-
गेऽपि प्रियविरहसम्बन्धमिति निन्दार्थः ॥ ५ ॥ अपि च,—कनकेति । किंभूतेन
वचनं च,—या विकसितेन सरसिजलकितमुखेन वनमालिना रमिता सा मलयज-
विशिष्टेन न स्फुटति ? अपि तु स्फुटत्येवेति पूर्वपद ॥ २ ॥ अथ च,—
असृतेति । या वनमालिना रमिता सा मलयजपचनेन मलयजपिरेवातेन दातेन न
ज्वलति न दीप्यते । कीदृशेन वनमालिना ? अमृतमधुरं मुदुरं सुदुतलप्रसवेन
श्रीमलयजनं यस्य तेन । अमृतेत्याद्युचितविशेषणोपपत्त्या चाकृतसेवेन ज्वल-
नभावात्सोचितसात् । अथ आकृतमधुरमुदुरनचनेन वनमालिना या रमिता सा
मलयजपचनेन न ज्वलति ? अपि तु ज्वलत्येवेति ॥ ३ ॥ स्वलज्जलेति ।
कीदृशेन वनमालिना ? स्वलोद्भवं जलरुद्रं कण्ठं तद्वत्प्रविशेत्कारण्यं करी-
करणौ यस्य तेन । अथ च वा वनमालिना रमिता सा हिमैकरकिरणेन न लुठति
किं ? अपि तु लुठत्येव ॥ ४ ॥ सज्जलेति । अथ च,—या वनमालिना रमिता
सा विरहाधिक्येन हृदि हृदये न दलति न दीप्यते । पुनः कीदृशेन ? सज्जले
ज्जलदसिद्धौ यो जलदो मेघस्तदसमुदयरुचिरेण भतेहरेण । अथ च,—या वनमालिना
रमिता सा विरहमरेण हृदि न दलति ? अपि तु दमत्येवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ कनकेति ।

पाठा०-१ 'हिमैकरकिरणेन' G. २ 'विरहमरेण' B.M., S., P., G.

टिप्प०-१ वसुनमिते । श्रीराधाकृतिविशेषात्प्राचीनवरचरणे, ननु मज्जनायमिति
शङ्काः । तथापि—'पीताम्बरं किमिति नन्दकृतो विभक्तिं नीलाम्बरं किमिति मानुषात् विभक्तिं ।
मध्ये दिनेऽपि निजजीवनधारणार्थमालिङ्गनं कृत्वा यो वसतश्चलेन ॥' इती पद० ।

सकलभुवनजनवरतरुणेन

बहति न सा रुजमस्तिकरुणेन ॥ सखि ! या० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितवचनेन ।

प्रविशतु हरिरपि हृदयमनेन ॥ सखि ! या० ॥ ८ ॥

हरिणा ? कनकनिकरुदयामरुचिजातो धुषिधलनः तेन । अथवा कनकन-
निकरुः निकरुपलरेखा तत्कान्तिविमलवक्त्रेण ; सा गोपिका परिजनहसनेन न
अस्ति । निःशालवती न अस्ति । एते—या काव्यामवलनादिरा संगता अस्ति
सा परिजनेरुपहसिता दीर्घाभिःशालाम्मुञ्जत्येव ॥ ६ ॥ अपि च,—सकलेति ।
किंभूतेन हरिणा ? सकलभुवनजनश्रेष्ठरुणेन साक्षी निर्भररसेवापि
हृदं पीडो न धारयति । या किञ्च सकलेष्वपि भुवनेषु वरतरुणेनोप-
भुज्यते तस्यास्तु एकैकस्यापि विरहेण मोको भवतीति निम्ना ॥ ७ ॥ अपि
च,—श्रीजयदेवेति । अनेन श्रीजयदेवभणितं च तद्वचनं च तेन हेतुका
हरिः श्रीकृष्णो हृदयं प्रविशतु । अर्थाद्वाक्याः । अथवा,—अयं हरिः हृदय-
मिशतु । ‘अपि’शब्दात्तदारोपकरणवचनानि च ॥ तथा च संकीर्तनराजे—
‘रागो वरासिञ्च यत्र तस्मै’ वर्णयतिस्वधा । पदानि श्लेष्मयालोपधुषितानि
चमाप्नुति ॥ उक्तः स्तरात् पाठाच्च उक्तः पद्यानि कानिचित् । इति
भारतमण्यपदार्थदत्तायालनामकः ॥ प्रबन्धः ‘क्षितिमायेन लोकनाथस्य वर्णितः’ ॥
या वनमालिना रमिता सा परिजनानां हसनेन हसती कञ्चा रोमिरीत्यादिपरिजन-
हसनेन । यद्वा,—परितः सर्वेभ्यो वनानां हासेन न अस्ति च रीतापनिःश्वसं
कथयति । कीदृशेन वनमालिना ? कनकनिकरुः धुषणकवमपट्टिषा तस्येव रुचि-
र्यतिर्वस्येतादृशं धुष्यनुपहतं वनं वल्य तेन । अत्र ‘कनक’पदेनैव पीतले प्राप्तेऽपि
स्निग्धत्वप्राप्तये ‘निकर’पदोपादानम् । अथवा,—या वनमालिना रमिता सा
परिकनहसनेन न अस्ति ? अपि तु अक्षिसेवेत्यर्थः । ‘निकरः कनपट्टिषा’ इति
हरिश्चकी । ‘धुषिः श्लेष्मयालोपहृते’ इति विश्वः ॥ ६ ॥ सकलेति । या वनमा-
लिना रमिता सातिकरुणेनातिशयितकृष्णारसेनोपलक्षिता भूती हवं तद्विषयेवज्ज्वा
म्याप्यवस्थां तद्वच्च बहति धारयति । कीदृशेन वनमालिना ? सकलभुवने
समललोके ये जनास्तेभ्योऽपि वरतरुणेन श्रेष्ठरुणेन । अथवा,—या वन-
मालिना रमित्या साऽतिकरुणेनोपलक्षिता हवं च बहति ? अपि तु वह-
त्येवेत्यर्थः । अस्मिन्पक्षेऽतिकरुणेति कृष्णस्य विशेषणम् । तदतिकान्त-
कृष्णा इवा यस्य शब्देन निर्दयेनेत्यर्थः । ‘कनकस्तु रसे वृक्षे कृपाया कलना-
मया’ इति विश्वः ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । अनेन जयदेवभणितमिदमेव श्रीज-
यदेवेन कविना भणितं धर्मितं यन्मिलनं कृष्णस्य कामिण्या सहेत्यर्थः ।
ये न हरिरपि कृष्णेऽपि हृदयमर्थाद्गतुणां ओतुणां प्रविशतु । यद्वा,—
श्रीजयदेवभणितस्य यन्मिलनं संकनोऽप्यमनगानरुपल्लेन हरिरपि हृदयं प्रविशति-

प्रबन्धः १६] रसिकप्रिया—रसमन्त्रार्थकटीकाद्वयोपेतम् । १३३

मनोमन्त्रानन्दम चन्दनानिल !

प्रसीद रे दक्षिण ! मुञ्च वामताम् ।

क्षुण्णं क्षणप्रमाण ! 'विधाय माधवं

पुरो मम प्राणहरो भविष्यति ॥ १ ॥

इति नारायणमदनावासनामा बोधस्तः प्रबन्धः ॥ ६ ॥ चेतो वासवतीति
सखी मोक्ष्य भस्तरा पुनः सम्भाव्यं कालविक्षम् कृत्वा पुनः स्मरसरासहा
मन्त्रयानिकमुपलब्धमाह—मनोभवेति । हे चन्दनानिल ! अगदाह्वयक !
प्रसीद विपरीतलक्षणया क्षमां कुरु । कथं विपरीतम् ? यतः अगदाह्वयकस्व-
रूपप्रच्युत्या मम दिपोर्मनोभवस्य आनन्दमकरो भूतो मनोमन्त्रानन्द !
प्रसीद क्षमां कुरु । दक्षिणोऽहमिति कृत्वा हिताहितलक्षणवक्रतामभिहरन्-
त्रोपाखम्भोऽहमिति वदसीति चेत्तर्हि जितम् । हे दक्षिण ! क्षणं क्षणमात्रं
वामतां मुञ्च । कृतजगत्प्राणस्य मे सर्वसाधारण्येन नैवं प्रकृतितेति चेत्,—
हे अगत्प्राण अहो कृतजगत्प्राण ! एवं साधवं पुरो विधाय ध्ये कृत्वा सात्रणमेव
मम प्राणहरो भविष्यति । तर्हि साधु चेद्विदम् । माह्वया मरणनिमित्तं,
किंतु माधव इतीदमेव वामताया विरहितमिति । अत्र वंसखं कृतम् ।

धर्मः ॥ ६ ॥ संप्रत्ययिकमेव संतापदं मत्वोपाकभते—मनोभवेति । हे
चन्दनानिल चन्दतर्जयनिधवायो ! मे मम प्रसीद प्रसादं कुरु । हे दक्षिण !
सर्वेषां विनाशितानामनुकूलसमाय ! वामतां प्रतिकूलतां मुञ्च । अत्र चन्दनवत्-
संगतस्य वामतं नोचितमिति चन्दनानिलदक्षिणपराभ्यां धनितम् । वामत्वे
हेतुगर्भविशेषणमाह—मनोभवेति । मनोभवं काममानन्दपतीति मनोमन्त्रा-
नन्दनः । तथा च मम वैरी कामस्यं वदानन्दवति तदेव प्रतिकूलमाचरसीति
भावः । यदि च वामतां न मुञ्चति तदा माधवं कृष्णं अर्जं मम पुरोऽग्रे विधाय
पश्चात्तद्दर्शनं कृत्वाऽप्य प्राणहरो प्राणानां हर्ता भविष्यति । यथा विरहिणी मी
म्वधयति तथा मया विरहितं तमपि संतापय । यथा मदनितर्कं स आयास्यति तथा
कुर्विभावः । यत्नेन अगत्प्राणहरणे वायोः सामर्थ्यं धनितम् । यदा,—चन्दनानिल !
मुञ्च वामतां मुञ्च । माधवं पुरो विधाय पश्चात्तम प्राणहरो भविष्यसी-
त्यन्वयः । क्षेत्रं पूर्ववत् । अगत्प्राण अगतो प्राणमूढः । दक्षिणस्य वामत्वं
अपरप्राणस्य प्राणहरत्वमिति विरोधान्नकारः । 'वामं ख्यं पक्षीये च
इतिने पक्षिद्वन्द्वे' इति विधः । 'दक्षिणः सरस्वत्यमपरकन्द्याशु-

रिपुरिष सखीसंवातोऽयं शिखीव हिमानिलो
विषमिष सुधारदिमर्यमिन्दुनोति मनोगते ।

हृदयमदये तस्मिन्नेवं पुनर्वच्छते बला-

स्तुवलयदृशां वामः कामो निकामनिरङ्कुसः ॥ २ ॥

बाधां विधेहि मलयानिल ! पञ्चबाण !

प्राणान्गृहाण न गृहं पुनराश्रयिष्ये ।

अतिशयोक्तिरङ्कारः ॥ १ ॥ इदानीं स्वविषयेषोपाकमते—रिपुरिवेति ।
हे सखि ! यस्मिन्गते सति अन्धश्च स्थिते सति अन्धत्वाऽकारतत्वरूपे सति
अन्धमनुकूलोऽपि सखीसंवासः रिपुरिष मनो नुनोति । अन्धश्च स्त्रीतो वायुः
तत्रैतन्न ह्य मनो नुनोति । नपि च,—अमृतवीथितिर्द्वालाहलसिद्ध मनो नुनोति ।
एवमप्यर्थे तस्मिन्नप्यदये हृदयं पुनर्वच्छादकते तदभिमुखीभवति । किं तर्हि
निवृत्ते केनस्थितिदिपद् । कुवलयदृशां निकामनिरङ्कुसः कामो वाम एव वर्तते ।
निकामनिरङ्कुसः अतिशयोक्त्यङ्कुरः । अत्र हरिणीवृत्तम् । विरोधोऽङ्कारः
॥ २ ॥ इदानीं कामोपलक्षा मलयानिकादीनधिक्षिपति—बाधामिवि । हे

शक्तिषु' इति च ॥ १ ॥ अमुना ममेवापराधो नान्यस्येत्याह—रिपु-
रिवेति । सखि-कृष्णे मनो गते चेत्तसि हृदये सति सखीसंवासः सखीभिः
सहावस्थानं रिपुरिष अङ्कुषिष नुनोत्युपतापवति । सखीर्दृष्ट्वा तःकृतार्थकाररचना-
परीक्षासंवात्भवत्तपरिष्कारादिस्मरणेनाविच्छाद उपतापो भवतीति भावः । अयं
च हिमानिलो हिमवर्गोऽप्यतिस्त्रीतलोऽपि वायुः शिखीवामिव नुनोति । अयं
सुधारदिमन्त्रो विषमिष नुनोति । तस्मिन्नेव कृष्णेऽदये दवारहिषे हृदयं
पुनर्भूयोऽपि बल्लदृष्टादकते । निवर्त्यमाणमपि तत्रैव गच्छतीत्यर्थः । अतः
कुवलयदृशां अन्धत्वेप्राणां कामो निकाममस्यार्थं निरङ्कुसत्त्वच्छमयार्थोऽत एव
मे वामः प्रतिकूलः । अन्योन्याभ्युत्थारो ■ कर्मो मनोहरो भवति, अत्र तु स भवि
सीरायः केवलं मर्मैव चेत्तत्तत्र घावतीति वादता क्लमस्येति भावः । अत्र सखीनां
संघसंवास रिपुरिष, हिमानिलस्य बहिरुत्, सुधारदिमन्त्रो विषमिष इत्येवमिति
विरोधासंस्कारः । 'त्रिदिनौ यद्विवाहिणी' इत्यमरः ॥ २ ॥ संप्रति विरहदुःखम-
सह्यमाना मलयानिकादीनप्रायवति—बाधामिति । हे मलयानिल मलयसंघनिध-

टिप्पणी—१ तच्छब्दं चोक्तं काव्यप्रकाशे (२०।१०१) 'निगीर्वाण्यनतानं तु
प्रकृतस्य परेण यत् । प्रकृतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोत्तरे च कल्पनम् ॥ कार्यकारणयोर्धैव
योर्नान्यविपर्ययः । निवेद्यासिक्तोक्तिः सा' इति । २ तच्छब्दं चोक्तं काव्यादर्शे
(५।३९६) 'विषयज्ञां यत्रार्थानां यत्र संसर्गदर्शयत् । निवेद्यरहेनावैव स विरोधः
रदुतो यत् ॥' इत्यादिना ।

किं ते कृतान्तमगिति ! क्षमया धरज्ञै-

रज्ञानि सिद्ध मम शान्त्यनु देहदाहः ॥ ३ ॥

मौतर्नीलनिचोलमक्युतमुरः संवीतपीतांशुकं

राधायाभक्तिं विलोक्य हसति स्मैरं सखीमण्डले ।

सलमनिल ! बाधां विधेहि पीडया किं प्रीतिरसे ? हे पञ्चबाण ! मानान् गृह्णः । पञ्चभिर्बाणैः पञ्चापि प्राप्नोस्त्वं गृह्णान् । भवत इवमेव प्रयोजनम् । पञ्चा-
स्मरौऽपि तर्हि जनमुपताप्य गृहीतमुन्नीकरोति । एतदर्थमेव खभाहपदै-
त्यागेनाप्युपकृतिर्निधेयाः । परं तु एवं बाध्यमानापि गृहीतप्राणापि पुनर्गृही-
ताभ्यिन्दे, श्रीकृष्णमेव स्मरणं मजिन्द्यासीति तत्पुत्रालम्ब्य पुनरुदीर्घाश्मराय
ममुनामाह—हे कृतान्तमगिति ममस्वसः ! सलमनिलपञ्चबाणो मेत्य-
संभोगकारणावपि पीडयतः । तर्हि नहि एवं यमस्य भगिनी, ताभ्यां प्राप्तेषु
गृहीतेषु भातुः किमुत्तरं दास्यसि ? इति । तेन तव क्षमया शान्त्या किं ?
भातुर्हितं सन्नापर मरप्राणार्पणेनेत्याह—तरुणैर्कर्मिभिर्मम यात्राणि सिद्धा । तेषु
तिष्ठेषु साधनप्राप्त्या देहदाहः शाम्यतु । तरुणैरेकेनापि तद्व्याप्ते प्राप्तेषु गतेषु
देहदाहः शान्तिमेप्स्यतीत्यभिप्रायः । वसन्तशिरकाहृतम् । जप्रस्तुतप्रवासा-
कंकरः ॥ ३ ॥ इदानीं सर्गान्ते वैष्णवानास्तत्वे—प्राप्तरीतिः । अयं नन्दार-
त्मजः जगदानन्दायास्तुः । किंभूतः ? स्थातुः स्मेरमुखः स्मेरं सहासं मुक्तं यस्य
स तथा । किं कृत्वा ? राधाया आतने भदने मयनस्मेरकलं प्रान्तप्रावायारोप्य । किंभूत-

बाधो ! बाधां पीडो विधेहि कुतः । अथ सकलजन्मदुःखाधयत्वेन सहाययोऽर्तलया-
भित्तस्य ते प्राक्कप्रक्षयादवानं नोचितमिति सूचनाय 'मलमनिल'पदोपादानम् ।
हे पञ्चबाण ! मम प्राप्नान्गृह्णान् । पञ्चभिर्बाणैः पञ्चानामपि प्राधानां प्रह्वं
कामस्योचितमिति सूचनाय 'पञ्चपदोपादानम् । ननु कृष्णेन चेदुपेक्षिता तदा
गृही किमिति ॥ गच्छन्तीत्यत आह—न गृह्णमिति । गृही पुनः भूयो गृही
नाभ्यिन्दे । तेन विना गृह्णपि मे चेतापजनकमेव मविध्यतीति भावः । हे
कृतान्तमगिति ! ते क्षमया सहिष्णुतया किम् ? किं प्रयोजनमित्यर्थः । तरुणै-
रुर्मिभिर्नैऽज्ञानि सिद्ध ग्राहय । देहदाहो मिरहयन्तो देहदाहः शाम्यतु निवर्तताम् ।
कृतान्तो निर्दयस्तद्विन्द्यालोऽपि दवा न सुप्तेत्याकथयताम् कृतान्तेसुणतम् ।
'मजिनी कृता' इत्यमरः । कासबाणा अपि—'संमोहनः क्षोभनश्च दहनः
क्षोभनक्षया । लप्तादनश्च कामस्य बाणाः पञ्च प्रकीर्तिताः' इति ॥ ३ ॥ सर्गान्ते
भक्त्यन्तरिक्षियाऽऽप्यस्ते—प्राप्तरीत्यादिना । अयं नन्दात्मजः खगदानन्दा-
यास्तुः । कथंभूतः ? स्थातुः स्मेरमुखः ईपस्मिन्नेन मुक्तं मुक्तं यस्य तबोध्यः । किं
कृत्वा ? राधाया आतने भदने मयनस्मेरकलं प्रान्तप्रावायारोप्य । कीदृशम् ?

श्रीवाचस्त्रलमश्रुलं नयनयोराधाय राधानते

स्वीदुस्तेरमुखोऽयमस्तु जगदानन्दाय नन्दात्मजः ॥ ४ ॥

इति श्रीजयदेवकृतौ श्रीगीतगोविन्दे विप्रकम्भावर्णने

भागवत्पारायणो नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

मन्त्रकम् ? श्रीवाचस्त्रलं कञ्जया तरलम् । एतावता राधानते कटाक्षपी-
क्षितं कृतेत्यर्थः । तदुक्तम्—‘यद्वातागलविधानितैर्भिन्नेन विवर्तनम् ।
तारकायाः कलाभिज्ञात् कटाक्षं प्रचक्षते’ इति । क सति ? सखीमण्डले
प्राप्तमभितं यथा साधया स्नेहे स्नेह्यया हसति सति । किं कृत्वा ? अच्युतं
वीक्षन्निचोलं नीलपरिच्छदं हिलोकम् । य पुनः राधाया उरः संवीतपीतां-
शुकम् । एवं वक्षसिनिभयः सखीनां हासे कारणम् । इह हासे रसः ।
सर्वकमिकीर्षितं वृष्टम् । समाप्तोक्तिरङ्कारः । अत्र सर्वे सखी नायकः,
अभिसारिका नायिका । तल्लक्षणं—‘अराज्यमिहरेत्कार्म्यं तारवेहमि-
सारिका’ ॥ १० ॥

श्रीपूकटिज्ञानयसोदरमां स्वीडोम्बकायां रसिकप्रियायाम् ।

लोकुम्भकर्णेन विनिर्मितायां सर्वोऽगमस्तप्तम उर्मितायाम् ॥

इति श्रीगमादिभिर्भोक्तादिभिश्चजनीनकर्मनिर्मलीकृतान्धः-

करनराजाभिराजमहाराजश्रीकुम्भकर्णविरचितायां

गीतगोविन्दटीकायां रसिकप्रियायां सप्तमः सर्गः ॥

कञ्जया वीक्षया तरलं चमलं कटाक्षपीक्षितं कृतेत्यर्थः । तदुक्तम्—‘यद्वातागलवि-
भान्तैर्भिन्नेन विवर्तनम् । तारकायाः कलाभिज्ञात् कटाक्षं प्रचक्षते ॥’ इति ।
अथवा,—नयनयोः श्रुत्वाधाय अश्रुतेन राधानते वाहसाऽऽच्छादेति वा ।
क सति ? सखीमण्डले सहचरीवृन्दे । नक्षितं विस्मितं यथा भवति तथा स्नेहं
स्नेह्यया हसति हास्यं कुर्याति सति । किं दृष्ट्वा ? प्रयतः प्रमातृमये अच्युतस्योरो
वक्षो नीलनिचोलं कञ्जकाश्रुतं संवीतपीतांशुकं परिकल्पितपीताम्बरम् । अथवा,—
राधायाः संवीतपीतांबरं कृष्णस्य नीलनिचोलमिति वक्षं विपरीतं दृष्ट्वेति वा ॥ ४ ॥

अन्तस्तमांसि हरती नितरासनतप-

कोहानुवर्तिरस्तिनर्म विभोदयन्त्यौ ।

गूढान्पदार्थानिचयान्स्फुटतां नयन्त्यौ

दीपयमेव रुधिरा रसमञ्जरीयम् ॥ १ ॥

इति श्रीमहाभक्तोपाध्यायश्रीशङ्करभिरविरचित्यां श्रीसावित्राचकारितायां

गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जरीसभास्मायां सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

१ ‘खेरं खेरमुखे’ D., P. ‘खैरं खेरमुखो’ B.M., S.

टिप्पणी—१ ‘समाप्तोक्तिरङ्कारः’ इत्यादिः सक्तियाकल्पनम् इति तल्लक्षणं काव्य-
प्रकटी ।

प्रबन्धः १७] रसिकप्रिया—रसमन्त्रार्थस्यटीकाद्योपेतम् । १३७

अष्टमः सर्गः ८

— निष्ठं ह्यवहमी पतिः —

अथ कथमपि यामिनीं दिनीय सरस्वरजर्जरितायि सा प्रभाते ।

अनुनयवचनं वदन्तमग्रे प्रणतमपि प्रियमाह साम्यसूयम् ॥ १ ॥

भैरवीरागयतितालाभ्यां गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ १७ ॥

रजनितमुदुलगागररागकषायितमलसनिवेशम् ।

बहसि नयनमनुरागमिव स्फुटमुदितरसाभिनिवेशम् ।

हरि हरि याहि मांयथ ! याहि केशव ! मा वद केतववादम् ।

तामनुसर सरसीरुहलोचन ! या तव हरति विषादम् ॥ ध्रुपदम् ॥

सदानन्दसन्तोहकारं मुकुन्दं नमस्कृत्य पञ्चाङ्गविधुत्पयोदम् ।

युवः कुम्भकर्णो विधत्ते विविधं धरं गीतगोविन्दधातुं रविप्रभम् ॥ १ ॥

इदानीमेवं तत्परत्वेन विरूपमानायास्तस्याः पुरतः कर्तमानपरित्राणकारणं

जगरकारणकारणमाधिरमूत् । अतः कविताह—अथेति । यामिनीनां हि

प्रियाप्रतो मावोऽस्तिमानमेवीति मसिद्धमाह । अथ माधवागमनादन्तरं

प्रियं साम्यसूयं सा राधा बहपमानमाह । किंभूतं प्रियम् ? अग्रे प्रणतमपि ।

अर्वाचरणयोः । पुनः किंभूतम् ? अनुनयवचनं सामवाक्यं वदन्तम् । कः ?

प्रभाते । किंभूता सा ? सरस्वरजर्जरितायि । किं कृत्वा ? कथमपि महता

कष्टेन यामिनीं दिनीय । मुष्टिपतामा वृत्तम् । सविद्यता नायिका । हरि हरिति

लोके भूतो नायकः । निप्रच्छम्नो रसः । अतिरक्तकारः ॥ १ ॥ तामेव सपत्नी-

अथेति । अयानन्तरं सा राधा प्रभाते प्रातः प्रियं कृप्यं साम्यसूयमस्या-

सहितं यथा स्वादेवमाह उक्तवती । किं कृत्वा ? यामिनीं रात्रि कथमपि

कदापि विनीय नीला । अथ 'यामिनी'पदेन प्रियमिरहेऽस्तिरीरलं धनितम् ।

'उदरदती कन्या' इतिवत् । कीदृशी ? सरस्वरजर्जरितायि कामवाणरीकितायि

अन्यनायिकानस्माद्वर्धनेन अनितमहादुःखा विस्मृतपिरदुःखा उवाचेत्यर्थः ।

कीदृशं प्रियम् ? अनुनयाय स्वापराधजनितक्रोधान्तर्ये वचनं 'यज्जलं तज्जातं भूयो

नेष्टुमाचराभि' इत्यादिनितयवाक्यं वदन्तं प्रणतमपि नममपि । 'रजनी यामिनी'

इत्यमरः ॥ १ ॥ तदेव गीतेन कथयति—रजनीति । गीतस्तासु भैरवी-

पाठा०—१ 'अनुनयवचनं' P., B. २ 'भैर(व P.)भीरागेव यतितालेन'.

३ 'सिमेवम्' RM., P. O. ४ 'वहसि'.

दिप्य०—१ भैरवीरागः, उक्तमन्त्र—'सरोवरे स्तब्धस्य मन्त्रे सरोवरीः
सङ्करमर्चयन्ती । अथभैरवीरागगीता गौरीतनुर्नरद्वैरवीर्य ॥' इति पद० ।
२ मा कृपी, तस्या एव शब्देन तत्परत्वेन वाक्यस्य बोधितम् । 'केशव' इत्यनेन
केसुनामकत्वेनास्ति केकदाप्यनुचितमिति बोधितम्—पद० ?

कलकलमलिनविलोचनपुष्पनविरचितनीलम रूपम् ।

दृशनवसनमरुणं तव कृष्ण ! तनोति तनोरनुरूपम् ॥ हरिं हरि० ॥ २ ॥

विषयेष्वां प्रकटयति । तत्र पूर्वं पूर्वपदानुस्यूतत्वाद्भवपदं व्याकियते—हरिं
हरीति । हरिं हरितम्भवात्मानन्ताभेत्वात्केववाचकमव्ययम् । अथवा गात्र-
पूर्वे, सोमसात्रम् । कण्डिका राधा कप्रे प्रणते म्रियं सेष्यमाह—हे माधव
कक्षमीपते ! याहि शष्प । अम्बासक्रे हि कथमन्यां प्रचारयसीति 'मा'कक्ष्णो-
रम् । अथवा, मा स्वभावचक्रका तस्याः पानुबन्धकत्वं युक्तमेव । तर्हि चक्रकस्य
स्वयेकपराधर्णां मां कथं प्रचारयसीति याहि । पूर्वमप्यभिषेपेऽसंतुष्टा पुनराह—हे
केसाव ! याहि । स्वयोनेति रक्तत्वे किमुच्यते । प्रकाशः केशा भवेति केशव-
चद्वन्द्वुत्तरत्वे । एवं केशसंस्कारकतीनु सैविषीनु रत्न इति 'केशव'कद्वन्द्वमव्ययम् ।
अतो हे केशव ! बहुवचनम् । एवमेकपराधर्णोऽहमित्यादिकैतवबाधं क्लृप्तवाक्यं
मा वद । विषये मयि किमकारणतोषणे रोष इत्याशङ्कते चेत्—मेवम् ; हे
कुमुदलोचन ! या एव विषादं हरति तामेव बहुप्रियामनुसर । अनुकम्पसाजु-
रुपायाननुकम्पं मुरतमिति । 'कुमुद'प्रदयेन सोमवर्णोऽनूतत्वाज्जात्रौ जायते
श्विष्यतो कक्षते । इति ध्रुवः ॥ अयं पदानि । रजनीति । हे कृष्ण ! त्वं
वचनमनुरागमिव वहसि । किंभूतमनुरागम् ? स्फुटमतिबाहुद्वेनान्तर्स्याप्य
वह्निर्निर्वातम् । पुनः किंभूतम् ? उदितरसस्य घृतरस्याभिलिखेत् भामहो
यव । अमाजुरागमिशेषमत्वेन उदितः स्वादस्याभिलाषस्याग्रहो यनेति ।
किंभूतं नवनम् ? रजतिलनिवो योऽसौ गुरुजागरागः तेन कवायितं कोहि-
षीकृष्णम् । पुनः किंभूतम् ? नक्तसो निवेसोऽवस्थानं यव । अयं 'पदति'
इति पाठान्तरपक्षे तवेति पूर्वपदस्यानुबन्धेन नयनं कर्तुं स्फुटमनुरागं पदवीति
योज्यम् ॥ १ ॥ अयि च,—कलालेति । हे कृष्ण ! तव दृशनवसनमरुण-
सौरानुरूपं रूपं तनोति । किंभूतम् ? अरुणम् । स्वभावात्कृष्णमपि । पुनः किंभूतं

राजो भवितालः । तालकलपुष्पं प्राक् । गीतार्थस्तु—हरिं हरिति श्लोके । हे
माधव हे केशव ! याहि इतोऽपसर । नन्मीनवच्छातस्त्रेऽपि तादृशीभ्येनानुरागो
जुज्यते । स्थिरानुरागानां मारुतां ते किं प्रयोजनमिति 'माधव'पदेन प्वनितम् ।
कैतवबाधं क्लृप्तवाक्यं मा वद मा कथय । 'कैतव' तु श्ले पूते । इति विष्णुः ।
ननु सादनुसरणयैवेतच्छब्दो प्रमत्तो विस्मयो जात इत्यत आह—तामिति । हे
सरसीकललोचन कमलनयन ! तां नायिकमनुसरानुगच्छ या तव विषादं पुःषं
हरति । अहं तु स्वयमेव संतप्ये । ते विषादं कथमप्येप्यामीति भावः । अत्र
पदं प्रसाते यथार्थमर्थमुकृष्टं तद्वत् नयनं रात्रिकागलस्यानुकृतीभवद्वत्कल्पवा
प्रचार्यमाणमित्युक्तिरवशात्किञ्चिदप्रलपसीति 'सरसीकललोचन' इत्यनेन प्वनितम् ।
कदा,—सरसीकलं यथा राज्ञो मुकृष्टं सिद्धति, अथाते प्रसरति, तथा सरसीनयनं
राज्ञो मद्भिषये निनीकृतमासीत्, इदानीं त्वा प्रसरितमिति तेन पदेन प्वनितम् ।

अजम्भः १७] रत्निक्रिया-रसमङ्गल्योपपत्तीकाव्योपेतम् । १३९

वैपुल्यहरति तव स्मरसङ्गरत्नरत्नरत्नरत्नरत्नरत्नम् ।

भरकतलकलकलितकलधौतलिपेरिव रतिलयलेखम् ॥ इति इति ० ॥ ३

देशमवसनम् ? कजलेन मल्लिने ये विलोचने तयोभुम्बनेन विरचितो नीलिमा
यत्र तत् । अत्र मल्लिनेग्रहणे तन्नेत्रयोर्बहुपुरुषोपयोग्यत्वं व्यजयति ॥ २ ॥
तत्र वधू रतिलयलेखमनुहरतीषानुक्रोतीष । इदं वपुर्न, मया सर्वं वितमिति
कामिनः प्रति कामजायाप्रेम्भलेखोऽयम् । जनेन स्त्रीप्रेम्भत्वेन वसाधमार्थ
सूचितमिति व्यङ्ग्योऽर्थः । किमुत वपुः ? अस्त्य सङ्गर इव सङ्गरे कामवि-
लासे स्मरनकराणां क्षतरेखा यत्र । अत्रापि 'स्मर'ग्रहणं विलासभङ्गे हेतुः ।
तस्याः संवन्धिनं लेखमिति वपुर्नक्षत्राणां लेखेनोपप्रेममार्गमिदोपगमाह ।
भरकतलकले कलितारयाः कलधौतलिपेः संवन्धनम् । भयवा, - लिपेरिव प-
ञ्चमी । तत्रैव लिपेरिवेति योजनीयम् । 'कलधौतलिपिमिव' इति युक्तः पाठः ॥ ३ ॥

चतु मे खण्डोऽप्या प्रेवती नेत्यत आह—हे कृष्ण ! तव नेत्रं नयनं तदनुरागमिव
बहति वारयति । कीदृशं नयनम् ? रत्निक्रियतो रत्निक्रियातो गुरुषो महाकायर-
रत्निक्रियतो यो रागो रक्षता तदेव रत्निक्रियं तेन कषायितमीकरोद्धितम् । तदेवाक-
सनिमेघम् । असतो मन्दरो निमेषः परमविन्नासो वस्तु तादृशम् । अत्र च
रत्निक्रियसाक्षिणा कृष्णेन यस्याः कक्षाभिद्रोषिण्याः केळिन्यासत्रेण इवा
जागरणं कारित इति रागेण क्रोधेन कषायितं स्यात् राधाया 'अप्रेडन्यामिकापुत्र-
स्याभिनिवेशलसुवितमेवेति श्रुतिः । 'गुरुर्महति शन्यवत्' इति शिष्यः । 'रागोऽ-
नुरागो मातृमये प्रेमादौ लोहितदिग्', 'मानधारदाबन्धो धनः' इति शिष्यः ।
'कषापो रसमेवे स्यादङ्गरागे विलेपने । निर्वर्ति च कषायोऽयं गुरुमी लोहितेऽ-
न्धकर' इति च । 'निवेशः विविरोद्वाहे निष्करोऽनुप्रकाशिते' इत्यपि । 'इति
इति' इत्यम्यम् ॥ १ ॥ चेदेन तदन्वेषणावर्षटनयनितरनयनान्तराभेदबोर्धेहि-
त्यमित्यतः दुःखद्वयेत्यत आह—कजलेति । हे कृष्ण ! अस्मन्मपि ये दशनक-
सनमभरत्य तयोः शरीरस्यानुकूलं योग्यं रूपं कस्मिं तनोति विचारयति ।
तत्रापि ते इवामाऽपरोऽप्यधुमा ये स्थाम इति भावः । कीदृशम् ? कजलेन-
जानीभूतेन मल्लिने ये विलोचने नेत्रे तयोभुम्बनेन विरचितो नीलिमा नीलध-
पत्रं तादृशं, तस्याभुम्बनसमवे समतलेत्राजनेन इयानीभूतकदम्बर एव स्फुटकेन
धूर्ततां प्रकटयतीति भावः । नेत्रयोरपि पुम्बतयुक्तं कामशास्त्रे—'गुणे नेत्रे
कलाटे च पुम्बतं परिकीर्तितम्' इति । 'ओष्ठाधरी तु रदनच्छदो दम्भनक्षत्री'
इत्यनरः ॥ २ ॥ यधुरिति । हे कृष्ण ! स्मरस्य कामस्य संगरे संग्रामे करणां
शीघ्रतां नकराणां गजानां रेखा यत्रैतादृशम् । तत्र वपुर्मरकतकले नीलमणि-
काण्डे कलिता निर्मिता वा कलधौतलिपिः सुहर्ष इवास्मरविन्नासल्लासा इव रति-

चरणकमलाङ्गलककसिक्तमिदं तव हृदयमुदरम् ।

दर्शयसीव बहिर्भेदनदुग्धमनवकिञ्चलयपरिवारम् ॥ हरि हरि० ॥ ४ ॥

दक्षनपदं भवदधरगतं मम जनयति चेतसि खेदम् ।

कथयति कथमधुनापि मया सह तव वपुरेतदमेदम् ॥ हरि हरि० ५ ॥

अपि च,—चरयेति । अत्र प्रीतिविशेषं सूचयति—हे कृष्ण ! तवेवं हृदयं बहिर्भेदनदुग्धस्य सङ्गतो दुग्ध इव तस्य नवकिञ्चलयपरिवारं नवपङ्क्तयस्तन्मूढमिव दर्शयति—किंभूतं हृदयम् ? उदारं महत् । पुनः किंभूतम् ? चरणकमलाङ्गलककसाक्षिप्यादुपभुङ्क्वन्निवादादप्यतः गङ्गातलकक्षेन सिक्तम् । अत्र मदनदुग्धत्वारोपेण बहिर्भेदनेन च तस्याः साधारणानुरागौ सुचिते । इत्यधरणाभ्यां रसविशेषो मया—‘अपि सहस्रभूषणमूर्त्तयः सुवतेः परिरम्य मरो रमते । तदमममुरःस्फुटनं च भवेदुरसि प्रमदाधरणहयतः’ ॥ ४ ॥ अपि च,—दक्षनपदमिति । हे कृष्ण, तव पदमिति अमरमधुपमोगणिकृतं मया सहपुनादि प्रत्यक्षतो दृश्यमानेऽपि मेव पदामप्यवस्थां मापितया

अयत्नेन दुरतिभयप्रशस्तिं लेखनपथमनुहरति सङ्गीकरोति । अत्र कृष्णवपुषो गीलत्वान्मरकतकलसाम्यम् । वपुषीत्य ममिसंप्रदाये आरक्तत्वेनैव वर्णनं यत्नान्नक्तस्य सुवर्णलक्षितस्य श्रेयम् । ‘संगरोऽङ्कि कृतौ युधि’ इति विश्वः । ‘पुनर्भेदः करुहो नखोऽङ्गी नखरोऽङ्कियाम्’ इत्यमरः । ‘गोऽत्मवत् मरकतमङ्गमर्भो हरिभणिः’ इति च । ‘भित्तं पाकलकष्ये वा पुंसि’ इति च । ‘कलधौतं रूपदेवोः कलधौतं कलप्यमौ’ इति विश्वः । ‘वर्णदूतः सखिमुक्तो लेखो वाचिकद्वारकः’ इति हारावली ॥ ३ ॥ ननु मार्गं विस्मृत्य कष्टमधिकृत-वर्णनागच्छतो मे वपुषि कष्टकृतं दृश्यते, न तु नखाङ्गमिलित आह—चरयेति । हृदयमुदरं तव हृदयं मदनदुग्धस्य अमङ्गलस्य इदवान्तर्गतस्य नवकिञ्चलयपरिवारं नूतनपद्मदलसमूहं बहिर्दर्शयसीव । कीदृशं हृदयम् ? चरणकमलाङ्गलकमिनीपदपद्माङ्गलता सङ्गतालकक्षेन सिक्तम् । अपरोऽपि वृक्षः सिक्तः समुद्रस्यतप्तानुद्दर्शयतीति श्वनिः । इति नाविकाधरणाङ्गलककसंनवपङ्क्तयेव कोवाक्यो बन्धः कथितः । तदुक्तं आरक्षायते—‘गोविन्दादौ इमि न्यस्य कृष्णं चारयेत्पुनौ । नष्टेन तावदेवोमि कोमन्यः प्रकीर्तितः ७’ इति । ‘परिवारः परिवारे समूहे वेष्टनेऽपि च’ इति विश्वप्रकाशः ॥ ४ ॥ किञ्च,—दक्षनेति । भवदधरगतं दक्षनपदं तथाधरस्थितं कस्यापिद्वन्तकृतं मम चेतसि

दिप्प०—1 न विद्यते भवो बलं, पूर्वं मया सह तव वपुरो मेदो नास्तीति लिङ्गम् ; इदानीं तु तद्विपरीतमिति मया सह एवेति निभावमाशङ्कारः—पद० । ॥ ननु तद्योपमनार्थं कथमनोटनं कृतमिति मयि पक्षकोद्यादापञ्चा भूवेनममाधरो दृष्टः च ॥ दम्भकमिलित मज्ज—बहिर्विद्येति—पद० ।

प्रथमः १७] इति कथित्या—रसमन्त्रार्थक्यटीकाद्वयोपेतम् । १४१

बहिर्निर्गमलिनतरं तव कृष्ण ! मनोऽपि भविष्यति नूनम् ।
 कथमयं वञ्चयसे अतमनुगमसमशरत्वरदूनम् ? ॥ हरि हरि० ६
 भ्रमति भवानबलाकबलाय वनेषु किमत्र विचित्रम् ।
 भवयति भूतनिकैव वधूवधनिर्दयपालपरित्रम् ॥ हरि हरि० ॥ ७ ॥

सहामेदं कथं कथयति । कोऽभावमेव इत्याह—वृत्तनपदं वृत्तधृतं भववधर-
 गतं सत्, मम चेत्तस्मिन्नेव जनयतीति । यस्य वृत्तस्य मेदनेति मसिमेदं-
 मजोऽप्यवेदनामावधातीति विद्वत्परिहाराय मेव एव पठते । स च सुतरां
 विद्वद् इति ॥ ५ ॥ अपि च,—बहिरिवेति । नूनं वितर्कः । हे कृष्ण !
 बहिर्निर्गमलिनतरं भविष्यति । अथ चैवं न तर्हि अनुगतमा-
 मितं भवन्तमधिकृत्यासमशरदूनं मन्त्रार्थं जने कथं वञ्चयसे । तद्वञ्चनादेव
 विचित्रमपि मलिनमनुमीयते । मलिना एवाभितद्वञ्चनां कुर्वन्तीति ॥ ६ ॥
 अपि च—भ्रमतीति । हे वधूवधे निर्दय ! भवान्वनेषु भवकालकाला-
 युक्तीमलनाय भ्रमति । सर्वाणि वाक्यानि सावधारणान्येवेति । एषां चाम्यो

मेदं दुःखं जनयति । एतत्तव वपुरधुनापि मया सह कथममेदं कथयति, त्वय्य-
 शरीरधृतस्याम्यत्र व्यथाजनकलासंभवाद्भुषो मेदं ज्ञापयतीति भावः । अधुना-
 स्यन्तहृदयमेवे वपुरमेदो बोधित इति श्रद्धा व्यज्यते । प्रसिद्धमेव कथयामि
 पद । मेदकारणस्य विमान्यमानस्य हि भावनालंकारः । तदुक्तं हर्षिण्डना
 (भा. २।११८)—‘प्रसिद्धहेतुव्याहृत्या यतिक्रित्कारणगतम् । यत्र साभाविकता
 वा विभावं वा विभावना ॥’ इति ॥ ५ ॥ ननु तपोपायनार्थं कमलं
 त्रोटयति सवि पुष्पकोषादापतता भ्रमरेण ममापरोक्षे दहो न तु वृक्ष-
 कृतमिव मित्यत आह—वधुरिति । हे कृष्ण ! नूनं तर्के उत्प्रेक्षावान् । तव
 मनोऽपि वित्तमपि वधुरिव शरीरमिव मलिनतरमतिष्ठत्येव मलिनं भविष्यति ।
 यथा ते वधुः स्वयं तथा मनोऽपि भविष्यतीत्यर्थः । ननु मनोमालिन्यं क्त्वा
 कथं सातमित्यत आह—कथयति । अथेति संश्लेषे । तमेव वृत्तधृते यमि
 त्वान्तर्मलिनं न तदाऽसमशरदूनम् अतमस्यो विषमशरः कामस्त्यजितेन स्वरेण
 दूनं दुःखितमत्र एवाहुगतं स्वामनुदूतं भादसं जनं कथं वञ्चयसे प्रचारयति ।
 तस्य च शरणागतजनवञ्चनमन्तर्माक्षिप्यमन्तरेण न भवतीति भावः । तथा च
 व्याजोऽव दृष्टनक्षतामिगोपनेऽपि नूनमिदिवद्वदनातुरप्रेक्षा नामावमलंकारः ।
 तदुक्तं वृष्णिना (भा. २।२५४)—‘मन्ये शब्दे भुवं प्रापो नूनमिलेदमा-
 दिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्देरिवलभ्योऽपि सादृष्टः ॥’ इति ॥ ६ ॥ विच-
 मालिन्यमेवाह—भ्रमतीति । भवान्वनेषु विविदेव्यकत्रकनक्षय कालिनीमलनाय

श्रीजयदेवमणिसरतिवश्रितस्त्रिष्टुप्तिविलापम् ।

शृणु सुधासुधुरं त्रिबुधा ! त्रिबुधालयतोऽपि दुरात्मन् ॥ हरिहरि ० ८

सखेवं पश्यन्त्याः प्रसरदनुरागं बहिरिष

प्रियापादालङ्कारितमङ्गणयोसि हृदयम् ।

कञ्जुधरः' इतिवत् । अथ मङ्गले किं विचित्रम् ? मन्त्रालयाया वधाः सुकर
एव दूतनिका अतिदुःखमदा कंसमणिम्येव तव बालधरिणं प्रययति । बालेन
यदि लाट्टी प्रयत्ना कनकित्वा तर्ह्यस्या मन्त्रालयाः कनकने किमाश्चर्यम् ?
नन कीबरो विचित्र इति मन्दा । 'अथ कथमपि' इत्यादौ कण्डिता
नाविका । तद्वक्षणम्—'शतेऽस्यासङ्गविकृते कान्ते कोपकषायिता । गन्धा-
म्वत्रागते कान्ते भोगविह्वैः कषायिता' ॥ ७ ॥ अपि च,—'अथ जयदेवेति ।
हे विजुषाः ! श्रीजयदेवेन भवितव्यमभिलाषवञ्चितकण्डितदुर्बलविचारं शृणुत ।
किंभूतम् ? सुधामधुरम् । पुनः किंभूतम् ? स्वर्गेऽपि दुरापम् । सप्तम्यर्थे
तसिः ॥ कण्डिताकल्पं यथा—'निद्राकषायमुकुलीकृततामनेत्रो नारीनक-
बणविद्योयविचित्रितङ्गः । यस्याः कुतोऽपि पतिरेति गृहं प्रभाते सा कण्डितेति
कविता कविभिः पुराणैः ॥' तथा च संगीतरत्ने—'लाको वर्णयतिर्वैभवागो
देवाविर्णनम् । मित्रकम्भास्मद्व्यापारो रसः करुणमेवमम् । कविनामाङ्गि-
पदमान्ते पादस्तरावलिः । द्विजान्मय पदमि स्तुरिति कस्मीपतेः पुरः ।
रत्नावलीप्रबन्धोऽयं निबद्धः कुम्भभृशुब्ध ॥' इति कस्मीपतिरत्नावलीबाना
सप्तम्यर्थः प्रबन्धः ॥ पदरचना जयदेवोदिता कमलावन्तभरणानोन्विता ।
कुम्भनृपेण परं योजिता चातुर्येण भणत रसरसाः ॥८॥ इदानीं कण्डितापि
श्रीकृष्णमाकम्प्य तमचिक्षिपति—तत्रेदमिति । हे किय ! स्वदालोकोऽयं
अमति । अद्यापि किं विचित्रम् ? न किमपीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—जययति
स्वापयति । स्वयपि काले येन स्तनदानप्रवृत्ता राखी इवा तस्य संवति
कोमलश्रीनां माहर्षा मारणे ॥ वक्ष्यमिति भावः । कण्डिता नाविका । तदुक्तं
भरतेन—'निद्राकषायककुलीकृततामनेत्रो नारीनकबणविद्योयविचित्रितङ्गः ।
यस्याः कुतोऽपि गृहमेति पतिः प्रभाते सा कण्डितेति कविता कविभिः पुराणैः'
इति ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । हे विजुषाः पण्डिताः ! इमं जयदेवेन कविना
कार्यतं रतौ कवितायाः प्रसारितायाः कण्डितायाः शतशतशतान्यनाविकाम-
खाङ्गविहितश्रिमाया विलापं परिवेदनं शृणुताकर्णयत । कीदृशम् ? सुधातोऽपि
मधुरम् । तत्र हेतुमाह—विजुषेति । विजुषाकपलोऽपि देशालयेऽपि
दुरापं दुर्ग्रापमित्यर्थः । सुधा स्वर्गेऽपि कुम्भा, कुम्भकषायकृतपानं दु-
र्ग्रापि दुर्लभमिति ह्वायेद्यथाधिकमधुर्वमिति भावः । 'विजुषाः पण्डिते
देवे' इति विधुः । सुरालयतोऽपीत्यत्र सप्तम्यर्थे तसिः । स्वयंविभक्ति-

हृष्यद्दानवदूयमानविचित्रहूर्वरदुःखापदा

भंशः कंसरिपोर्विपोल्यस्तु वः शेषांसि वंशीरवः ॥ २ ॥

इति श्रीजयदेवदत्तौ श्रीगीतगोविन्दे क्षण्डितावर्णने

विच्छेद्यलक्ष्मीपतिर्नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

कृपा हि वेदताः सामु साधिवति क्षिरोभूतत्वेन प्रशंसन्ति । कलन्ति वामि
मन्वारकुसुमानि तेषां विभ्रंसनम् । एतावता मारणमुचिष्टम् । मारणे हि
कुसुमकर्जा अंशो जायते । कम्भाकर्षणं तिष्ठम् । रहिर्बाधा । उच्यतेपिति
यावत् । एतेषां योगः । एतावता वंशीरवस्तु सुवीरतां सर्वत्रिभुवः प्रहर्षसाधन-
महाप्रलयमुक्तम् । वंशं श्रुत्वा सुगीदशस्तौ ग्रामदत्तं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

उच्यतेकृपाकमतिमितिः कीर्तिमजापूरिता-

हास्तोऽहमुहिणभूतिप्रसिद्धतिप्रकाशमेरीरवः ।

स्फूर्जन्त्योर्देविवाहदिव्यतिरसौ धीकुम्भकर्णो म्यथा-

स्सर्गस्थाहमितस्य चारुकिहृतिं मत्तोऽहमूर्तेरिनाम् ॥

इति श्रीरतिकविबानाष्टि श्रीगीतगोविन्दविवरणे श्लेष्मवनीदासक-

महाशयधीकुम्भकर्णविरचितेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

प्रतिनिष्कार्क्योपितीः । पात्नोत्प्रेषयोः कान्तितत्त्वोभापञ्जिषु स्मृता ॥ इति
विश्वप्रकाशः ॥ २ ॥ सर्गावसाने द्युमिर्द्वलमाचरति—अन्तरिति । कंसरियोः
श्रीकुम्भस्य वंशीरवो मुरलीनादौ वः शुम्भार्क कल्याणानि मणोहयम्
मित्ररत्न । कल्याणदातुलसामर्थ्यरूपमावात्र 'कंसरिपु'पदोपादानम् । किंक्षेपः ।
कुरतीदृशी हरिणनेत्राणामन्तर्मोहनं मनोमोहनं, मोक्षिपूर्णं तत्सत्प्रशंसार्थं
क्षिरधातुं, मिष्ठमन्दारस्य मिश्रसमन्वयःपातनं स्वयंकार्क्यं लक्ष्मणां आनिनी-
नामपि वंशीरवः, दृष्टिहर्षणं नेत्रोत्साहः, अरणनिर्मुखा नेत्रविकासो भवति ।
इत्यादिकर्मसाधने महाप्रयत्नः । पुनः किंलक्ष्यः । हृष्यद्दिर्देव्युक्तैर्नवदैवैर्वृष-
मानागुपतप्यमानानां विचित्रां देवानां दुर्घातानिर्वर्णा दुःखापदो दुःखहेतु-
भूता विपत्तयस्तासां भंशो नाशकः । मधुसूयणेन देवैर्देवरीडाभवागुप-
भवन्तीति भावः । अनेनापि सामर्थ्यलक्षणे नायकगुण लक्षः । तथा च देवरीनां
विलाससाधने यस्य वेष्टुमिनादः किं वक्तव्यं तस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य विलासिलमिति
भावः ॥ ३ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायधीशंकरमिश्रविरचितायां श्रीकाशिकायकारितायां

गीतगोविन्दटीकयां रघुनन्दनीसमाख्यायामष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ९

—सुखमुकुम्भः—

तामस्य मम्मथस्त्रिणां रतिरसभिन्नां विषादसंपन्नाम् ।

अनुचिन्तितहरिचरितां कलहान्तरितामुवाच रहसि सखी ॥ १ ॥

शुर्जरीरागयैतितालाभ्यां गीयते । प्रबन्धः १८ ॥

हरिरभिसरति बहति मधुपवने

किमपरमधिकमुलं सखि ! भवने ॥ १ ॥

माधवे मा कुत मानिनि ! मानमये ॥ ध्रुवपदम् ॥

इत्यासी प्रणयकोपादरिमचिद्विष्य कलहान्तरितत्येतोपवन्ममतां राधां
सक्याह—तामयेति । अथ सखी तामुवाच । किमुवाम् ? मम्मथस्त्रिणाम् ।
पुनः किमुवाम् ? संभोगरागेण भावभावलतां प्राप्ताम् । पुनः किमुवाम् ?
विषादसंपन्नाम् । पुनः किमुवाम् ? अनुप्यातहरिचरितानाम् । पुनः किमुवाम् ?
कलहान्तरिताम् । लल्लुप्य यथा—‘प्राणेश्वरं प्रणयकोपमिक्षोपभीतं या चादु-
कारमनवीर्यं विक्षेपवाग्भिः । संतप्यते मदनवक्षिणिलासमूर्धैर्बाष्पाकुलेह
कलहान्तरिता हि सा स्यात्’ ॥ इदं पद्या आर्या । तामयेत्यादिषु अनुप्यको
नाथकः । प्रीतिधीरा मानवटी चायिका । सखी वृत्ति च ॥ १ ॥ तदेव महत्-
मणमाह—हरिरभीति । तत्र पूर्वं सुखः । माधव इति । अये राधे मान-
वति ! मधु च समर्थताविकानाथे । इति ध्रुवः । अप पदालि—हरिरिति । हे
सखि राधे ! भवने गृहे । ‘अपरम्’ इति सत्वधिको निर्वेशः । अतः परमधिकं
किं सुखम् ? न किंचिदपीत्यर्थः । अथ इति किम् ? मम्मथोर्ध्वसन्तस्य पृथगे

पूर्वसर्गे कण्ठिताया राधावाचरितमुक्तम् । संप्रति पञ्चात्तापदुष्कां तां
सक्युवाचेत्याह—अथैति । अथ अनन्तरं कलहान्तरितां पञ्चवचनान्तरं
कृतपञ्चात्तापां राधां रहसि एकत्रये सखी उवाच उक्तवती । धीरसीम् ? मम्मथेन
कामेन स्त्रिणां दुःखिताम् । अत एव रतिरसेन शृङ्गारसेन भिन्ना संगताम् ।
अत एव विषादसंपन्नामुद्वेगसहिताम् । अत एवातुभिन्नितां स्पृष्ट इरेचरितं
पुरा रहोषिकहितं यथा ताम् । ‘भिममन्नावीचने संगते यारिते स्पृष्टे’ इति
विश्वः । कलहान्तरिता चेदम्—‘प्राणेश्वरं प्रणयकोपमरेण भीतं या चादुश्चर-
मनवीर्यं विक्षेपवाग्भिः । संतप्यते मदनवक्षिणिलासमूर्धैर्बाष्पाकुलं च
कलहान्तरिता हि सा स्यात् ॥’ इति ॥ १ ॥ तदेव गीतेन कथयति—
हरिरिति । गीतस्यैव शुर्जरीरागो यतितालश्च । गीतार्थस्तु—‘अये’ इति
संज्ञे । हे मानिनि मानवति । माधवे लक्ष्मीपतौ मार्ग मा कुत । लक्ष्मीपतिरसि
मा प्रसादवत्सहो भगवन्मित्रार्थं तया मानसमज्य इति सूचनाय ‘माधव’पदो-

पाठा०—१ ‘अथ हा’ BM., P., O. २ ‘रामकरी’ B. ३ ‘अपरमाले’ B.

४ ‘सुखने’ P.

श्लो० ११

तालफलादपि शुद्धमतिसरसम् ।

किं विफलीकृतमे कुचकलशम् ? ॥ माधवे० ॥ २ ॥

कति न कथितमिदमनुपदमचिरम् ।

मा परिहर हरिमतिष्वयदचिरम् ॥ माधवे० ॥ ३ ॥

किमिति विधीदसि रोदिवि विफला ? ।

विहसति युवतिसभा तव सकला ॥ माधवे० ॥ ४ ॥

सज्जलनलिनीदलश्रीदलशयने ।

हरिमवलोकय सफलं नयने ॥ माधवे० ॥ ५ ॥

बहति वाति सति हरिमिसरति स्वयमावति ॥ १ ॥ अपि च,—तालफला-
दिति । हे राधे ! कुचकलां किं विफलीकृतम् ? हरिश्चरकदृग्दर्शविफलासाभा-
दादिकमिदमर्थः । तालफलादपि शुद्धं कठिनं महामर्थं च । युवः कीदृशम् ?
कतिवायेन सरसम् ॥ २ ॥ अपि च,—कति नेति । हे सखि ! कतितय-
रुचिरं हरिं मा परिहर । इदं वचनमचिरं सांप्रतमनुपदं स्थाने स्थाने कतिवारं
कथितम् ॥ ३ ॥ अपि च,—किमिति । हे सखि ! इति जसुना प्रकारेण
किं विधां कुर्वेऽतिविफला सती किमिति रोदिवि ? सकला युवतिसभा तव
इति चेदिति हसति ॥ ४ ॥ अपि च,—सज्जलेति । अत एव नयने सफलं

पादानम् । सद्युपवने वसन्तवाधौ बहति सति हरिः कुचगोऽमिसरति स्वयं दसंकेत-
भूमिमागच्छति । हे सखि ! भुवने नैलोक्तेऽपरं कृष्णभित्तरणादन्यत्किं सुखम् ?
अपि तु न किञ्चिदित्यर्थः । 'यस्य क्षीरे जले प्रीति मये पुष्करे मधुः । वैले चैत्रे
मसन्ते च जीवाशोके मधुहमे ॥' इति विश्वः ॥ ५ ॥ किञ्च,—ताल्लेति ।
कुचकलशं कलशपट्टीनं मोसलं स्तनं किमिति विफलीकृतम् ? कृष्णकरस्पर्शदिव
कुचकलशयोः साफल्यं, तदभावे वैफल्यमेति भावः । तालफलापेक्षयापि शुद्धं
कठिनमतिसरसं च । रसः क्षुद्रारात्यत्यलसहितम् । तालफलपक्षे—रसो मापुर्न
तलसहितम् । अतिमर्दनेन वै रसप्रदत्तं भवति । अपरः कलशोऽपि पूर्णः
सम्युत्कर्षति । रसो बलं सत्त्वद्विषय भवतीत्यपि श्वनितम् ॥ ६ ॥ ननु यदा
हरिरायावत्सदा त्वयापि नोक्तमित्यत आह—कति नेति । इदमचिरं सांप्रत-
मेवानुपदं स्थानं स्थानं प्रति मया कथितं कथितम् ? अपि तु बहु कथितम् । इदं
किम् । हरिमतिष्वयदचिरमतिषयेन मनोहरं मा परिहर मोषेयम् ॥ ३ ॥
किमिति । त्वं किमिति किमर्थं विधीदसि विषण्णा भवसि ? ननु नास्ति
विषण्णोऽस्य आह—रोदिवीति । विफला विह्वला सती रोदिवि रोदनं करोषि ।
अत एव सकला समस्ता युवतिसभा हसतीति भावः । यदा,—इदं मानापनोदास
प्रणतमपि श्रियमुपेक्ष्य संप्रति रोदित्येति मानपरिघटी न जानाति ।
सकला बहुःषष्टिकलासहिता युवतिसभा हसतीति भावः ॥ ४ ॥ तर्हि
किमित्यत आह—सज्जलेति । हे सज्जलनलिनीदलश्रीदलशयने ! जल-

पाठा०-१ 'सद्युपवने' P. २ 'शीलितशयने' (=शीलित आश्रितं
शयनं यथा तल्लेखिः) S., D., O.

टिप्प०-१ तालफलादपि शुद्धं मादकं भवति, इदं त्वत्कोकलशयनेनेति भावः—संजीविनी ।

जनयसि मनसि किमिति शुद्धसेदम् ? ।

घृणु मम वचनमनीहितमेवम् ॥ माधवे० ॥ ६ ॥

हरिचपयासु ववतु बहुमधुरम् ।

किमिति करोषि हृदयमतिविधुरम् ? ॥ माधवे० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितमतिर्ललितम् ।

सुखयतु रसिकजनं हरिचरितम् ॥ माधवे० ॥ ८ ॥

॥ ५ ॥ अथ च,—जनयसीति । हे राधे ! इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण मनसि चित्ते महान्तं लोभं किं जनयसि ? तर्हि किं किं तिथेयमित्याह—मम वचनं घृणु । किंभूतम् ? अनीहितमेवम् । न इहिरश्रेष्ठितो भवः पार्थक्यं येन तत्तया ॥ ६ ॥ अथ च,—हरिचपयातिथिति । हे राधे ! हरिचपयासु स्वस्व-
नीपमायासु । बहु विस्तारं मधुरं चाह ववतु । अतया रीत्या हृदयमतिविधुरं किं करोषि ? ॥ ७ ॥ अथ च,—श्रीजयदेवभणितमिति । हरिचरितं रसिक-
जनं सुखयतु । किंभूतम् ? श्रीजयदेवभणितम् । पुनः किंभूतम् ? अति-
ललितम् । अतिशयिष्ठमहकमसम्मान्यमनोहरम् । तथा च संहरितराजे—
'नटारागस्तृतीयात्मसाक्षो मध्ये कथित् कथित् । पदानां कोमलाक्षपगुणानां
गानदेवकम् ॥ लन्ते पाटाः खराक्षेमास्तुल्यं पद्यगुणकम् । पद्यामन्दमुकु-
न्दशयमकरन्दमिधानवत् । प्रबन्धः प्रीत्यै गीतः श्रीपतेः कुम्भभूभुजा ॥'
इति श्रीलमन्दमुकुन्दो नामाष्टावशः प्रबन्धः ॥ यदि कीतुकिं गाने संगीते
चातुरी यति । रसिकाः कुम्भकर्णस्य दूषयन्तु कुपयन्तः ॥ ८ ॥ सखी
सहितानि यानि नलिनीदलानि क्षमाछिनीपद्मणि तेषां हीतलं शयनं सख्या
वस्याद्याहसे । तं पुरःक्षितं हरिं कृष्णमदल्लेख्य पश्य । अथ एव नयने
वेद्ये सफलम् कृतार्थम् । यद्वा,—सज्जतेति समीची । तया च सखा रचितं
यत्सज्जननलिनीदलहीतलशयनं तद्योपविष्टं हरिमवल्लेख्यैः । तथा च सख्य-
पूर्वकं शयने उपवेश्य हरिं पश्येति भावः ॥ ५ ॥ जनयसीति । तस्यान्मनसि
चित्ते शुद्धसेदं महदुःखं किमिति जनयसि ? मम वचनं 'माधवे मानं मा कुह'
इति मम वाक्यं घृणु । कीदृशम् ? अनीहितोऽनाकाङ्क्षितो पुत्रयोर्भेद उपजाप
यत्सज्जनम् । तथा च मम वचने युद्धयोः प्रीतिकारकं तदवश्यं कथां योतयामिति
भावः । मया बहु नाकाङ्क्षितं भवेत् यथा सादेवं मम वचनं श्रुत्वा । इयं सखी
मत्तोऽभिधा, मवशिष्टं न भवतीति बुद्ध्या मद्रचनं शृण्विति भावः ॥ ६ ॥
हरिचरिति । हरिः कृष्ण उपमाद्यु ललितकं गच्छतु । बहुमधुरमतिहरं कथा
स्वादेवं वदतु । हृदयं लक्ष्मीयं हृदयमतिविधुरमतिदुःखितं किमिति करोषि ? ॥ ७ ॥
श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवेन भणितं वर्णितं ललितं मनोहरं हरिचरितं रसिकजनं
कुम्भमकरिस्तासादपृहीतं श्रवणारिरितासादपरी जनं सुखयतु जानन्दयतु ॥ ८ ॥

दिप्प०-१. वदयन्तम्—'नटारागस्तृतीया' चेद्यः । यय तल्लिखितं निधुः ।' इति संजीविनी ।

क्षिप्ते यत्प्रवृत्तसि यत्प्रणमति स्तब्धासि यद्वागिणि

द्वेषस्थासि यदुन्मुले विमुक्ततां याप्तासि तस्मिन्निषे ।

तैद्यक्तं विपरीतकारिणि तव श्रीक्षण्डचर्चा विषं

शीतांशुसपत्नो हिमं हुतवहः क्रीडामुदो यातनाः ॥ १ ॥

सौम्यानन्दपुरंदराखिविविधद्वैरमन्दादरा-

दानमैर्मुकुन्देन्द्रनीलमणिभिः संदर्शितेर्निर्दिष्टरम् ।

स्वच्छन्दं मकरन्दसुन्दरगलेनमन्दाकिनीमेदुरं

श्रीगोविन्दपदारविन्दमशुभस्कन्दाय वन्दामहे ॥ ३ ॥

इति मीत्रयदेवकृतौ श्रीगीतगोविन्दे कलहान्तरिशामर्पणे

सुगंधमुकुन्दो नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

उपुल्लेखितमनुवदन्ती तां राधां प्रति बोधयति—क्षिप्ते इति । हे विपरीत-
कारिणि विपरीतकृतप्रतिकरणशीले ! यच्च यः श्रीक्षण्डचर्चा चन्दनानुलेपो
विषमिव भवति । यच्च शीतांशुसपत्नः यच्च इव भवति, यच्च हिमं नीहासो
हुतवह इव भवति, यच्च क्रीडामुदः केलिप्रमोदास्त्रीयवेदना इव भवति,
एतद्युक्तम् । विपरीतं च आपदति यस्य सर्वं विपरीतमेव भवति । तदेव विप-
रीतमाकर्णं दर्शयति—यच्चमिदमपि तदारसप्रियकारिण्यपि इदौ क्षिप्ते सखेहे
पक्षा कक्षासि । सखेहे खेदराहित्यं वैपरीत्यम् । यच्च प्रणमति नत्तितीक्ष्णे प्रिये
स्तब्धासि । प्रणमसप्रणयत्वं वैपरीत्यम् । यच्च रागवति प्रद्वेषिण्यसि । यत्रापि
सादमेव वैपरीत्यम् । यच्च संमुखे प्रिये वैमुख्यं यातासि । संमुखे विमुक्तभावो
वैपरीत्यम् । अथ सादूलविशीकृतं वृत्तम् । विरोधालंकारः ॥ २ ॥ इदानीं
सर्वास्ते सर्वविशेषशमनार्थं गोविन्दं प्रणमति—साम्प्रेति । श्रीगोविन्दपदा-
रविन्दं वन्दामहे नमस्कर्महे । किमर्थम् ? अशुभस्कन्दाय अशुभनादाय ।

क्षिप्ते इति । यद्यतो हेतोः क्षिप्ते यस्मिन्निषे मधुरावचनैः शोहं
प्रकाशयति सति १४वाति निदुरन्वाविष्यति । यच्च प्रणमति तस्मिन्स्तब्धासि । यच्च
रागिण्यनुरागवति तस्मिन्स्तब्धेयस्थासि द्वेषमवलम्ब्य स्थितासि । यच्चोन्मुखे
आलिङ्गनाय संमुखे तस्मिन्स्तब्धे विमुक्ततां यातासि पराशुक्ततां यातासि । तदे-
तोहं विपरीतकारिणि । एतत्सर्वं विपरीतमेव । एतदिकम् ! तव श्रीक्षण्डचर्चा
चन्दनलेपो विषम् । यथा विषं भोकारं मूर्च्छयति तथा चन्दनलेपोऽन्वेष्टां
मुखदोऽपि त्वां मूर्च्छयतीति भावः । अथ च,—शीतांशुसपत्नः सूर्यः । अन्येर्षं

पाठा०-१ 'यस्मिन्' BM., P. २ 'युक्तं तद्विपरीतं' P., B.

३ 'अन्वमोह'... 'वशीरवः' B B ॥ P., O. ४ 'वशीरवः' D.

५ 'मिक्तम्' B. ६ 'मन्वमुकुन्दो' D., BM., S.

किंकिशिष्टम् ? स्वप्नत्वं यथा स्वात्तया मकरन्दसुप्तरा मकरन्दस्रवणी
गलन्ती या मन्दाकिनी गङ्गा तया साम्प्रं जिग्धम् । भरविन्दे हि मकरन्दो
भवति । तेन मन्दाकिनी उपनीयते इत्युपमांकारः । पुनः किंभूतम् ?
साम्प्रानन्दमिति बहुधा ये पुरन्दरादिदिविषयलोपां कन्दैः मुकुटेन्द्रनीलम-
णिभिः संदर्शिता इन्द्रिन्द्रा मनुष्या यत्र तत्तया । अत्र भरणयोः कमलोपमा,
मन्दाकिन्या मकरन्दोपमा, सुरद्वन्द्वौ लीङ्गनीलमणीनां भृङ्गोपमा । एवं
भरणसरोसे मकरन्दसुषो भरणसुरमौलिनीलमणिप्यजेत भृङ्ग इव । किं-
किशिष्टैर्दिविषयैः ? अमन्दादरात्पञ्चरादरवत्ततः आनन्दैः साक्षात्प्रापित-
व्यज्जैः । शार्ङ्गलविकीर्तितम् ॥ ३ ॥

एवं कृत्वा हृदीर्णं क्षितपत्रं नये सारमासाद्य तिस्रः

सम्यग्धोरां चतुर्णां निपुणतरधिया पञ्च गित्या विदित्वा ।

एद्वयं द्वित्यस्य ससगदकुलनिरिधाको गीतगोविन्दसर्ग

सुखया कृत्वा निसर्गोन्मूलमिव नयनं कुम्भकर्णो जयी स्वाह ॥

इति श्रीकुम्भकर्णविरचित्तायां गीतगोविन्दटीकायां रसिकमियायां ककदाब्धसि-
त्तावर्णने सुश्रमकुण्डो नाम नवमः सर्गः ॥

स्त्रीतल्लस्यभागेऽपि सन्दृष्टव्यमिति तापप्रदत्वात्तपन इति भावः । हिमं दुषारोऽपि
 नृत्तवहोऽग्निः । सद्य च,—श्रीबामुदः स्त्रीकीर्तिवाच्या मुदः प्रसोदा वातनाः
 सीतवेदनाः । यस्तस्मिन्निपरीतमाचरति तस्य सर्वं निपरीतमेव भवतीति भावः ।
 'पदं कर्तुरे कर्त्तुं स्थापिपुर्वचक्षुषि ।' इति विद्वाः । 'यावता सीतवेदना'
 इत्यमरः ॥ २ ॥ सर्गावस्थाने इदमशान्ये कविमैत्रलभाषास्ते—साम्नेति । नयं
 श्रीगोविन्दस्य पदारविन्दं चरणसरोजं वन्दामहे नमस्तर्ज्यहे । किमर्थम् ? अशुभ-
 स्कन्दाय साधुमानां भक्तिप्रतिबन्धकाहसां स्कन्दाय नमस्तव । तादर्थ्यं बहुधा ।
 अत्र 'पदम्' इति बहुवचनं सिध्यत्यभिप्रायेण । पापनाशनसामर्थ्यं योतयति—
 स्वच्छन्दमित्यनेन । किमिष्टम् ? स्वच्छन्दं यथा स्वादेवं मकरन्दस्य पुष्पदे
 यथा स्वादेवं गन्धत्याः कणत्या मन्दाकिन्या आकाशगङ्गाया नेतुरं क्षिरम् ।
 तथा हि—यस्याभिःश्रुता दूरधरितं विश्वं पावयति, किं वक्ष्यं तस्य सामर्थ्यमिति
 भावः । अरविन्दे हि मकरन्दो भवति, तेन मन्दाकिन्युपगीयता इत्युपमालङ्कारः ।
 पुनः कीदृशम् ? सान्द्रोऽतिनिविड आनन्दो ह्यो येषं ते पुरन्दरदय इत्याहो
 किमिष्टं वेवास्तेषां हृन्दे । समुद्गरमन्दावरादादरातिशयात् आसमन्ताभ्यर्त्तेति-
 दुष्तेर्मुकुटेन्द्रनीलमणिभिः संदर्शिता इन्द्रिन्द्रा मृजा यत्र सावधम् । अनेन
 तद्वन्धकमुच्यम् । अत्र चरणस्य कमलोपमा, मन्दाकिन्या मकरन्दोपमा,
 सुरवन्दमौलिगतनीलमणीनां मृगोपमा, पदमेव कमलरूपकतां चरणस्योक्ता । तथा
 चात्र 'मन्दाकिनी' पदेन व्यपकृतयाऽद्विरतप्रकाशरूपाय भगवतो यशो वर्धितम् ॥ १ ॥

वात्स्यायनादिमतसंमतमन्त्र किञ्चित्वास्तोत्रव्याख्यानं श्रवणद्वयप्रभेदम् ।

यथाध्यासं कृतिरहस्यमलेखे तत्तथाभाषनमिति सन्मतिभिर्विधान्यम् ।

इति श्रीसंस्कृतमिश्रविदितानां गीतगोविन्दटीक्ष्णभा रसमन्त्रभा

नवमः सर्गः ॥

सपदि मद्वनानलो दहति मम मानसं

वेदि मुखकमलमधुपानम् ॥ ध्रुवपदम् ॥

सत्यमेवासि यदि सुदति ! मयि कोपिनी

वेदि स्वरनस्वरशरघातम् ।

घटय भुजबन्धनं जनय रदस्पर्शनं

येन वा भवति मुखजातम् । प्रिये ! ० ॥ २ ॥

संभोगलक्षणकारणरहितम् । सपदि सांप्रतं भवतीति मानसपेक्ष्य मद्वनानलो मम मानसं दहति । तत्तापोपधान्यै मुखकमलमधुपानं देहीति ध्रुवः । अथ प्रहसि । घटसीति । हे प्रिये ! किंचिदपि त्रिवायिनिरपेक्षं स्वल्पमपि वदति । तदा तव वन्तस्त्विकौमुदी मम दहतिमिरं भयान्धकारं हरति । किञ्चूतं मया-
न्धकारम् ? अतीव घोरम्, अतीव भयानकहेतुस्वाधुपानकम् । अत्र मयि न्यायी भयमेवोत्रिकः सन् भयानकतामेध्यतीति । 'विभाकेरनुनायैव सात्वि-
कैर्न्यभिचारिभिः । मनीषमलः स्वाधिरथे स्वाधीनायो रसः स्फुटः' इति । स च मृद्धारभितेपी त्वया परिहरणीय एव । तव वदनचन्द्रमा मम लोच-
नचकोरे स्फुरन्मोऽधरे लीधुस्त्वस्मै रोचमानु साभिलाषं करोतु । अथरणीधुच-
न्मिकार्थं चन्द्रमसः साध्विध्यान्मन्त्रेणचकोरस्य स्फुटो जायते ॥१॥ अपि च,—
सत्यमिति । हे सुदति शोभनदन्ते ! सत्यमेव यदि मयि कोपिन्यसि तर्हि

बराबीरागत्वाकथाकृतालः । गीतार्थस्तु—हे प्रिये एधे ! चाह मनोहरं लीलं
यस्यास्मादशे, एवं मयि मन्त्रिषवेऽतिदानमकारणकं मानं मुक्तं लब्धम् । सपदि स्वप्ना-
नकारक एव मद्वनानलः कामाग्निर्मम मानसं दहति तापयति । अतो मुखकमलमधुपानं
तरसंभन्धि यन्मधु तत्पानं वेदि । चारुलीलस्यमेवाह—घटसीति । तं यदि
किंचिदपि उदासीनवचनमपि वदति तदा वन्तस्त्विकौमुदी तव वन्तानां वा
दधिः सैव कौमुदी चन्द्रज्योत्स्ना सातिशोरमतिमीमं दहतिमिरं दरः साध्यसं स
एव तिमिरमन्धकारः तद्वदति दूरीकरोति । अत्र साध्यसे तति पुरः स्थितमपि
वस्तु न प्रकाशत इति साध्यमस्यान्धकारत्वेन निरूपणम् । वन्तस्त्विकौमुदी
कलात्कौमुदीत्वेन निरूपणम् । अथ च,—स्फुरन्मोऽधरे लीधुस्त्वस्मै रोचमानुः ।
तत्प्रकाशं चोक्तम् । 'चन्द्रिहकाया कौमुदी' इति विश्वः । 'दरः साध्यस्यदयोः'
इति च । 'घोरं मीमे हरे योरः' इत्यपि । 'लीधु निमृतेऽधरे (१) । 'लीधु'मन्त्रः ।
पुंस्यपि । पुनर्पुनरुदयेऽमरसिद्धः—'कृष्टं मुखं लीधु मुखम्' इति । अत्राधर-
लीधुमि इत्यत्र तादर्थ्यलिपिकायां चतुर्थी । न च लोचनचकोरमित्यत्र 'हन्वर्णानां
प्रीयमाणः' इति (पा. १।४।३२) चतुर्थी । कुतो नेति चेत्,—अन्धकर्तृकोऽभिलाषो
दधिः, इह तु वदनचन्द्रमलोर्न ग्रीतिननकलं निषक्षितम् ॥ १ ॥ सत्यमेवेति ।
हे सुदति शोभनदन्ते । त्वं सत्यमेव स्वाधीनेव यदि कोपकस्यसि तदा सरस्वीवजा

स्वमसि मम भूषणं त्वमसि मम जीवनं
 त्वमसि मम भवजलधिरसम् ।
 भवतु भवतीह मयि सततमनुरोधिनी
 तत्र मम हृदयमतिरमम् । त्रिये ! ॥ ३ ॥
 नीलनलिनाभमपि तन्निव ! तव लोचनं
 धारयति कोकनदरूपम् ।

सापराधे मयि स्तरनस्तरस्तरधाते देहि । भुजाभ्यां बन्धनं घटय । रक्षैः सम्बन्धेन
 मम । अथवा,—किमुविद्यते येन वा अपराधयोग्येन दण्डेन तव मुखभावं
 भवति त एव विधीयताम् । प्रभूणां हि सापराधेषु सुस्थेषु ताडनबन्धन-
 सम्बन्धादयो दण्डाः समुत्पिन्नाः । अत्रैतद्व्याजेन नक्षत्रतल्लिङ्गनक्षत्रनादीन्पार्श्व-
 मते ॥ २ ॥ अथ च,—त्वमसीति । तव अस्या एव रक्षितः, ता एव प्राप्यै-
 स्वाभिराशङ्कामाह—मम त्वमेव भूषणमसि । त्वयाऽरुक्कृतोऽहमन्यासु सौभा-
 ग्यवान् । नय तिष्ठतु बाह्यभूषणम् । मम जीवनमपि त्वमेवास्ति । अथ
 जीवनमपि तिष्ठतु । जीवनेऽपि भवजलधौ रक्तं रक्तेव । ‘भवजलधि’ग्रहण-
 सम्बन्धस्य परिग्रहस्य जडत्वसौलभायम् । भवतीह विषये मयि सततमनु-
 रोधिनी कृपापरा भवतु । अत्रैवार्थे मम हृदयमतीव पक्षपरं विधत्ते ॥ ३ ॥
 अथ च,—नीलेति । हे तन्निव ! नीलनलिनाभमपि कृष्णकरमपि तव कोचनं
 कोकनदरूपं रक्तिसानं धारयति । अतो यदि कुसुमभरणभेषुषा कुसुमभर-
 णापाशीता भूत्वा यदि मामपि कृष्णं रजयसि तदा इदं रक्षणमेतल्लोचनरक्ष-
 णानुकरं स्यात् । इयमाकृतम्—यथा मयि कोपेन रक्षया कृष्णं लोचनं
 ये नञ्छास्य एव बाणालीयार्तं प्रहारे देहि । तेनापि यदि न तुष्यसि, तदा
 भुजाभ्यां बाहुभ्यां बन्धनं घटय; तेनाप्यसतोये रक्षकण्डनं रवेर्दशनेः सम्बन्धनमपरे
 क्षतं क्षतय; येन वा लुब्धजानं दुष्टसमूहो भवति तदेव क्रुद्ध । तथा च मय्यप-
 राधादुक्कृतं दण्डं विधाय कोपं मुखेति भावः । दुरति क्षोभना दम्ता
 अस्मा इत्यस्य संयुद्धिः । दन्तस्य दन्तादेशः । ‘जालं जालोच्चलन्मद्’ इति
 विश्वः ॥ २ ॥ तद्वा वा तव विद्या तस्या मानं मोक्षय । मे मानक्षाने तव किं
 प्रयोजनमिह्यत आह—स्वमसीति । स्वं मम जीवनमसि । अयि-विषयायां
 मम विधादो भवति, प्रसङ्गायां प्रसाध इति लभेव जीवनमिति भावः । स्वं मम
 भूषणमस्मरणमस्ति । ज्ञां विना न परमा कान्तिरिति लभेव मम कोकोत्तरं
 भूषणमिति भावः । भवजलधौ संसाररूपे रक्षाकरे त्वमेव मम रजमसि । यथा
 इन्द्रस्य रजे इह परमानन्दो भवति, एवं मम लक्ष्मणि हृद्यामिति भावः ।
 भवत्सिधिति । इह प्रणते मयि भवती सततं सदानुरोधिनी भवतु । तत्रार्थे मम
 हृदयमतिरमम् ॥ ३ ॥ नीलेति । हे तन्निव कृपाक्षि ! नीलनलिनस्य नीलोत्पल-

कुसुमशरबाणभावेन यदि रञ्जयति
 कृष्णमिदमेतदनु रूपम् ॥ प्रिये ! ० ॥ ४ ॥
 स्फुरतु कुचकुम्भयोरुपरि मणिमञ्जरी
 रञ्जयतु तव हृदयदेशम् ।
 रसतु रसनापि तव घनजघनमण्डले
 घोषयतु मम्मथनिवेशम् । प्रिये ! ० ॥ ५ ॥

रक्तं कृतं तथा यदि प्रसादपरा भूत्वा कुसुमशरभावेन कामवर्णाङ्गा कटाक्षा-
 दीनां चक्षुषा यदि रक्तं कुरु, कोपं त्यक्त्वा प्रसादपरा भवेत्कार्यः । अथवा,—
 कुसुमशरभावेन यदि नीलमलिनानामपि लोचनं कोकनदरूपं धारयति तर्हि
 एतत्किं त्वानुरूपम् ॥ ४ ॥ अपि च,—स्फुरतिरिति । हे तम्यि ! तव कुचकु-
 म्भयोरुपरि मणिमञ्जरी मणिः मञ्जरीव स्फुरतु । स्फुरन्ती च किं करोतिस्माह—
 तव हृदयदेशं रञ्जयतु । अपि च,—रसनापि तव निविजजघनमण्डके रसतु
 भवन् करोतु । सा तयाविधा किं करोतिस्माह—मम्मथनिवेशं 'सर्वा एव
 भानियो मानं मुचत्वा कामवस्तुगा भवन्तु' इति कामाक्षी घोषयन्तु ॥ ५ ॥

स्नेहाभा दीप्तिर्यथैतादृशं तव लोचनं रोषाक्षं शस्त्रकोकनदरूपं रक्षोत्पलवीन्दर्यं
 धारयति । यदि च कुसुमशरः स्वमस्तस्य बाणभावेन बाणत्वेन तद्बाणाभिप्रायेण
 वा इमं कृष्णं च रञ्जयति रक्तं करोति । एतस्य चक्षुषोऽनुरूपं सहस्रम् ।
 अथ हि सततं परशरीरमेदिनो रुधिराक्षत्वेनारक्ता भवन्तीति भावः ।
 अथा,—कुसुमशरबाणभावेन कुसुमशरस्य बाणरूपो यो भावोऽभिप्रायेण ।
 यथा,—कुसुमशरबाणभावेन तद्बाणस्वरूपेण चक्षुषा निरवा कृष्णं मां यदि
 रञ्जयति । इदं रजनमेतस्यास्तवैतस्य बाणस्य बाणरूपं सहस्रम् । इदमे
 लोहितलापादनसमर्थायको मम रजनमनुरूपमेवेति । यथा बाणेन तावदेव स
 रुधिराक्षिना रक्षो भवत्येवेति भावः । कुसुमशरबाणभावेनामेव नयनेन कृष्णं
 मन्दारमजं मां रञ्जयति प्रणम्यास्पदं करोतीति । इदमेतस्यास्तवानुरूपमेवेति
 प्रकृतार्थो भवेत् । 'कोकनदं रक्तकैरवे रक्तपद्मे' इति निधः ॥ ४ ॥ स्फुर-
 तिविति । मणिमञ्जरी मणिपरम्परा कुचकुम्भयोः खनक्षत्रयोरुपरि स्फुरतु
 चक्षुषा भवतु । तव हृदयदेशं वक्षःप्रदेशं रञ्जयतु स्फुरतिमणिः घोषयतु ।
 जघनमण्डले रक्षते घटो, तं च कृष्णं मां रञ्जयति । अतो मणिमञ्जरी अपि ता
 वक्षो यदि रञ्जयति तद्वानुरूपं भवतीति भावः । अथ केहीरुपशुनकर्मारम्भे
 मञ्जरीयुक्तपूर्णकक्षतस्यापनमुभितमेवेति सूचनान् कुचयोः कलछजेन रूपं,
 मणिपरम्परायाश्च मञ्जरीत्वेन रूपम् । तव घनजघनमण्डके मञ्जलजघनमागे
 रसनापि छुरपट्टिकापि रसतु चम्पावमाना भवन्तु, मम्मथनिवेशं कामाक्षा

स्थलकमलगज्जनं मम हृदयरञ्जनं

जनितरतिरङ्गपरभागम् ।

मम मसृणवाणि ! करवाणि चरणद्वयं

सरसल्लसत्करागम् । प्रिये ! ० ॥ ६ ॥

स्मरगदलक्षणं मम शिरसि भण्डनं

धेहि पदपल्लवमुवारम् ।

ज्वलति मयि दाहणो मदनकदुनादौणो

हरतु तदुपाहितविकारम् । प्रिये ! ० ॥ ७ ॥

अथ च,—स्थलकमलेति । हे मसृणवाणि स्निग्धवाणि ! मम भाषित ! तव चरणद्वयं सरसल्लसत्करागं करवाणि । सरसः सरोहो कलन्योऽसावल्लक-
लस्य रागो यत्र । भववा,—सह रमेक कृत्तारेण वर्तत इति सरसः, स चासी-
तया शृङ्गारोपपिङ्गारेण स्पृहाजनकभासौ कस्तकागितमिति हेमपोऽल-
ककरागो यत्र । एतावता जलककरजनसमकालमेव कृत्तारोऽपिर्भवत्येव
भूनाम् । किंभूतं चरणद्वयम् ? स्थलकमलगज्जनं पद्मरागवर्धि । पुनः किंभू-
तम् ? मम हृदयरञ्जनं मम चित्तानुकारि । पुनः किंभूतम् ? जनित उत्प्रा-
दितो रतिरङ्गस्य रमणप्रमोदस्य परभागो यत्र, कामोद्रेककारीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ च,—स्मरेति । हे राजे ! मम क्षिरसि उदारं चरणलक्षणैर्महत्पदपल्लवै-
पदं पल्लव इव कौटिल्यकौमस्यसौख्यादिना भण्डनमिव धेहि आरोपय । किंभूतं
पदपल्लवम् ? स्मरगदलक्षणं कामविषयापशमनम् । मयि विषये दाहणे
मदनस्य यत्कदमं तदेवाकम् इव धूर्त इव ज्वलति दीप्यते । स चरणपल्लवः मम
शोषयतु वारं वारं कथयतु । कामाज्ञया 'भोः केचि कुक्षत' इति कामाज्ञया सर्वे
खिलादिनो रमन्तामेति वा मन्मथनिदेशं योषयलिति भावः ॥ ५ ॥ स्वलेति ।
हे मसृणवाणि स्निग्धवचने ! मम आज्ञां धेहि । तव चरणद्वयं सरसगल्लसत्करागं
सरसः सान्द्रो लसत्पल्लककरागो महारजनरागो यस्य तादृशं करवाणि कुर्याम् ।
कीदृशम् ? स्थलकमलगज्जनं स्थलोत्पन्नं बरुमलं सकान्त्या तस्य तिरस्कारम् ।
पुनः कीदृशम् ? मम हृदयानुरागजनकम् । तथा धेदं मम हृदयं रञ्जयति ।
ममाप्यल्लककेनैतद्वन्द्वमुचितमेवेति भावः । अत एव जनितो रतिरङ्गे हृतकोवले
परभागः परस्परलोभा येन तादृशम् । मयाल्लककेन धेवं रञ्जयते । तदेतत्कौम-
ववादी मम हृदयलम् स्मरमसौभा दास्यसीति भावः । 'स्फुरद् मणिमखरी'
हृदयेन सज्जेन च विपरीतरतमन्त्राभिभवात् । 'परस्परे तु या कान्तिः परमाणः
स कथ्यते' इति धरविः । 'रङ्गः कौशलरागयोः' इति च ॥ ६ ॥ स्मरेति । हे

पाठा०-१ 'परिभागम्' P. २ 'सरसगल्लसत्' P., B. ३ 'धेहि'

P., Q. ४ 'कदुनादौ' BM., P., B., Q. 'उपाहित' BM., P., B., D.

इति चटुलभादुपदुभाद मुरवैरिणो

राधिकामपि वचनञ्जातम् ।

अथैति जयदेवकविभारतीभूषितं

मानिनीजननमिसशातम् ॥ प्रिये ! ० ॥ ■ ॥

विरसि निहितः सन् । तेन मदनकद्वन्द्वारणमनितयापेन उपाक्षिप्तविकारमारो-
पितविकृति संतापं हरत् । अन्तर्महारेणारौ प्रौढा मानवती नायिका । अमुकलो
नायिका ॥ ७ ॥ अपि च, इतीति । इत्यमुना प्रकारेण चटुलभादुपदुभाद
मुरवैरिणो राधिकामधिकृत्य वचनञ्जातम् । जयदेवकविभारतीभूषितम् । पुनः
किंभूतम् ? मानिनीजननमनितशातम् मानिनीजनस्य अनित्यमुत्पादितं शातं
सुखं येन ॥ 'ललितापि पञ्चरचना न धातुयोगारतो विभाति ह्यभ्र' । इति कुम्भ-
कर्णतृपतिगीयति तां गीतगोविन्दे ॥' तया ॥ सङ्गीतराजे- 'दासो वर्णवती
रागाः कमादृष्टाश्च स्तुताः । मध्यमादिश्च ललितो वसन्तो गुर्जरी तथा ॥
धन्वाक्षी सैरवो गौणकृतिर्वैरादिकापि च । सप्तमस्त्रीश्च केदारमाळवीपादि-
गौणकौ ॥ स्थानगौणश्च श्रीरागो मङ्गारश्च वराटिका । मेघरागश्च भगव-
ज्जोरणीनियता इमे ॥ सावज्ञां पदानि स्युः मान्ते पाठस्वरानि तु । कपिश-
भिन्नतालापभूषितानि यथास्वपि ॥ मिथः प्रियोक्तिर्भक्तमिष्टमभरसाति च ।
यत्र स्वास्व प्रबन्धोऽयं रागरागिविराजितः ॥' इति चतुरन्तुर्भूरागरागि-

प्रिये । उदारं सुन्दरं पदपङ्क्तं चरणकिसलयं मम खिरसि वेदि स्थापय । कीदृशम् ?
गण्डनं मम मलकस्तालंकरणम् । पुनः कीदृशम् ? करस्य चद्रकं विधं तस्य
अण्डनं नाभतम् । विरहिणं मूढोद्दिग्दमेन मलम्बानिके सरगरललकृपात्सरस्य
सर्वस्वमाक्षिप्यते । 'चरणपङ्क्तं विधेहि' इत्यनेन नायिकाया पाठविकल्पं चेत्याक्षेप-
रूपकमिदम् । अपरमपि सर्पादिविधं गारुडिकचरणाप्यनेन निमग्नितपन्नारोप्येन
च साम्यतीति ध्वनिः । किं च ममि दास्यो दुःसहो मदनकद्वन्द्वारणो मदनः
कामस्तज्जनितं यस्कदनं तापः च एवाहणः सूर्यो ज्वलति । अतस्तेनोपहितं
नतितं विकारं भ्रान्त्यादिकुर्यं हरत् घृतीकरोत् । अन्यः सूर्यसंतापः खिरसि
पल्लवादिस्वापनेन शाम्यतीति ध्वनिः । 'अह्नोऽस्तुतरो स्नात्सूर्यं सूर्यस्य
सारथौ ।' इति विश्वः । 'कदनं कटुषे तापे' इति च ॥ ७ ॥ इत्यनेन प्रकारेण
मुरवैरिणः कृष्णस्य राधिकामपि लक्ष्मीकृत्य वचनञ्जातं वाक्यसमूहो जयति
सर्वोत्कर्षेण पर्वताम् । कीदृशम् ? चटुलं मनोहरं चाटुं प्रीतियुक्तं पटुं चतुरं चटु
लुङ्गमारम् । पुनः कीदृशम् ? पद्मावती जयदेवपत्नी तस्या रमणो वल्लभो यो जय-
देवः तेन कविभारत्या भारतीसंख्या कलितवृत्त्या मयितं वर्णितम् । जयदेवकवे-

वाटा-१. 'अथैति पद्मावतीरमणजयदेवकविभारतीमनितमनितशातम् ॥'

परिहर कृतावहे ! शङ्कां स्वया सततं धन-
खानजघनयत्कान्ते खान्ते परानयकाशिनि ।

विहसति वितनोरन्यो धन्यो न कोऽपि ममान्तरे
प्रणयिनि ! परीरम्भारम्भे विधेहि विधेयताम् ॥ २ ॥

चन्द्रोक्तोत्तमाया पृथोक्तविधाः प्रबन्धः ॥ ८ ॥ १९ ॥ इदानीमात्मनं गच्छ-
द्वेषं श्लाघ्यन्तेमोगार्थं प्रोक्ताववाह—परिहरेति । हे कृतावहे कृतारम्भ-
वन्निदासकृतावहे ! मयि शङ्कां स्वयम् । अपवा,—मयि कृतावहे स्वद्वियोगादसंन-
संजातसंतापे शङ्कां स्वयम् । त्वां मयि संजातमनोविकल्पां दृष्ट्वा मयि संतपो
लाभत इत्यर्थः । अत्र मयेति चाम्बन्तमर्थवशास्तत्सम्या विपरिणम्यते । कथं
शङ्का परिहरन्तीति वाक्यार्थद्वारेण हेतुमाह । 'सतत'ग्रहणेन जीवितावधि
स्वहतेऽप्या काचन मम इदमस्मात्तिल्य न बतैत इति बोधयति । हे मणयिनि !
मम खान्ते धनखानजघनया स्वया सततवसाकान्ते अथ एवान्धानयकाशयति
वितनोरन्यदन्त्यो धन्यस्तदाशरीरान्ययोग्यः कोऽप्यन्यः क्लिप्तशरणो समोऽ-
न्तरं पञ्चाश विहसति । साहस्य मयेताभावा इति तां शङ्कां मा कृथा इत्यर्थः ।
शङ्कां मुक्त्वा किं कुर्विष्याह—परीरम्भारम्भे आलिङ्गनारम्भे विधेयतां
दासतां विधेहि । अपरैवं कोटना—मणयिनीति काकाक्षितोरुक्तव्याप्त्येनोभयत्र
संबध्यते । त्वयि योगो न युक्त इति मणयिनि मयि खेदपरे परीरम्भारम्भे
विधेयतां किंकरतां विधेहि । स्वयानुमद्योऽहमालिङ्गनार्थं मणयेय कया कुरु ।
हरिणी वृत्तम् । नत्र काव्यलिङ्गमङ्कारः । मणयिनीति एवौचित्यं वर्णाजु-
मातम् । गौडा नायिका । प्रगल्भो नायकः । विप्रहम्भे सङ्गतिदिः ॥ २ ॥

मरिष्या भमितमिति तु व्याख्यानं मन्दम् ; तथा पौनरुक्त्यापत्तेः । अयदेवकवि-
भणितमित्यस्यैव सम्मत्तत्वात् । पुनः कीदृशम् ? अलिङ्गितमतिशयितं युक्तं यत्ता-
त्पादसम् । भारतीहृत्तिलसुगं शूकान्तिलके—(१।४४) 'प्रधानपुरुष-
प्राया स्रक्प्रेक्षितिरन्तरा । मारतीयं भवेदुक्तिर्गौरवात्पादुताभया ॥' इति ।
रत्नार्थवसुधाकरेऽपि—'यशारादिषु सर्वेषु रसेष्विष्टा हि मारवी ।' इति ।
'चदन्तः सुन्दरे नन्दे' इति वरणिः । 'चदु वादु प्रियं राक्यम्' इति हरिश्चन्द्रः ।
'पटुलीक्ष्मे जीरोगे चतुरेऽप्यवत' इति विश्वः । 'सर्मसातमुक्ताति च' इत्यमरः
॥ ८ ॥ परिहरेति । हे कृतावहे विहितसंतापे । अन्यनायिकासङ्गसंतापं परिहर
स्वयम्, यतो मम खान्ते वितेऽभ्यन्तरे वितनोस्तनुशून्यात्कामादन्त्यो धन्यो जनो न
विहसति ॥ प्रविहसति । कुतो न प्रविहसतीत्यत आह—परेति । परानयकाशिनि
इतरावकाशशून्ये । तत्र हेतुमाह—स्वयेति । धने निमित्ते खननभम्भे यस्यात्पादस्वा
शेषा सतताकान्ते व्याप्ते । तथा च तथा स्या पुरिते मयीये खान्तेऽप्यस्य प्रवेह-

मुग्धे ! विवेहि मयि निर्दयदन्तदंश-

दोर्बहिष्कन्धनिविडस्त्रनपीडनानि ।

चण्डि ! त्वमेव मुदमुदह पञ्चबाण-

चाण्डालकाण्डदलनादसहः प्रयान्ति ॥ ३ ॥

शशिमुखि ! तव भाति भङ्गुरभूर्युधजनमोहकरालकालसर्पी ।

तदुदितभयभङ्गनाथ यूनां स्वदधरसीधुसुधैव सिद्धममः ॥ ४ ॥

इदानीं सापराधित्वमभ्युपगम्याप्याह—मुग्धे इति । हे मुग्धे आत्महि-
तान्मित्रे ! भङ्गुरभूरीति चेत्तर्हि मध्यपराधयोः दण्डं निर्दयदन्तदंश-
दोर्बहिष्कन्धनिविडस्त्रनपीडनानि विवेहि । अथवा,—कोपेकशरणेति चेत्तर्हि
संघोधनमुखेनानुरूपं विशेषणमाह—हे चण्डि कोपने ! पञ्चबाणचाण्डालः
तस्य काण्डैः शरैर्दलनात्ममासहः प्रयान्ति । किं पुनस्तत्र परित्यजे ? त्वमेव
मुदमुदह मया नितोऽयमिति जयपठहं वादय इत्यन्वयः । अथवा,—
हे चण्डि ! त्वं मुदमुदह एव; नास्योऽयकीकाः, चण्डित्वं त्वज्ज । त्वपर-
चण्डिदये प्रियमाणे पञ्चबाणचाण्डालकाण्डदलनात्ममासहः प्रयान्ति ।
वसन्ततिलकावृत्तम् । रतिभौषो मधुक्कः । तेन रसवदङ्कारता ।
भञ्जुकुलो नायकः । मुग्धा नामिका । मझादो गुणः । वैदुर्भी रीतिः
॥ ३ ॥ इदानीं वारंवारमप्यायमाश्रित्य क्रमेणाधुक्कयति—शशि-
मुखीति । हे शशिमुखि ! तव भङ्गुरभूर्युधजनमोहकरालकालसर्पी
विशते । युक्तोऽयमर्थः; शक्तिमो हितार्थध्वजात् । वा हिंस्रमुखी भवति
मेवावकाशो नास्ति । अतएव परान्प्रविशति; तस्याज्ञाभावादित्यर्थः । तस्यात्परी-
रम्भारम्भे आक्षिप्तनारम्भे विधेयतां वचनप्राप्तितां विवेहि कुरु, परिरम्भमावरेति
मद्वचनं कुर्वित्यर्थः । 'रुक्तापशङ्कासातङ्गः' इत्यमरः ॥३॥ मुग्धे इत्यादि । मुग्धे
सुन्दरि । निर्दयं दयारहितं दन्तदंशं दन्तधतम् । अथ च दोर्बहिष्कन्धं भुवकता-
बन्धं निविडं गाढं लज्जाभ्यां पीडनं च विवेहि कुरु । ततो हे चण्डि कोपने ।
त्वमेव मुदमानन्दमयम प्राप्नुहि । मम पुनः पञ्चबाणः कथमः स एव निरपराधमा-
हजनहिंसकत्वेन चाण्डालः, तस्य काण्डदलनाकाराभंगरुणदसहः प्राणाः प्रयान्तु
निर्गच्छन्तु । चाण्डालप्रहरणेन मरणे न खनीचीनां गतिः । अतस्त्वया साक्षादेव
वधोचितदण्डाचरणं विवेदयमिति भावः । 'अण्डी आखापनीदेकां हिंस्रकोपम-
योधितो' इति विश्वः ॥ ३ ॥ ननु कोपो मम भास्तेषेति आह—शशिमुखी-
स्यादि । हे शशिमुखि पञ्चजनने । तव भङ्गुरभूः भाति । कीदृशः ? युवजनानां

पाठा०-१ 'मुदममय पञ्च' B.M., O., D. २ 'चाण्डाल' B.

३ 'प्रयान्तु' D., B. ४ 'कालसर्पः' B.M., O. ५ 'विषमज्जनाम' B.

'तदुदितभयभङ्गनाथ' B.P.

न्ययति वृथा मौनं तन्वि ! प्रपन्नय पञ्चमं
तद्वणि ! मधुरालापैस्त्वापं विनोदय दृष्टिभिः ।

सुमुखि ! विमुखीभावं तावद्विमुखं न मुखं मां

स्वयमतिशयस्निग्धो मुग्धे ! प्रियोऽयमुपस्थितः ॥ ५ ॥

तस्मा मुक्ते स्मः कृष्णसर्पः भयक्षेपः । यूनां तरुणानां यतः सर्पादुत्थितभय-
मक्षनाय त्वदधरसीपुस्तुभैव त्वदधरसीपुः, स एव वृथा । तव किंका-
रुत्पुष्पा तत्प्रतिषी कृष्णसर्पां भवस्था न पुण्यते इति योजना ।
अथवा, - हे तद्विमुखि ! तव मुक्ते भ्रूमावरसर्पसन्तुमीयते । यतो बहुद्वितभय-
मक्षनाय यूनां त्वदधर एव सीधुः । पानसाधर्म्यात् ॥ एव सुधामधुरत्वादि-
वतासनाय सिद्धमन्त्रः । नत्र सुधाया आस्वादत्वेन बोधधित्वे वक्तव्ये यन्म-
नोपादानं तत्सर्वमुपसाधारण्येकं कृत्तराभासम्याहृत्यमम् । अतिसौम्यत्वात् ।
अन्ये करन्तु नाम उपभोगयोम्यत्वं हरेरेवेति । पुष्पिताया वृत्तम् । अत्र
कल्पितोपमारूपकालंकारौ । तमेव कमलव्याप्यं विशिनष्टि भावार्णपरिसमाप्तेः
॥ ४ ॥ व्यथयतीति । हे तन्वि कृष्णहि ! तवैतद्वृथा मौनं मां व्यययति ।
तस्मा तमुत्पादकुममवयवत्वेन मौनं न श्रियते, किंतु निरपराधे सापराधोऽव-
गतिः श्रुत्या'सम्वदोत्पद्यः अत एव व्यययति । ॥ तद्वणि ! मधुरालापैः पञ्चमं
स्वमस्वरं प्रपन्नय विस्तारय । पञ्चमोपादानेन वसन्तसमयसंज्ञातहृत्पिराला-
लोकिरुजोत्पन्नं सुदितम् । वसन्ते हि कामिन्वः स्त्रैरं प्रियमनुसरन्तीति
व्यज्यते । हे तद्वणि ! मौनं वचनसक्तौ संध्यामवचनमभ्याम्वरापाति तत्त्वजेति ।
अपि च, - दृष्टिभिरित्यत्र 'दृष्टिर् प्रेक्षणो' इत्यत्र 'प्र'प्राप्त्यो दर्शनप्रकर्षं सिग्धत्वादि
तरुणजनानां मोहनाय करालो भीषणः कालसर्पः । भुजंगो दृष्ट्वा मोहयति, इयं
दृष्ट्वा मोहयतीत्येतस्य करालक्षम् । अतस्तदुदितविषयभजनं तत्सक्यशादुदितमुदितं
यद्विधं तस्य भजनमाय नाशाय यूनां तरुणजनानां त्वदधरसीपुस्तुभैव लरीवावर
एव सीधुर्मदिराविशेषः स एवामृतं तदेव सिद्धः साधितो मन्त्रः । अन्यो
अपादिना विषं नाशयति अथं त्वासादित एवेति एतस्यान्यमन्त्रापेक्षया सिद्धसम् ।
तथा चायमपि तव भ्रूकालसर्पद्विवर्द्धितस्तस्मात्प्यौषधत्वेन तवाधरः सुधायाः
समान इति भावः । 'करालो सीधुर्नोऽन्यथा' इति शेषः ॥ ४ ॥ व्यथयती-
त्यादि । हे तन्वि ! तव वृथा मौनमकारणमाभ्यवचनं मां व्यययति पीडयति ।
किंच, हे तद्वणि । मधुरालापैः पञ्चमं स्वरविशेषं प्रपन्नय विस्तारय ।
किंच, दृष्टिभिरवलेकनेस्त्वापं संतापं विनोदय विशेषतोऽपराधे । हे सुमुखि !
विमुखीभावं त्यज यदि विमुखतां तावद्विमुख । सुमुख्यालो वैमुक्तमनुचितमिति
भावः । नानं मुखं सज्ज । हे मुग्धे ! अद्य प्रियोऽनाकाङ्क्षित एवोपस्थित

बन्धूकपुतिबान्धवोऽयमधरः क्षिग्धो मधूकच्छति-

गैःहक्षणिङ् ! चकासि नीलनलिनश्रीमोचनं सोचनम् ।

नौसाभ्येति तिलप्रसूनपदवीं कुन्दामदन्ति ! प्रिये !

प्रायस्त्वन्मुखसेवया विजयते विश्वं स पुष्पायुवः ॥ ६ ॥

भवति । तेन क्षिग्धलोचनैकाग्रं विनोदयेति निक्षिप्तोऽर्थो लभ्यते । हे सुमुखि ! तापक्षिमुखीभावं विमुञ्च । सुमुख्या विमुखीभावो न दुःखः । हे सुग्धे ! भव-
महमतिरुपश्लिग्धः कोहवान्नीतिमात्रं उपस्थित इति मां न बन्ध इति न, अपि
तु बन्ध जानीहि । 'बन्धू' इति औदासीन्यव्यावृत्त्यर्थे निर्देशः । अत्र मुग्धत्वं
न धत्ते । चातुर्यमुपेत्य सर्वं त्यजेतानं जानीहीत्यर्थः । अत्र हरिणीवृत्तम् ।
यथासंख्यमङ्गकारः । अनुकूलो पापकः । प्रसादो गुणः । कैशिकी वृत्तिः ।
वेदभौं रीतिः । माराधी गीतिः ॥ ५ ॥ बन्धूकेति । 'हे चणिङ्' इति साप्रत्यं
कोपहानावपि सूतपूरीकोपाश्रयणेन संकुट्टिः । 'प्रिय' इति वितर्कः । बहुमिति
आने । स पुष्पायुधस्त्वन्मुखसेवया विश्वं विजयते । 'सः' इत्यनेन स बालोऽपी-
वरद्वन्द्वः भवते । स तथाविधः स्तमितं पुष्पैरपि आश्रयविशेषेण साधकैः
सुरासुरैर्दुर्जयमपि विश्वं विजयते । तानेव तन्मुखसेविनीपान्पञ्चबाणानु-
द्विषति । हे चणिङ् ! अयं तथाधरो बन्धूकपुतिबान्धवः बन्धुजीवकान्तिसदृशः ।
अनेन रक्तकर्पणबाण उक्तः । अपि च,—तव गण्डः क्षिग्धो मधूकच्छति-
कासि । विरहिणीनां गण्डे पीतिमा भवति । अनेन पीतो वशीकारबाण उक्तो
भवति । अपि च,—तव सोचनं नीलनलिनकान्तिपराकरणशीलं चकासि ।
अनेन कृष्णवर्णं तन्मात्रनवाणोऽप्राप्ति । अपि च,—तवयं मांसा तिलप्रसून-
पदवीमस्येति कतिक्रामति । अनेन द्वावप्यबाण उक्तः । अपि च,—हे प्रिये !
कुन्दामदन्ति कुन्दवदुक्कलदहने ! । अनेन सोचनबाण उक्तः । एवमेतैः

आगतः । श्लोकाः ! अतिशयक्षिग्धोऽतिशयेन कोहवान् । तथा च सप्तमागतः
प्रियः (इति) हेतुनापि इति भावः ॥ ५ ॥ संयति तमि मानवजां
खम्बुलेनैव क्षमो मां पीडयति । अतस्त्वं प्रसीदेस्वाशयेनाह—बन्धूकेत्यादि ।
अतिकोपने ! अयं तथाधरो, बन्धूकपुतिबान्धवो बन्धूकस्य पुष्पमिशेषस्य या
पुतिर्वापिस्तस्या बान्धवः दुष्टतः । अत्र तद्वान्धवस्त्वनेन बन्धूकपुतिसमाधेर-
सिद्धास्थितिर्भज्यते । अयं क्षिग्धो गण्डः कपोतो मधूकच्छविर्मधूकपुष्पस्यैव छविः
कान्तित्वस्य एतादृशवकासि सोभते । सोचनं नीलनलिनश्रीमोचनं खञ्जन्ता
नीलनलिनस्य नीलोत्पलस्य अयं कान्ति मोचयति लावयति । हे कुन्दामदन्ति ।
कुन्दपुष्पस्यैवमां रीतिर्वेषां वे दन्तास्तादृशि । तव मांसा तिलप्रसूनपदवीं
तिलपुष्पपदसिमन्धेति प्राप्नोति । प्राय इति तर्कयामि । स प्रसिद्धः पुष्पायुधः

दृशौ तव मयालसे वदनमिन्दुसंदीपनं
गतिर्जनमनोरमा विजितरम्भमूरुद्वयम् ।

रतिलख कलावती रश्मिरविप्रलेखे भुव-

यहो विदुधयौघतं वहसि तन्निव ! पृथ्वीगता ॥ ७ ॥

पद्मभिर्वाणैर्मयसाः सेवन्ते भूत्वा विभजेता मनसीति । सार्द्धलुषिकीकृतवृक्षम् ।
उपमाभिर्दोषोऽलंकारः । लघुप्रासो वर्णालंकारः । असमकपदा वैदर्भो रीतिः ।
प्रसादो गुणः । स्थितलघं गानम् । संभावितः गीतिः । कैशिकी वृत्तिः ॥ ६ ॥
‘दृशाभिति । ‘अहो’ इति आश्चर्यं । त्वं पृथ्वीगतापि दिव्यकीलमूर्तं वहसि ।
क कालिका-तव दृशौ मयालसे वर्तते । अनेन मयालसतां वहसीत्युक्तम् ।
अपि च, तव वदनं चन्द्रवद्वहसि वर्तते । अनेन इन्दुमतीनाम्नी अप्सराः
कथिता । अपि च, तव गतिर्जनमनांसि रमयतीति । अनेन मनोरमा काचन
सुरासी मयिता । अपि च, तवोरुद्वयं विजितकन्दलीकाण्डं वर्तते । अनेन
रम्भोका । अपि च, तव रतिः संभोगः कलावती दाबभायकिङ्किणिदमोहर-
यितविष्णोकादिमयी वर्तते । अनेन कलावती काचिदेवनाधिकोका । अपि च,
तव भुवौ रश्मिरे विरे लेखे ययोले तादृश्यौ । अनेन रश्मिरा विप्रलेखता च

पुष्पमेवागुर्वं सखं वल्य सः कामस्त्रान्मुक्तेनया लम्पुकमेव सेना कटकं तेन
विश्वं विजयते । अयः पद्मनिः धारैविश्वं जयति । लम्पुके बन्धूकमधूकनी-
ल्येत्यलतिकङ्कन्पुष्पानि पद्म सन्तीति लम्पुकेनैव कामो विश्वं जयतीति भावः ॥
‘बन्धूकं बन्धुजीवे सात’ (इति मेदिनी ।) ‘मधुपुष्पो मधूकश्च पुष्टपुष्पो
मधुहुमः’ इति हारावली ॥ ६ ॥ दृशाभिति । हे तन्निव ! त्वं पृथ्वीगता पृथ्व्यां
भुवि गता प्राप्ता भवती विदुधयौघतं देवयुवतीसमूहमाश्चर्येण वहसि धारयसि ।
तदेवाह—दृशाभिति । तव दृशौ नेत्रे मयालसे मयेन हर्षेणालसे मन्धरे । अथ
च मयालसा खर्वेभ्याः । तथा च खर्वे एकैव मयालसा, त्वं तु एकैव मयालसे
दधासीत्याश्चर्यमिति भावः । तव वदनमिन्दुमत्यास्पदमिन्दुविषयिणी या मतिस्त्वया
आस्पदं विषय इत्यर्थः । तव मुखेऽयमिन्दुरिति मतिर्भवति । अमरसोक्तमिन्दु-
मती काचन देवाज्ञता तस्या आश्रयः । तव गतिर्जनमां मनोरमा मनोहारिणी ।
अथ च, मनोरमानात्री या देवाज्ञता तादात्मिका । अथवा, रमा लक्ष्मीलक्ष्माभि-
केत्यर्थः । तथा तवोरुद्वयममूरुद्वयं विदुधरम्भं विदुधे सखोभया तिरस्कृते रम्भे
कहत्यो येन तादृश्यम् । अथ च, रम्भा खर्वेभ्याः । खर्वे एकैव रम्भा लम्पुद्रवात्मकं
रम्भाद्रयं दधासीति भावः । अथ च, तव रतिः सुरतकैलिः कलावती खैशलसा-
किनी । अथ च, तव रतिः कामपत्नी । अस्ति कलावतीनात्री देवाज्ञता । ते भुवौ

सं प्रीतिं तनुतां हरिः कुपलयापीडेन सार्धं रणे
 राधापीनपयोधरस्तरणकुत्कुम्भेन संभेदवान् ।
 यत्र स्निहति मीलति क्षेणमपि क्षिप्रं तदालोका-
 न्यामोहेन जितं जितं जितमभूत्कंसस्य कोलाहलः ॥ ८ ॥
 इति श्रीजयदेवकृतौ श्रीगीतगोविन्दे आतिनीवर्णने
 चतुरचतुर्भुजो नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

वर्णितः ४ 'जसौ जसयला बसुमहयतिश्च पृथ्वी शुल' इति वृष्णीकम्पः ।
 कथितोपमासंकारः ४ ७ ८ स प्रीतिमिति । स हरिर्जनतां प्रीतिं तनुतां हर्षं
 विलारयतु । कीदृशो हरिः ? कुपलयापीडेन कंसदन्तिना सार्धं रणे संभेदवा-
 न्संगमवान् । किंविधिरेन कुपलयापीडेन ? राधापीनपयोधरयोः स्तरणकरो
 कुम्भो यस्मिन् । क इत्यपेक्षाधमाह—यत्र हराविति हेतोः राधापीनपयो-
 धरस्तरणादेव सात्त्विकभावोद्रेकाक्षेणं स्निहति स्नेहयति । मीलतीति ।
 ज्ञान्या बहुषि मीलीकति सति कंसस्य तदालोकनाचल्य उपनिषत्स दूरेता-
 न्यामोहेन ज्ञान्या क्षिप्रं वेगेन जितं जितमिति कोलाहलो भवति यः । आति-
 न्यासिषावच्छादी । शृङ्गारवीरयोः संकरश्च । धार्दुर्यकिर्तिवितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

आत्मन्यकम्पलीकम्पं मुकुन्दं नम्यन्मनसम् ।

प्रथमः दशमः सर्गः व्याकरोत्कुम्भमूपतिः ॥

इति श्रीविष्णुकृष्णचराराधाराधमद्वाराधमीकुम्भकर्मविरचितायां
 रसिकप्रियायां चतुरचतुर्भुजो नाम दशमः सर्गः ॥

रवितन्त्रिप्रदेष्टे रविना मयि कोपवशाच्चित्रा मिचित्रा लेख्य भुजुटी वाग्दो
 तादृशे । तथा च सर्वे एवैव चित्रलेखा, सङ्गृह्यां तु चित्रलेखादयं रवितमिज्ञा-
 न्यमिति भावः । प्रेयोयमावममङ्कारः । तदुक्तं दण्डिना (स. २।२७५)—
 'प्रियः प्रियतयाक्यानं रसवद्रस्येयमम्' इति । पृथ्वीनामकं चेदं सन्दर्भजनं
 वृत्तराजकः । 'रम्भा कदम्बस्रजोः' इति चित्रः । युवतीनां समूहो यौवतम् ।
 'मिह्यादिभ्योऽण्' । (पा. ४।१।१८) 'गर्भिणं यौवतं यवे' इत्यमरः ॥ ७ ॥
 नञ् सर्गान्ते कविराशिप्रं प्रयुक्ते—प्रीतिमिति । हरिः श्रीकृष्णो यो मुष्माकं पठतां
 गावतां नृपतां च प्रीतिमानन्दं तनुतां विलारयतु, वत्से भक्तानां क्लेशहारी

पाठा०—१ 'प्रीतिं वस्तुताम्' B.M., O., D. २ 'संज्ञोपात्' B.

३ 'क्षणमय क्षिते क्षिपे दक्षणात्' B.M., D., B., G. ४ 'कंसस्यलभमभूजितं

जितमिति व्यामोहकोलाहलः', B.M., D. 'तदालोकाकंसतो वाक्यजितं

जितमभूत्कोलाहलः' P., O. ५ 'मुम्भमाचरो' B.M., D. 'मुम्भ-

मकुम्भो' B.

इतिः । कीदृशः । एते रतिरूपेणैव राधायाः पीवौ पयोधरौ तयोः स्मरणमत्र
 संस्कारबोधो वाभ्यां तादृशौ कुम्भौ यस्य तयोरेव कुम्भत्वापीडेन हस्तिना सार्धं
 संभेदवान् संहर्यमान् । अत्र प्रचुरसंगमित्वं तथा च श्रीराधायां सर्वाधिकभावं,
 श्रीकृष्णस्याद्भुतवीर्यत्वं शृङ्गारविरोधिमयानकबेतुमहाकरं हस्तिरूपेणैव शृङ्गार-
 रससाविर्भावेन वर्णितमिति ज्ञेयम् । उदेवाह—यद्य यस्मिन्नेते तात्कालिक-
 दर्शनोद्बोधसारिचकमिच्छरेण स्विच्छन्ति स्वेहं कृतवन्ति पुनः केनापि सुखोदयेन सुखं
 भिजति सति । अथ अयानन्तरं तत्क्षणमेव द्विपे द्विमे हृते सति कंसस्यसमति-
 क्षयेन जितं जितमात्रेणैव द्विहृत्किः, इति व्यामोहकोलाहलः व्यम्बु ।
 अयमर्थः—जितं प्रथमस्वाभारसेदमित्तिताभ्यां कंससमायायानन्दो जातः ।
 पश्चात्तत्क्षणमेव हृते द्विपे आदेगाच्छत्रुणा जितं जितमिति । अमुना प्रकारेण
 व्यामोहो मूर्च्छाकोलाहले हाहाहादवाभवदित्यर्थः । यद्वा,—उदितसारिचक-
 मिच्छरे तादृशस्य वर्णमात्रं व्यामोहाद्वाप्त्या 'जितं जितम्' इति कोलाहलोऽ-
 भवदित्यर्थः ॥ ८ ॥

स्फुटीकृतसोऽक्षरां प्रथितसाक्षिनापोल्लस-

खुरज्जमसमुद्भवां विबुधवर्गदत्तोरत्तवाम् ।

वृक्षां सरसमाधयोत्तमगुणैः प्रमोदप्रदां

मिहम्बु रसमञ्जरी रसिकनन्दरीका सुहृः ॥ १ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीकेशरमिथमिरचितस्य गीतगोविन्दकाव्यकारितार्यं

गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जरीसनायकायां वृत्तः सर्गः ॥

प्रबन्धः २०] रसिकप्रिया—रसमञ्जरीकव्यटीकाद्वयोपेतम् । १६३

एकादशः सर्गः ११

—सामोदवा मोदरा—

सुचिरमनुनयेन प्रीणयित्वा मृगाक्षीं

गतवति कृतवेशे केशवे कुलसन्ध्याम् ।

रश्मितरुनिरभूषां दृष्टिमोघे प्रदोषे

स्फुरति निरवसादां कापि राधा जगद् ॥ १ ॥

वसन्तरागयतिनालाभ्यां गीयते । प्रबन्धः ॥ २० ॥

विरचितचाटुषचनरचनं चरणे रश्मितप्रणिपातम् ।

संप्रति मञ्जुलबल्लुलसीमनि केलिशयनमनुयायम् ॥ १ ॥

सुग्धे ! मधुमयनमनुगतमनुसर राधिके ! ॥ ध्रुवपदम् ॥

इदानीं कृतानुनयां राधां कापि सखी हरिस्तभिगमनाय प्रोत्साहयति—
सुचिरेति । कापि सखी राधा जगद् ॥ सति ? प्रदोषे रश्मिमुखे
स्फुरति सति । किंभूते प्रदोषे ? इति सुष्णातीति कर्मणम् । भनिसारिकाभि-
सरणावसान इत्यर्थः । किंभूतां राधाम् ? निरवसादावमङ्गीकृतानुनयेन गत-
केवाम् । पुनः किंभूताम् ? रश्मिनीरुनिरभूषां केलिसरणावगम्यकेवाम् । क
सति ? कृतवेशे कृतनेपथ्ये, अथ वा कृतप्रदे कृष्णे कुञ्जशय्यां गतवति सति ।
किं कृष्ण ? बहुकालानुनयेन मृगाक्षीमनुकूलयित्वा । मालिनीकृतम् ॥ १ ॥
तदेव प्रोत्साहमनुवदति—विरचितेति । तत्र पूर्व ध्रुवः । सुग्ध इति ।

सुचिरेति । कापि सखी राधा जगदोक्तम् । क सति ? प्रदोषे स्फुरति
सति । कीदृशे ? हरिमोघे इतो विमुष्णाति चोरयति विषयमङ्गनात्मने करोति
तादृशे । गणन्यकारे इत्यर्थः । पुनः क सति ? केशवे मृगाक्षीं हरिस्तभ्यां
राधां सुचिरं बहुकालं यथातुनयेन प्रीणयित्वा कुलसन्ध्यां ततादिद्विस्तुम्भीरभ्यन्तर-
स्वसवनीयं यतवति गते सति । कीदृशे केशवे ? कृतवेशे कृतार्थकारणे । कीदृशीं
राधाम् ? रश्मिता रुचिरां मनोहरां भूषां कृतवर्षां ताम् । पुनः कीदृशीम् ?
निरवसादां निर्गतोऽवसावः कुञ्जशयनमनुगम्यं दुःखं यस्यास्ताम् ॥ १ ॥ तदेव
कीदृशेन कथयति—विरचितेति । गीतस्तास्य वसन्तरागो यतिवातः । गीतार्थस्तु
—हे सुग्धे शभे । मधुमयनं कृष्णमनुसर । कीदृशम् ? सन्तुर्गतं कामानुसृतम् ।
अनुगतस्येवाह—विरचितेति । विरचिता विद्विता चाटुषचनस्य रचना संरम्भे
नेम तादृशम् । पुनः कीदृशम् ? तत्र चरणे रश्मितः प्रणिपातः प्रणामो येन
सादृशम् । अर्धं संप्रति कुञ्जसीसत आह—संप्रतीति । संप्रत्युक्तं बहुधा
वैतसक्तस्य शीमनि पर्यन्ते यत्केलिक्रमे कीवाप्त्या तावत् क्लीकस्य वाते

पाठा०—१ 'रश्मितरुनिरभूषां' B.P. २ 'दृष्टिमोघे' B.M. ३ 'प्रदोषे
कथयताक्षे' B.M., M., S., R.

घनजघनस्तनभारभरे ! दरमन्वरचरणविहारम् ।

मुक्तारितमणिमञ्जीरमुपैहि विवेहि मरालनिकारम् ॥ सुग्धे० ॥ २ ॥

शृणु रमणीयतरं तदणीजनमोहनमधुपविरागम् ।

कुसुमशरासनशसनवन्दिमि पिकनिकरे भज भावम् ॥ सु० ॥ ३ ॥

हे सुग्धे प्रियाभिसरणकालानभिज्ञे राधिके ! बाल्यचोदनाय कमलधयः । अनु-
गतमनुकूलं मधुमयनमनुसर । सा विलम्बं विधेहीत्यर्थः । इति सुग्धः । अथ
पद्यानि । विरचितेति ध्रुवेष्वन्वयः । किंमूलं मधुमयनम् ? संप्रति इदानीमेव
मयोरमबज्रुलसीभिः केलिभयनमनुप्राप्तम् । बज्रकादीनां विभावरायेन परिण-
मवाप्तयोदनायैवाधिरुद्रोपादानम् । पुनः किंभूतम् ? विरचितचातुष्यन-
रचनम् । पुनः किंभूतम् ? चरणे रचितप्रणिपातम् ॥ १ ॥ अथ च, - घनेति ।
हे घनजघनस्तनभारभरे ! जघने च कनौ च जघनकतम्, घनं च तज्जघन-
कतं च, तस्य देवो भरोऽस्तिशयो यस्यास्तस्याः संतुष्टिः । मुक्तारितमणिमञ्जरीं
नूपुरं यथा स्वात्तया उपैहि स्वागच्छ । तेन चागमनेन मरालानां हंसानां
निकारं जपं विधेहि । कथं विधेहीति चेत्, - दरमन्वरयेति । ईषन्मन्वरचरण-
विन्वासं यथा स्वात्तया ॥ २ ॥ अथ च, - शृणुमिति । हे सुग्धे ! रमणीयतरं
तदणीजनमोहनं मधुपरागं विस्तं शृणु । अथ च, - कानां श्रुतिपाठके
विस्तसूत्रे भावमभिप्रायं भज । किमुक्तं भवति ? 'मधुप'शब्देन कृष्ण
उपलक्ष्यते यजैवः साम्बेन रवदोहमधुपानेन च । अथ मधोर्द्वैत्यस्य
गतम्, सां तपस्यः प्रसीक्षत इत्यर्थः ॥ १ ॥ तां प्रेक्षाद्वयन्ती सखी प्राह-
घनेति । हे राधे ! उपैहि कृष्णमुपगच्छ । कथं यथा स्वात् ? मुक्तारितः खद्यम्बः
कृतो मन्विमञ्जीरो मन्विस्वितो मञ्जीरो नूपुरो यत्र गमने एवं यथा स्वात् । पुनः
कथं यथा स्वात् ? दरेण साप्यसेन मन्वरचरणविहारः पदविन्यासो यत्रैवं यथा
स्वात् । तत्र हेलन्तर्यभविषोव्यमाह-घनेति । घनयोर्निषिद्धवोर्यघनस्तनयो-
मोरस्य भरोऽस्तिशयो यस्यास्तस्याः । मरालानां हंसानां सखीयमन्वरगमनेन
मञ्जीरादिष्वनेन च निश्चरं तिरस्कारं विधेहि कुद । संप्रति मरालेषु सम्भावमानेषु
चातु मञ्जीरादिष्वनिरपि मरालशब्दसेनैव लोके प्राक्य इति संप्रति येभ्योऽभिसा-
रक्षेक इति श्रुतिः । अथ संप्रति हंसस्य शब्दो यात्रायां शृणुं स्वयमकीति गमनं
प्रति विलम्बो न कार्य इत्यपि श्रुतम् । तदुक्तं च सन्तरांजीये- 'हृन्वाद्यु
सर्वास्तपि दर्शनेन हंसस्य शब्देन च सर्वसिद्धिः ।' इति । 'मराले राजहंसे
स्यान्मरालो हंसमात्रके' इति श्रुतिः । 'निश्चराः स्थात्यरिजने भान्वस्त्रोक्षेपणेऽपि
च' इति निघ्नः ॥ २ ॥ शृणुमिति । तदणीजनानां सोऽजनकं मधुरिपोः कृष्णस्य
रागं शब्दं शृणु । कीदृशम् ? रमणीयतरमसिद्धयेन रमणीयम् । पिकनिकरं

प्रबन्धः २०] रसिकप्रिया—रसनक्षार्ण्यटीकाद्वयोपेतम् । १६५

अनिलतरलकिसलयनिकरेण करेण लतानिकुरम्बम् ।

प्रेरणमिव करभोद ! करोति गतिं प्रति मुखं विलम्बम् ॥ मुखे ! ०४

स्फुरितमनश्चतरङ्गवशादिव सूचितहरिपरिरम्बम् ।

पृच्छ मनोहरद्वारविमलजलधारमयं कुचकुम्भम् ॥ मुखे ! ० ॥ ५ ॥

पातमान्छोषणात्मधुपः कृष्णः । तदभीजनतोहनभासौ मधुपस्य तत्र
भवत्सङ्गमे विदिष्टांसीरुक्तासितपद्मान्छुण् । धनु च स्वमपि एवा
स्वात्सगतं शेषं त्यक्त्वा कोकिलस्यरा तमानन्वपेत्यधः । कुसुमधरास्य-
शासनवन्नितीति तेषां निमाधरवमुक्तम् ॥ १ ॥ अपि च,—अनिलेति । हे
करभोद ! करमवदूय यस्याः सा । 'ममिदन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वदिः ।'
लतानिकुरम्बं लतासमूहः । अनिलतरलकिसलयनिकरेण करेण । गतिं
प्रति प्रेरणमिव करोति । अतो विलम्बं मुखे । यत्र अचेतना अपि
चेतनवशादिविद्योद्यमिता एवेष्टेष्टेशिरवदयंभाविनी । अत्र करसाक्षिप्यात्
'लता'सम्बन्धेन सङ्गः त्वां रवरमस्तीति व्योत्यते ॥ २ ॥ अपि च,—
स्फुरितमिति । हे सखि ! भयं कुचकुम्भं पृच्छ । मियकरस्पर्शकाल-
सकुचकुम्भवेष्टां ज्ञानुमिच्छां कुद । भाविप्रियावेदकः कुचकलतोऽपि
त्वां प्रेरयतीत्यर्थः । किंभूतं कुचकुम्भम् ? स्फुरितम् । कुचस्फुरणे
प्रियसंगमसाधेयवतीति सासुदिकताः । कस्यादि ? कामोर्मिबसादिन ।

कोकिलप्रभूहे कुसुमधरासनवन्दिनि सति । कुसुमान्येव शरावनं भयुर्पस्य जारयः
कामसंस्पर्शासनस्य तदाज्ञाया वन्दिनि स्थावके सति । यद्वा,—कुसुमधरास्यं
वन्वितुं नमस्कृत्य शीतमस्य तावत्ते कामासाधरिणि सतीत्यर्थः । माधं कृष्णेनुरागं
मन्नायय । अत्र पिकनिकरसंकारेण कृष्णमधुरतापस्य परैरलक्षयतया सदीयभि-
रुक्ताभासितान्यपि त्वं तत्रागता सती धोष्यसीति ध्वजेतम् । अथ च पिकस्य
मधुरलरी वात्रायां सकुन इत्यपि ध्वनितम् । 'वन्दिनः स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः
॥ ३ ॥ अनिलेति । हे करभोद ! करभः कनिष्ठान्तो ममिदन्धपर्यन्तः करस्य
वर्तिर्मापस्तद्विशिष्टो जतौ करः यस्यास्यादिति । प्रति गमनं प्रति विलम्बं कालसोप
मुख । अनिलतरलकिसलयनिकरेण करेण अनिलेन वायुना तरलयमलो यः
किसलयनिकरो नवपक्षवतरुहस्तल्लक्षणेन करेण लतानिकुरम्बं लतासमूहस्य
प्रेरणमिव करोति । किसलयकम्पच्छकेनासमजसमसहमाने लतासमूहोऽपि कां
प्रेरयतीति माधः । अथवाऽप्ये पञ्चदितवृक्षादिदर्शनं ज्ञात्वा फलसिद्धिरुक्तम् ।
अतो गमनं प्रति विलम्बो न कार्य इति ध्वनितम् । तदुक्तं शाकुनशास्त्रे—'अमे
मधुरवाक्पक्षी इष्टः पक्षवितोऽमतः । अतुक्लो बहन्नायुः प्रवाणे धूमस्तूचकः'
इति । 'समूहो निकुरम्बं कदम्बकम्' इत्यमरः । 'ममिदन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो
वदिः' इति च ॥ ४ ॥ स्फुरितेति । अयं कुचकुम्भं स्तनकल्यो पृच्छ सखी

अभिगतमखिलसखीभिरिव तव वपुरपि रसिरप्यखलम् ।

चैष्टि ! रसितरङ्गनारवकिम्बिममभिसर सरसमलजम् ॥ सुगन्धे० ६

सारसारसुभगजलेन सखीमवलम्ब्य करेण सखीलम् ।

चल बलयकणितैरवधो धय हरिमपि निर्गन्धितशीलम् ॥ सुगन्धे० ॥७॥

किंभूतम् ? सूचितः कथितो हरेः परिरम्भो येन । अपि किंभूतम् ? मनोहरो
हृदं एव विमलजलधारा यत्र । साकुनफलशोऽपि तरङ्गवसारसूचितमिवमा-
क्षिर्भवति । विमलजलधाराऽपि, सख्यस्नेहालंकारः ॥ ५ ॥ अपि च,—अधि-
गन्मिति । हे चण्डि ! सखीसकाशाङ्गनारहितं यथा स्वात्तथा अभिसर ।
अर्थात्कृष्णवसतिम् । यतोऽखिलसखीभिरिवमभिगतं ज्ञातम् । इदमिति किम् ?
तव वपुरतीव रसिरनाम विहितसामग्रीकं वर्तते इति सखीनाममे वपुर्वैव
निवेदितम् । अतो लज्जा मा कुतः । किंभूतं वपुः ? रसितो हवानावलिरेव
निविष्टमः एवमवाक्यविशेषो येन । अपि च किंभूतम् ? सरसं सरागम् । अत-
श्च रणोद्यताप्याख्यंहीति विशेष्यसूचितम् ॥ ६ ॥ अपि च,—सारशरेति । हे
सखि ! करेण सखीमवलम्ब्य सखीलं चल । अपि शर्यम् । च पुनः । निर्गन्धितशीलं
निगन्धितं तव प्रतीक्षया सुमहं व्याकृपातं शीलं यस्य । अथवा,—पूर्वपदरोपत्येन
सखीमिच्छाभवेन स्तिगन्धितं च सखीलं च अवस्थाशब्देन तत् । इतिमपि बोधयेति
'अपि' दाट्दाट्यैः । किंभूतेन ? सारसारसुभगजलेन सारसारवपुष्पसरसुभगा

समीचीनं वा वरतीति प्रसं कुतः । कीदृशम् ? स्फुरितं सकम्पम् । कलाविधौ
जनप्रतरङ्गनशादिव, धनप्रसूत कामस्य बन्धराङ्ग किमेतदशादिव । अत्रान्तरेणनेन
प्रसा । रसतरङ्गिणीसमाक्षेप्यते । अन्योऽपि कुम्भो नचात्तरङ्गेः प्रेरणापः सकम्पो
भवतीत्ययमपि ते कुचकुम्भस्त्वपि रसतरङ्गिण्यामनङ्गतरङ्गैः प्रेरणादिव सकम्प
इति भावः । 'इव'शब्द उत्प्रेक्षाणोत्प्रेक्षाः । पुनः कीदृशं कुचकुम्भम् ? मनोहरो
यो हारः स एव निर्दोषा जलधारा यत्र ताट्यम् । अत्र स्नानोपरि स्थितस्य हारस्य
अलभारासुरूपमास्त्रवयोः पूर्णकलशाखेन रूपमभाक्षिप्यते । पूर्णादेर कलशा-
सरङ्गेरानन्दोत्प्रेक्षा सति बहिर्जलभासनिःसरणसंभवात् । पुनः कीदृशम् ? सूचितः
हरेः कृष्णस्य परिरम्भ आलिङ्गनं येन तम् । मारीणां स्ननकम्पः प्रियं सूचयतीति
साकुनिकाः । तदुक्तम्—'नित्यं नारीः स्नने कम्पः प्रियदंगमसूचकः' इति ।
पूर्णकलशाखेन स्ननरूपमपि यत्रायां पूर्णकलशाखदर्शनं प्रियसूचनाय ॥ ५ ॥
ननु सखीभनेषु पश्यत्सु, कथं मया गन्तव्यमिष्यत आह—अधिगतमिति ।

तव वपुः सखीभिरतिशयेन रसिप्रसङ्गाय सुरतमप्रज्ञाय सख्यं कृतालंकरणादि-
कृत्यविधानमधिगतं ज्ञातम् । तथा च सखीभिर्दृष्टमेवाहुना विमन्त्रेनेति

पाठा—'वपुरतिरतिरसजम्' B.M., "रसितरङ्गसजम्" P. १ 'रसि-
सरसम्' O. १ 'नलेन करेण सखीमवलम्ब्यसखीलम्' I. O.
३ 'निगन्धितशीलम्' B.M., D., S., O.

प्रथमः २०] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाप्रयोगेवम् ! १६७

श्रीजयदेवभणितमधरीकृतहारमुवांसितवर्षासम् ।

हरिनिनिहितमनसामधितिष्ठतु कण्ठतटीमविरामम् ॥ सुखे ० ॥८॥

सा मां द्रक्ष्यति वक्ष्यति स्मरकथां प्रत्यङ्गमालिङ्गनैः

प्रीतिं यास्यति रंश्यते सखि ! सयागंलेति 'मिन्ताकुलः ।

नका यस्मिन्नादिते ॥ ७ ॥ अपि च,—श्रीजयदेवेति । इदं श्रीजयदेव-
भणितं हराचारोपितमनसामधिरामभविष्येदं कण्ठतटीमधितिष्ठति । अधरीकृतो
हारो मुक्ताविमणितो येन । पक्षेऽधरीकृतो हारः शुद्धं वचनं येन । पुनः
किंभूतम् ? उदासितवासम् । उदासिता भामा स्त्री येन । अथवा उदासितं
हरिभक्तिप्रतीकं वचनं येन । वा उदासितं निराकृतमप्यदपि सुन्दरं येन
इति । हारनारीमुम्बरादीनां परिहारेणैवमेवैकं कण्ठे धारणीयमित्यर्थः । तथा
च सङ्गीतराजे—‘आदितालः प्रथमतः प्रतिमण्डलः परम् । चतुर्मात्रा-
मण्डलं तुर्यः स्वादितालकः ॥ तालो वर्णयतिः पञ्चावयवात्रिकमण्डकः ।
नितारश्च तथा क्षम्पा मुरमण्डलं रूपकः ॥ प्रतितालस्त्रिपुरकं एकतालीति
संज्ञया । अथोक्ता कमात्तालाः प्रतितालं पदानि च ॥ यथा सोभालसियुञ्जि
साधनस्य सतः परम् । काहली तुण्डकिम्बो च मुक्ता च शृङ्गारकुकी ॥
पटवश्च हुडुक् च मुरजः करटापि च । कण्डा च डमरुकका पाटा एतस्स-
मुक्ताः ॥ नितारो पदसो दक्षा सर्वलक्षितवति तथा । करटेति तपोतस्यां
प्रभाताक्षरयोजना ॥ एकताल्या दक्षली च त्रिवली दुन्दुभितया । पटवस्तु-
र्लक्ष्यैकः स्वादिका पाठसन्वतिः ॥ प्रतिताले प्रयोगोऽपि रागो नन्दो निगद्यते ।

भावः । यद्वा,—सखीभिरिदं तव वपुर्बहुधा रतिरथे सम्पगन्धितं ज्ञातम् । तथा
च तास्य का कजेति भावः । अतो हे वयिष्ठ कोपने । रसितः सख्यावमानः कृतो
रसनाशक्तिः सुप्रबुद्धिकादिरिव किञ्चिदो वायमिसेवो यत्रैवं वया स्वादेकमभिसर
कृष्णसंकेतभूमिमुपैहि । अन्यत्रापि रणे किञ्चिदस्त्वान्वत एवेति ध्वनिः । पुनः कथं
यथा स्यात् । सरसस(म)लज्जम् । रसः शृङ्गाररसस्तत्तद्विषं लज्जा(र?)रहितं च
यथा स्वादेवम् ॥ ६ ॥ स्मरेति । करेण सखीमण्डलस्य सखीलं लीलाधितं वया
स्वादेवं चल गच्छ । कीदृशेन करेण । स्मरस्य कामस्य ये शरास्तद्वस्तुभगाः
सुन्दरा नका यस्मिन्नादितेन । अन्यत्रापि रणे कलाकानि भवन्ति; रतिरथे
तु लक्षणा एव स्मरस्य शङ्काणीति भावः । अथ बल्यवधितैः कल्प्यतन्दैर्हरिमपि
निजगतिशीलं स्वीयगमनस्वरूपमवशोभय ज्ञापय । अन्यत्र समीचीनो बोधः
प्रतिमद्यमवहितं इत्येव मुप्यत इति ध्वनितम् ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । इदं
श्रीजयदेवेन भणितं हरिनिनिहितमनसां हरौ निमित्तितं तत्परं मनो वैधां ताद-
श्वाचामधिपमभनवरतं कण्ठतटीमधितिष्ठतु कण्ठरेषे वक्ष्यतिवर्षः । कीदृशम् ?
अधरीकृतः सगुणैर्दानीकृतो हारो येन तादृशम् । पुनः कीदृशम् ? उदासिता

स त्वां पश्यति वेपथे पुलकयमानन्वति स्थितिं

प्रत्युद्गच्छति मूर्च्छति स्थिरतमःपुञ्जे निकुञ्जे म्रियः ॥ १ ॥

अक्ष्णोर्निक्षिपदञ्जनं अवपयोस्तापिच्छगुच्छावलीं

सूर्भि इयामसरोजदाम कुचयोः कस्तूरिकापत्रकम् ।

पञ्चमो विप्रलम्भाक्षरे रस कचमनामकः ॥ वृत्तिसंवादकधनं नायिकावामि-
हेष्यते । एतस्याक्षुण्णं यच्च तालरागिरसः स्मृतः ॥ प्रबन्धः कुम्भसूत्रेण
इतिप्रमाणेयता ॥ इति श्रीहरितालरागिञ्जलधरविकसितनामा विमलितमः
प्रबन्धः ॥ ८ ॥ इदानीं तच्छेदाकथनस्याजेन गन्तुं व्याकुलयति—सा
मामिति । हे सखि ! म्रियः कृष्णे निकुञ्जे अवस्था अपेक्षयेत्येवं कुर्वन्नाको ।
किञ्चले निकुञ्जे ? स्थिरतमःपुञ्जे स्थिरान्धकारस्थे । इतीति किम् ? सा म्रिया
समागता मां पश्यतीति चिन्ताकुलो भवति, दूरं च पश्यति । एतावता हि
सारिकाभावात् सम्भवेयम् संजातो भवत इति सूचितम् । चिन्तया कम्भं
‘दूरदर्शनेन वेदयेमाम्’ इति । इहा च सरकणां वक्ष्यतीति वेपथे पुलकयति
च । एवं इत्यपरी सरिककी वेपथू रोमाञ्जलेति । कथाः कुरवा प्रत्यङ्मालि-
ङ्गनैः प्रीतिं यास्यतीत्यन्वति आमन्वाधु मुञ्चति स्थितिं च । एवमश्रुस्वेदा-
कुचौ । आलिङ्गनं च मानारतोपचारै रंजते । चिन्तया माङ्गानाकाक्षे मरु-

सगुणैस्तिरस्कृता रामा येन तादृशम् । यद्यपि हारस्य रामाभां च कण्ठदेशस्थित्या
सोभाप्रदत्वं संभवति, तथापि तयो रगिणामेव शोभाप्रदत्वं न मुमुक्षुणाम् । तथापि
तादृश एव न तु सर्वदा । अवदेवमभितं तु कृष्णकवालेन च सर्वत्रस्य सोभा-
प्रदमिति हारापेक्षया नायिकापेक्षया चेदमधिकमिति भावः । कण्ठट्टीमित्यत्र
‘अभिधीह्यार्थं कर्म’ (पं. १।४।४६) इत्यधिकरणे द्वितीया ॥ ८ ॥ इदानीं हरे-
रुत्कण्ठाभिवन्दनाह—सा मामिति । हे सखि । राधा आगता मां पश्यति ईक्षि-
ष्यते । इहापि मां सरकणां वक्ष्यति कथयिष्यति । सरकणासुक्तस्यापि सा प्रत्यङ्गा-
वयवं अमालिङ्गनैः प्रीतिं यास्यति । प्रीतिश्रुतापि मया सह रंजते केलिं करिष्यति
इति चिन्ताकुलः सन्कृष्णः स्थिरतमःपुञ्जे स्थिरान्धकारसमूहे निकुञ्जे त्वां पश्यति
स्थानदृष्ट्या । किमिदं परदं वक्षिष्यति चेति म्रिया साध्वेन वेपथे कम्पते । पुन-
कयति, अज्ञानीत्यर्थात् । पथानेनैव तथालिङ्गनं परिकल्प्य साध्वेन रोमाञ्जपुञ्जे
भवतीति भावः । पथाज्जानेनैव सत्पुत्रकेलिं परिकल्प्यानन्दमुक्तौ भवतीति । ततो
पथानेनैव सुरतपुञ्जं परिकल्प्य स्थितिं प्रसोदमुक्तौ भवति । पथाज्जानेनैव कृतोत्पाद
गन्तुं प्रवृत्तायां लवि प्रत्युद्गच्छति प्रत्युत्थानं करोति । पथाज्जानेनैव कृतोत्पाद
मूर्च्छां प्राप्नोति ॥ २ ॥ मन्वलेकरणरचनां विधाय गन्तव्यमित्यत्र आह—
अक्ष्णोरेति । अमिषारसाहसकताभिसारक्यं साहसं कुर्वन्तीत्यभिप्रायसाहस-

भूर्तानामभिसारसंभ्रमजुषां दिव्यकिङ्क्षु सखि !

ध्वान्तं नीलनिषोलचाह मुदशो प्रत्यङ्गमालिङ्गति ॥ २ ॥

काश्मीरगौरवपुषामभिसारिकाणा-

मामद्वरेखमभितो उषिमल्लरीभिः ।

इत्युच्यते । ध्वङ्कामे मूर्च्छति च । एवं स्वरमङ्गप्रधौ वर्तितौ । एवं स
कृष्णसुखमिकाङ्गुषाऽङ्गावपि साविकामभावात्तनुमवच्छाद्ये । प्रत्यङ्गालिङ्गनेन
स्वित्तालिङ्गकं वृत्ताधिक्यमुक्तं भवति । तल्लक्षणं यथा—'रमणकरणमेकेना-
ङ्गिनाङ्गस्य स्थितं कसितमपरपादेनाधयन्ती तद्वस्त्र' । निजमय भुजनेन प्राङ्ग-
यन्ती तद्वत्सं तत्त्वमिव कमितारं सुम्बन्ताधीधरोद्भूम् ॥ यदभिलषति नही तच्च
वृत्ताधिक्यम् ॥ 'सार्वकमित्रीहितं वृत्तम् । दीपकमलंकारः ॥ २ ॥ इदानीमभि-
सारिकासमयमाह—मङ्ग्योरिति । हे सखि ! दिव्यम् चतुर्दिक्षु सीलप्रपञ्च-
पटसङ्घर्षाभ्यं सुदृशः प्रत्यङ्गमालिङ्गति । नीलप्रपञ्चपटवदप्यङ्गाव आढ्यां करो-
तीत्यर्थः । किं कुर्वन् ? भूर्तानां मायाविनामभिसारे संभ्रमं वेणं भजन्तीनामु-
त्कीर्णमिवाङ्गोरञ्जनं निक्षिपत् । एतदेतत्कुर्वन्तदह—नदि च, कुचयोः
कस्तूरिकापत्रावलिखनाविशेषमिव निक्षिपत् । अत्र 'भूर्ता'ग्रहणेन निक्षेप
धीचिह्नमावहति । यतो मायाविनो मायवेण साङ्गरः । अत्र च क्रमेण तत्सरो
वृद्धिर्नेया । पूर्वं प्रागुभावेऽङ्गोरञ्जनम्, किंचित्काले कर्णोभरणपञ्चादनाह,
तत एव प्रवृद्धे सिरोमुकुटवृत्ति । ईदृशापरिसमाप्तेः कुचयोर्हारादिदोषः ।
क्रमेण प्रवृद्धं तत्सर्वशरीरं ध्याप्य वर्तेत इति कमवृद्धिर्दर्शिता । अत्र 'पूर्व'-
ग्रहणेन ता अपहृयन्त्यो भवतीं न कस्तूरिदमे कवचिद्व्यन्तीति निःसङ्गं मम ।
सार्वकमित्रीहितं वृत्तम् । यथासंख्यसङ्कलकारः ॥ ३ ॥ इदानीं तत्सखि
त्वानेव प्रतीक्षत इत्याह—काश्मीरेति । हे सखि ! एतत्सखि तव
इतः, तावामत एव भूर्तानां पाठनां दुरणां नायिकानां ध्वान्तं तमो निङ्क्ष्वे
निष्कसर्वतः प्रत्यङ्गमङ्गमङ्गं प्रति आकिञ्चयति । तदेव विशेषणैराह—
अङ्ग्योरिति । किं कुर्वन्तः ? अङ्ग्योर्भयनयोरञ्जनं कज्जलं निक्षिपद्वर्षयत् ।
भयनयोस्तापिच्छगुच्छावली तापिच्छस्य तमातस्य गुच्छस्यकमरम्परां निक्षिपत् ।
सूत्रिं जलके श्यामसरोजदास कमलमालां निक्षिपत् । कुचयोः स्तनयोः कस्तूरि-
कापत्रकं सुषमदरचनां निक्षिपत् । कीदृशं ध्वान्तम् ? नीलनिषोलचाह नीलनि-
षोलचत् कमुकुचचाह मनोहरम् । तथा च तत्राभिसारयोग्याभरणानि तम एवार्थ-
मिष्यतीति सङ्कलनेन विदग्धमेवेति भावः । अत्र जीनामलंकराविरचनाधिक्यरो
नपुंसकाधीनामेवेति नपुंसकनिर्देशेन व्यक्तितम् । 'अलङ्कारसमाकः स्वात्त-
विच्छः' इत्यमरः । 'स्याहुच्छः स्रवके स्रवके हारमेदकमापयोः' इति मिश्रः
॥ ३ ॥ किञ्च वदति मणिपुष्पार्भरणं बोधादेवमित्यत आह—काश्मीरेति ।

प्रबन्धः २१] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्वयोपेतम् । १७१

वराहीरागरूपकजालाभ्यां गीयते ॥ प्रबन्धः ॥ २१ ॥

मञ्जुतरकुञ्जतलकेलिसदने

विलस रतिरभसहसितवदने ! ॥ १ ॥

प्रविश रागे ! माधवसमीपमिह ॥ ध्रुवपदम् ॥

नवभवेदशोकदलप्रयनसारै

विलस कुञ्जकलशतरलहारे ! १ प्रविश ० ॥ २ ॥

वोक्तिरलेकारः ॥ ५ ॥ तदेव समीपवाक्यं विवृणोति—मञ्जुतररेति । भगव-
त्पद्यामुद्राहपेक्षया ध्रुवस्य बाहुस्थम् । तथापि च प्रतिपादनान्तिमं सन्द-
र्भदान्तरापेक्षया नभं नवमेवेति बोद्धव्यम् । तथापि राधाविशेषणानि सर्वा-
ण्यनुभावत्वेन बोद्धव्यानि, स्वामिदोषणानि च विभावयेनेति । प्रविशो-
त्पादि । हे रागे ! माधवसमीपं प्रापेत् । इह निकृते विकस गमनागमनादिचेष्टाः
कुरु । किंभूते रागे ? रतिरभसेन रतिहर्षेण हसितं वदनं यस्य । एवमभस-
स्यामीयम् । तदनुस्यूतं स्वमेवपदमिहेत्यस्य विशेषणम् । किंभूते ? मञ्जुतरं मनो-
हरं बलकुञ्जतलं कुञ्जस्वाभरप्रवेशस्तद्वेव केलिसदनं यत्र ॥ १ ॥ अपि च,
नवभवेति । हे कुञ्जकलशतरलहारे ! कुञ्जकलशो तरलकलो हारो यस्या-
सस्याः संवृद्धिः । इहेत्यस्य विशेषणम् । किंभूते इह ? नवं नवभवेदशोक-

नविता ये मणवस्तेषां पुला कान्ता दीपितस्य प्रकाशितस्य । 'तरलकलके वि-
हारमप्यमणानपि' इति निम्नप्रकाशः ॥ ५ ॥ तदेव गीतेनाह—मञ्जुतररेति ।
गीतसास्य वराहीरागो भण्टतलस्य । गीताप्येषु—हे रागे ! माधवसमीपं
कृष्णान्तिकवेष्टं प्रविश । इह मञ्जुतरकुञ्जतलकेलिसदने मञ्जुतरं सङ्कुञ्जतलं
निकृज्जाभ्यन्तरेदशस्तद्वेव बलकेलिसदनं लीलागृहं तत्र विलस विलासः ।
कीदृशि ? रतिरभसेन मुरतोत्साहेन हसितं हास्यमुक्तं वदनं मुक्तं यस्यास्यादि ।
प्रविश रागे ! माधवसमीपमिह विलसेत्युक्तम् ॥ ध्रुवपदमध्वर्तमानत्वात् ।
यद्वा,—इह मामवे विलस । कीदृशे मामवे ? मञ्जुतरकुञ्जतलं केलिसदनं
यस्य तादृशे । पुनः कीदृशे ? रतिरभसेन हसितं वदनं यस्य तादृशे ।
कीदृशे केलिसदने ? ॥ १ ॥ नवेति । नभं नूतनमव च सख्यसोभमानं यदशोक-
दलमशोकपक्षं यस्य तच्छब्दं कृष्ण । तदेव सारो महाभयं यत्र तादृशे । तं
कीदृशी ? कुञ्जकलशयोः सनकलशयोरन्तरन्ध्रकलो हारो यस्यास्यादृशी ।
अपरस्मिन्नपि गृहे सहाचनं तिष्ठतीति ध्वनितम् । यद्वा,—नवभवेदशोके 'रागे'

पाठा०—१ 'रागे प्रतिमन्वताले' D., B., BM. 'वराहीरागैकतालाभ्यां' B.

२ 'नवभवेदशोके' D., BM. ३ 'प्रविश रागे माधवसमीपमिह । विकस
कुञ्जकलशतरलहारे' C., BM., D., B.

कुसुमचयैरचितशुचिवासगेहे ।

विलस कुसुमसुकुमारदेहे । प्रविश० ॥ ३ ॥

मृदुचलमलयपवनसुरभिशीते ।

विलसै मलयधरनिकरभीते । प्रविश० ॥ ४ ॥

*त्रितयबहुवचिनयपलघघने

विलस चिरमलसपीनजघने ! । प्रविश० ॥ ५ ॥

यच्छान्तं शयने तेन सारमुत्कृष्टं रश्मिम् ॥ ३ ॥ अपि च,—कुसुमेति । हे कुसुमसुकुमारदेहे ! इह विलस । किंभूते इह ? कुसुमानां चयलोऽन रश्मिं शुचि च वासार्यं रोहं यस्मिन्निशुभ्रतले । अत्र सर्वत्र एकैकं राधाविशेषणं एकैकं निशुभ्रविशेषणम् ॥ ३ ॥ अपि च,—मृदुचलेति । हे राधे ! विलस । किंभूते राधे ? मदनैस्तरनिकराचीतिर्भवे यस्याः तस्याः संशुद्धिः । इह मृदु यथा स्थातया बलो यो मलयपवनलोऽन सुरभि च तच्छीतं च मृदुपवनेन इत्यस्यैव विशेषणम् । तदा नवलसदशोकदलशयनमेव सारो यस्यास्तादृशि । यद्वा,—इह माधवे विलस । कीदृशो माधवे ? नवलसदशोकदलमेव श्रो यस्य तादृशे ॥ ३ ॥ कुसुमेति । हे राधे ! इह कुसुमचयेन पुष्पवनद्वेन रश्मितं निरश्मितं शुचि अनुपपद्यते नाविकान्तरेणानुपपद्यते यदाश्वमेहं लीलादृष्टं तत्र विलस । यद्वा,—कुसुमचयेन रचितमर्थात्कुम्भेन निर्मितं शुचि वासगेहं यस्यास्तादृशी इति 'राधे' इत्यस्यैव विशेषणम् । पुनः कीदृशी लभ्य ? कुसुमवत्सुकुमारो कोमलो देहो यस्यास्तादृशी । यद्वा,—इह, माधवे विलस । कीदृशो माधवे ? कुसुमचयेन रश्मितं शुचि वासगेहं तेन तादृशे । कीदृशो माधवे ? कुसुमवत्सुकुमारो देहो यस्य तादृशे । 'शुचि अनुपपद्यते' इति विश्वप्रकाशः ॥ ३ ॥ चलेति । हे राधे ! माधवसमीपं चल ब्रज । इह केचित्सदने प्रविश पिलस । कीदृशो केचित्सदने ? मलयधरमसुरभिशीते मलयसंभन्धी यः पवनलोऽन सुरभि सुगन्धं क्षीतधे च तस्मिन् । यद्वा,—इह माधवे विलस । कीदृशो माधवे ? मलयपवनसुरभिशीते मलयसंभन्धी यः पवनो वायुलोऽन सुरभिशीतधे वा । यद्वा,—च 'वल' इत्यपि पवनस्यैव विशेषणम् । तथा च चलधरसो यो मलयपवनलोऽन सुरभिशीतधे इत्यर्थः । 'वल' इत्यनेन ईदृशालम्ब्यमुक्तम् ; तेन मान्द्यमुक्तम् । किं कीदृशी ? रतिवशितलक्षितगीते, रतौ वलितं ललितं मनोहरं गीतम् । लाटिली हावविशेषः यस्यास्तादृशि । यद्वा,—कृष्णो विलस । कीदृशो कृष्णे ? रसिलक्षितं मनोहरं वलितं संनखं गीतं यस्य तादृशे । क्वचित्सरसेषि पाठः । ललितलक्षणं तु—'मान्द्य-विधमवाहार्यं सभवेन मनोहरम् । राशरचेष्टितं जीणं ललितं संनखहते'

मधुमुदितमधुपकुलकलितरागे ।

विलस कुसुमशरसरसभावे । प्रविश ० ॥ ६ ॥

मधुरतरपिकनिकरनिनदमुखरे ।

विलस दक्षनरुचिरुचिरशिखरे । प्रविश ० ॥ ७ ॥

सुरभिपीतम् ॥ ४ ॥ अथ च,—मधुरतरपि । हे रागे ! इह विलस । किंभूते रागे ? सुधीनि रुचिराणि दक्षनरुचिराणि वस्त्ररत्नलाः संवृद्धिः । किंभूते इह ? मधुरतरपि यः पिकनिकरस निनदलोभ मुखरे ॥ ५ ॥ अथ च,— विलसतेति । हे रागे ! इह विरं विलस । किंभूते रागे ? मत्स्यं पीनं जघनं वस्त्रास्तस्याः संवृद्धिः । किंभूते इह ? विठवानि बहूनि यद्वेगां नयपल्लवाणि तैर्धने । अथ च,—मधुमुदितेति । हे रागे ! इह विलस । किंभूते रागे ? कुसुमशरे कामे रसो रागः साभिप्रायो भावोऽभिप्रायो वस्त्रास्तस्याः संवृद्धिः । किंभूते इह ? मधुना मुदितं यन्मधुपकुलं तेन कलितो रागो गुञ्जारवो यत्र ॥ ४ ॥ विलसतेति । हे रागे ! साधवत्पीनं प्रविश । इह केविलसने विरं विलस च । कीदृशे केविलसने ? विलसतेति विरं भुविर्गन्धेन सतातां नयपल्लवैर्धने सान्दे । स कीदृशी ? अलसपीनकफने । अलसे मन्धरे पीने मांसके जघने वस्त्रास्तादृशि ॥ ५ ॥ मधुमुदितेति । कीदृशे केविलसने ? मधुना पुष्परसेन मुदितान्वानन्दिताणि यानि मधुपकुलानि भ्रमरसमुद्भास्यैः कलितो निहितो रागः कफने यत्र तादृशे । स कीदृशी ? मदनरसरसभावे मदनस्य धामस्य यो रसः शृङ्गाररसस्तत्र यो रसः वस्त्रास्तनोपलक्षितो भावो वस्त्रास्तादृशि । यद्वा,— इह रागे ! मायवे विलस । कीदृशे मायवे ! मदनरसेन यो रसस्तनोपलक्षितो भावो यत्र तादृशे इत्यर्थः । यद्यपि मधुपेनैव मधुपानकर्तृत्वं प्राप्तं तथापि इदानीं मधुपानप्राप्तये मधुमुदितेत्युपात्तम् ॥ ६ ॥ मधुरतरपि । कीदृशे केविलसने ? मधुरतरपि यः पिकनिकराणां कोटिभ्रमरानां निनदः सम्यक्सेन मुखरे वाचाळे । यद्वा,—यद्यपि 'रागे' इत्यसौत्र विशेषणम् । तदा मधुरतरपिकनिकराणां यो निनदः सुरते कण्ठकूषितं तेन मुखरमित्यर्थः । पुनः कीदृशि ? दक्षनरुचिरुचिर- काङ्तिरेव रुचिरं शिखरं सात्विकरुचिरेषो वस्त्रास्तादृशि । यद्वा,—दक्षनरुचिरुचिरं शिखरं सात्विकरुचिरेषो वस्त्रास्तादृशि । यद्वा,—इह मायवे विलस । कीदृशे मायवे ? दक्षनरुचिरुचिरशिखरे । 'दक्षनरुचि'—इत्यत्र द्वितीयव्याख्याने प्रसिद्ध- विवरणोपमेयतयाऽस्य विपर्ययोपमा बोध्या । तत्तुल्यं दृष्टिना—(का. २।१५) 'लक्ष्मणमित्रोधिहरमिन्दमभूदिति । स प्रसिद्धविपर्ययोपमाविपर्ययोपमेयते ॥' इति । 'पकदादिमयीनामं सात्विकं शिखरे विदुः ।' इति सायनतः ॥ ७ ॥

पाठा०—१ 'विलस'... 'जघने ॥ १६ ॥' R.P. २ 'विलस मधुरतर- रसभावे' B.M., ३. 'विलस मदनरसरसभावे' O. १ 'मधुरतरपिक' O., P.

विहितपद्मावलीमुखसमाजे ।

कुरु मुरारे ! मङ्गलशतानि ।

मणति जयदेवकविराजराजे । प्रविश ० ॥ ८ ॥

त्वां चित्तेन चिरं बहन्ममतिश्रान्तो भूतं तापितः

कन्दर्पेण च पातुमिच्छति सुधासंवाधविम्बाधरम् ।

अस्वाङ्गं तदलङ्कृत क्षणमिह भ्रूक्षेपलक्ष्मीलव-

क्रीते दास इवोपसेवितपदान्भोजे कृतः संभ्रमः ? ॥ १ ॥

॥ ७ ॥ अवि च,—विहितेति । इदानीमप्यङ्गी परमेधरे समर्थवशाद्—
हे मुरारे ! जयदेवकविराजे मङ्गलशतानि कुरु । किंभूते ? विहितं कृतं एवा-
वस्था लक्ष्म्याः सुखं सुखरूपं समाजं स्थानं प्राप्तादौ येन । किन्दुविस्मे
जयदेवकविराजे महालक्ष्म्याः प्राप्तादौऽस्तीति प्राप्तेति । लक्ष्मीभक्त्या
इतिस्तुष्यतीति ॥ ८ ॥ इदानीं अपानिरस्तनायाह—स्वामिति । हे राधे !
अयं श्रीकृष्णस्तव सुधासंवाधं सुधायाः संकटं विम्बाधरे पातुमिच्छति ।
किंभूतोऽयम् ? स्वामेवंविधो द्रुपदो चित्तेन बहन्ममतिश्रान्तः भ्रमं प्राप्यः कथं
एव भूतं तापितः । यतः यः क्षान्तमस्य भवति स तद्रूपवान्त्यै सुधा-
क्षिपानं कर्तुमिच्छति । तत्तत्कालेन मुरारेणैव क्षणमलङ्कृतः । कथं मयास्त
यावत्तस्य महाभुक्तवत्स्वैतरकृतं मुञ्च्यत इति वदस्ति चेदित्याशङ्काह—इह
तावत्संभ्रमं नाधरः कुरु ? किंभूते इह ? भ्रूक्षेप एव यो लक्ष्मीलवकोन
क्रीते । एतावता भूत्वेन गृहीते भावरो न कर्तव्य इति । अथ एव दास इव ।
विहितेति । हे मुरारे ! जयदेवकविराजराजे जयदेव एव कवीनां राजराजः
सर्वभौमस्तत्र मङ्गलशतानि कल्याणशतानि कुरु । कीदृशे ? मणति तव गुण-
न्वदति । पुनः कीदृशे ? विहितः क्यावत्याः सुखसमाजः सुखसमूहो येन
सादरो । एतेन सखीतत्परलक्ष्मणेन परस्त्रीसुखं व्यजितम् । 'राजराजः
कुबेरेऽपि क्षीरसौने भुषाकरे ।' इति विश्वः ॥ ८ ॥ कृष्णोक्त्याविक्रयमाह—
स्वामिति । अयं कृष्णस्वां चित्तेन मनसा बहन्ममतिश्रान्तोऽतिशयेन ध्रमयुक्तो
जातः । कन्दर्पेण कामेश च सुखमतिशयेन तापितः संतापितः । अतिसूक्ष्मे
चित्ते पीनस्तनजघनकलाः स्तनधारणेन भ्रमो युक्त एव । अन्तोऽपि यो गुरुतर-
मारोद्गहनं करोति, तस्याप्यतिभ्रमो भवतीति भावः । अतस्तव भ्रमयाऽमृतेन संवाधं
संकटं विम्बाधरे विम्बफलमभरदोऽं पातुमिच्छति । तस्यादेतोलस्य हृष्यस्वाङ्गं
कोऽं क्षणं लभतेऽङ्कुर भूषय । नन्वेवं यदुनाम्बिकाक्षुरक्तः, अतस्तद्वहारीहमे
विमेमीत्यत आह—इहेति । इह कृष्णे कृतः कल्यादेत्तेः संभ्रमो भवम् ।
कीदृशे कृष्णे ? सेवितं लक्ष्मीयगङ्गामोक्षं लक्ष्मीनक्षत्रकमलं येन सादरो । अत एव
वासकनेऽपि । तत्र हेतुगर्भचित्तेषणप्याह—भ्रूक्षेपेति । भ्रूक्षेपश्च भ्रुवः शालकस्य

प्रबन्धः २२] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्यास्वटीकाद्वयोपेक्षम् । १७५

सा ससाध्वससानन्दं गोविन्दे लोललोचना ।

सिञ्चानमञ्जुमञ्जीरं प्रविशेशमिवेशनम् ॥ २ ॥

बराडीरागयतिसालाभ्यां गीयते । प्रबन्धः ॥ २२ ॥

राधावदनविलोकनविकसितविविधविकारविभङ्गम् ।

अलनिधिमिव विधुमण्डलदर्शनैतरलिततुङ्गतरङ्गम् ॥ १ ॥

हरिमेकरसं चिरमभिलषितविलासम् ।

सा ददर्श गुरुहर्षवसंवदवदनमनङ्गनिर्वासम् ॥ ध्रुवपदम् ॥

उपसेवितं तत्र पद्मान्मोजं केन तस्मिन् । प्रालम्बविक्रीडितम् । रूपकलेखे
ललेकृती ॥ ॥ इदानीं प्रपन्नामञ्जुमञ्जीरं कर्माह—सेति । सा राधा
अभिवेषनं रतायोपकल्पितकेलिरुहं प्रविशेश । कथं यथा स्वात्मा । सिञ्चानी
सपादौ मञ्जुमञ्जीरौ यत्र तद्यथा स्वात् । किञ्चूता सा । ससाध्वसं च
ससानन्दं च ससाध्वससानन्दं यथा स्वात्मा । गोविन्दे लोले सञ्जुम्ये कोचने
च यस्याः सा । साध्वसेन चले । मानम्बेन साधिकाये । अत्र ससाध्वसा-
नन्दमिति पूर्वैव 'सह'वादेन कृते प्रत्येकमुपादानं चतसृष्वप्योः
पृथग्योगार्थम् । अनुपपन्नावृत्तम् ॥ २ ॥ आर्योक्तमेव सिद्धोक्ति—
राधावदनेति । तत्र पूर्व ध्रुवपदम् । हरिमेकरसमिति । सा

या मङ्गी संपात्ता लभो लोकेत्येव कीर्ते । 'संघटं वा सुसंवाधः' इत्यमरः ।
'लक्षणेष्टकमायवः' इत्यमरः ॥ १ ॥ सा ससाध्वसेति । सा राधा लोकेतनं
लीलागृहं प्रविशेश प्रविष्टा । किं कुर्वती । मञ्जुमनोहरो यो मञ्जीरो नूपुरसं विज्ञाना
वाग्दे कुर्वती । कथं यथा स्वात् । ससाध्वसे साध्वसवहितं सानन्दमानन्दद्वयवितं
च यथा स्वादिसर्वः । कीदृशी सा । गोविन्दे लोले चमके लोचने यस्याः सा
॥ २ ॥ राधेति । गीतस्यास्य बराडीरागो रूपकतालः । नीतार्पत्य—चा राधा
हतिं कृष्णं ददर्श दृष्टवती । कीदृशम् । एकरसं एको मुक्ताः शृङ्गारादयो रसो
यस्य तम् । यद्वा,—एकस्तुल्यो रसो यस्य तम् । रामाया वादयाः शृङ्गाररसः
कृष्णस्यापि तदस्य एवेति मतः । पुनः कीदृशम् । चिरं बहुकलं व्याप्यामिलयितो
वाम्बितो विमलः केलिकेन तम् । पुनः कीदृशम् । गुरुमहान्यो हर्ष आनन्द-
स्तस्य वर्यावदमायते वदनं यस्य तम् । पुनः कीदृशं हरिम् । अमङ्गलिकाशम् ।
"कवित् वर्णप्रविशस" इति पाठः । तदानङ्गस्य कामस्य विकासः सुन्दरता यत्र
तम् । राधेति । पुनः कीदृशी हरिम् । राधाया वदनं मुक्ते तस्य विलोकनेन

पाठा-१ 'ससाध्वसमानन्द' B. २ 'सिञ्चाना' RM., D., C.

३ 'प्रविशेश मिवेश' P. ४ 'वदनम्' B. ५ 'रूपकताले' P. ५ 'रसिक-
नूपुरतरङ्गम्' RM. ६ 'अमङ्गलिकाशम्' RM., 'अमङ्गलिकाशम्' D., C.

हारममलतरवारसुरसि दधत् परिरभ्य विदूरम् ।

रकुटतरपेनकदम्बकरम्बितमिव यमुनाजलपूरम् ॥ हरि० ॥ २ ॥

राधा हरिं पश्यति यः भोक्तृत्वेन हरिरूपेण संवादं प्राप्नोति यः ।
किंभूतं हरिम् ? पृथक्संकेत एव राधाविषये रसो रागो यत्नः । पुनः
किंभूतम् ? विरजभिलषितो राधासंस्पर्शी विलासो येन । पुनः किंभूतम् ?
शुक्लो राधाया आगमननिमित्तो हर्षसाय यथावदं नर्तनं नर्तनं यत्नः ।
पुनः किंभूतम् ? अनङ्गनिषातं कामाजयम् । इति श्रुतः ॥ अथ पदार्थः ।
किंभूतं हरिम् ? राधापदनविलोकनेन विकसिता उल्लसिता विविधा विकाराणां
सात्त्विकभावानां विमलता यत्नः । एतेन राधामुखदर्शनापेक्षमयेव सम्प्राप्यः
प्राप्नुमता हर्षः । कस्य ? जलनिधिमिव । किंभूतं जलनिधिमिव ? विपुलमण्ड-
लदर्शनेन तरङ्गिता कलिता मनोहराकरजा यत्नः । अत्र 'मण्डल'प्रदर्शनसमुद्-
बुद्धिहेतुत्वं ज्ञापयति ॥ १ ॥ अपि च,—हारमिति । किंभूतं हरिम् ? उरसि
हारं दधत्तम् । किंभूतं हारम् ? अमलतरतां प्रपद्यतीति अमलतरवारम् । कस्य
अमलतरा निर्दोषाकारा निर्मलमौक्तिकानि यत्नः । किं कुरवा ? विदूरं दीर्घं
विलम्ब्य विकल्पं कृत्वा । कस्य ? यमुनाजले पूरमिव । किंभूतं पूरम् ?
स्फुटतरा ये केनास्तेन सिञ्चितम् । अनेन सौदाससात्त्विकभावोत्पत्तिर्वर्णिता ।
अथ च हारदर्शनं च तस्य श्रवणमूढोरसि गौरी त्वं स्फुरन्ती दीप्तिमेव्यसीति
प्रोत्साहनम् । पौल्यावितरतविशेषश्च । केनकदम्बेन सुरतभ्रमजलिता कम्बि-
न्वयश्च दर्शिताः । यमुनाजलपूरोपमानेन समनुसिद्धम् ॥ १ ॥ अपि च,—

शोधनेन विकसिताः प्रकटिता विविधा नानाविधा विकारा जन्मनापात्रोपेणकर-
त्रिमर्चादिरूपाश्च एव विमला विविद्योभौयो येन तम् । कस्य ? जलनिधिमिव ।
कीदृशं जलनिधिमिव ? विपुलमण्डलस्य चन्द्रमण्डलस्य दर्शनेन तरङ्गिताथमलीहृता-
स्तुजा अत्युच्चस्तरजा स्मरणी यत्नः तादृशम् । अत्रागाधशृङ्गारवाग्दत्तत्वेन
हृण्णस्य जलनिधिसाम्यम् । राधामुखस्य चाङ्गादकारित्यादिना चन्द्रसाम्यम् ।
जन्मनादिरूपाश्च विकारस्तोत्तरोत्कृष्टतरा तरङ्गस्य साम्यम् । 'मञ्जसारजे मेदे तु
मञ्जो बयविपर्यये' इति विद्यः ॥ १ ॥ विविधविकारानेवाह—हारमिति ।
कीदृशं कल्पम् ? विदूरमतिशयेन परिरभ्यालिङ्ग्य तरति यद्वति हारं दधत्
विभ्रान्तम् । कीदृशम् ? अमलतरास्तिष्ठत्येव निमलतरवारः शुद्धमौक्तिकं यत्नः
तादृशम् । कस्य ? स्फुटतरः प्रकटतरः यः केनकदम्बः केनसमुद्भूतेन करम्बित
निधिते यमुनाजलपूरमिव कलिन्वीप्रवाहमिव । अत्र हृण्णघटीरस्य स्वात्मविश्व-
सया यमुनाप्रवाहसाम्यम् । हारस्य चातिशुभ्रतया केनसमुद्भूतास्य बोधस्य ।
अत्र हारलिङ्गनेन सात्मिकापकटनान्नोद्बितास्यो भावो वर्णितः । तदुक्तं
रसार्थकसुधाकरे—'सात्मिकापकटनं मोहवितास्यम्' इति । 'निधितं तु

प्रबन्धः २२] रसिकप्रिया-रसमञ्जसोपटीकाद्वयोपेतम् । १७७

इयामलसुहृलकलेष्वरमण्डलमधिगतगौरुदुःखम् ।

नीलनलिनमिव पीतपरागपटलमरवलयितमूलम् ॥ हरि० ॥ ३ ॥

तरलदृगञ्जलचलनमनोहरपदनजनितरतिरागम् ।

स्फुटकमलोदरखेलितस्वञ्जनधुगमिव शरदि तडागम् ॥ हरि० ॥ ४ ॥

इयामलेति । किंमूतं हरिम् ? इयामलं सुहृलं कलेष्वरमण्डलं यस्य । पुनः किंमूतम् ? अधिगते गौरे दुःखे येन । किमिव ? नीलनलिनमिव । पीतं परागपटलं तस्य मरुत्तं बलयितं मूलं यस्य । अनेन नीलपटलात् कृष्णेन कलखेलितखिलितमिश्रोणे काण्डशिक्या भविष्यतीति प्रोत्साहनम् । तद्वत्तत्त्वं यथा—'प्रियमनुकृत्यपत्नीविभ्रमा वेष्टयन्ती युग्ममिव तरलाङ्गी मन्दसीत्कार-
दीर्घम् । वयमनुविष्टलेकाभ्युदयानुभवार्थं नभयति विनवाङ्गी पल्लवावेष्टितं
तत्' इति ॥ ३ ॥ अपि च,—तरलेति । किंमूतं हरिम् ? तरलदृगञ्जलचलनेन
मनोहरं पद्मदलं तेन जनितं रतिरागो येन । अनेन काण्डा रतिकका ।
यथा—'आपिबन्तीव दृष्यं यः सा विकाससिनिर्मला । सभूकेपञ्चदशा च
कान्ता मम्मधर्षिणी' । कश्चि ? तडागमिव । किंमूतं तडागम् ? शरदि
स्फुटे विभस्तेते कमलोदरे खेलितं सञ्जनधुगं वत् । तरलकले सञ्जनधर्ष-
मुच्यते । पञ्चेऽपि सञ्जनं मिलयेत् । तदुक्तम्—'अन्तेषु गोषु गजनाभि-
महोरगेषु रात्र्यप्रदः कुसुमः शुचिगात्रलेषु' । अत्र 'कमलोदर'मनुजेन
पञ्चदशं नाम रतिमिश्रोणः सुचितः । यथा—'जङ्घासुगलस्य विषयेयता पञ्च-
करन्वितम्' इति भरणिः । 'तारो मुष्कानिर्घुष्टो तरणे मुष्कमोष्णिके' इति सिद्धः ।
'यूते जलप्रवाहः स्यात्' इति च ॥ २ ॥ पुनः कीदृशम् ? इयामलेति । इयामलं
नीले सुहृलं खेमलं कलेष्वरमण्डलं सरीरमण्डलं यस्य तद्वत्तम् । पुनः कीदृशम् ?
कश्चिन्ममिदं परिधेयत्वेन ज्ञातं गौरे पीतं दुःखं पद्मदलं येन तम् । किमिव ?
नीलनलिनमिव इयामकमममिव । कीदृशं नीलमलिनम् ? पीते चः परागः
पुष्परेणुस्तल पटलं समूहस्य यो भरोऽसिधवत्त्वेन दलितं वेष्टितं मूलं यस्य
तद्वत्तम् । अतः कृष्णस्य निगमप्रामातया नीलोत्पलसाम्बम् । पीतपटलस्य
च मूलकमपीतरागसाम्बम् । 'अथ कलेष्वरम् । गङ्गे तपुः संहननम्' इत्यमरः
॥ ३ ॥ पुनः कीदृशम् ? तरलेति । तरलो दृगञ्जलः कटाक्षस्य चलनेन
मनोहरं सुन्दरं पद्मदलं तेन जनितं रतिककितो रतिरागो राधायाः सुरतेष्टस्य
येन तद्वत्तम् । कश्चि ? शरदि शरकले स्फुटकमलोदरे विक्षितपद्मार्थं खेलितं
कीदृशं सञ्जनधुगं सञ्जरीतसुगलं वत् तद्वत्तं तडागमिव । अथ कृष्णस्य राधा-
वर्णनाचञ्जलितत्वेन शरकलीनतडागसाम्बम् । सौरमुक्तं मन्दहस्यं च विक्षित-
कमलसाम्बम् । तारकाः दशमिकेपेक्षत्वेन परितः शुभ्रत्वेन विषयत्वेन तथैवोः
सञ्जनसाम्बम् । शरकले कटाक्षस्य कमलार्थं खेलकवनो दृष्टः

वदनकमलपरिशीलनमिलितमिहिरसमकुण्डलशोभम् ।

स्मितरुचिरचिरसौमुलसिताधरपल्लवकतरतिलोभम् ॥ हरि० ॥ ५ ॥

शशिकिरणच्छुरितोदरजलधरसुन्दरसकुसुमकेसरम् ।

तिमिरोदितविधुमण्डलनिर्मलमलयजतिलकनिवेशम् ॥ हरि० ॥ ६ ॥

सचमुचमिदं युक्तैः ॥ ५ ॥ अपि च,—वदनेति । किंलक्षणं हरिम् ? वदन-
कमलपरिशीलनेन मिलितो यो मिहिरस्तेन समे ये कुण्डले ताभ्यां शोभत
इति । अनेन शरीरकसूर्यसमाकर्षणसद्भाववतान्तः सूचितः । तदेव विदुवति-
स्मितकान्त्या रुचिरः समुज्ज्वलितो योऽधरपल्लवस्तेन कृतो रतेर्लोभः
संभोगतृष्णा येन । रतास्ते किल ताम्बूलाविरागादास्ताविना अधर उज्ज्वलो
भवतीति कृतरतिलोभमिति रतिविरतावपि पुनरुताव सस्पृहस्यम् । एतदेव
पुनरुतावस्यं भवतिविरतावपि न जुगुप्सोति ॥ ५ ॥ अपि च,—शशिकि-
रजेति । किंभूतं हरिम् ? शशिकिरणैः कुरुरितोदरजलधरसुन्दराः सकु-
सुमाः केना यस्य । पुनः किंभूतम् ? तिमिरेऽन्धकारे रुचितं यद्विधुमण्डलं
तद्विभिर्भक्तो यो मलयजतिलककस्य निवेशो यत्र आभ्यां विशेषणभ्यां शशि-
किरणमिलितान्नशोभया अनु च सतिमिरमयोदितचन्द्रशरोभया च सुरराज्ये

सन्दृष्टव्यमित्यतं प्रयच्छति । एवं चन्द्रपात्रपरकृष्णवर्धनं राधाया काम्बितं
केलिमुखं शस्यतीति चारुधर्मीनकममप्यस्य खल्लोभमानेन अनितम् । तदुक्तं
चराद्धे—‘हेमसमीपसितान्मरुन्मलेत्यलपुचितोपसम्भवे’ । दधिपात्रधान्यदृष्टे
सोऽमीष्टानि श्वेदते विदुमः’ इति । ‘सधरीदस्तु सधनः’ इत्यमरः ।
‘तदागस्तु असाधारः’ इति विश्वः ॥ ५ ॥ पुनः कीदृशम् ? वदनेति ।
कुण्डलदतकमलस्य मुखपद्मस्य परिशीलनाय मिलितौ यौ मिहिरौ सूर्यौ ताभ्यां
समे ये कुण्डले ताभ्यां शोभा कान्तिर्यस्य तम् । अत्र कुण्डलयोर्नामानमि-
च्छितस्तेन सूर्योपमा बोध्यम् । अमृतोपमा येयम् । ‘मिकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरा-
स्मपूषणः’ इत्यमरः । पुनः कीदृशम् ? स्मितस्य ईषदासस्य वा रुचिः कान्ति-
स्य वा रुचिरो मनोहरः समुज्ज्वलितो राधाधरमानोत्कण्ठया ईषत्कम्पितो योऽधर-
पल्लवस्तेन कृतो राधाया रतिलोभः सुरसेरस्य येन तम् ॥ ५ ॥ पुनः कीदृशम् ?
शशिकिरजेति । शशिकिरणैश्चन्द्रकिरणैश्चुरितं संचक्रमुदरमभ्यन्तरे यस्य
तादृशो यो जलधरो मेघसद्वरसुन्दराः सुकुमाराः कुसुमे पुष्पं तत्सहिताः केस्य
यस्य तम् । अत्र केशानां श्यामतया जलधरसाम्यम् । तत्र स्थितकुसुमानां मेघ-
नरितचन्द्रकिरणसाम्यं बोध्यम् । पुनः कीदृशम् ? तिमिरेऽन्धकारे रुचितं
प्रकटीभूतं यच्चन्द्रमिम्बं तद्विभिर्भक्त्य मक्यजतिलकस्य निवेशो विन्यासो यत्र

पाठा०-१ “मिलित” P., D. २ “समुज्ज्वलितधर” B.P., B., P.

३ “सुकुसुमकेसर” B.M., O., “कुसुमकुसुमेसर” D.

प्रथमः २२] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्याख्यटीकाद्ययोरेतत् । १७९

विपुलपुलकभरदन्तुरितं रतिकेलिकलाभिरचीरम् ।

मणिगणकिरणसमूहसमुच्चलभूषणसुभगशरीरम् ॥ हरि० ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितविभवद्विगुणीकृतभूषणभारम् ।

प्रणमत इति विनिधाय हरिं सुचिरं सुकृतोदयसारम् ॥ हरि० ॥ ८ ॥

कलभस्मिन्नहं स्वेदाम्बुपुरैः किञ्चिन्मृदविशेषकथं मम भविष्यतीति मानसः
मोक्षादः सुचिरः ॥ ६ ॥ अपि च,—विपुलेति । किंभूतं हरिम् ? विपुलपुल-
कभरैर्दन्तुरितं रोमाक्षितम् । अपि च,—उल्लङ्घनासी रतिकेलिकलाभिरुप-
क्षितम् । अत एव सद्भोगवीरम् । अपि च किंभूतम् ? मणिगणकिरणसमूह-
समुच्चलानि यानि भूषणानि तैः सुभगं शरीरं यस्य । पुनश्च भविष्यत्सुरवास्यो
भूषणपरिमहो घोष्यते । 'सुचिर' इत्यादौ अभिसारिका प्रकाशा नायिका ।
'हारावली' इत्यादि आसक्तान्तं मध्या नायिका । लङ्कलणं—'तुल्यकलासार-
मध्या मोहान्तसुरलक्ष्म्या' ॥ ७ ॥ अपि च,—श्रीजयदेवेति । हे जनाः !
हरिं सुचिरं इति विनिधाय प्रणमतः । किंभूतं हरिम् ? सुकृतोदये सारम् ।
पुनः किंभूतम् ? श्रीजयदेवभणितो यो विभवः सामर्थ्यं तेन त्रिगुणीकृतं
भूषणानां शोभां कल्पयतीति । अथवा,—द्विगुणीकृतं भूषणमां रतीति । एव-
रङ्गत्वा उल्लेखदो भवतीति । अथवा,—श्रीजयदेवभणितेन विभवमिदं सुखमिदं-
सुखीकृतो भूषणानां भारः समूहो येन । जयदेवभणितं सुखा भूषणानामना-
चरोऽभूत्त्वयोः ॥ 'क्रमेण नटकेदारश्रीरागस्थानगौडकाः । धोरणी मालवीयज-
वराटी सेधरागकः ॥ मालवधीर्वेवसाको गौणकृष्णाय भैरवी । धकास्तिका
वसन्तजगुर्बरी च मङ्गलकः ॥ कलितः सप्तवशाभो रागाव्यवन्ति च क्रमात् ॥
पदानि तेषु ताकाः स्फुरितस्तनूनां कीर्तये ॥ नाचप्रसस्तवत्तमद्वावसे तुल्य-
चटकाः । द्वितीये नमसे चैकाग्र्यो नैव तयोदसे ॥ एवे पञ्चदशे सप्तवशे कल्प-
कैरितः । चतुर्थे प्रतिपादय्या हुवाला पञ्चमे स्फुटः ॥ त्रिपुटः सप्तवशोः

तादृशम् । अत्र कल्पस्य गतिान्वयकारणम्यं ललाटसमन्वयस्य कतिचित्कल्पे चन्द्र-
सङ्कलसाम्यम् । पूर्णचन्द्रमिदं स्थितिकल्पे तिमिरसम्यस्यासंभवादभूतोपना चेया
॥ ६ ॥ पुनः कीदृशम् ? विपुलेति । विपुले यः पुलकभरो रोमाक्षितचायस्तेन
दन्तुरितं व्याप्तम् । पुनः कीदृशम् ? रतिकेलिकलाभिभूषणरतिविशेषचतुरीतिर-
चीरं चञ्चलम् । पुनः कीदृशम् ? मणिगणानां मणिसमूहानां किरणसमूहेन
समुच्चलानि यानि भूषणानि सुकृतोदयमञ्जीरादीनि तैः सुभगं शरीरं यस्य तम् ।
'निद्रोचततया न्यातं दन्तुरं कल्पते सुधेः ।' इति चरमिः ॥ ७ ॥ श्रीजय-
देवेति । हे जनाः ! हरिं प्रणमतः । किं कृत्वा ! सुचिरं बहुकालं मया हरि-
स्त्वितो विनिधाय । कीदृशम् ? सुकृतोदयस्य सुखोदयस्य सारं सारभूतम् । यद्वा,—
सुकृतोदय एव सारं धनं यस्यात्तम् । पुनः कीदृशम् ? श्रीजयदेवस्य भविष्यतिभवे

अतिक्लन्त्यापाङ्गं अवशपद्यपर्यन्तगमन-

प्रयासेनेवाङ्गोर्ध्वरत्नतरवारं गमितयोः ।

इदानीं राधायाः प्रियतमसमावातसमये

पपात 'स्वेदाम्बुप्रसर इव हर्षोक्षुणिकरः ॥ १ ॥

आङ्गुलप्रतिमच्छकः । अतुर्दो दोषो च भद्रः स्वात्मनिवाककम् ॥ मय्य-
मावौ पुनर्मुक्तिः सुहृदः साभिधाषयोः । सौपुसयोरुत्तमस्य नायकस्योपपन्न-
म् ॥ कैश्चिर्द्वि रीतिराश्रित्य पदानां स्वस्वनामका । कम्पः स्नेहाभिरभिर्द-
म्पके यत्र दृश्यते । स रागाश्रेयिनामार्यं प्रीतिहृदकमकापतेः ॥ इति साम्ब-
गोविन्दरागज्येष्ठिकुसुमाभरणनामा द्वाविंशतितमः प्रबन्धः ॥ ८-५ ॥ इदानीं
राधाया अपि सात्त्विकमाधोऽपत्तिं दर्शयति—अतिक्लन्त्येति । इदानीं राधाया
अङ्गोर्ध्वोक्षुणिकरः पपात । क ? प्रियतमसमावातसमये प्रियतमस्य समा-
वातं समागमस्तस्य समये काले । क इव ? अपाङ्गं नेत्रप्रान्तमतिक्रम्य अव-
शपद्यपर्यन्तगमनप्रयासेनैव स्वेदाम्बुप्रसर इव । किञ्चूतयोर्नेत्रयोः ? प्रियदर्शना-
काङ्क्षाया अतिशयेन चञ्चलत्वं प्रयितयोः । अत्र सात्त्विकमावात्कृत्य उपमा-

शक्तिमत्वे द्विगुणीकृतभूषणभारोऽलङ्कारधनुर्दो येन तम् । अवदेवसरस्वती
स्वममेवोत्प्रेक्षांस्वरवती । भगवद्गुणस्तु वर्णनीयेः सुतरामलङ्कतेति भावः ॥ ८ ॥
इदानीं राधाया रसमिथिधामाह—अतिक्लन्त्येति । हे सखि । यदि राधा हरिं
ददर्शे तदानीं प्रियतमसमावातसमये राधाया अङ्गोर्ध्वोत्तमान् आनन्दसमूह
अङ्गुलमेव पतितः, हर्षोक्षुणिकरः पपातेत्यर्थः । ननु समीचीनभाजने स्थापितः
कथं पपातेत्यत्राह—किञ्चूतयोर्दृग्गोः ! तरलतरवारं दर्शनासङ्गेनास्त्रिभवेन चमत्-
शिकनीनिधं यथा सादेवं पतितयोः, सौन्दर्यविभवेनातिस्फूर्णनिरीक्षणात् ।
यस्मिन्नेव पतति सा पुनरुत्थानासामर्थ्येन तत्रैव स्थिता इति शापनाय पतित-
योः स्थितिम् । तथा च भाजने पतिते तदाधारवस्तुपतनं नियतमेवेति भावः ।
पतनहेतुमुत्प्रेक्षते—अतिक्लन्त्येति । अपाङ्गं नेत्रप्रान्तदेशमतिक्रम्य अव-
शपद्यपर्यन्तगमनप्रयासेनैव स्वेदाम्बुप्रसर इव कर्णवत्सौक्ष्म्यविलम्बजनिताप्रयासेन
स्वेदाम्बुप्रसर इव । अन्त्योऽपि दूरगमनेन आन्तः स्थिति पतति च । तदा
स्थानेन विद्यालववन्तं तस्याः सुवितम् । अथवाऽन्तर्गतो हर्षोऽधिकतयान्तः-
स्थानमप्राप्य बहिरक्षुब्धत्वेन पतित इति भावः । उत्प्रेक्षांस्वरः ॥ १ ॥

पाठा०-१ 'रमलहर' B., P. २ 'पतितयोः' B.M., P., D., O.
३ 'तदानीं' D. ४ 'समावातसमये' B.M., O., B., P., S. ५ 'स्वेदा-
म्बुप्रसर' D.

भजन्त्यालम्पान्तं कृतकपटकम्भूतिपिहितं-

स्मैलं याते गेहाद्गदिरवद्वितालीपरिजने ।

प्रियास्वं पश्यन्त्याः स्वरपरवशाकृतसुभगं

सलज्जा लज्जापि ह्यगमविष दूरं मृगदृष्टः ॥ २ ॥

सानन्दं नन्दसूनुर्विशतु मितपरं संमदं मन्दमन्दं

राधाभाषाय बाह्योर्विबरमनु दृढं पीडयन्प्रीतियोगात् ।

सुज्ञौ तस्मात्तरोजावतनु वैरतनोर्निर्गतौ सा स भूतां

वृष्टं निर्भिद्य तस्माद्गदिरिति वलितभीषमालोक्यन्वः ॥ ३ ॥

लंकारः । सिलरिणो वृत्तम् ॥ १ ॥ इदानीं सिद्धिदायां कस्यां लक्ष्यकृत्माह—भजन्त्या इति । मृगदृष्टो राधायां लज्जापि भित्तूरं श्वागमत् । किंभूता लज्जा ? सलज्जा लज्जासहिता । किंभूतावाः ? प्रियास्वं पश्यन्त्याः । किंभूतं प्रियास्वम् ? स्वरपरवशं यथाकृतमभिप्रायस्तेन सुभगं सुन्दरम् । पुनः किंभूतायाः ? तस्यान्तं संप्रसन्नमिव भजन्त्या आश्रमन्त्याः । क्व सति ? अवहितालीपरिजने अवहितः सावधानो यः सखीलक्षणः परिजनमस्मिन्नेहापि कुञ्जरविषतिं सति । कथं यथा स्वात्तया ? कृता वा कपटकम्भूतिरूपेण पिहितमाच्छादितं मितं यथा स्वात्तया । सिलरिणो वृत्तम् । मध्यमज्ञो भावो रसवदलंकारता ॥ २ ॥ सानन्दमिति । नन्दसूनुः श्रीगोपालो यो मुखाभ्यं मितपरममेवं संमदं विसृजतु । कथं यथा स्वात् ? सानन्दं यथा स्वात्तया । किं कुर्वन् ? बाह्योर्विबरमनु राधां मन्दं मन्दभाषाय । 'मन्दं मन्दम्' इति 'मैनां करस्पर्शोऽपि म्याकुलीकुर्वन्' इति तस्मात् सिरीषमुष्पादिकसौकुमार्यं व्यज्यते । प्रीतियोगादृढं पीडयन्नाश्लिङ्गम् । 'रुं पीडयन्' इत्यनेनाभिरुणतिशयो व्यज्यते । तेन च तद्वत् विषयत्वं व्यज्यते । पुनः किं कुर्वन् ? इति वलितभीषं

भजन्त्या इति । तस्मिन्काले तस्यान्तं शन्यैकदेशं भजन्त्या आश्रमन्त्या मृगतक्षो हरिणवनाया राधायां लज्जापि सलज्जेन समोदेव भूत्वा दूरमतिपथेन व्यथमद्विगता । क्व सति ? अवहितालीपरिजने अवहितः कृतावधानो यः मालीपरिजनः सखीपरिजनसंस्थितः । कृतकपटकम्भूति यथा स्वात्तया । कृता कपटेन व्याजेन कम्भूतिः कर्णादिकम्भूतं यत्र एव यथा स्वात्तया बहिषति सति

परदा०—१ 'विहित' R.J. २ 'मिते' G., O., P. ३ 'स्वरस्वर-भजन्त' P., R.J., D. 'स्वरस्वरस' H. ४ 'इतिदूर' D., 'तनुचरुतनोः'.

दिप्प०—१ 'सानन्दं' 'अप्रीति', 'सौन्दर्य' इति श्लोकान् रसमञ्जरी-संजीविनी-दीपिकादिकृतादृतमन्त्रिणि विधान्यते । वत्सलीया नोपलब्धे ।

जयभीविन्द्यसौर्महित इव मन्दारकुसुमेः

स्वयं सिन्दूरेण त्रिपरणमुदा मुद्रित इव ।

मुजापीडक्रीडाहृतकुवलयपीडकरिणः

प्रकीर्णोसृग्बिन्दुर्जयति मुजदण्डो मुरजितः ॥ ४ ॥

यथा स्वासया आलोकयन् । ते च इतीति किम् ? तस्या वरतनोरतनु शीघ्रं
यथा स्वासया तुङ्गै उरोजौ पूष्टं निर्भिद्य प्रकाशद्विर्विरोत्तौ भा आ भूताम् ।
अनेनोरोजयोः काटिन्यं तीक्ष्णमं च म्यङ्गयम् । जयया,—मत्तनुवरतनोरिति
शृङ्गयत्वेन यतनोः कामसा वरा उरकृष्टा सन्दुरिति चेति । अनयैव कामो
विधत्तपाम सृतिमानित्यर्थः ; अत्राहुतो रसः । राधाभावावेत्यादिः व्यङ्ग्यः । न
आनयोरोज्योऽप्यतिरोधः । अन्धपरत्वात् । अहुतो वाच्योऽन्धग्रम् । यदाह—
‘विनक्षितरसे लब्धप्रतिष्ठे तु विद्याधिताम् । वापयानामङ्गमात्रं वा प्राप्ताना-
मुन्दिरच्छला ॥’ इति । विशेषतस्तु प्रस्तुतपरिपोषकार्येणैव प्रकृतिरमणीयायां
तस्याभिहितं सौकुमार्यमाविष्करोतीत्युपरम्यते । अलङ्कारतत्त्वैक्यमतेनाति-
शयोक्तिरलङ्कारः । संमददाने सानन्दसौख्यितीमावहनि पुरुषः प्रमदायुक्तः ।
व्यङ्ग्यः (रसः) । वैदर्भी रीतिः । प्रसन्नो गुणः ॥ ३ ॥ जयधीरिति ।
मुरजितो मुजदण्डो जयति । मुरं वैद्यविशेषं जितवान्मुरजित्, तस्य मुरजितः
कुम्भस्य दण्डाकारो बाहुः सर्वोत्कर्षेण यतैव इत्यर्थः । सर्वोत्कृष्टत्वेन अगद-
न्धध्वसनिष्पन्नितम् । मुरजितो मुजदण्डः ? प्रकीर्णोसृग्बिन्दुः विधीर्णो
असृजो रुधिरस्य बिन्द्वो यत्र स तथा । अत्र वैद्यमाह—कीदृशस्य
मुरजितः ? मुजापीडेति । मुजापीडस्य मुजदण्डस्य कीदपर विलासेन
इतो व्यापादितः कुवलयपीडकयः करी गजो देन स तस्य तथेति ।
यदाह,—मुजापीडक्रीडया हतभासो कुवलयपीडनामा करी च तथेति
कर्मधारयः । संबन्धे एष्टी । तत्संबन्धियकीर्णरुधिरस्य बिन्द्वो यस्मिन्मुज-
दण्डे स तथेति ‘क्रीडा’शब्देनाभायासो व्यस्यते । ‘रुधिरऽसृग्कोदिताल-
वत्कृतजरोचितम्’ इत्यमरः । मुजदण्ड इति रुधिरबिन्दुमुजसंबन्ध उपेक्षा-
धीजमित्युल्लेखेन । कीदर इव मुजदण्डः ? त्रिपरणमुदा हास्या भासा-
मुलाम्भा निवर्तीति द्विपो वृत्ती कुवलयपीडः तत्सङ्गरसमयेन स्वयमात्मना
सिन्दूरेण मुद्रित इवाङ्कित इव । कुवलयपीडकरिसङ्ग्रामे ‘सापुरयं मे
बाहुः’ इति हर्षवशाच्छोणेन सिन्दूरङ्कितो बाहु इति भावः । रणमुद्रेति
हेत्वर्थे वृत्तीया । मुद्रित इति तत्सङ्कित्वादित्यम् । पुनर्युक्तं—कीदर इव

मुजाद्विर्गते सति । पुनः कथं यथा स्यात् ? निहितसितं विहितेपद्यसं यथा
स्यत् । कीदरालस्यः ? प्रभासं कुम्भस्य मुखं पश्यन्त्याः । कीदरं मुखम् ?
सरसरसं सरेण कथं सरं घातारसङ्कितम् । पुनः कीदरम् ? वाक्य-

सौन्दर्यैकनिषेरनङ्गलठनालावण्येलीलाजुषो

राधाया इति पल्लवे मनसिजकीटैकज्जखले ।

रम्भोरोजसरोजखेलनरसित्वादात्मनः स्थापय-

न्म्यातुर्मानसराजहंसनिभतां देयान्मुकुन्दो मुदम् ॥ ५ ॥

इति श्रीजयदेवकृतौ श्रीगीतगोविन्दे राधिकामिलने

सानन्ददामोदरो नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

मुकुन्दः ? जयश्रीनिम्बलैर्मन्दारकुसुमैर्महिश इव । जयलक्ष्म्या प्रक्षिप्त-
न्यारकुसुमैः पूजित इव । जयसंपदि निम्बलैरर्भाहेभैरिति वा तस्मरजयिन
वपदि पुष्पवृष्टिविचिता । यद्वा, जयभिषाः लक्ष्म्या क्षिप्तैर्मन्दारकुसुमैर्महिश
उत्सव्यं प्रापितः । पतित्वेदे सति पत्नी उत्सवं करोतीत्युच्यते । कुसुमरञ्जि-
मार्पकं 'मन्दार'पदमौचित्यमाहति । 'मह पूजापात्र' इत्यस्य लक्षणे महिश
इति रूपम् । महं मप्रपित इत्यर्थे तारक्ष्यादिस्वामिदण्ड्यस्य इति वा । सिद्धिरीषी
छन्दः । वल्लभस्य संगीतराजे- 'रतै रजैस्त्रिजगत्तमवसमकस्य राः सिलरिणी' ।
उत्तमेक्षाकाङ्क्षाः । वल्लभस्य काव्यप्रकाशे (१०।१९)— 'संभाव्यमयो-
त्येष्टा प्रकृतस्य सत्तेज एव' इति । अतुष्टासः वाग्दलंकरः । वल्लभस्य
(का. प्र. १।७९)— 'वर्णसरस्यममुप्रासः' इति । पाद्याली रीतिः । नारभट्टि
वृत्तिः । भीरो रसः ॥ ४ ॥ सौन्दर्येति । मुकुन्दो मुदं देयात् । भर्ताजकेभ्यः ।
मोक्षयति हेतायामिद इति मुकुन्दः । किं कुर्वन् ? ध्यातुर्नरस्य मानस
इव मानसे राजहंसलहसतां कथयन् । कस्यात् ? राधाया इति पल्लवे
पल्लव इव पल्लवे रम्भोरोजसरोजखेलनरसित्वादात्मनः । रम्भो मनोहरौ उरोजा-
बेध सरोजे तत्र खेलने का रसित्वमेकाग्रभावस्तस्मात् । पल्लवे किं सरोज-
संसर्गः ? तत्र हंसेनैव साध्यमिति रूपकमलंकारः । किंमिहिते इति ? मन-
सिजः कामकस्य कीदार्थमद्वितीयरङ्गभूमौ । किंमिष्टिद्याया राधायाः ? निधीयत
इति सौन्दर्यस्वादिधीयो निधिः सौन्दर्यैकनिधिः राधायाः । पुनः किंभूतायाः ?
जगत्स्य कलना रतिः तस्या लावण्यं तल्लीकया जुषतीति तस्या रतिकृपाया
इत्यर्थः । शार्दूलभिकोचितं छन्दः । प्रतिपदं रूपकमलंकारः । लक्ष्यणम्—
'किंमिस्ताधर्म्यसंपत्तेस्तुत्वावयवलक्षणम् । सौर्वैक्यस्यैर्विरचितं स्वं रूपक-
मिष्यते' इति । आशीर्वादाङ्कारोऽपि ॥ ५ ॥

सुमधम् । भाकृतेन तन्मवाक्येन सुमयं मनोहरम् ॥ १ ॥

मायदुर्वृत्तिदस्तावलमलवृत्तनोद्वेष्टदोषैर्दृष्टिभ्यो-

हामस्येवामभामाभिनमनमभयद् भाजमानोरुकीर्तिः ।

म्यावट स्पष्टसुष्टाष्टपद्विवरणैः सर्गमेकादशं तं

पृथ्वीनाथः प्रथिता चित्तपुत्रमहिमा कुम्भकर्मो महेन्द्रः ॥

इति श्रीमन्नमीपतिनीमानोः श्रीमहामहेन्द्रश्रीकुम्भकर्मस्य कृष्णै रक्षि-

कप्रियायां सानन्दवासोदरो नामैकादशः सर्गः ॥

तर्कान्दोलनकर्कशापि सुसतिर्या हावभाषान्विता

रात्रादिरसोन्नयादिकुशला सा मकरे केवला ।

किं शुम्भोरपरत्र विद्वविजयो दत्तस्मरद्वेषिता

देहार्थकृतकामिनीप्रणविता च कापि देवान्तरे ॥

इति श्रीमद्भागवोपाध्यायश्रीरोकरमिश्रविरचितायां आक्षिप्तप्रकारितयां

गीतगोविन्दटीकयां रसमञ्जरीसमाध्यायामेकादशः सर्गः ॥

आवशः सर्गः १२

— सुप्रीतपीताम्बरः—

गतवति सखीपुन्द्रेऽमन्दत्रपामरनिर्भर-

स्मरपरवशाकूषस्मितस्मितकपिताधराम् ।

सरसमनसं दृष्ट्वा राधां मुहुर्नवपल्लव-

प्रसवशब्दे निक्षिप्ताक्षीमुवाच हरिः प्रियाम् ॥ १ ॥

विभासरगैकतालीतालार्थां गीयते । प्रवन्धः ॥ २३ ॥

किसलयप्रथमतले कुरु कामिलि ! चरणनलिनमिनिवेशम् ॥

मनसि स्निग्धमजैयं चिन्तयित्वाऽप्रमेये

नृपतिमुकुटारसं कुम्भकर्णमभिधेयम् ।

मितमुत इह सम्पद्येशसर्गातुमेयं

धुतिपुटपरिषेयं गीतगोविन्दगेयम् ॥

इदानीं चिरकालकालिवराभावर्जनोच्छासिमानसो हरिस्तामाह—गतव-
तीति । हरिः प्रियां राधांमुवाच । किंमूर्ता प्रियाम् ? मुहुर्भोवारे वयपल्लवार्ते
प्रसवोऽस्या नवपल्लवाभ्य प्रसवाः कुसुमानि च तेषां सयनं तस्मिन्द-
ष्टिम् । किं कृत्वा ? सरसं सरगे मनो वसा ध्वंमूर्ता दृष्ट्वा । पुनः
किंमूर्ताम् ? भगव्यो यक्षपाभरत्नेन निर्भरो यः स्मरः कपपरवशं यदाकृत-
माभायकदलुकिं यमिन् तेन अपितोऽधरो यस्याः सा । सति ?
सखीसमूहे गतवति सति । 'स्मरवश' इति वक्तव्ये 'पर'महण्यतिसयने
वदधीनत्वशोक्तम् । हरिणीवृत्तम् । भक्तिस्तर्गे स्वाधीनभर्तृका नापिका
वर्जनीया । लल्लवम् (गू. लि० १।७४) 'यस्या रतिगुणाद्व्यक्तं मतिः
यार्धं न मुञ्चति । विभिन्नविभक्त्या सा स्वात्स्वानीनभर्तृका' ॥ १ ॥
तदेव वक्ष्यमाणमाह—किसलयेति । तत्र पूर्व श्रुतः । स्मर-

गतवतीति । हरिः प्रियां राधांमुवाच । क सति ? सखीसमूहे सखीसमूहे
गतवति सति । स्मरणीम् ? अमन्दत्रपामरनिर्भरस्मरपरवशकृतस्मितस्मितक-
पिताधराम् । अमन्दः कुरोऽयं प्रपाभरेण लज्जासमूहेन निर्भरोऽतिशयो यः
स्मरः समस्तपरवशस्वभावो य आकृतोऽभिप्रायतेन स्मितं प्रदं यस्मिन्
तेन अपितो व्याप्तो वधरो यस्यास्याम् । पुनः स्मरणीम् ? सरसमनसं रजोऽतु रा-
यस्तत्सहितं मनो यस्यास्याम् । किं कृत्वा ? वयपल्लवप्रसवशब्देन वयपल्लव-
पुष्पाभये वक्ते सयनीये निक्षिप्ताक्षी निहितनयनां निक्षेप्य दृष्ट्वा । अत्र
सद्व्यामिश्रणेन संभोगोदका ध्वस्यते ॥ १ ॥ किसलयेति । गीतस्वरा

पाठा०—१ 'स्मरपरवशा' B., G., 'स्मरपरवशा' Q. २ 'विनि-

क्षिप्ताक्षी' P. ३ 'आक्षिप्ताक्षी' H.M. ४ 'वयपल्लव' P.

तत्र पदपङ्क्तयैरिपराभवमिदमनुभवतु सुवेष्टम् ॥ १ ॥

क्षणमधुना नारायणमनुगतमनुसर राधिके ! ॥ ध्रुवपदम् ॥

करकमलेन करोमि चरणमहभागमितासि विदूरम् ।

क्षणमुपकुरु शयनोपरि भामिन् नूपुरमनुगतिशूरम् ॥ क्षण० ॥२॥

मिति । हे राधिके ! अधुना मामनुसर । किंभूतं माम् ? क्षणमधुगतं स्वहृत्संनोदसंबं
प्राप्तम् । अथवा,—मामनुसर । किंभूतं माम् ? क्षणमधुना त्वरत्संभोगोत्सवम-
वेवानुगतं व्याप्तम् । अथ केचन क्षणमधुना नारायणमनुगतमनुसरेति
पठन्ति । तत्र 'माम्' इति अकरणागतत्वं नूनं नारायणविशेषणवेवोपादेयम् ।
नानाशु मन्तु भवनं यस्य इति कामतापोपशान्तौ प्रीतकं मामनुसर ।
मया सह जलकीर्तौ कुर्विति वाक्यार्थः । इति ध्रुवः ॥ अथ पदमिति
किसलयेत्यादि । हे कामिनि कामामिकाङ्क्षिनि ! किसलयवत्पवनतले
चरणनलिननिवेशं कुरु विन्यासं कुरु । किसलयमिति हि मलिनविशेषाच्च
मलानिभाञ्च भवन्तीत्यत्राययोरुत्पन्नं रत्नं भक्तिपयसीति व्यन्यते । किसलयमिति
हि पदपङ्क्तयस्पर्धनीत्युक्तिलेखेन विवृणोति—इदं किसलयवत्पवनं तव
पदपङ्क्तयैरिपराभवमनुभवतु । पदपङ्क्तयैव वैरिणी ताम्यां सकास्तात्परा-
भवम् । अथवा,—इदं किसलयवत्पवनं तव पदपङ्क्तयैरि स्पर्धकम् । अतः
पराभवमनुभवतु । किंभूतं शयनम् ? सुवेष्टं सुनेपथ्यम् । अत्र तस्यै
पदपङ्क्तयस्यासेन करणविशेषः सूचितः ॥ १ ॥ अपि च,—करकमलेनेति ।

विभासरगः आदितालः । गीतार्थस्तु—हे राधिके ! क्षणमधुनानुगतं नारायण-
मनुसर । हे कामिनि ! किसलयवत्पवनतले चरणकमलविनिवेशं पदपदार्पणं कुरु ।
इदं सुवेष्टमपि सुम्यक्पत्ररत्ननादिना सुलु अलंकृतमपि किसलयवत्पवनं तव पद-
पङ्क्तयैरिपराभवम् तत्र पदपङ्क्तय एव यो वैरी शत्रुस्तस्यात्पराभवं परावन्मनुभवतु ।
यद्वा,—इदं किसलयवत्पवनं पराभवमनुभवतु । कीदृशम् ? तव पदपङ्क्तयैरि-
विरोधीत्यर्थः ॥ १ ॥ करकमलेनेति । अहं करकमलेन निजकराम्बुजेन तव
चरणं करोमि संवाहयितुमर्हाम् । यद्वा,—तवचरणमहमिलोकं पदम् । तथा च
करकमलेन तव चरणबोमैहं पूजां संवाहनादिरूपां करोमि । कमलित्वाह—सं
विपुलवतिद्वयमगमिता जानीतासि । अर्चान्मया । तथा च दूरागमनजन्यं ये
अममपन्नजानीति भावः । शयनोपरि श्रम्याया उपरि नूपुरमुपकुरु । नूपुरस्य
परिधानेन मदासक्तपादनमेवोपकारः । कीदृशं नूपुरम् ? अनुगतिशूरम् । अनुगत्यै
तन्वाप्तुसरणे शूरम् । अपरोऽपि योऽनुगतिशूरो भवति स उपक्रियत इत्युचितमेवेति
भावः । कमिन् ? मामिन् । यथा तवाप्तुसरणशूरं मामाङ्क्षितानादिनोपकरोमि तथै

वदन्मुधानिधिगलितमद्वयमिव रचय वचनमनुकूलम् ।

विरहसिवापनयामि पयोधररोधकमुरसि दुकूलम् ॥ क्षण ० ॥ ३ ॥

प्रियपरिरम्भणरमसवलितमिव पुलकितमसिदुरवापम् ।

मदुरसि कुचकलशं विनिवेशय शोषय मनसिजवापम् ॥ क्षण ० ४

■ राधे ! किदूरं बहुदूरं पन्थानमागमितासि ! अतः करकमलेन चरणमहं पूज्यं करोमि । अथनोपरि मां क्षणं नूपुरमिव उपकुर्व । यथा नूपुरमुपकरोमि धारयसि तथा मामप्युपकुर्व भवामप्युपकारं कुरु । चरणधारणद्वारेण चारमनुकूल्य धूरं यथा तव चरणं गच्छति तथैव विक्राश्वि करोमि । मामपि अनुसरणे धूरं त्वननुसरणमेव पराक्रमो यस्य । अपवा, - शयनोपरि वसनामा ह्यं मासुपकुर्विति योजनीयम् ॥ २ ॥ अथ च, - यद्वेति । हे राधे ! अनुकूलं रतिजनकं वचनं रचय । किमिदं ? वदन् मुधानिधिगलितमद्वयमिव । तव विरहेण तापिताऽहं कथं पद्विष्यामीत्यासङ्गाह-वय परस्परमुपमानोपमेयभावः । दुकूलमिव विरहसपनयामि विरहमिव दुकूलमपनयामि । किंभूतं दुकूलम् ? उरसि शर्तमानम् । पुनः किंभूतं दुकूलम् ? पयोधररोधकम् । विरहे हि पयोधरौ न धर्षते । दुकूलमपि पयोधरावावृत्य तिष्ठति । अथवा, - पयोधरो मेव एव रोधको यस्य विरहस्येति । मेवालोके प्रियः समेव विरहं रम्यद्वीत्युक्तिर्यस्यः ॥ ३ ॥ अथ च, - प्रियेति । हे राधे ! मदुरसि कुचकलशं विनिवेशय । अत एव मनसिजवापं शोषय । कलशो धेनिहिते तापो बाल्येव । किंभूतं कुचकलशम् ? पुलकितं रोमाञ्जितम् । पुनः किंभूतम् ? अतीव दुःस्नेनावाप्यते स्वदुःखमहं मिला । पुनः किंभूतम् ? प्रियपरिरम्भणाय रमसेन औत्सुक्येण वलितं संभक्तमिव ॥ ४ ॥ अथ च, -

नूपुरमप्युपकुर्वित्यर्थः ॥ २ ॥ यद्वेति । हे प्रिये ! अनुकूलमुत्तिरं वचनं रचय । कीदृशम् ? वदन्नेव मुधानिधिगलितमद्वयमिव व्युत्तम् । अतस्त्वत्पदधारणम् । अथ चाप्युरसि हृदये शर्तमानं दुकूलं पद्विष्यामपनयामि । कीदृशम् ? पयोधररोधकं तिरोधातकम् । कस्मिन् ? विरहमिव । यथा मद्विरहो मवापनी-तल्लवा दुकूलमपनयामीत्यर्थः । विरहपक्षे, - पयोधररोधकं स्वनाशेप्रतिरोधकम् ॥ ३ ॥ प्रियेति । हे राधे ! मदुरसि कुचकलशं विनिवेशय अर्पय । कीदृशम् ? अतिदुरापमसिदुर्लभम् । पुनः कीदृशम् ? पुलकितं रोमाञ्जितम् । अथ त्वदुत्सवेकमपि-प्रियपरिरम्भणरमसवलितमिव मित्यस्य परिरम्भणे आलिङ्गने यो रमसं वस्त्राहस्तेन वलितमिव युक्तमिव । अपरोऽपि यो हर्षपुष्पो मयति तस्य रोमाञ्जो भवत्येवेति श्रुतितम् । तेनालिङ्गनेन मनसिजवापं धमज्जन्म

अधरसुधारसमुपनय भामिनि ! जीवथ मृतमिव वासम् ।
 त्वयि विनिहितमनसं विरहानलदग्धवपुषमविलासम् ॥ क्षण० ५
 शशिमुखि ! मुखरय मणिरसनागुणमनुगुणकण्ठनिनादम् ।
 श्रुतियुगले पिकरुतविकले मम क्षमय विरादवसादम् ॥ क्षण० ६
 मामस्तिविकलरुधा विकलीकृतमबलोकिषुमधुनेदम् ।
 कञ्जितमिव नयनं विरमसि स्रजसि कृषा रतिसेवम् ॥ क्षण० ७

अधरेति । हे भामिनि शिवे ! धरणपरिचरणपरेऽपि कोपं मुञ्च । मानाप-
 मोवाप संशोध्यते । हे कोपने ! अधरसुधारसमुपनय कर्षय । अधरवक्त्र-
 संयोगं कुर्वन्नेत्यर्थः । मां दासं त्वदधरासुतपिपासुतया मृतमिव जीवयेत्यर्थः ।
 कर्मरूपानं हि मृतं जीवयति । दासो हि अनुपेक्षणीयो भवति । किंभूतं
 माम् ? त्वयि विनिहितमनसं आरोपितमानसम् । अत एव विरहानलेन दग्धं
 वपुर्वस्य । अत एव च न विद्यन्ते विलासा यस्य ॥ ५ ॥ अपि च,—शशिमु-
 खीति । हे शशिमुखि ! मणिरसनागुणं मुखरय वाचाकं कुह । किंभूतं मणि-
 रसनागुणम् ? अनुगुणकण्ठनिनादम् । अनुगुणोऽनुरूपः अर्थादेव त्वदीयक-
 ण्ठस्य श्रितादो यस्य । अत एव मम श्रुतियुगले विरादवसादमभ्यावृत्तमानमव-
 सादं लेदं क्षमय । किंभूते श्रुतियुगले ? तव विरहे पिकरुतेन विकले विकली-
 कृते । विरहिणो हि विकरुतं दुःखदं भवतीति ॥ ६ ॥ अपि च,—मामिति । हे

सतार्थ कोपय नाश्रय ॥ ४ ॥ अधरेति । हे भामिनि ! अधरसुधारसमधर-
 संवन्ध्यमृतरसमुपनय वितर । दासं माह्वमनुगतं जीवय । कीदृशं मृतमिव ?
 अन्योऽपि मृतोऽमृतपानेन जीवतीति ध्वनिः । मृतत्वे हेतुमाह—त्वयीति ।
 त्वयि विनिहितमनसं सन्वर्षितचित्तम् । पुनः कीदृशम् ? विरहानलेन
 तद्विरहकूपेणाग्निना दग्धं वपुर्वस्य तम् । अत एव विलासं विहाय रहितम् ।
 अन्योऽपि यो मृतो भवति स विश्वेष्टो दग्धवेह्य भवतीति ध्वनिः ॥
 ५ ॥ शशिमुखीति । हे शशिमुखि चन्द्रवदने । मणिरसनागुणं मणियुक्त-
 काशीदाम मुखरय सधम् कुह । अनेन हंसकीलाकर्म विपरीतरतं भवत्येति
 ध्वनितम् । सलक्षणं चोक्तं प्राक् । कीदृशं रसनागुणम् ? अनुगुणं कण्ठनिनादः
 कण्ठकण्ठो यस्य सारसम् । रसनागुणागुणिकण्ठसम् च कुर्वित्यर्थः । अनेन
 सन्नेन मम श्रुतियुगले श्रोत्रयुग्मे विरादवसादं विरहानीनमुपसर्प दग्धं
 नाशय । कीदृशे ? पिकरुतेन कोकिलशब्देन विकले दुःखिते ॥ ६ ॥ भामिति ।

पाठा०-१ 'क्षमय मम' G. २ 'मीकितकचित्तमिव ममनं तव विरमं
 मित्तव रतिसेवम्' B.M., D., S., G. ३ 'माममि' B.P. ४ 'विकलीकृत'
 B.M., D. ५ 'मित्तव' P.

श्रीजयदेवभक्तिसिद्धमनुपदनिगदितमधुरिपुनोदम् ।

जनस्तु रसिकजनेषु मनोरसरतिरसमावयिनोदम् ॥ अण० ॥ ८ ॥

प्रत्युहः पुच्छकाङ्कुरेण निविद्याश्लेषे निमेषेण च

कीडाकृतविलोकिसेऽधरसुधापाने कयाकेलिसिः ।

औनन्दाधिगमेन मन्मथकलायुक्तेऽपि यस्मिन्नभू-

दुद्भूतः स तयोर्वभूव सुरतारम्भः प्रियंभातुकः ॥ ९ ॥

राधे ! इदं तव नयनमधुना अबलोकितम् । अर्थाग्नीं लज्जितमिव विदमति । किंभूतं नयनम् ? मामभिलक्ष्य विफलरूपा निरर्थकरोषेण विकलीकृतम् । अविकलं विकलं कृतमिति विकलीकृतम् । अत एव भूषा रतिशेषं घृजति । अथवा 'विस्मय' इति शास्त्रान्तरम् । अतः भूषा निरर्थकम् । विस्मयः सुख ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । रसिकजनेषु मनोरमो यो रतिरसो रतिरागलस्य भावस्य सा स्वीरं तस्य विनोदं कौतुकं जनयतु । किंभूतमिदं श्रीजयदेवभक्तितम् ? अथुपमो निगदितो मधुरिपोमोदो यत्र येन वा तत् । 'यदात्मा यदाकं यत्र ताले वर्ण-यतौ भवेत् । ध्रुवः प्रतिपदं गेयः कविनामाङ्गिताव्ययात् ॥ सीताकापान्यया-जम्वं प्रसिताले ततः परम् । पटासोनाः स्वराभैव सङ्करो रस उच्यते ॥ देवप्राश्नाभिघो रागः प्रबन्धे संग्रहयते । धीविद्याधरलीलाब्धः भीषतिपी-ठिकारकः ॥' इति मधुरिपुमोदविद्याधरलीला नाम त्रयोविंशः प्रबन्धः ॥ ८ ॥

इदानीं सुरतारम्भं विवर्णविधुराह—प्रत्युह इति । तयो राधाभाषययोः स रतिरं काङ्क्षितः सुरतारम्भ उच्यते । प्रत्युहः सद् प्रियंभातुको बभूव । स कः ? यस्मिन्सुरतारम्भे निविद्याश्लेषे चतुराङ्गिने पुच्छकाङ्कुरेण रोमाञ्चभावेनापि हे राधे ! मामवलोकितुं तव नयनं भीलति मुग्धां प्रप्रेति । किमपि ? लज्जित-मिव । मां कीदृशम् ? अतिविपद्दया अतिनिष्कलेन रोषेण विकलीकृतं विफलतां नीतम् । अथुनेवानीं नयनभीलने विरम विरक्त्य भव । निष्कलोद्यादित्यर्थात् ॥ ७ ॥ श्रीजयदेवेति । इदं श्रीजयदेवभक्तितं जयदेवेन कथितं रसिकजनेषु मनोरसरतिरसमावयिनोदं रतिः संभोगः रसः शृङ्गाररसो भावाः संचारिसारिका-वृत्तयो मनोरमं विनोदं कौतुकं जनयतु । कीदृशं भणितम् ? अनुपदं निगदितो मधुरिपोः कृष्णस्य मोद आनन्दो यत्र तादृशम् ॥ ८ ॥ प्रत्युह इति । तयो राधा-भाषययोः स श्लोकगरो ललितारम्भो ललितो मनोहर आरम्भो यस्यैवाद्यः शृङ्गार-कीडविशेष उद्भूत उद्भूतः प्रियंभातुको बभूव प्रियो बभूव । स क इत्यत आह—प्रत्युह इत्यादि । यस्मिन्ललितारम्भे निविद्याश्लेषे कर्तव्ये पुच्छकाङ्कुरेण रोमाञ्चोपगमेन

दोर्म्या संवमितः पयोधरभरेणापीडितः पाणिजै-

राविद्धो हस्तैः क्षेपाधरपुटः ओष्णीवदेनाहतः ।

प्रत्युहोऽमृत । 'अक्षुर'ग्रहणं तन्मात्रमपि जालिङ्गान्तराद्य इति शापनाथम् ।
कान्तेदारम्भेऽपि साक्षिको रोमाञ्चोऽभूति युज्यते । अपि च,—यस्मिन्का-
कुत्तिलोक्तितेऽपि निमेषेण प्रत्युहोऽमृत । विलोकितां निमेषितमात्रस्याप्यसह-
नभूत् । अनु च,—अज्ञादज्ञान्तरसौन्दर्यविद्वत्कालोत्तरं नेत्रं नैकप्राप्त्यवयवे छतिं
जन्मेति व्यज्यते । अधरसुधापाने कामकषाक्रीडेनमन्तरापो जातः, अधरपाने
प्रियालापो न सोढः, अतिशयेनाधरे पातुमिच्छेरतिप्रियालापः कोऽपि तस्या-
दप्यधिकरुचिर इति व्यज्यते । अपि च,—कामकक्षासु युग्म इव युद्धे करणा-
स्करणान्तरारम्भे आनन्दाधिगमेनापि अन्तराधो यथा कामजननाकाङ्क्षापि
सिञ्चिता भवेति वाच्यार्थः । कामोरपक्षौ क्षेपायमानावामत्यमनस्कत्वात्
तत्पतिबन्धककरणान्तरमारम्भमिति व्यक्त्योऽर्थः । अत एव प्रहृष्टत्वमुच्यते ।
साधुलक्षिकीकृतं वृत्तम् । यथासंख्यमङ्ककारः । संभोगाख्यः शृङ्गारो रसः ।
'अदम्यकृतालेन पयं शृङ्गारनिर्भरम् । गीताः पाटाः स्वरालोका रुच्यन्ते
मत्र रुफे ॥ देवताभाभिधे रागे सुरतारम्भनामतः । चन्द्रहा-
सप्रबन्धोऽयं प्रबन्धः प्रीतिकुन्दरे ॥' इति सुरतारम्भचन्द्रहासनामा
चतुर्विधः प्रबन्धः ॥ १ ॥ तदेव विदुषोति—दोर्म्यामिति । ययसास्का-
रणादेतावत्पि स्थितिकरे कान्तः कृष्णः कामपि बाचामगोचरे वर्तमानं
तृप्तिमात्रं, तत्तत्कालो कामस्य वामा लोकापयसीता गतिमेष्टितम् । अत्र
कमिदुमिद इति 'काम'शब्द जीवितीयावदिति । यतो दुःखमज्जने
प्रीतिमावेति । किञ्चुतः कान्तः ? दोर्म्या संवमितो बन्धनं प्रापितः । अनु
च,—पयोधरभरेणापीडितः का तामस्येन पीडयामापितः । अनु च,—पाणिजैरसौ-
राविद्धः । अनु च,—वसानैश्च क्षेपमधरपुटं यस्य । तथा ओष्णीवदेनाहत-
कावितः । अपि च,—रुधे हस्तेन गृहीतवानिति । अपि च,—अधरमधुसन्दे-
नाधरमधुपानेन निमित्तेन संमोहनं प्रापितः । 'अहो' इत्याद्यर्थः । कामस्य
वाता गतिः, कामस्य रसान्तरादिर्भावाद् । वीररसमाहित्य कृतापराधः स

प्रत्युहो मित्रोऽमृत । अथ वा,—जीवाकृतविलोकितां क्रोमाद् यदाकृतपूर्वकमभिप्रा-
नपूर्वकं विलोकितां तत्र निमेषेण नेत्रस्यन्दनेन प्रत्युहोऽमृत । अथ च,—अधर-
सुधापानेऽधरानृतपाने कर्तव्ये कपानमभिः रहःकपलौघैः प्रत्युहोऽमृत ।
अथ च,—मन्मथकलपुद्धे सुरते मन्मथस्य कामस्य कलप्यां कर्तव्यायां
मन्मथपुद्धे सुरते आनन्दाधिगमेन आनन्दप्राप्त्या प्रत्युहोऽमृत ॥ १ ॥
दोर्म्यामिति । दोर्म्या बाहुभ्यामर्षावधया संवमितो बन्धः । अथ च तदेव
पयोधरभरेण पीडितः । अथ च,—तया पाणिजैर्वैराविद्धकावितः । अथ

हृत्तेनानमितः कचेऽधरमधुस्यन्वेन संमोहितः

कान्तः कामपि वृत्तिमाप तदहो कामस्य वामा गतिः ॥ २ ॥

चामाङ्गे रतिकेलिसंकुलरणारम्भे तथा साहस-

प्राप्य कामतज्जयाय किञ्चिदुपरि प्रारम्भि येत्संभ्रमात् ।

अमेण. संयमनाधीनत्वावेवज्ञताहस्यजनमनसमोहनाति प्ररपितः कामपि वृत्तिमाप । अपि तु, -विरोहसाहः सन् कामकुञ्जाच्च विरामेति न काम-पीत्यर्थः । अतो वामा गतिः । अत्र विरोधः, अस्तु कस्मिन्मिष्टे तस्मिन्कथं संयमनादयो योज्यन्ते ? संयमनादिभिश्च अज्ञानानुभावेनावलिङ्गनाविबुधोन्मिष्टेषु कामपि निरतिशयां प्रीतिमायेति विरोधपरिहारः । अथवा, - 'कामस्य वामा' इति वामेय गतिः वामाऽतिथेय गतिः । यदेवं व्यति-करेऽप्युक्तिर्यो भवति । पार्श्वविकीर्णितम् । अत्र वाक्यार्थस्य प्राधान्या-दस्य च संकीर्णत्वेनाहन्वाद्यस्य वृत्तकारता । 'विजयानन्दतालेन गौडीरागे विरच्यते । पंच पादाः स्वरासेना स्त्रीणा नायकसंभवाः ॥ शुक्रारकेसिद्धी रीतिः कामवृत्तिपुरःसरः । कामिनीहासनाभावे प्रबन्धः परिकीर्णितः ॥' इति कामवृत्तिकामिनीहासनाभा पञ्चविंशतितमः प्रबन्धः ॥ १ ॥ यदुक्तं तदेव वीरसंवलितं शुक्रारं विवृण्वन्नाह-वामाङ्ग इति । अयं श्लोकः पूर्वपादमशेषत्वेन योजनीयः । तदेवमर्थः । रतिकेलिसंकुलरणारम्भे वामाङ्गे वर्तमानया रागया संभ्रमात्सरसमराभितिवेत्तासंयमनादिभ्य उपरि कान्त-जवाप्य किञ्चिदुपरि संयमनादभ्युदयोपसाहसप्राप्य वामाजनानुभावे प्रारम्भि येन जवनस्वली निष्पन्दा इति वृत्तिमुसशक्तिः । अपि च दोषेणुः क्षिप्रिलिखा इति प्रहाराक्षमता । अपि च, वक्ष उत्कटिपतं हृदि कम्पो जातः । अपि च, - अक्षि मीटिषे दृष्टौनेऽक्षत्तं जातम् । अत्रार्थे वृत्तत्रयमितिमाह - कीनामवकातां पौरुषरसो वीररसः कुत्रः सिध्यति । अपि तु न कुतोऽपि । केलौ वामाङ्गे

च, -तथा दृष्टनैः सुताधरपुटः क्षतो दद्ये नोऽधरपुटो यस्य तादृशः कृतः । अथ च, -तथा धोषितत्वेन निष्ठम्भेनाहत आरुकाक्षितः । अथ च, -तथा हृत्तेनानमितः कचे केषे नृभोष्यर्थात् । ततोऽधरमधुस्यन्वेन संमोहितः । एवंविधोऽपि कान्तः कामप्यनिर्वचनीयां वृत्तिमाप प्राप । तदहो इत्याधर्मे । कामस्य वामा विकृता गतिः । यस्य कम्पनादि किमहे स प्रीति न प्राप्नोति; अयं तु तादृशोऽपि प्रीतिमाप । कामस्य विद्वैव प्रीतिरिति भावः ॥ ३ ॥ माराङ्ग इत्यादि । माराङ्गे मारस्य चिह्ने । युद्धपक्षे मारस्याङ्गे चिह्ने । रतिकेलिसंकुलरणारम्भे रतिकेलि-भिधुम्बनालिङ्गनानाबन्धादिरूपाभिः संकुले म्याते रणारम्भे कामकुङ्जारम्भे तथा

निष्पन्दा अपनस्यली 'सिधिलिता' दोषक्षितकम्पितं

वक्षो मीलितमक्षि पौडपरसः स्त्रीणां कुतः सिध्यति ॥ ३ ॥

तस्याः पौडछपाणिजाङ्घ्रितमुरो निद्राकषाये दृशो

निर्धौताधरशोणिमा विलुलितकस्रस्तजो मूर्धजाः ।

-काञ्चीदाम द्रकषाञ्जलमिति प्रातर्निशातैर्दृशो-

रेभिः कामक्षरैस्त्रयद्रुतमभूत्पत्युर्मनः कीलितम् ॥ ४ ॥

छलनाया दक्षिणाङ्गस्यपुंसः मानुनालीसंबन्धासुरतान्तकारी कामोद्भवो भव-
तीति वारस्यापनमतवेदिनां मतम् । तस्मिन् छलनानामेषं चेष्टाः प्रसिद्धाः ।
अथवा, -रचारम्भादुपरि इति धोक्षता । इदमेव वाक्यं निरपेक्षं व्याकमेयम् ।
अथ दोष्णोर्धक्षित्वेन विशेषणं सैधिये औचित्यमावहति । अत्र 'विशेषोक्ति-
रन्तरेषु कारणेषु फलवत्तः ।' (भा. प्र. १०।१००) इति विशेषोक्ति-
रुक्तारः । संभोगावयः भङ्गारो रसः । कुतः सिध्यतीत्यनेन समरसकरयं
न्यस्यते । गीतायि प्रसिद्धम् । 'अयश्रीस्तेजवालेन पथं यदाः स्वराक्षसा-
स्यरः । सेनाञ्च यत्र बध्यन्ते संभोगे रस उत्तमे ॥ रागे कर्पटबङ्गाळे स पौडपरसा-
स्यरः । प्रेम्णा विलासनामार्गं प्रवन्धो माधवमियः ॥' इति पौडपरसप्रेमवि-
कासनात्मा पङ्क्तिः प्रथमः ॥ ३ ॥ इदानीं संभोगसंगुत्वाऽऽसर्गसमाप्तेः
संभोगान्ते लीलांमाह—तस्या इति । एभिः पञ्चभिः कामक्षरैः पत्युः
श्रीकृष्णस्य सगः पलितम् । यदेतवद्रुतमोदयकारि अभूत् । किंभूतैः
कामक्षरैः ? इत्यनेन प्रकारेण प्रातर्निशातैर्दृशैः । बाणास्तु दृशोर्लभासौर्ध्वं
रावया साहस्रप्रायं साहस्रबहुलं कान्तमवाय तदुपरि तस्य कान्तसोपरि किञ्चिन्नो-
द्योतरं प्रारम्भं पुरुषावितमारब्धम् । यत्तद्वन्नारसवेगात्तस्या रात्रिर्धना
अपनस्यली निष्पन्दा निवसता जाता । दोषक्षित्वाङ्गुलता सिधिलिता किञ्चिदभूता ।
वक्षो इदममुत्कम्पितम् । अक्षि मुदितम् । ततः स्त्रीणां पौडपरसः पराकर्मा-
भिलाषः कथं सिध्यति ? अपि तु न सिध्यत्येवेत्यर्थः । 'मारो मृती निवेऽनत्रे'
इति निधः । 'समो संभोगसंभ्रमो' इत्यमरः ॥ ३ ॥ तस्या इति । एतैः कामक्षरैः
पत्युर्धौतोऽनवयोः प्रातर्निशातैर्मनः कीलितं विदम् । इत्युत्तमाश्वर्यम् ।
अन्यत्र निशातैर्धौतैरन्यत्कीलितमित्याश्वर्यमित्यर्थः । केः कामक्षरैः ? तस्या
राधायाः पाटकेन क्षेत्रकेन पालिजेन नखेनाङ्घ्रितमुरः । निद्राकषाये निद्रया

पाठा—१ 'सिधिलिता' B., P., D. २ 'पाटक' G. ३ 'निर्धौताधर'
AP., D., P., G., 'निर्धौतोऽधर' B. ४ 'कामप्रान्तं सवि सख्यवरपदां
क्षीरोदतीरोदरे खड्गे सुन्दरि ! कालकृतमपिदम्भूदो मृदानीपतिः । इत्थं
मूर्धस्थाभिरन्यमनसो विशिष्य तान्दामर्षं राधायाः कान्तकोरकोपरि चलेत्तेजो
इतिः पाठः B. G.

अवग्रहः ऐं ३] रसिकमित्रा—रसमञ्जरीकवटीकादयोपेतम् । १९३

व्याकोशः केशपात्रसारसितमलकैः स्नेहमोक्षौ कपोलौ

क्षिप्रः विम्बाचरणीः कुम्भकलसरुचा हारिता हारवन्तिः ।

काञ्चीकान्तिर्हताशा सनत्रघनपदं पाणिनाच्छाद्य सद्यः

पश्यन्ती सत्रपा सा तदपि विवृलिता सुग्धकान्तिर्विनोति ॥५॥

सन इत्येतदुक्तम् । कोऽयः ? प्रातः प्रियावामेनानि दृष्ट्वा पुनरेव
इव कामः सौजात इत्यर्थः । तावन्तं च कामान्नपन्नकथाकोश
वस्तुन्युपमिसति । तस्मात्तावन्मात्रे इदं पादका मे पाणिनाच्छादितं
इत्थं । अनेन पादकापुष्पं स्वरवाण इत्यर्थः । अपि च, सिद्धया कथाने कलुषिते
इत्थं इत्थं । अनेन कमकावयः सुग्धवाणोऽभावि । अपि च, सिद्धोऽधरसो-
मिमा । तं इत्थं । अनेन वन्दुजीवपुष्पं स्वरसरोऽभादि । अपि च विवृलिता-
कलकलौ मूर्धजाः । तानपि इत्थं । छाया त्वं देव्यको तथा । विवृलिताश्च ते
केशवन्त्रज । अनेन मालतीदाम् भीमकेतनेपुदरिहः । अपि च दूरस्थपात्रक-
मीनभूमिप्रान्तं काञ्चीदाम मेखलादाम इत्थं । अनेन सुवर्णनालाविस्तीर्णसुगन्धः
कुसुमाक्षरारे वर्णितः । एतानि इत्थं पुनः स्वरपरवहो जात इत्यर्थः ।
हार्दकमिहोक्तं इत्यर्थः । जयापि शान्त्यस्तान्तरयात्रसवर्लकारता । रस-
जातुदोषद्विहः स्वर एव । 'वसिष्ठालेन तालेन पद्यं पादस्वराक्षयाः ।
कोलाश्वस्त आकाशः शृङ्गारः मेमनिर्भरः ॥ रागे मरुद्विर्भज स
मन्त्रो निगद्यते । कामाद्गताभिपद्यता मृगाङ्गलेकाभिधानतः ॥' इति
कामाद्गताभिपद्यतामृगाङ्गलेकाभिधः सप्तमिहः प्रवन्धः ॥ ५ ॥ व्याकोश
इति । सा सुग्धकान्तिर्वन्त एव विवृलिता रसिपरिभर्तिता तयापि कर्म
विनोति प्रीययति । किं कुर्वती ? सत्रपा सती । सत्रकलार्कं स्वरवदनपदं
पाणिना आभ्र्यास पश्यन्ती । कथं विवृलिताद—केशपातः (कर्षी)
व्याकोशः सिधिलो जातः । अपि च, मकैर्भूषणैश्चलितमितकलौ

कथाने ते दृष्टौ स्नेहने वा । विवृलिताधरसोमिना विवृलिताधरसोमिना शान्ति-
मोऽधरस शोमिना लौहिसम् । मूर्धजाः केशाश्च कीदृशाः ? विवृलिताधर-
मिहिलिताः केशाभरणपूर्वकमुम्बान्तिरानेन म्भानाः । अत एव सद्यः प्रियेयाः
स्वयः पुष्पका येन तारकाः । कावोदाम न मेखलासूत्रं च दूरस्थपात्रकं
दूरमीनपुष्पं सिधिलम्बलं दक्षशर्तं च ॥ ५ ॥

पाठानु-१ 'व्याकोशः' P., G. २ 'स्नेहकोशः' P., D., B., C.
३ 'वृष्टा विम्बाचरणीः' D., B.; 'क्षिप्रं वृष्टाचरणीः' P., 'स्पष्टा वृष्टा-
चरणीः' B. ४ 'काञ्ची कान्तिरुत्तारं सन' P., D., C. ५ 'पश्यन्ती
सनपं मां' D., B. 'पश्यन्ती द्या(वा) P.)' अक्षरं 'तदपि विवृलिता' (कं P.)
'सत्रपरेण विनोति' C. ६ 'विवृलिताधरमे' C., B.

इषन्मीलितेदृष्टि शुग्धविलसत्सीत्स्नरधारवत्ता-

वन्द्यकाकुलकेलिकाकुविकसदन्तारुणौषाधरम् ।

शान्तौलसधपयोधरं भुक्तपरिष्वङ्गात्सुरहीदृशो

हर्षोत्कर्षविमुक्तनिःसहस्रनोर्ध्वयो धवलाभनम् ॥ ६ ॥

शतम् । कपोलीं खेदमोक्षौ जातौ । अतु च, - निम्बापरकामितः क्षिप्ता जाता ।
अतु च हृत्पङ्क्तिः कुचककसदृशा दारिता कुतोऽपि नाक्षिता । अनेन कुच-
काभावाद्धारवद्विः शरीरसोभयैव भिगीर्णा । अरि च, - काशीकाण्डिहृत्तासां
जाता । इदमपि वक्ष्यामावाप्तदेशसोभयैव भुक्ता । निरुत्करणापि सर्वाक्षिप्ता-
क्षिप्ता शरीरसोभयैव परमुर्मनोहारिण्यभूदित्यर्थः । अन्धराह्वयः । 'अन्धैर्गोमां
अन्धेन विमुक्तियतिमुक्ता साधरा क्वचित्तेषाम्' ॥ १ ॥ इदानीमन्धरापदेशेना-
न्धरां धव्यमिति स्वतन्त्रमिति—इषन्मीलितेति । हर्षोत्कर्षविमुक्तनिःसहस्रनो-
हर्षोत्कर्षेण मानारतजनितानन्दवृत्तिसदेन विमुक्तास्तेष्वनेन निम्बापारा निःसहा
च कामावेकवक्ष्यादन्वस्थापारासहा तन्तुर्वस्थाः । पृथावता सुरतमनु भान्ध-
रसोर्गङ्गकोचनाया धव्य एव मुखं प्रवति पिकति काकुलपुष्पकर्मा । कथं वधा-
स्यात् ? भुक्तपरिष्वङ्गाद्वाक्षिप्ताप्यन्धराप्यन्धराप्योधरं साधौ विमुक्तौ
काकुलौ कठिनी किञ्चिदान्तौ पयोधरौ अक्षिप्कर्मणि तद्यथा स्यात् । पृथावता
सुरतान्ते निजान्ते कान्तं तन्मुक्तं दृष्ट्वा पुनराक्षिप्ताधरपाने स्पृहाभवदित्यर्थः ।
किञ्चुत्तमाभनम् ? इषन्मीलितेदृष्टि किञ्चिमुकुलिते दृष्टौ यत्र । किञ्चु-
त्तमाभनम् ? सुगंधं मनोहरं यथा स्वात्तया मिलसन्त्यो याः लीलुगानां
कराः श्रेणमल्लहाद्वन्धका आकुलाश्च सुरतकीदारा याः काकवो ध्वनि-
विकारास्तासु विकसन्तो ये वृक्षांशावलीर्धीतोऽधरो यत्र तत्तथा । कस्यात् ?
दृष्टाक्षिप्तावशात् । एतेन पुनराक्षिप्ताकमित्याक्षिप्तामुक्तम् । तद्वक्ष्यम्—
'अनेन चरणमाक्रम्य द्वितीयेनोत्तरेदेशमाक्रम्यती नेष्टमन्ती च तत्पुनरासौ-
क्याहुर्द्वितीयेनोत्तरेदेशमाक्रम्यती इषन्मीलितेदृष्टिः अक्षिप्तसीत्स्नरवृत्तिश्च शुम्भना-
र्चमधिरुद्रमिच्छेदिति वृक्षाधिकदकम्' । तच्च मदितमिति शुम्भनविशेषः ।
इषन्मीलितेदृष्टि विमीलितनयनावाप्यन्धरीति दक्षितं नाम । एतच्च तदाक्षिप्ता-
कोरेण जात्यन्ते अन्धत्वामारोप्य स्वात्तयातार्थविन्दनपरं पथम् । आर्त-

अथेति । अवातन्तरं राधा अन्तं कृष्णं मण्डनवाक्कया निजवाद् । कीदृशं
अन्तम् ? रतिभान्तमपि रतिविजयिणमपि । कीदृशी राधा ? निर्मिता वाधा

पाठा०—१ 'मीलितेदृष्टि' B. २ सुग्धविलसितं (ता. P.) सीत्कार' C.
'मीलितकपोककुलक' B. ३ 'वातोत्कर्षपयोधरोपरि परिष्वङ्गात्' P., D.
'इषानोत्कर्षपयोधरो' B. ४ 'विमुक्ति' C.

अथ सदसा सुभीतं सुरसान्ते सा नितान्तसिखाङ्गी ।

राधा जगाद् साधरमिदमानन्देन गोविन्दम् ॥ ७ ॥

रामकरीरानयलितालाभ्यां भीयते ॥ प्रबन्धः ॥ २४ ॥

कुह यदुनन्दन ! चन्दनविशिरतरेण करेण पयोधरे ।

सुगमदपत्रकमत्र मनोभवमङ्गलकलसप्तहोदरे ॥ १ ॥

विभीक्षितं वृत्तम् । जातिरलङ्घ्यः । रात्राष्टी रीतिः । मागधी गीतिः । भास्वी वृत्तिः । स्मितकलं गाथम् ॥ ७ ॥ अयानन्तरं तयोः परस्परान्ध-संभोदसुखरागसन्ने राधा गोविन्दमानन्दयतीत्युत्तरकृत्यानि प्रदिशोत्सा-हवन्ती जगाद्—अथ सङ्गसेति । अथ राधा नामन्देनोपकक्षितं गोविन्दमिदं वक्ष्यमाणं साधरं जगाद् । किमुतं गोविन्दम् ? सदसा भेगेन सुभीतम् । मीतिपरे हि नाथे विज्ञप्तिः सिद्धिमेतीति नीतिविद् । अथ सद-हृत्सेन बर्तेव इति राधाविशेषव्यक्तानन्देति वक्ष्यते हेतुः । किंकर्षणा राधा ? संभोगावसाने नितान्तमतिशयेन चेदं मासमङ्गं वक्ष्याः सा तथा । इदं पञ्चा-वर्षां क्रमः ॥ ८ ॥ अत्रान्वयसौकर्यार्थं पूर्वं ध्रुवपदं व्याप्तिवते—निज-पादेति । सा राधा वक्ष्यमाणं मोचय । क सति ? यदुनन्दने कीदां कुर्वति सति । किमुते ? इदवानन्दकारिणि इति ध्रुवः । अथ पदानि । कुह यमि-ति । हे यदुनन्दन ! अत्र समकलसो चन्दनवन्शीतलतरेण करेण कस्तू-रिकया पत्रावस्थितिं रचय । किमुते कुण्डकलसे ? कासल जगज्जगदमङ्गल-कलससदसे । मङ्गलार्थकलसो हि ययः पूर्णो भवति सुमीकात्रपञ्चवैरपचितः । वृषभमत्र पयोधरलोचिनी । जनेन अपूरपदकं नाम नसरक्तं व्यज्यते । तथा चाह वात्स्यायनः—'नाम्यत्पदुत्तरं किञ्चिद्विज्ञातासि विवर्धय' । अत्रान्वय-

मीदा वक्ष्याः सा । पुनः कीदृशी ? साधीनभर्तुका । तत्राद्यं सुप्रकारलिलके (१।७४)—'वक्ष्या रतिपुत्राङ्गः पतिः पार्श्वे न सुवति । विवित्रविज्र-मावप्य साधीनभर्तुका वषा ४' इति ॥ ८ ॥ तदेव गीतेन कमपति—कुर्वि-त्यादि । गीतस्यास्य रामकरीरागो मतितालः । गीतावैस्तु—सा राधा यदुनन्दने निजपाद् लक्ष्मणी । कीदृशे यदुनन्दने ? कीदृति । पुनः कीदृशे ? इदवानन्द-जनके । किं निजगाद् इत्याह—कुर्विति । हे यदुनन्दन कम् । अत्र मृदाङ्ग-रागे वम पयोधरे लने करेण मृगमदपत्रकं कस्तूरिकावति कुह । कीदृशेन करेण ? चन्दनविशिरतरेण चन्दनादपि क्षीतयेन । कीदृशे पयोधरे ? मनोभवस्य कामस्य यो मङ्गलकलसो मासस्याव स्थापितः पूर्णकृष्णकलस सप्तहोदरे सति

पाठाः—१. 'अथ अन्तरसिखामन्त्रिणि मण्डनवाङ्मया । निजगाद् मासकं सुप्रकारं राधा साधीनभर्तुका' B.M., S., 'अथ सा निर्गतवाधा राधा साधीनभर्तुका । निजगाद् रतिधाम्ने कलसे मण्डनवाङ्मया ॥' B.M., P.

निजगाद् सा बहुनन्दने कीदृति हृदयानन्दने ॥ मुखपदम् ॥

अलिकुलैस्तनमस्त्रनकं रतिनायकसायकमोचने ।

स्वधरचुम्बनलम्बितकज्जल उज्ज्वलय प्रिय ! लोचने । निज० २

मयनकुरङ्गतरङ्गविकासनिरासकरे भुतिमण्डले ।

ममसिजपाञ्चविट्टासधरे शुभवेश ! निवेश कुण्डले । निज० ॥३॥

भ्रमरचयं रचयन्तमुपरि वैभिरं सुभिरं मम संमुखे ।

क्षितकमले विमले परिकर्मय तर्मजनकमलकं मुखे । निज० ॥४॥

समुत्पानां कर्मणां गतयो यथा ॥ इति ॥ १ ॥ अरि च, - अलिकुलेति ।

हे प्रिय ! लोचने दूतनूतनकज्जलैस्तां कुत । किंभूतमजनकम् ? भ्रमरसम्-

प्लाव तिरस्कारकम् । किंभूते लोचने ? कामवाणानां मोचने इति कटाक्षमिहे

वैभयकक्षिते । पुनः किंभूते ? स्वधरचुम्बनेन लम्बितं प्रसूतं कज्जलं यत्र ।

जनेन रागसंयुक्तगार्थं भवनयोः चुम्बनमुक्तम् ॥ २ ॥ अरि च, - मयनेति ।

शुभरे यतो नेपथ्यविशेषो यत्नेति हे शुभवेश ! भुतिमण्डले कुण्डले निवे-

क्षय । किंभूते भुतिमण्डले ? मयनचोत्तरङ्गा निरीक्षणविशेषा नृपपचयाद्य

युव कुरङ्गविकासालोका निरासं करोतीति । पुनः किंभूते ? मनसिजस्य सुभम-

मोदधनार्थं पाशोभाधिति । जनेन नेत्रयोः भुतिगामिका उक्ता ॥ ३ ॥ अरि

च, - भ्रमरचयमिति । 'हे बहुनन्दन' इत्यनुपश्रवणम् । मम मुखेऽङ्ककं

परिकर्मय अलकानां मसाञ्जनं कुरु । किंविशिष्टे मुखे ? क्षितकमले पद्मसदो ।

कुतः किंभूते ? विमले । पुनः किंभूते ? प्रसादवति । किंभूतमजनकम् ? तर्मज-

निरासवचनजनकम् । अलकममरपङ्कजा मुक्तं पद्मसिखुधेक्षितम् । इति

॥ १ ॥ अलिकुलेति । हे प्रिय ! लोचने वेदे स्वधराभ्यां यचुम्बनं येन

लम्बितं गतिरतं यत्कज्जलं तदुज्ज्वलय पुनर्दीपय । मयनयोः कज्जलं पुनर्दीप्ये-

कायैः । कीदृसे लोचने ? रतिनायकस्य कामस्य सायकमन्वाणान्कटाक्षकमङ्गु-

लीति रतिनायकसायकमोचनं तस्मिन् । कीदृसं कज्जलम् ? अलिकुलस्य भ्रमर-

चयस्य यश्चनं तिरस्कारस्तस्य जनकम् । 'उज्ज्वले गीतिनृत्तारविशेषु विका-

क्षितिः' इति निधः ॥ २ ॥ मयनकुरङ्गैति । हे शुभवेश ! शुभः शोभनो

यतोऽङ्कजनं यस्य तादृश । मम भुतिमण्डले कर्मप्रदेतो कुण्डले निविशेद्य

मयन । कीदृसे भुतिमण्डले ? तयने एव यौ कुर्यां शुभौ, अतिवेगवशात् ।

तत्रोत्तराजस्य यो विकासः प्रक्षरणं तस्य निरासकरे निरासकारिणि नयनपार्श्वे-

विशेषप्रतिष्ठा, अन्यथा किमहं तयोर्द्विः स्मादित्यर्थः । पुनः कीदृसे भुति-

मण्डले ? मनसिजस्य कामस्य यः पाशोऽवविशेषलस्य विद्याधरे तज्जीनामृति

॥ ३ ॥ भ्रमरचयमिति । मम संमुखे मुखे रुधिरं ममोदरमलके चूर्णकुन्तने

पाठा०-१ 'यश्चनसंजनकं' R.M., S. २ 'कज्जलमुज्ज्वलय' B.M., D.

३ 'सुभिरं रुधिरं' B.

प्रबन्धः २४] रसिकप्रिया—रसमञ्जर्यां कवीकाव्योपेतम् । १९७

सुगमदरसवर्णितं कलितं कुरु तिलकमलिकरजनीकरं ।

विहितकलङ्ककलं कमलानन ! विभ्रमितममङ्गीकरे । निज० ॥ ५ ॥

मम रुचिरे चिह्नरे कुरु मानद ! मनसिजध्वजचामरे ।

रसिगलिते कलिते कुसुमानि विलम्बितविलम्बकवामरे । निज० ६

उल्लेखालंकारः ॥ ५ ॥ अथ च—सुगममेति । हे कमलवदन ! मम अलिक-
रजनीकरे कलाटचन्द्रमसि कलितं मनोहरं तिलकं कुरु । किंभूतं तिलकम् ?
कस्तूरीकारसेन सेनकम् । किंभूतम् ? विहिता भारोपिता कलङ्कस कला
येन । एतेन अलिकमटमीचन्द्रेणोपनीयते, कस्तूरीविशेषकं कलङ्केषुवर्णा-
लंकारः । किंभूते सुखे ? विभ्रमिताः स्मृतिमिताः अलङ्कारकणा यत्र । एतेन
पुनरुदीपनविभावाः सृष्टिता भवन्तीति ॥ ५ ॥ अथ च,—मम रुचिर इति ।
■ मानद मानिमीमानकचन्द्र ! अथ च—हे पूजाप्रद ! मम चिह्नरे कुसुमानि
कुरु । किंभूते चिह्नरे ? रुचिरे रुचिप्रदे । पुनः किंभूते ? मनसिजः कामलज्जलज्जलः
यत्र चामरवचामरलक्षितम् । पुनः किंभूते ? रसा तन्मोगेन सुलिते विलासके ।
पुनः किंभूते ? मनोहरे । पुनः किंभूते ? विलम्बितो मयूरक विलम्बक
वर्णालारः तस्य कामरे भवदे, जेतरीत्यर्थः । रसकलङ्कम् ॥ ६ ॥ अथ च,—

परिकर्मैव मूकम् । कीरकमलकम् ? मनीषमकम् । कीरते सुखे ? किमेति निर्दिष्टे ।
पुनः कीरते ? विलम्बिते जिते तिरस्कृते निजसोमया कवकं येन तादृशे ।
कीरकमलकम् ? रुचिरे चिरादुपरि सुखसोपरी प्रमदप्रदं प्रमत्तम् रचयन्तम् ।
लक्ष्मणा प्रमदप्रदं मनयन्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥ सुगममेति । हे कमलमन-
पद्मम् । अलिकरजनीकरे अलिकं कलाटचन्द्रेण रजनीकरचन्द्रलक्षितम् । तिलकं
कुरु । कीरतं तिलकम् ? सुगमदरसवर्णितं सुगमदरसेन कस्तूरीसेन धर्तितं
निर्मितम् । पुनः कीरतं तिलकम् ? विहितकलङ्ककम् । विहिता कलङ्कस
कला योभा येन तादृशम् । यत्र 'कमलानन' इति विशेषणेन मानदः
कस्तूरिविशेषककलङ्करजनीकरे सुगमदरसकलङ्केन कलङ्कससुलितनेपेति
धनितम् । कीरते अलिके ? विभ्रमितममङ्गीकरे विभ्रमिते विभ्रमं प्रापिते वा
मनसज्जनिते । कीरतेऽनुकूलो यत्र तादृशेऽलिके ॥ अथ 'विभ्रमित' इत्यनेन
मनसज्जनितमित्यनुभूतार्थं प्रोदयित्वा मतिरुचिततया हिमकमलमालिङ्गक-
सेन अलिकस चमत्करणं सार्धं निर्वहतीति धनितम् । 'कलाटचन्द्रो बोधिः'
इत्यमरः ॥ ५ ॥ ममेति । हे मानद । सादृश्यवचनाविश्रामिनामप्रद । मम
रुचिरे मनोहरे चिह्नरे कैसे कुसुमानि कुरु रचय । कीरते चिह्नरे ? कलिते
मनोहरे मनसिजस्य कामस्य ध्वजचामरे पताकलक्षितभूते चामरे । पुनः कीरते ?
रसिगलिते एते सुरतलम्बे नलिते सुखलम्बे । पुनः कीरते ? विलम्बितं

सरसपते जपते मम सम्बरदारणधारणकन्दरे ।
मणिरक्षणावसनाभरणानि शुभाशय ! वासय सुन्दरे । निब० ॥ ७ ॥
भीजयदेववचसि रुचिरे सद्यं हृद्यं कुह मण्डने ।
हरिचरणस्मरणासुतनिर्मितकलिकलुषध्वरलम्बने । निब० ॥ ८ ॥
रचय कुचयोक्तिं पत्रं कुहम्ब कपोलयो-
वैद्य जपते काञ्ची सुम्भलजा कवरीभरम् ।

सरसपते इति । हे शुभाशय शोभनहृदय ! मम सुम या सामस्त्येन सवः करो यस्य । मणिरक्षणादीनां करसम्पत्त्याद्यवसर्गे पुनः । मम अङ्गे लोभ्या मणिमया रत्ना य वसनाणि य भाभरणानि य वासय निवेत्य । किमिति चेन्न जपते । सरसे च तथानं च भिरवसात्ते । पुनः किमिति चेत् सम्बरदारणः कासः स वारणम् । तस्य निपात्यायैकन्दर इव कन्दरे । पुनः कीदृशे । सुन्दरे समोदरे । शज्जगतीत्यादि । मनुकुलो नामकः । प्रगल्भा नायिका । संयोगः शृङ्गारः ॥ ७ ॥ वचि च,—भीजयदेवेति । हे यदुत्तमन्दन ! मण्डने इति मण्डनमिति च हृद्यं सद्यं कुह, दयापरो भूत्वा मण्डनानि विधेहीत्यर्थः । किमण्डने मण्डने । रुचिरे जपदेववचसीसकासादुत्कर्षप्रदे । पुनः किमण्डने । भीजयदेववचसि विचयभूते । अवस्था,—‘च’साधुसम्पत्त्याहृत्य मण्डने जपदेववचसि च हृद्यं सद्यं कुर्विति स्वाग्येयम् । जपानि पदानि यमपवितेकन-त्येन पोतनीयानि । किमण्डने कचसि । सङ्ख्यालंकरणे । जपदेववचसि किमिति चेत् हरिचरणस्मरणमोवाहृतं पत्रं कृतौ च । कलिकलुषध्वरो रोचक-कलापः स हृदय स्वर । तस्य लम्बने । हरिचरणस्मरणासुतौ पापकन्दरे जपसीत्यर्थः । अवस्था,—हरिचरणस्मरणासुतेन कृतं पापस्य लम्बने मेम पक्षसा सञ्जिज्ञास्यो ॥ ८ ॥ इदानीमष्टपद्युक्तमेव श्लोकेनावतारयति—रचयेति । मयूराणां शिखण्डस्य पिच्छास्तेष्व कामरे सारसे ॥ ५ ॥ सरसेति । हे शुभाशय शोभनहृदय ! मम सुन्दरे जपते मणिमयी या रत्ना कुम्पयित्वा वसनं वस्त्रमाभरणान्यभरणानि य वासय परिधेहि । कीदृशे जपते । सरसपते सरसे शृङ्गार-रससहिते जपे निधेहि । पुनः कीदृशे । सुन्दरे सुन्दरनामानं वेलां रमयतीति सम्बरदारणः धमः स एव वारणो हस्ती ; महात्मजात् । तस्य कन्दरे । अपरोऽपि हस्ती पर्वतकन्दरायां तिष्ठतीति भावः । ‘कुहरो वारणः कर्तुं’ इत्यमरः । ‘हरी तु कन्दरो वा जी’ इति च । वाचयेति च ‘वस वाप्यभर्तुं’ अन्तः ॥ ७ ॥ भीजयदेवेति । हे देव कुम्भ । जप सर्वोत्कर्षेण गीत । जप जपदेवस्य कर्तव्यमिति वाक्ये सद्यं दयासहितं यथा स्वायेवं हृद्यं । कीदृशे मण्डने । जपदेवस्य लंकारजनके । पुनः कीदृशे । हरिचरणस्मरणमेव नन्दयति तेन निर्मितं कलिकलुषध्वरस्य कलियुगसंवितापापकण्डरस्य कम्बवं नाशनं । वाचये ॥ ८ ॥ रचयेति । हे कुम्भ ! कुचयोः पत्रं मङ्गल्यपत्रं रचय ।

अथर्वः २४] रसिकमिया—रसमन्त्रयोः स्यटीकादयोपेतम् । १९६

कलय बलयभेगी पाणौ पदे मणिनूपुरा-

विति निरादितः प्रीतः पीताम्बरऽपि तयाकरोत् ॥ ९ ॥

यद्गान्धर्वकलासु कौशलमनुभ्यानं च यद्वैष्णवं

यच्छृङ्गारैर्विवेकतत्त्वरचनाकाव्येषु लीलायितम् ।

पीताम्बरः श्रीकृष्ण इति शयया निगदितः प्रीतः सन्ध्या निगदितं तथा सर्वमकरोत् । 'अवि'सम्बन्धमुचितं यद्यत्तदभिरुहं तत्तदकरोदित्यपिशब्दार्थः । इतीति किम् ? 'हे मनुनन्दन' इत्यनुबन्धः । कुचयोः पत्रं पत्रमर्ली रचय । अङ्गु च कपोलयोर्मकरिकादि चित्रं रचय । जग्रते भोक्ता काञ्ची मेसलामारोपय । अतु च सुगन्धजा मनोहरभासया कवरीभरं कलय बन्धय । अतु च बलय-भेगी पाणौ कलय । अतु च पदे मणिमयनूपुरौ कलय । अत यथासंस्म-रकारः । इतिभीसूचस् । प्रगल्भा नायिका । तल्लक्षणम् (भृ. ति. ११२२)—

'हृदयश्च पतिं प्रगल्भा त्वाप्तमस्तरतकोविदा । आकाशनायक वाटे विराज-द्विजमान धा ॥ स्वामिन्मन्त्रवाक्यं सज्जकं भातं विहासिन्कुट्र प्रलेतः । कुटितं पयोधरयुगे हस्तं पुनर्बोजय । इत्युक्त्वा सुरवात्तानुवृत्तिं संपूर्ण-चन्द्रामनास्पृष्टा तेन तथैव साधुबुद्ध्या धाता पुनर्बोजनम् ॥' दक्षिणो

नायकः । 'यो मौरवं भवं देव दाक्षिण्यं पूर्वमेवेति । न मुञ्चत्यम्बरकोऽपि ह्येवोऽसौ दक्षिणो यथा' (भृ. ति. ११२६) ॥ ९ ॥ इदानीं विद्वत्प्राज्ञेना-प्यामेन भात्ममहोसां तनुते—यद्गान्धर्वेति । हे सुविद्यः । अवयवपण्डित-कवेस्तत्सर्वं गीतगोविन्दः । अत्र रसिन् सारविभक्तिरसनासप्तम्यर्थे उपपत्तिः । गीतगोविन्दे परिसोपयन्तु श्रुतं कर्तव्यम् । भयवा,—गीत-गोविन्दादेव श्रुतं जानन्तु । अत्र 'यद्यपि रसकदावान्प्रियतः कति' इति

कपोलयोर्विचित्रकाव्यं विवेकं कुत । अत्र जगले काञ्ची मुद्रितां श्रुतपण्डितं कटय सर्वम् । कवरीभरे केससमूहे सर्ज मास्त्रमधय प्रापय । बलयभेगी कङ्कणयङ्कि पाणौ हस्ते कलय सर्वम् । पदे चरमे नूपुरौ मञ्जीरो कुत । इत्यनेन प्रकारेण राघवा निगदितं रुक्मः सन् पीताम्बरः कृष्णोऽपि तमेवाकरोत् । यथा यथा राभोक्तवती तथेवाकरोदित्यर्थः ॥ ९ ॥ यद्गान्धर्वेति । हे सुविद्यः

पाठा०—१ 'पदे कुत नूपुरा—' BM. २ 'एवेद्वीकृतनागनायककला-भेगीमण्डीनां गण्डे सङ्क्रान्तप्रतिबिम्बसंवलनवा विभ्रद्विमुपक्रियाम् । तल्ल-म्भोच्छ्वादिवादिभिषुतासङ्घं दिष्टुः श्रुतैः कावन्मूहमिवाचक्ष्वरिणी कृपे हरिः पातु वा ॥ त्वानम्राप्य मयि स्वयंवरपरा क्षीरोदतीसेदरे सङ्गे मुन्दति । कलकलमपिबन्धुतो मृदानीपतिः । इत्थं पूर्वकवामिरत्नममसा विविण्ण-बल्लोचकं राधायाः कलकोरकोपरितिक्रमेण इति पातु वा ॥ ९ ॥ ३ 'सर्व-मपि यत्काव्येषु' BM. ४.

पाठा०—१ 'पदे कुत नूपुरा—' BM. २ 'एवेद्वीकृतनागनायककला-भेगीमण्डीनां गण्डे सङ्क्रान्तप्रतिबिम्बसंवलनवा विभ्रद्विमुपक्रियाम् । तल्ल-म्भोच्छ्वादिवादिभिषुतासङ्घं दिष्टुः श्रुतैः कावन्मूहमिवाचक्ष्वरिणी कृपे हरिः पातु वा ॥ त्वानम्राप्य मयि स्वयंवरपरा क्षीरोदतीसेदरे सङ्गे मुन्दति । कलकलमपिबन्धुतो मृदानीपतिः । इत्थं पूर्वकवामिरत्नममसा विविण्ण-बल्लोचकं राधायाः कलकोरकोपरितिक्रमेण इति पातु वा ॥ ९ ॥ ३ 'सर्व-मपि यत्काव्येषु' BM. ४.

तत्सर्वं जयदेवपण्डितकवेः कृष्णैकतानात्मनः

सौतन्दाः परिशोधयन्तु सुधियः श्रीगीतगोविन्दतः ॥ १० ॥

श्रीभोजदेवप्रभवस्य रामादेवीसुतश्रीजयदेवकस्य ।

पराक्षरादिप्रियवर्गैकण्ठे श्रीगीतगोविन्दकवित्वमस्तु ॥ ११ ॥

साध्वी साध्वीक ! चिन्ता न भवति भवतः शर्करे ! कर्कशासि

द्राक्षे ! द्रक्षन्ति के स्वात्मसुत ! सुतमसि क्षीर ! नीरं रसस्ते ।

पूकार्यैर्पर्वतशक्तिं, तथापि 'शिकतेनसमसाय' इत्यादिबत्पण्डितेभ्यः कविः
ज्ञानतर्षाति श्लेषणपरं बोद्धव्यम् । अस्मिन् किम् ? ब्रह्मण्यैकसाधु
कीर्तकम् । गान्धर्वो मार्गदेशीयत् तस्य कदा ध्वनिग्राह्यैकसाध्वीकः
तत्र कीर्तकम् । तत्र गान्धर्वस्य स्वयदात्मकरणेन मार्गकत्वात् (?) ।
अत्र संसर्गिष्वपि केवलदेवतां गान्धर्वस्यदृष्टिरुपचारदृष्ट्या बोद्धव्येति
सुस्थितम् । अथ च यच्च वैष्णवमनुष्ठानम् । अथ च शिष्टानम् । अथ च
यच्च शृङ्गारस्य विवेकः संभोगविमलम्भादेन मृगभावनस्य तत्त्वं तन्मन्त्रवेन
विरुपयम् । तस्य रचनाविशेषवन्ति यानि काव्यानि तेषु यहीछान्ति
श्लेषितमिति यावत् । एतावता गाने विष्णुभक्ती शृङ्गाररसविरुपे च
पदेतस्य काव्यकीर्तनं तत्सतानन्दाः सुधियोऽसादेव प्रबन्धात्परिशोधयन्तु ।
किमुतस्य कवेः ? कृष्णे एकतात्वं एकान्वितं भासता स्वरूपं यस्य ।
रम्याविधलेमार्गः । तादृककिरीटितं कृतम् । वैदर्भी रीतिः । चारभङ्गी
श्रुतिः ॥ १०-११ ॥

इदानीं कविराजः प्रबन्धस्य मातृपौर्णिपुनरुत्सवं कथायनति—सः ॥ १० ॥
जयदेवस्य वैदग्ध्यवाचः सुमसिप सुमवत् । यावत्सारं यावत्सारं संभव
इति यावत्सारम् । यत्रकुत्रापि सारं विद्यते तत्र शृङ्गाररसस्य सारं तत्त्वं
कृतमिच्छति । अथा यत्रकुत्रापि सुभं मङ्गलं विद्यते तत्र जगन्मातृकचरित्रा-
पण्डिताः । सन्तो जयदेवकवेः श्रीगीतगोविन्दतत्त्वात् सर्वं परिशोधयन्तु जानन्तु ।
शक्तिमिलाह—एगान्धर्वैकसाधु कीर्तकं नैदुष्यम् । अथ च,—वैष्णवं विष्णु-
संघटिष्य यदनुष्ठानमनुष्ठानचिन्तनम्, यच्च शृङ्गारविवेकतत्त्वं शृङ्गारस्य शृङ्गार-
रसस्य यो विवेकः संभोगविमलम्भादिरूपेण यद्विदेकं तस्य तत्त्वं यथावत्तानम् ।
यदपि च काव्येषु कविकर्मसु कवित्वनिर्माणरूपेषु जीमावितम् । तत्सर्वमिलयैः ।
कीरसस्य जयदेवकवेः ? कृष्णैकतानात्मनः कृष्णैकतानात्मत्वर भासता मनो यस्य
स्वरूपस्य । 'एकतानोऽनन्यश्रुतिः' ॥ १० ॥ अथुना पितृमातृनाम निबन्ध-प्राथम्ये
कथनान्वेष्टि सगुणान्प्रकाशयितुम्—श्रीभोजदेवेत्यादि ॥ ११ ॥

पदांशः—१ 'स्वच्छन्द' B. २ 'साधुनरं स्वयं एव संसर्गिह' काव्ये
मत्तयार्थिगमसङ्कोच्य प्रबन्धप्रसंगं च विदुषामभिमन्यवेवादिह । ३ 'केकेतिपर-
श्रुतुपधुतिपरास्त्रावर्धये मत्कृतिं भूयो भीक्ष्य यदुपवचसमिह' चेत्ता वाक्या
स्वास्तसि ॥ ३. १ 'रसादेवी' B. २ 'न भवन्तु भवती शर्करे' D.

अथवा २४] एतिकाव्या—रसमञ्जरीकवटीकाद्वयोपेतम् । २०१

माकन्द ! कन्द काम्पाधर ! धर म तुलां गच्छ यच्छक्ति भावं

यावच्छृङ्गारसारं शुभमिव जयदेवस्य वैदग्ध्यबाधः ॥ १ ॥

इत्थं केलिततीर्षितस्य यमुनाकूले समं राधया

तत्रोभयलिमौक्तिकाबलियुगे वेणीधमं विभ्रति ।

तुर्गणनामना गन्तुमिच्छन्ति उवाह—तर्हि हे माध्वीक ! त्वेवं विन्वा साज्जी न भवति । एतत्सदृशं भवामीति विन्वा न कार्या । कन्द ! रवति तथा-
साराभावात् । तदा 'भवतु' इति पाठान्तरम् । अयं भवतीति पाठश्चे—हे
शर्करे ! भवती कर्कसासीति बोधम् । तद्वेषणं योम् (?) त्वदि सारं
वास्तवे । हे दाते ! त्वं मा भै । त्वां के ॥ अथमिति ? न केऽपीत्यर्थः ।
हे कन्द ! त्वया बाह्याऽनेन गर्वो न धार्यः । तद्वेषणा त्वं मृतमिति । हे
कीररस ! एतोऽहमिति त्वं मा गतीः । एव एतो नीरमेव । निहरामीपेते
जेवंत इति नीरम् । हे माकन्द पक्षरसपक्ष ! त्वं कन्द वैकस्यं प्राप्नुहीति
किम् ? निकलस्य विन्वातरि ते न करिष्यन्ति । ॥ काम्पाधर ! त्वं तस्मि-
न्कूले न धर । अहं स्वपुत्रो भवामीति मा संप्रतिपद्येथाः । अथ,—हे
काम्पाधर ! वैकस्यं न शक्येत्यर्थः । यतो भवेदेवस्य वैदग्ध्यबाधो यावत्सारं
यावन्निःसारं सह तुलां गन्तुमिच्छन्ति । तर्हि यावता न तुल्यमिच्छ
प्रापन्नवजिरेवमुत्पन्नकारेण स्वातन्त्र्यम् । किंभूता बाधः ? शुभं प्रकृतं शृङ्गार-
सारमिव । अथ 'मङ्गलादीनि मङ्गलमभ्यानि मङ्गलान्यानि च साध्यानि
प्रथम्ये' इति न्यायमाश्रित्य प्रथम्यान्ते 'शुभ'प्राप्त्येवादानम् । अथ तिरस्कृतो-
पमाङ्कारः । अथवा कृतम् । आरम्भटी इति । वैदर्भी रीतिः । गुणकीर्तने
नाम प्रामाण्यकारः । तद्वत्सलं सङ्गीतदात्रे—'वदुर्गा गुणिनां वत्त नमस्तर्ज-
कलितैर्गुणैः । एकोऽपदिश्यते तनु कीर्तितं गुणकीर्तनम्' ॥ १२ ॥ इत्यमिति ।

एतत्काम्यनिवेदनप्रणविना वस्त्रेण्योन्मूलना-

त्युत्वं यच्च हरिस्तुती प्रतिपद्यन्त्याहु मे संवितम् ।

तेन प्रीतमनासुनोतु सद्यतं धेनो भव भीषतिः

प्राथम्यमङ्गलातनोक्तपि सत्तं संगायतां एव्यताम् ॥

इति श्रीमदामहोपाध्यायदिनेश्वरमिधामकभीमहामहोपाध्यायचन्द्रमिश-

विरचिताया श्रीशक्तिनाथकरितायां गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जरी-

समाख्यायां द्वारकाः सर्गः समाप्तिः पञ्चाङ्ग ॥

पाठा—१ 'काम्पाधर धरमितकं गच्छ' ५. २ 'सारस्वतमिह अथ' ३.

३ 'देवस्य विदग्ध्यबाधेति' ४.

तत्राङ्गाविकुचप्रभागफलयोर्लिप्साधतोर्हस्तयो-

व्यापाराः पुरुषोत्तमस्य वदतु स्त्रीषां मुदा संपदम् ॥ १३ ॥

इति श्रीजयदेवकृतौ गीतगोविन्दे सुप्रीतपीठान्वरो

नाम द्वादशः सर्गः ॥

॥ समाप्तं चेदं काव्यम् ॥

पुरुषोत्तमस्य हस्तयोर्व्यापाराः स्त्रीषां मुदा संपदं वदतु । किमितिहपोह-
स्तयोः ? तत्र वेद्यामाङ्गावो विधत्ते ययोस्ते आङ्गादिनी । कुचावेव प्रयागफले
मदफले, आङ्गादिनी च ते कुचप्रयागफले च आङ्गाविकुचप्रयागफले, तयो-
र्लिप्सां बाष्पसं विभक्त इति लिप्साभृतौ, तयोर्लिप्साभृतोः । किं कृत्वा ?
इत्थं त्वौकप्रकारेण स्वाधीनभर्तृकया राघव्या सह यमुनाकूले कीडापरंपरा
विदुलेति श्लेषकया विधत्तपरम् । क सति ? तत्रोत्तमावलिमौक्तिकावलिमुने ।
यस्या रोमावलिमौक्तिकानामावलिहारीकयोर्मुने । 'वेद्या' इति यक्षापमुनयोः
सङ्गमस्य भ्रमं विकारं विभक्तिं सति । रोमावलिर्व्यमुनयोपमीयते; कुम्भरवाद् ।
मौक्तिकावलिः श्लोकावलिः काव्यरूपोपमीयते । तत्संगमे प्रयागो भवत्येव । कुचौ
रुपकभाष्यामुपमीयेते । कुचप्रभेः मयागच्छप्रसक्तिरिति कवचमलंकारः । साहो-
किकीर्तितं वृत्तम् । स्वाधीनभर्तृका नाविका । तच्छब्दम् --- (शृं. ति. १।७४)
'वेद्या' इतिमुन्याहृतं पतिः पार्थ न मुञ्चति । विभिन्नविभक्त्यासां सा स्वाधीन-
मक्तिरिति सप्तमः । लिङ्गलिङ्गः कुचयोः पदं कण्ठे निधोक्तवति --- तिङ्गस्यतिङ्गे
कुचैवाङ्गावुदस्यति कुन्तलान् । इति चतुर्लक्षैर्वायं वदतुः पतिः स्तूयन् विरह-
विधुरो नास्याः पार्थ विमुञ्चति मङ्गलः ॥' पाञ्चाली रीतिः । भारती रीतिः ।
पाञ्चाली रीतिः । आविष्टालस्य पदं वदतुमस्यमुञ्चतः । प्रतिमण्डलमुत्तमो
मण्डलैवावुत्तलकः ॥ तालो वर्णवति श्रीव जयमङ्गलसंज्ञितः । विजयानन्द-
नाम च जयश्रीसंज्ञकः परः ॥ प्रतितालं पदानि स्तुः पाञ्चालमुभयं तथा ।
मण्ये मण्ये मयाशोभासिमुक्तिर्विधोषवद् । विशेषतो वर्णवतो वदा श्रीसं-
ज्ञिकोऽपि च ॥ तेनकाः स्तुः पदस्थाने मतितालेन वेद्यते । मुक्तिपादाह-
रेमुत्तराकारेण पुरस्कृतैः ॥ पदान्येवं चोक्तं वै ताला पृक्तोपविशतिः । गीतः
स्वादेशतालादिशतः सर्वपदाश्च ॥ यतोवाचमुनेर्मुच्यते वर्णं उक्तमनायकः ।
छन्दः स्वाश्लेषक्या वदं सप्तानाविशुभा इवाः ॥ १३ ॥ इति श्रीसुप्रीत-
पीठान्वरत्नालत्रेनिनामाऽष्टाविंशः प्रबन्धः ॥

यस्य द्वादशराजकं विदुते सर्वं स्तितं किङ्करं

यसिन्द्वावक्तवानुसालुनिकरो भाषिककलोद्भूतः ।

यस्य द्वादशभाष्यभः प्रकृतिष्वप्यर्थैश्च लोभं स्तितः ।

सोऽहं द्वादशसर्गं निवरणं श्रीकुम्भकर्णो मया ॥

एतन्नामप्रमाणक्यत्रिसहस्रसङ्गमित्रा ।
 कुम्भकर्णनिरां योगो न सावित्र्यैः कथम् ॥
 स्वमादराभ्यारुतया विसर्गदुर्बोधभावा जयदेवकायः ।
 व्याकर्तुमीष्टे यदि ता मरेताः श्रीकुम्भकर्णो न परः कदापि ॥
 श्रीगीतगोविन्दविचारसुक्तिमुद्रापासनासम्बन्धोऽमुमेधम् ।
 श्रीकुम्भकर्णेऽतिछरात्रिभूम्भ्राजत्वभावां नमिषामममि ॥
 रे मूढाः । किमुपासते गुमिराणमावीप्यपादधरं
 भूम्भुम्भुमनेककाङ्करचनाचातुर्वैबाहुकितिः ।
 श्रीकुम्भः सकलामिछावक्तव्येस्तेष्विदं प्राप्यते
 सौख्यं यदि सौख्ये किमपरं श्वाभ्यं भवेन्नृपते ॥
 सुवर्णमुकाकलनिर्मितेयं सत्सुक्तिमात्रा सुमनःप्रसुता ।
 श्रीकुम्भभूमीपतिबोधयुक्ता श्रीवाग्भुदेवार्पणमस्तु साक्षात् ॥
 नाभूषन्कति नाम केऽपि सुधिपयस्यहृत्प्रासना-
 भ्यासासावितरास्वतोपजननप्रोलासिवाग्विभ्रताः ।
 स्वप्नम्भसरहचःपुरसरिस्कल्लोलकोलोकिमि ।
 स्वावीनीकृतसर्पतःसङ्कटयः श्रीकुम्भ एव प्रभुः ॥

इति श्रीसरस्वतीरससमुच्चयकैरपोद्यातनायकेजाभिनवभरताचार्येण माल-
 वाभ्योधिनाममहीधरेण यथमवरतिमिरकुलसकुलतरङ्गपुरजलधिमलैक-
 कुलकेनमुनिधरेण प्रागुदकश्रीपीदिगाधिपराजगजहृदाग्रजगर्जितानम्यसा-
 धारणपौरुषेणमेदपाटसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन राधगुरुत्वापगुरुलेक-
 गुरुरागो न परमगुरुकलाकगाराधो (?) चाभुहृषनेत्यादिमिराजिहिर-
 षमानेन अरिराजमन्मातृपञ्चजननेन सङ्गीतमीमांसासासलमतिना
 प्रत्यर्पिपृथ्वीपतिमिरवतिनिराकरणमैहप्रवाप्तसार्वभौमेन वैरिबलितापैभ्य-
 वीक्षाद्वयगुरुत्वा कलोद्धतराजकम्बकम्बोरपाटनदक्षिणेन बलहीनराज-
 कम्पापनाधार्येण भूमरुकासम्बलेन विजङ्कतिभ्रमाभ्युदनेचरेण गजस-
 रतुरागामीतराजत्रितयतीकरमहेन वेदसर्गस्वापनचतुराननेन वाचककण-
 नाकवपुमेण वसुधरोद्धरादिबराहेण भवानीपतिप्रसादपरिमासहृद्वहारीद-
 क्षातिना कृष्णप्रवृत्तपाकरणकारणसकलतीर्थाधिदैवतगयागतपवननिगाडनिर्वा-
 सनेन दिजगतीतापत्रयोन्मूलनमूलहेतुना महेन्द्रसुखामिदेषगताभिमतमपञ्च-
 रचनाकरतलकक्षितामम्यकफलवद्विकलपथीकृतविक्रवास्तुवस्तुना वसुमती-
 मरुदकमध्यवर्तिचापोपकारगोडरमहेन नादेनेव सूरिमता सूर्यप्रियमवेक्षित-
 राक्षककृद्दामनिना महाराजीहृदयसौभाग्यवैबीहृदयनम्वनेन महाराजक-
 श्रीमोक्तयोर्विद्वील्लेन्द्रतनुजम्भना महाराजीभीमपूर्वदेवीहृदवाधिनायेन

महाराजाधिराजमहाराजश्रीकुम्भकर्णमहामहेन्द्रेण विरचितानां
 रत्निकमित्राणां पीतीतगोविन्दटीकायां
 ब्राह्मणः सतीः समस्तः ॥

गङ्गास्तवमन्त्रः ।

मधुमयनमूर्तिवर ! इन्दुकरकायुकं वहसि बहु वारि सुतरङ्गे ।
हरिचरणनलमिन्दुरजगदण्डनिर्गतां जलजलपात्रकृतसङ्गे ॥ १ ॥
नमो देवि गङ्गे ! नमो देवि गङ्गे । हर निखिलमयमलकनन्दे । ध्रुवम् ।
त्वमसि जनपाथिनी चतुर्दधिगामिनी सप्तर्षिकुलमुकृतसारि ।
कनकगिरिलङ्घिते सकलमुनिदन्दिरे हरमुकुटसिद्धकुसुममण्डले ॥ न० २ ॥
सगरसुतसङ्गमे ललदमरमुन्दरीवृत्तिके दुष्कृतिपुराणे ।
निरयगतिबाधिके निर्वाणसाधिके भक्तजनहृतसंतापे ॥ नमो ० ॥ ३ ॥

सधुमयनेति । हे देवि हे गङ्गे ! तुभ्यं नमः । भावरे विरक्तिः । हे
अलङ्कारम् । एवं निखिलं समग्रमयं पातकं हर नाशाय । मधुमयनस्य
श्रीकृष्णस्य वा मूर्त्यस्यासां वरा मेष्टा तस्याः संजुहो हे मधुमयनमूर्तिवर !
एवं धनुर्धारि मयिजलं वहसि । अङ्गु उच्यमानस्तत्रा यस्यास्तस्याः संजुहो । हे
जलजलपात्रकृतसङ्गे ! एवं हरिचरणनलमिन्दुरं मित्रं यज्जगतोऽप्यं जलजल
वत्ताकिर्गतासि मकडितासि ॥ १ ॥ स्वमसीति । हे सप्तर्षिकुलस्य सुकृतं
मुष्यं तस्य सारे सारमूले कनकगिरिर्महर्षिद्वितं बलङ्घितो यथा तस्याः
संजुहो हे कनकगिरिलङ्घिते ! हे सकलैः समस्तैर्मुनिभिर्वन्दिते । हे हरमुकु-
टस्य सिद्धकुसुमानां चेतुषुष्वाणां माले मालाभूते । एवं जवानां निषेधां
पावनी एभिन्नकर्त्री अस्ति । पुनः कीदृशी ? चत्वारश्च ते उदयनश्च ताम्रसि
गच्छति सा चतुर्दधिगामिनी अस्ति ॥ २ ॥ सगररेति । हे सगरसुतसङ्गमे
सगरसुतानां सक्तमो यस्यामृताः संजुहो । सक्तमेव पावनकर्त्रीत्यर्थः । हे
लसत्तः क्षीरमयानां वा भस्मरमुन्दर्यो देवमन्त्राणां वृत्तिके पाथिके ! हे
दुष्कृतिभिर्दुष्कर्मकारिभिर्दुःखेनालुप्तमयः । हे निरयगतिबाधिके नरकगति-
निवारिके ! हे निर्वाणसाधिके मोक्षप्रदे । हे भक्तजनहृतसंतापे ! भक्तजनानां

१ यमपस्य प्रथमस्य 'भक्तजनिव साधरं नीरजयदेवकविमुधारयति' इत्यादिभि-
रुपायैर्न गीतगोविन्दकव्यमयदेवकविप्रणीतमनापराधस्तत्रावर्ते, यमपि गीतगोविन्दस्य
शिक्षावन्धसाधारण्यतां पयसास्त्रि—रचनानादुरी—रचनानामरकार—रणीवाने-
पुण्यादीनां—निरुद्धयदेवकृतिस्तानुमापकात्तमन केन्द्रोऽप्यनधिमात्रार्थं प्रकृतो
गीतगोविन्दकव्यकर्तुः नीरजयदेवस्य कृतिरिति कर्तव्योऽनुमानं निवृत्त्यवतरान् ।
अतोऽस्य प्रथमस्य प्रयोगा निरुक्तमयदेवकविना धीरजयदेवनामा अन्यः कोऽपि
कविः स्यादिति निश्चयः ।

तीर्थवरकरिणी पूर्वजोद्धारिणी हिमशैलपात्राणभेदे ।

सागरं प्रावयसि पूरयसि सागरं संगता विष्णुगिरिपादे ॥ नमो ० ॥ ४

शुभसलिलनिर्घोषपुलिनवति कुर्वतस्तत्र नामनिर्मलाकाशम् ।

वन्दिता वीक्षिता विन्वितावगाहिता मज्जिता नम्र हरसि पापम् ॥ न० ५

इह निखिलमुनिगणैरिह निखिलसुरगणैरिह निखिलवेदैरुदारे ।

पीयसे गीयसे स्तूयसे शङ्खमुनिकन्यके ! संसारसारे ॥ न० ॥ ६ ॥

गण्डूधमिह मेऽपहतमधिजयतु तत्र करनिकरगम्भीरतोये ।

परलोकवन्द्युरसि सुन्दरसिन्धुरसि तदिनि सुरसदनसाधनोपाये ॥ न

इतः संतापो यथा तस्याः संशुद्धिः ॥ ३ ॥ तीर्थदरेति । हे हिमशैलस्य

हिमाचलस्य पादाणामो भेदो भेदनं यस्यास्तस्याः संशुद्धौ त्वं तीर्थवरस्य

श्रेष्ठतीर्थस्य कारिणी नसि । पुनः कीदृशी ? पूर्वजानामुद्धारिण्यसि । हे गङ्गे !

त्वं यगराण्यो समुदायो विद्यते यत्र तत्रागारं भूमण्डलं स्थावयसि पूर्णं करोषि ।

पुनः कीदृशी ? सागरं समुद्रं पूरयसि । पुनः कीदृशी ? विष्णुगिरिपादे

विष्णुपात्रमूले संगता मिश्रितासि ॥ ४ ॥ श्रुतेति । हे शुभसलिलेन वन्दि-

तोवृत्तेन निर्घोषं शालितं पयपुलिनं तदं तवति यस्यास्तस्याः संशुद्धौ । त्वं

मम पारं हरसि नाशयसि । कर्मभूतस्य मनः ? तत्र नाशो यो निर्मलाकाशः

पवित्रतापलां कुर्वतः । कर्मभूता त्वम् ? वन्दिता नमस्कृता । वीक्षिता दृष्टा ।

विन्विता स्तुता । अवगाहिता प्रविष्टा । मज्जिता स्नाता सती एतिः प्रकरीः

पापं हरसि ॥ ५ ॥ इत्येति । हे उदारे वदाम्भे ! हे संसारसारे । संसारे

सारभूता त्वमसीत्यर्थः । हे शङ्खमुनिकन्यके हे जाह्नवि ! त्वमिह संसारे ।

अथवा,--गङ्गाण्डे निखिलमुनिगणैः समग्रमुनिसमूहैः पीयसे । इह निखिल-

देवगणैः समग्रदेवसमूहैः गीयसे । निखिलवेदैः समस्तवेदैः स्तूयसे ॥ ६ ॥

गण्डूधमिति । हे करनिकरगम्भीरतोये करानां लहरीणां लिकरः समूहकेन

गम्भीरमस्रोभ्यं शोभं यस्यास्तस्याः संशुद्धौ हे सुरसदनसाधनोपाये । सुराणां

देवानां रुदनं स्थानं तत्र साधनं प्राशिक्षस्थोपाधभूते । हे तदिनि तदवति

हे गङ्गे । त्वं परलोकवन्द्युः परलोके वन्द्युरूपसि । पुनः कर्मभूतसि ?

सुन्दरानां देवानां सिन्धुनैवसि । अतस्तत्र गण्डूधमाचमनं से सम अथवा

इति रामकृष्णकौशिकानुज्ञया सुरसरिस्तुवनमस्कारम् ।

मण्यन्तमिह सादरं धीरजयदेवकविमुत्तारयसि भवजलधिपारम् ॥ न

इति गङ्गास्तवप्रबन्धः समाप्तः ।

पाठकस्तमधिजगद् भासवद् । इहास्मिन्लोके ॥ ५ ॥ इति रामेति । राम-
कृष्णकौशिकानुज्ञया । कौशिको विश्वामित्रः । रामकृष्णकौशिकानाम-
नुज्ञया जायया । सुरसरितो गङ्गायाः कृतो नमस्कारो यस्यां क्लियायां यथा
भवति तथा । सादरमादरपूर्वकं तथा भवति तथा । इति पूर्वोक्तप्रकारेण ।
इहास्मिन्लोके मण्यन्तं कथयन्तं धीरजयदेवकविं भवजलधिपारं भवकपो यो
जलधिः सत्सुप्रकृत्य पारमन्तमुत्तारयसि प्रापयसीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीरघुपदेवकृतगङ्गास्तवप्रबन्धटीका समाप्ता ॥

टीकाद्वयार्थश्लोकाः ।

भक्तोद्भूतम् । भद्रमस्तु भवते सदात्मनाले शुभं
हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकाम्याकृत्यालंकृतिम् ।

भक्ताराधनतोषितेन पिशुना सुष्मत्सपर्यासुखा-
लोकोष्ठीयेनि मोक्षनामनि महामोहे निबीयामहे ॥ (पृ. ५)

❀ ❀ ❀

बहुधासुर्माबादसुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे न प्रायः कश्चित्पि भवन्ते प्रजन्तवान् ।

न वन्मुक्तः संप्रत्यहमस्तनुरग्रेऽप्यनतिमाह
सहस्रं क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥

गीतगोविन्दसपद्यानां सूचिः ।

—१००८१२००—

पद्यानि	पृष्ठानि	पद्यानि	पृष्ठानि
अक्षमोर्निक्षिप	१६८	कलाः साटल	१९२
अक्षेष्वाभरण	१०५	कानि स्पर्श	७२
अतिशय्या	१८०	कामध मन्मथ	१४५
अत्रान्तरे च	११३	तिर्यङ्मथ	७६
अत्रान्तरे मन्मथ	१५०	रञ्जाम्येन सम	१००
अथ कमलि	१३७	रवां चित्तन	१७४
अथ तां गन्तु	१०५	स्वाममाप्न	१२२
अथ सदसा	१९५	हरविदलित	३२
अथगाता	११८	दुराळोकलोक	५९
अनिकतरल (प्र० १५)	१२२	द्वयो वय	१६०
अनेकगारि	३४	दुर्धर्मा संव	१९०
अन्तर्भौह्व	१२३	भावानः सखि	१६८
अहमिद	९३	सिखोत्सङ्ग	४०
आचासो त्रिनि	८३	सिद्धि चम्पन (प्र० ८)	३६
आश्लेषावतु	१००	निभूतनिष्ठ (प्र० ६)	५३
इतस्तत्स्य	६३	पद्मापयोधर	२५
इदं केलि	२०१	परिहर कृता	१५६
इक्ष्मीलित	१५४	पर्यङ्कीकृत	१९२
जम्भीकनम्र	३३	पश्यति दिशि (प्र० १२)	१०५
कंसारिरपि	३३	पाथी मा कुल	६९
कथितसमये (प्र० १३)	११४	पूर्व यत्र	९३
कन्दर्पञ्जर	८७	प्रसूतः पुत्र	१८२
कावमीरगौर	१६५	प्रकयपथेभि (प्र० १)	१०
■ निगम्यति	११०	प्रसरति सखधर	१२३
किसलमलपन (प्र० २३)	१८५	प्रातर्नील	१३५
कुल ययुधन्व (प्र० २४)	१२५	गन्धकधृति	१५२
क्षममपि	८८	बाधां विधेहि	१३४
क्षमति शुभ	५०	भजन्त्याल	१८३
गतवति सखी	१८५	भूषादे निहितः	७३
चन्दनचर्पित (प्र० ४)	३५	भूपल्लवं प्रभु	७०
जयभीमिन्द्रलौ	१८२	मञ्जुतर (प्र० २१)	१७३
तत्किं कामपि	११७	मनोभवाचन्दन	१३३
शवेर्द पद्मभ्या	१७२	मासिने चलिता (प्र० ७)	६४

पद्यानि	पृष्ठाणि	पद्यानि	पृष्ठाणि
सुरवे विभेदि	१५७	वेदानुवरते	१९
मेवैर्देवुर	१	व्यसमति	१५८
यदि हरि	८	व्याकोशः केस	१५३
यथाश्रवणे	१९९	वासिमुनि	१५७
यमुनातीर	७४	त्रिलोकमहा (प्र० ९)	९०
रघव कुचपो।	१९८	श्रीमोजवेव	२००
रत्नमिजतिर (प्र० १७)	१३७	संवरधर (प्र० ५)	४५
रतिमुखा (प्र० ११)	५३	स प्रीतिं तनुवा	१५१
राधासुगंध	१०३	समयचक्रितं	१०९
राधावदन (प्र० १९)	१७५	समुदितमहते (प्र० १५)	१३३
रासोल्लास	४२	सकृतमित	६१
रिपुरिव सखी	१३७	साधुतां सम्मति	२००
रुद्रिवलपङ्क (प्र० ३)	२७	साध्वी माध्विका	२००
वसति यदि (प्र० १९)	१५७	साध्वी तन्व	१८१
वसन्ते वासन्ती	२३	साम्प्रदायिक	१८८
वहति मलय (प्र० १०)	९१	सा मां वृक्षति	१६७
वाग्देवता	९	सा रोमाञ्छति	८५
वाचः पञ्च	९	सा सताम्बस	१७५
वामदे रति	१५१	सुधिरमनु	१६३
विकिरति सुतु	९९	सौन्दर्यैकतिथे	१८३
विपुलपुलक	१०८	स्वमितिहित (प्र० ५)	६९
विरचितपादु (प्र० २०)	१६३	स्निग्धे यत्पुलका	१३८
विरहपाण्डु	१२९	स्नरसमरोचित (प्र० १७)	११९
विशेषासु	६९	स्नरातुरा	८७
विहरति बने	७४	स्नरमिसरति (प्र० १८)	१३५
वृद्धिभाङ्गक	८९	दृष्टव्यस	५६
		द्वारावली	१७०
		द्वि निसकता	६८

रसिकप्रिया-रसमञ्जरीटीकोदाहृतग्रन्थ-ग्रन्थकुसुमनिर्देशक
परिशिष्टम् १

अमरः (अमरसिंहः) १६, १७, ६.

भौषिष्यविचारवर्णः (भौषेयः)

१, २३.

कात्याः ४६.

कामधराक्षम् (कामधाराक्षः) १२९.

काव्यप्रकाशः (काम्यप्रकाशः) ४, ५,

५०, ६९, ७२, ९७, १००,

१२५, १२७, १४१, १६१,

१७३, १८१, १९२.

काव्यादर्शः (काव्यः) ५.

काव्यालंकारसूत्राणि. (काम्यः)

१.

काशिका (काम्यः) १०६.

कुमारसंभवम् (काम्यः) ५.

कोकः ५७.

कीरलामी (अमरदीक्षाप्रवेता)

१२४.

गणसूत्राणि १५.

छन्दश्चूडामणिः ३९.

वृत्तकपकम् (वृत्तकपः) १, ३६,

४०, ६३, ८०.

वरणिः ९५.

वाक्यशास्त्रम् (वार्ताः) १०, १५,

१६, १९, ४०, ५२, ५३, ५४,

५६, ५७, ७९, ९९, १०१.

वैद्यकाव्यम् (वैद्यः) ५.

पञ्चसायकम् ५३, ५४, ५५, ५६,

१२४.

पाणिनिसूत्राणि ४, ७, ४७, ८५,

८९, ९३, १२०, १५१, १६१,

१६८.

मङ्गल ९४.

मालतीमाधवम् (मङ्गलः) ५.

मेघदूतम् (काम्यः) ८.

मेदिनी १६०.

योगरत्नावली ९४.

रसिरस्यम् ५३, ५६, ५७,

१२१, १२६.

रसरत्नकोशः १६.

रसरत्नप्रदीपिका ४०.

रसावैयस्यपाकरः ६६, ६८, ८१,

९८, १०७, १०९, १२९, १५६,

१७६.

रसिकसंस्कृतम् ५३, ५५, ५६.

वराहः १७८.

वसन्तराजः १६४.

वात्स्यायनः १४०.

वार्तिकसूत्राणि (वार्तावर्तः) १६.

विषयः १८०, ६.

वृत्तरत्नाकरः (वृत्तवार्ता) ६०.

वाकुलशास्त्रम् १६५.

वार्त्तिकभरणसूत्रिः (वार्त्तिकः) ५.

शाङ्खतः ९७.

शृंगारतिलकम् (शृंगारः) ९४,

९६, ९७, ४०, ६४, ६७, ७९,

१०७, ११८, १२७, १५६,

१८५, १९५, १९९, २००.

शृंगारप्रदीपिका १०९.

संगीतराजः ३३, १०८, ११७,

१२२, १२८, १३९, १४९,

१४७, १५५, १६७, १८३,

२०१.

हारावली १७, ६.

गीतगोविन्दगत-राग-तालानां विधिः

सं०	प्र०	दीपिका		रसमञ्जरी		रसिकमित्र	
		रागः	तालः	रागः	तालः	रागः	तालः
१	१	मालवगौड	रूपक	मालवगौड	रूपक	मालवगौड	रूपक
	२	गुजरी	मंड	गुजरी	प्रतिमंड	गुजरी	निःसार
	३	वसन्त	यति	वसन्त	रूपक	वसन्त	यति
	४	रामकरी	यति	रामकरी	रूपक	रामकरी	यति
२	५	गुजरी	"	गुजरी	प्रतिमंड	गुजरी	यति
	६	मालवगौड	एकताली	गौडमञ्ज	एकताली	मालवगौड	एकताली
३	७	गुजरी	यति	गुजरी	यति	गुजरी	यति
४	८	कर्णाट	एकताली	कावर (की)	एकताल	कर्णाट	एकताली
	९	देवाक्ष	एकताली	देवाक्ष	एकताली	देवाक्ष	एकताली
५	१०	देवीवराही	रूपक	देवीवराही	रूपक	देवी	रूपक
	११	गुजरी	एकताली	गुजरी	एकताली	गुजरी	एकताली
६	१२	गुणकरी	रूपक	गुणकरी	रूपक	गोष्वाकरी	रूपक
	१३	मालव	यति	मालवमञ्ज	प्रतिमंड	मालव	यति
	१४	वसन्त	यति	वसन्त	एकताली	वसन्त	यति
७	१५	गुजरी	एकताली	गुजरी	एकताली	गुजरी	एकताली
	१६	देवाक्ष	रूपक	देवाक्ष	रूपक	देवाक्ष	रूपक
	१७	मैरवी	यति	मैरवी	यति	मैरवी	यति
८	१८	गुजरी	यति	गुजरी	यति	गुजरी	यति
९	१९	देववराही	अष्टताली	देववराही	अष्टताली	देववराही	अष्टताली
१०	२०	वसन्त	रूपक	वसन्त	रूपक	वसन्त	यति
११	२१	वराही	प्रतिमंड	वराही	प्रतिमंड	वराही	रूपक
	२२	वराही	यति	वराही	यति	वराही	यति
१२	२३	विभास	एकताली	विभास	भावि	भास	भावि
	२४	रामकरी	यति	रामकरी	यति	रामकरी	यति

कावुसारि नामपरिचायकं परिसिष्टम् २

प्र०	पद्योत्पत्तिकः		मालवोक्तिः		संज्ञाविधिः	
	रागः	तालः	रागः	तालः	रागः	तालः
१	मालव	रूपक	मालवगौड	रूपक	मालवगौड	रूपक
२	गुर्जरी	प्रतिमंठ	गुर्जरी	प्रतिमंठ	गुर्जरी	प्रतिमंठ
३	वसन्त	रूपक	वसन्त	रूपक	वसन्त	रूपक
४	रामकरी	रूपक	रामकरी	रूपक	रामकरी	रूपक
५	गुर्जरी	रूपक	गुर्जरी	"	गुर्जरी	प्रतिमंठ
६	मालवगौड	एकताली	मालवगौड	एकताली	मालव	एकताली
७	गुर्जरी	मंठताल	गुर्जरी	रूपक	गुर्जरी	मंठताल
८	कर्णाट	एकताली	कर्णाट	एकताली	कर्णाट	एकताली
९	देखाव	एकताली	देखाव	एकताली	देखाव	एकताली
१०	देखीबराही	रूपक	देखीबराही	रूपक	देखीबराही	रूपक
११	गुर्जरी	एकताली	गुर्जरी	एकताली	गुर्जरी	एकताली
१२	गुणकरी	रूपक	गुणकरी	रूपक	गुणकरी	रूपक
१३	गौडीमालव	प्रतिमंठ	गौडीमालव	रूपक	गौडीमालव	प्रतिमंठ
१४	वसन्त	एकताली	वसन्त	रूपक	वसन्त	एकताली
१५	गुर्जरी	एकताली	गुर्जरी	एकताली	गुर्जरी	एकताली
१६	देखाव	रूपक	देखाव	रूपक	देखाव	रूपक
१७	भैरव	रूपक	भैरवी	रूपक	भैरवी	रूपक
१८	गुर्जरी	रूपक	रामकरी	रूपक	गुर्जरी	रूपक
१९	देखीबराही	मंठताल	देखीबराही	मंठताल	देखीबराही	मंठताल
२०	वसन्त	रूपक	वसन्त	रूपक	वसन्त	रूपक
२१	बराही	रूपक	बराही	एकताली	बराही	प्रतिमंठ
२२	वराही	रूपक	वराही	रूपक	वराही	रूपक
२३	विभास	रूपक	विभास	रूपक	विभास	रूपक
२४	रामकरी	रूपक	रामकरी	रूपक	रामकरी	रूपक

महाकविजयदेवकतेः समयपरिचायकं परिशिष्टम् ३

पुरा किञ्च १३९८ शकमिते संवत्सरे साहाय्यहीन-गोरीमुकुन्दराजस्य भासीपुर-
उत्तुङ्गहीनाख्यो विहीपतिरासीत् । तेन कतिपयसंवत्सरावधि विहीपति-
पादशाहपदे प्रसाध्य, नरहितपार-लिकजीसेनापीशादिवोदुसाहस्येन
बन्धदेवः पादशाह्यो कृत इत्यमुमुमुमुः । तदा विविपसज उदीयमानपुत्रज-
कश्मलसेनाख्यो विद्याहपो नदियाधाम्निपुरे राज्यमशासीत् । स्वयंजमनि-
व्याप्य समुद्रपीरावधि पूर्वविषयस्य राज्यप्रदेशमासीत् । तदुत्तरार्द्धेसामन्त-
भूपाकलाशामतिपाकभरः वासतिरिति श्रूयते । यदा नरहितपार-लिकजीस्य
पूर्वोक्तः सेनापीशो नदियाधाम्निपुरस्थान्मुहुर्मुहुर्भवेयमाह्वये, तदा कश्मल-
सेना स्वदेशं परित्यज्य जगन्नाथपुरीं निजगाम । एवमुदीयाराजस्योक्त-
देवो विहीपतिना सह सन्निवृत्तो नभूयेति श्राव्यते । अतएव नरहितस्य
राजमासीजयदेवः । स पूर्ववर्तीतमोविन्दकाश्यदमररचत् । तस्य पिता
पञ्चमरसुमापतिवरः संदर्भशुक्ति गिरां जानीते जयदेव एव शरण-
भूतान्यो दुकदुतेः ।' (गी. गो. ११३१४) 'स्पर्धा कोऽपि न विभुत-
श्रुतिवरो धीवी कविस्मापतिः ॥' इति प्रसंसनस्य श्लोकं स्वयं मन्त्रि-
निविष्टानिग्रनेनायं महाकवी राजसभायां संलक्ष्यमतिष्ठ मासीदिति संकल्प-
भवति । अयं तन्मुनिप्राभिजनः कौन्दिन्यरोव्रजस्य, अथ विदु-
मोजदेवः । तद्वंशानुक्रमदिव्यवधम्—

शेखरजाकरः

↓
पारिजातः

↓
विद्यावरः

↓
भोजदेवः

↓
जयदेवः

महाकविजयदेवकतिपयकं गीतगोविन्दविषयकं साम्प्रदायिकं ग्रन्थं उपरि-
लुप्तमिति तत्तत् पद्यावसेपम् ।

Central Archaeological Library,
NEW DELHI. 1561

Call No S8K/Jay/Ach

Author—सिद्धिचरण

Title—सिद्धिचरण

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
open and moving.